

ВИДАТНИЙ ДОСЛІДНИК КНЯЖОЇ ДОБИ

Періодичний збірник наукових праць Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України “Княжа доба: історія і культура” був заснований академіком НАН України Я. Д. Ісаєвичем і виходив під його керівництвом. Збірник задумано перш за все як своєрідний полігон для апробації запланованої академічної колективної монографії, присвяченої історії Галицько-Волинської держави, та Галицько-Волинської енциклопедії. Обидва проекти Я. Д. Ісаєвич вважав найважливішим завданням найближчих років. До їх реалізації він мав намір залучити дослідників не тільки з України, а й інших країн, ставлячи перед собою і майбутнім авторським колективом завдання всебічно проаналізувати різноманітні аспекти проблематики, неупереджено викласти всі дискусійні питання.

Як науковець Я. Д. Ісаєвич відрізнявся перш за все своєю енциклопедичністю, широтою поглядів, глибоким аналізом причин та наслідків подій і явищ, виваженістю, переконливістю висновків. Він однаково блискуче володів матеріалами раннього середньовіччя, пізньомодерного періоду і сучасності. Але головною проблематикою, якій присвятив свої основні праці видатний вчений, була історія української культури доби середньовіччя і ранньомодерного часу. Глибоке знання матеріалу дозволяло йому розглядати будь-які явища чи особистості на загальноєвропейському тлі, уникати надміру патріотичного захоплення чи передчасних висновків. Історію політичного життя і культури Галицько-Волинської держави він завжди аналізував у контексті розвитку європейського суспільства.

Такий підхід був вироблений ще в його ранніх наукових працях. Так, змальовуючи постать Івана Федорова, Я. Д. Ісаєвич подавав широку панораму європейського культурного життя і культурного життя галицького регіону та тогочасних українських земель. Вершиною його наукової діяльності в цьому напрямі став другий том “Історії української культури”, де практично кожен рядок, незалежно від імені автора, особисто

опрацював головний редактор. Те ж саме можна сказати і про тритомну історію Львова та ряд інших колективних видань. Він був вимогливим і безжалісним перш за все до себе, шліфував власні тексти, терзався сумнівами, багато разів звиряв першоджерела, уникав непереконливих висновків. Такого ж підходу вимагав і своїх учнів та співробітників. Але дуже часто, не маючи часу і сили боротися з нашим поспіхом та недбалістю, сідав сам і переробляв чужі статті повністю в надії, що наступного разу той чи інший автор врахує його вимоги. А потім вичитував верстку і ще раз правив, домагаючись потрібного результату.

Випуск 3 “Княжої доби” сформував сам Ярослав Дмитрович. Він планував укласти подвійний збірник щоби прискорити вихід статей, які відібрав сам. Більшість рукописів академік Я. Д. Ісаєвич вичитав. Але це було лише перше читання. На засіданнях відділу розгорнулася широка дискусія навколо окремих тем та аспектів. Ярослава Дмитровича не задовільняв повільний хід роботи над збірником. Сам він працював над осмисленням деяких теоретичних постулатів М. С. Грушевського, зокрема, наприклад, звернув увагу, що поняття “Київська Русь” у російськомовних працях та німецькомовній статті вченого значно відрізняються. Він до дрібниць розглядав мало не кожен рядок тих праць М. С. Грушевського, які торкалися минулого галицько-волинських земель. Свої міркування, присвячені цій проблематиці, він декілька разів переробляв, починав спочатку і знову переписував, не даючи послаблення. На жаль, ця запланована до збірника стаття залишилася незакінченою. Її зміст Ярослав Дмитрович неодноразово викладав на відділі, в листах до колег. Зокрема, у нас збереглися видрукувані фрагменти, які Ярослав Дмитрович давав для ознайомлення, просячи про зауваження або заперечення. Ці незакінчені фрагменти відображають деякі важливі концептуальні засади історика:

“...Питання двох варіантів континуїтету (“тягlostі” та історичної спадкоємності) на цій території постало в той момент, коли почала запроваджуватись історична і політично-етнічна свідомість в цих регіонах, з якими пов’язують етногенез білорусів, росіян та українців. По-суті схема (точніше – концепція), яку розробили М. Грушевський і його послідовники, була прийнята

вже укладачем літописного кодексу того типу, який зберіг Іпатіївський літопис та аналогічні літописні зведення (Хлебниковський, Марка Бандура та ін.). Зі структури цих кодексів ясно видно, що для їхніх авторів початок історичного процесу того народу, з яким вони себе ідентифікували, – це Київська держава, а його продовження – “Галицько-Волинське князівство” і подальша історія галицько-волинських земель та суміжних з ними. Такий підхід був сприйнятий польсько-литовсько-руською хронікою Стрийковського, який після Галицько-Волинської держави виклав історію Литовського князівства. Схема була втілена українською хронікою Сафоновича, де прийнята також думка про козацтво як репрезентанта дальшого етапу політичного розвитку українців і усвідомлення ними своєї окремішності. Як відомо, цілком протилежною була спрямованість написаного українцем (Інокентієм Гізелем або кимось із його кола) “Синопсису”, де російська імперська концепція проводилась не тільки у побудові праці, а й свідомому конструюванні подій, чого, як правило, уникали попередні літописці.

Про це варто сказати як про своєрідну передісторію “схеми” Грушевського...

...У Грушевського та багатьох інших популярних істориків з 1340 р. починається “Литовсько-польська доба”. Ця дата стала вже традиційною від Стрийковського, від якого її прийняв Сафонович. Насправді, слушно б “литовсько-польську” добу починати від 1387 р. На Волині законні права на все Галицько-Волинське князівство мав Любарт Дмитро, який воював з Казимиром, щоб оволодіти князівством. Все ж, він Галичину відвоював не надовго (1341–1349, 1353–1354, 1376–1377), а на Волині до 1387 р. коротко правив його син Федір. Отже, тільки від закріплення Вітовта на Волині можна вважати фактом включення Волині у Велике князівство Литовське (але не “під Литву етнічну”). Натомість в Галичині після панування Казимира встановилося угорське володіння. У ці роки Казимир, називав себе не тільки королем Польщі, але одночасно й королем Русі, карбував у Львові монету Руського королівства з галицьким левом як гербом. У 1372–1378 рр. і в 1384–1387 рр. володарем Русі (господарем і дідичем) себе називав князь Володислав Опольський:

Грушевський писав про нього, що Володислав був “справжнім сувереном”, хоч і васалом угорської Корони. Три грамоти Володислава складено українською мовою, в його оточенні були і впливові руські православні бояри. Усе це вказує, що 1349–1387 рр. – перехідний час від Галицько-Волинського князівства до тієї епохи, яку радянська історіографія називала добою іноземного панування. Втім, для Волині не цілком іноземного, оскільки Велике князівство “Литовське” було Литовсько-Руською державою, федерацією земель і правителі деяких походили з руського роду”.

Вже будучи важко хворим, Я. Д. Ісаєвич доручив мені взяти на себе остаточне редагування збірника. Ніхто тоді не міг подумати, що Ярослава Дмитровича незабаром не стане...

Більшість статей збірника зберігає сліди виправлень Ярослава Дмитровича, зміст інших з ним обговорено. Редколегія не вважає за можливе публікувати незакінчену статтю Я. Д. Ісаєвича, оскільки він до кінця вагався щодо окремих її висновків. Наведені фрагменти записані й неодноразово озвучувалися, тому їх можна вважати остаточними.

Нехай цей випуск “Княжої доби”, як і наступні, будуть гідними листками пам’яті великому українському вченому Ярославу Дмитровичу Ісаєвичу.

ПОЧАТКИ ХРИСТІЯНСТВА У ПРИКАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ ТА ЗАСНУВАННЯ ГАЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ В СЕРЕДИНІ XII СТОЛІТТЯ

У статті розглядається запровадження християнства на Прикарпатті та простежується поява тут організаційних структур Східної церкви. Запропоновано нову дату заснування Галицької єпархії і ймовірно ім'я першого єпископа.

Ключові слова: *Галич, єпархія, походження.*

1. Зародження християнства на Прикарпатті

Слов'яни регіону, на землях якого пізніше постала Галицька єпархія, від часів Великого переселення народів пройшли складний етногенез. Він характеризувався взаємодією різних культур, “за значного впливу фракійського, кельтського, германського та іранського компонентів”¹. Однією з важливих подій була поява (за однією з гіпотез) у Верхньому Подністрів'ї та на прилеглий території Пруто-Дністровського межиріччя приблизно в останній чверті IV – першій половині V ст. племінного об'єднання хорватів (відомих у науці також як “білі хорвати”²).

¹ Майоров А. В. *Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона*. Санкт-Петербург 2006, с. 174–180 (це найновіша монографія про етногенез хорватських племен і слов'янського населення). Тези цього дослідження див.: Майоров О. Українське Прикарпаття – прабатьківщина хорватів. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка* (далі – *Записки НТШ*). 2006, т. 252, с. 155–186. Дискусію, пов'язану з етимологією етноніма “хорвати”, провадять: Войтович Л. “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? Продовження дискусії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* (далі – *ДКЗ*). 2004, вип. 8, с. 38–45; Майоров А. О происхождении этнонима *хорваты*: историко-этимологические заметки. *Confraternitas: Ювіл. зб. на пошану Ярослава Ісаєвича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць, вип. 15)*. Львів 2006–2007, с. 55–61.

² В українській та російській історіографіях таке невірне означення спричинене помилковим тлумаченням фрагментів трактату Костянтина Порфирогенета “Про управління імперією”. Сучасні західноєвропейські дослідники під “білими хорватами” розуміють хорватські племінні групи біля витоків Одри, Нейси і Білої Ельстер, які ще до середини XIV ст. зберігали автономію, а пізніше були

Східнослов'янські хорвати, які вперше згадуються в “Повісті временних літ” за князювання Олега, вважаються прямими нащадками праслов'янського племінного союзу хорватів³. Згідно з результатами найновіших археологічних досліджень, вони мали розгалужену мережу “велетенських городищ”, з початку IX ст. переживали економічне піднесення й протягом X ст., до входження цих земель до складу Київської Русі⁴, спромоглися створити “розвинене диференційоване суспільство”⁵. У цьому ж регіоні жили також дуліби (племінне об'єднання, яке охоплювало значну територію – від Случі на півночі до Дністра на півдні⁶,

поглинені германським населенням (Див. про це: Войтович Л. Князівства карпатських хорватів. *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть: Матеріали Міжнар. наук. археологічної конфер. (Львів, 30–31 березня 2001 р.)*. Львів 2001, с. 195–210; Його ж. Перемиське князівство. Джерела державності. *Перемиські і Перемиська земля протягом віків*. Львів 2003, вип. 3, с. 39–50; Його ж. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі* (далі – *Україна в ЦСЄ*). 2004, вип. 4, с. 105–132; *Его же*. Карпатские хорваты. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2: История*. 2005, вып. 1, с. 133–146; *Его же*. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. *Rossica Antiqua: Исследования и материалы* / Отв. ред. А. Ю. Дворниченко, А. В. Майоров. Санкт-Петербург 2006, с. 6–39.

³ У новіших працях їх окреслюють як “карпатських хорватів”; назва ця теж умовна й була вперше запропонована Ярославом Ісаєвичем (Ісаєвич Я. Д. До питання про західний кордон Київської Русі. Його ж. *Україна давня і нова: Народ, релігія, культура*. Львів 1996, с. 90–104).

⁴ Ця назва є почати умовно, “історіографічною”, адже літописи називають свою державу “Русьская земля” або ж просто “Русь”, тоді як інший термін – “Київська Русь” – виступає продуктом книжної культури. Геонім “Руська земля”, окреслюючи територію всієї Давньоруської держави, у вузких межах Середнього Подніпров'я (Київщина, Переяславщина й Чернігівщина) мав також “ідеологічно-екстериторіальний вимір”: Ричка В. М. *Київська Русь: проблема етнокультурного розвитку (конфесійний аспект)*. Київ 1994, с. 19–20.

⁵ Войтович Л. “Білі” хорвати..., с. 38–45.

⁶ Ісаєвич Я. До питання про західний кордон..., с. 85–87; Його ж. Формування західної межі української етнічної території. *Історія української культури*: У 5 т. Київ 2001, т. 2, с. 30–31; Крип'якевич І. *Галицько-Волинське князівство* / 2-ге вид., із змін. і доповн. Львів 1999, с. 79–90. Висновки польських науковців щодо етнічного характеру слов'янського населення в цьому регіоні зводяться загалом до ототожнення племінних назв дулібів і лендзян (пізніше, як стверджують, вони отримали найменування бужан-волинян), яких виводять із західних слов'ян. Згідно з цією концепцією, саме дуліби-волиняни заселяли Червенські городи, що

або ж до водорозділу між басейнами Прип'яті й Дністра⁷⁾ і

згодом стали територіальною основою для формування Белзької та Холмської земель. Водночас деякі польські історики землі між Вепром і Бугом пов'язують із Сандомирською землею, контрольованою західнослов'янськими лендзянами, які утворили вісім племінних об'єднань між Віслою та Бугом. За припущеннями інших дослідників, лендзяни не заселяли раніше Перемишльсько-Червенський регіон, а захопили його. Отже, польська історіографія захищає тезу про західнослов'янську (себто польську) присутність у районі Перемишля та Червена перед 981 р., уважаючи лендзян місцевим автохтонним населенням, котре до кінця X ст. жило на захід від межиріччя Вепра й Бугу. Натомість Ярослав Дашкевич звертає увагу на політично заангажоване застосування польською історіографією концепту "лендзяни", яким намагалися довести законність претензій Польщі на цю пограничну територію під час відомих розмежувань середини 1940-х рр. Покликаючись на дані "Повісті временних літ" та єврейський історико-географічний трактат "Йосиппон" IX – початку X ст., вчений наполягає на тотожності терміна "лендзяни" з назвою ландшафтного типу "лучани": Дашкевич Я. Галицько-волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід, Русь, Схід (кінець X – середина XIV ст.). *Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: Статті й матеріали*. Львів 2005, с. 28–29.

Нещодавно компромісну теорію висунув люблінський професор Анджей Гіль. За його версією, регіон Побужжя в етнічному плані мав перехідний, мішаний характер, тому тутешня слов'янська людність зберігала культурні й етнічні риси як русинів, так і поляків-лендзян. Чітке їхнє розмежування відбулося лише в XI ст., коли з'явилися два чинники – держава й Церква, які вирішально вплинули на формування досить стійкої етнічності місцевого населення та спричинилися до появи русько-польської етнічної границі (Gil A. *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*. Lublin; Chełm 1999, s. 40–44; автор також наводить підставову бібліографію проблематики). Остання синтеза з історії раннього середньовіччя Польщі трактує лендзян як самостійне плем'я, ареалом розселення котрого були землі поріччя Верхнього Бугу, Сяну, Вислоки та Карпатського Підгір'я, причому в районі Перемишля (де виявлено великих розмірів Татарський копець – "копець Перемислава" – як свідчення про ймовірне існування тут центру племінної влади лендзян) первісно мала б функціонувати топоніміка прапольського етнічного коріння, на яку потім накладалася руська термінологія (Buko A. *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje*. Warszawa 2006, s. 86–87, 102–104, 138–141, 152–154; подібні погляди висловив також: Parczewski M. O dwóch etapach formowania się polsko-ruskiej granicy etnicznej w Karpatach. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, держава традиції. Міжнар. наук. конф. (Галич, 19–21 серпня 1993 р.): Тези доп. та повідомл.* Львів 1993 (далі – *Галицько-Волинська держава*), с. 14–16 (виникнення польсько-руської етнічної границі автор пов'язує із формуванням у XI ст. на цих теренах державних структур Польщі, Русі й Угорщини, які "штучно розділили давні інтегральні території [слов'янських] племен з допомогою військової сили").

⁷⁾ Леонтій Войтович, покликаючись на відмінності поховальних пам'яток дохристиянського періоду й городищ та опираючись на аналіз писемних джерел,

тиверці, яких традиційно локалізують на середньому та нижньому Дністрі⁸.

Християнізація теренів Прикарпаття, як свідчать дані археології⁹, почалася ще в VI–VII ст.¹⁰ Окремі дослідники наполягають на винятковості духовного впливу проповідників кирило-методіївської традиції, які нібито поширювали на цих землях віру Христову після смерті перших апостолів слов'ян.

розмежовує територію волинських племен (бужан, волинян, дулібів, лучан і черв'ян) та хорватських племен (бобрян, засян і требов'ян) по вододілу басейнів Прип'яті й Західного Бугу з басейнами Дністра і Сяну, що відповідає пізнішому кордону між Волинською та Галицькою землями. Дослідник звертає увагу на відмінності між населенням ареалу Червенських гродів (черв'ян), який ввійшов пізніше до Белзького князівства Волинської землі та території Перемищини (засян), належної пізніше до Перемишльського князівства Галицької землі (Войтович Л. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі. *Волино-Подільські археологічні студії*. Львів 1998, т. 1, с. 286–294; Його ж. Князівства карпатських хорватів..., с. 195–210; Його ж. “Черв'яни” у працях І. Крип'якевича. (До питання про початок державності). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів 2001, т. 8, с. 818–822).

⁸ Федоров Г. В. Тиверцы. *Вестник древней истории*. 1952, № 2, с. 249–259. Див. також: Войтович Л. “Баварський Географ”: проблеми ідентифікації слов'янських племен. *Треті Ольжичі читання*. (Пліснеськ, 31 травня 2008 р.). Львів 2009, с. 3–14.

⁹ Зокрема, 1908 р. у Крилосі на “Митрополичому полі” знайдено срібний скарб VI–VII ст., серед предметів якого була й чаша-дискос з грецьким клеймом і хрестами в розетках візантійського походження (Фіголь М. Металопластика та інші художні ремесла стародавнього Галича. *Записки НТШ*. 1994, т. 227, с. 29–30; Його ж. *Мистецтво стародавнього Галича*. Київ 1997, с. 135, 137).

¹⁰ Кметь В. Львівська православна єпархія: короткий огляд історії. *Шематизм Львівсько-Сокальської єпархії Української Православної Церкви Київського патріархату. 2000 рік: Статистично-біографічний довідник*. Львів 2000, с. 8–9; Його ж. Юрисдикційний статус та організаційна структура Галицької (Львівської) єпархії (XII – середина XVI століття). *Ковчег*. 2001, ч. 3, с. 131–132. Зародження християнства у цьому регіоні автор відносить до зламу VIII–IX ст., припускаючи, що в той час Прикарпаття перебувало у складі Великоморавської держави, а отже, першими місіонерами місцевого слов'янського населення були учні свв. Кирила і Методія. Подібні міркування висловлював на початку XX ст. також Іван Рудович у своєму науково-популярному нарисі. Він схилився до думки, що ці землі, завдяки місіонерам з Моравії та Чехії, “мали церковну організацію ще передь 988 р., т. є. передь загальнымъ введенемъ християнства на Руси” (Рудович І. *Коротка історія Галицько-Львовскої єпархії. На основі грецьких жерел і інших новітших подручників*. Жовква 1902, с. 3–5. Див. також рецензійний, однак некритичний огляд цієї праці І. Гоцького, опубл. у: *Богословській вѣстникъ*. 1902, т. 3, ч. 4, с. 352–360).

З ними пов'язують існування в західноруських землях т. зв. слов'янського обряду, проте надійних свідчень про навернення місцевого слов'янського населення до “кирило-методіївського обряду” досі не виявлено¹¹.

Водночас не варто категорично заперечувати ймовірність того, що у IX ст., у період зростання могутності Великоморавської держави, її релігійні впливи могли охоплювати вже частково євангелізовані терени “по Буг і Стир (за іншими інтерпретаціями, Стрий)”. У наступному столітті (60–80-і рр.) західні території пізнішої Галицько-Волинської держави, найвірогідніше, перейшли під контроль Давньочеської держави, що сягала східних меж Перемишльської землі¹², й таким чином стали, ймовірно, частиною

¹¹ Про поширення впливів солунських братів у слов'янських землях (у т. ч. на території Охридської архієпархії й у Польщі) йдеться в працях: Флоря Б. Н., Турилов А. А., Иванов С. А. *Судьбы Кирилло-Мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия*. Санкт-Петербург 2004; *Cyryl i Metody, apostołowie i nauczyciele słowian: Studia i dokumenty*. Lublin 1991, cz. 1. Проблему “кирило-методіївського обряду” й т. зв. Слов'янської митрополії на теренах Перемишчині і, ширше, – Побужжя в історіографічному контексті розглядає: Gil A. *Prawosławna eparchia chełmska...*, s. 47–51.

¹² Ісаєвич Я. До питання про західний кордон..., с. 90–91. Впливи кирило-методіївського християнства в цьому регіоні українська церковна історіографія припускала ще з другої половини XIX ст. (Див., зокрема: Добрянській А. *Исторія епископовъ трехъ соединенныхъ епархій, Перемышльској, Самборској и Саноцкој, отъ найдавнішихъ временъ до 1794 г.* Львовъ 1893, с. I–II; Петрушевич А. *Краткое историческое извѣстіе о времени введенія християнства на Галичской Руси, особливоже объ учрежденіи святительскихъ столицъ въ Галичѣ и Львовѣ и святителяхъ, сидѣвшихъ на упомянутыхъ столицахъ*. Львовъ 1882, с. 1–2). Найповніше гіпотезу про домінування слов'янського обряду на західноукраїнських землях та “вирішальну” роль Великоморавської й Чеської держав в утвердженні “вселенського християнства” у землях майбутньої Галицько-Волинської Русі виклав: Чубатий М. *Исторія християнства на Руси-Україні*. Рим; Нью Йорк 1965, т. 1, с. 232–237. Автор наводить приклад популярності культу св. Вацлава та св. Людмили на доказ теорії про те, що сповідники слов'янського обряду “дісталися над Дніпро з західних українських територій, християнізованих у слов'янським обряді, з якими західньо-українські християни утримували постійні церковні зв'язки”. Микола Чубатий навіть допускав можливість існування на теренах сучасної Західної України “Галицького” та “Володимир-Волинського” єпископств “слов'янського обряду” та “дещо відмінної релігійної духовності” (Там само, с. 261, 539–540). Зразками некритичного підходу до цієї дискусійної теми є статті: Берест Р. До питання про прийняття християнства на землях Північного Прикарпаття. (Постановка проблеми). *Археологічні дослідження*

Празького католицького єпископства *in partibus infidelium* (у краях невірних). Як відомо, у 973 р. було фундовано Празьку архієпархію, територіальна юрисдикція якої визначена в ерекційній грамоті-фальсифікаті (підтверджена 1086 р. імператором Генріхом IV)¹³. Тому цілком можливо, що кордони Празької архієпархії орієнтувалися на давні межі Моравської єпархії св. Методія. На доведення цієї версії історики зазвичай наводять приклад Перемишля, який нібито був християнізований за грецьким обрядом у

Львівського університету. Львів 2007, вип. 10, с. 185–193; Побуцький С. До питання християнізації Галичини. *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали Міжнар. наук. конф. (Галич, 10–11 жовтня 2008 р.)*. Галич 2008, с. 208–212. Див. також огляд проблематики у: Карпак І. Начало христианства в Галиции и Прикарпатье и основание Галицкой православной епархии. *Журнал Московской патриархии*. 1963, № 9, с. 72–74. У радянський період цей автор був одним із небагатьох, хто звернувся до сюжету про впливи кирило-методіївського християнства у Прикарпатті. Щоправда, він опирався головним чином на застарілу й науково-популярну літературу, що призвело до фактологічних помилок (наприклад, датою заснування Празької архієпархії названо 947 р.) та деяких поверхових тверджень.

¹³ Ерекційна грамота-фальсифікат Празької архієпархії збереглася в копії 1086 р. І хоча більшість науковців уважає фундаційний привілей підробленим, проте сам опис границь архієпархії може мати під собою історичне підґрунтя. З іншого боку, зауважено, що “в основі цих настанов лежить, по суті, невинуватана реальними можливостями Празької церкви традиція церковної експансії, успадкована від більш ранніх церковних настанов” (Регель В. *О “Хронике” Козьмы Пражского*. Санкт-Петербург 1890, с. 82; Его же. Учредительная грамота Пражской епископии. *Сборник статей по славяноведению*. Санкт-Петербург 1883, с. 326–327; Beumann H., Schlesinger M. *Urkundenstudien zur deutschen Ostpolitik unter Otto III*. *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte Siegel- und Wappenkunde*. 1955, bd. 1, s. 236–250).

Ярослав Ісаевич припускає, що грамота 1086 р. відображає кордони не Великоморавської, а Давньочеської держави близько 973 р., яка успадкувала великоморавські сфери впливу в цьому регіоні на гіпотетичний союз племенних князівств дулібів і хорватів (до річок Буг у Червенських горах і Стрий у Перемишльській землі) (Ісаевич Я. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків: Зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. наук. конф., організованої Науковим товариством імені Т. Шевченка в Польщі 24–25 червня 1994 р. в Перемишлі*. Під ред. С. Заброварного. Перемишль; Львів 1996, с. 8–11). Див. також: Gil A. *Prawosławna eparchia chełmska...*, s. 45–47 (автор, беручи до уваги результати останніх досліджень, обмежує територію “Моравської імперії” землями Моравії, Словаччини, Чехії та Потисся й відкидає можливість входження Червенських гродів до складу цієї держави).

часи великоморавського князя Святополка (878) і який приблизно 899 р., як безпідставно припускають, мав стати центром одного з чотирьох єпископств Великоморавської митрополії. Справді, на терені літописного Перемишля (вперше згадується під 981 р.) археологи впродовж ХХ ст. виявили три храми-ротонди: на Замковій горі, в межах давнього городища (середина Х ст. – середина ХІ ст.); Святомиколаївська (початок ХІ ст. – кінець ХІІІ ст.), у підземеллях сучасної латинської катедри в Перемишлі (локалізована під її пресвітерієм у 1961–1962 рр.); та ймовірна третя ротонда – під Замковою горою, де в похованнях віднайдено хрестинколпіони ХІ–ХІІІ ст. Дослідники помічають їхню архітектурну близькість до аналогічних сакральних об'єктів у Моравії та Чехії, віднедавна наголошуючи також на їхній спорідненості з угорськими архетипами. Виявлену там же кам'яну будівлю бездоказово ототожнюють із єпископським палацом. Водночас інші науковці вважають Перемишльську замкову ротонду палацовим храмом, “конструктивно з'єднаним з одночасовими палатами”, трактуючи ці об'єкти як “Перемишльський комплекс” початку ХІ ст.¹⁴

¹⁴ Балик Б. І. До історії найдавніших церков у Перемишлі (Х–ХІІ ст.). *Богословія*. 1983, т. 47, с. 73–88 (о. Борис Балик, дослідник зі середовища Василіанського чину, покликається на свідчення Костянтина Порфирородного, за яким, після погрому уграми Великоморавської держави близько 905 р., частина місцевого християнського населення знайшла прихисток серед хорватів, що жили над Середнім Сяном); Діба Ю. Архітектура ротонди Св. Миколая в Перемишлі. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2002, вип. 6, с. 66–79 (за фактом використання “будівельних мір східного походження (грецька та візантійська стопа)” перемишльські ротонди віднесено “до мистецької традиції Галицько-Волинських земель”); Його ж. Етноконфесійна приналежність ротонд Х–ХІІІ ст. українсько-польського та українсько-угорського порубіжжя. *Народознавчі зошити*. 2000, зош. 2, с. 222–227 (на руський характер ротонди, згідно з автором, вказують виявлені тут два бронзові енколпіони ХІІІ ст., а також великі розміри сакральної споруди, виконаної зі старанно оброблених блоків. Пам'ятку датовано серединою ХІІ ст., тобто періодом, коли був зведений і Галицький катедральний собор. Вагомим доказом про ротонду як храм східного обряду є грамота-фальсифікат князя Лева Даниловича кінця ХІІІ ст., а також наближена до застосованої при спорудженні Галицького Успенського собору техніка мурування); Його ж. *Українські храми-ротонди Х – першої половини ХІV століть*. Львів 2005, с. 16–19, 75–78 (подана докладна бібліографія проблеми); Його ж. Фундації богородичних храмів-ротонд у Кракові та Перемишлі у контексті центральноєвропейських міждержавних зв'язків середини ХІ століття. *Записки НТШ*. 2005, т. 249, с. 39–40, 48–49, 61–67, 95–96, 98–103 (зроблено висновок, що “Перемишльський

Попри легендарний чи напівлегендарний характер цих свідчень і гіпотез, вони є творчим стимулом для критичнішого розгляду загальноприйнятої досі киевоцентричної концепції зародження християнства на західноукраїнських землях. Якщо взяти до уваги також невізантійські джерела й центри поширення віри Христової на теренах сучасної Західної України, то можна обережно припустити набагато ранішу євангелізацію цих земель, ніж у Середньому Подніпров'ї. Матеріали археологічних досліджень упродовж останніх десятиліть, а також спроби реінтерпретації вже відомих писемних джерел (у т. ч. фальсифікатів) указують на впливи у Прикарпатському регіоні кирило-методіївської слов'янської традиції та навіть розповсюдження тут християнства за латинським обрядом. На переконання Ярослава Дашкевича, це створило “проміжну ланку між Візантією і Римом ще до Великого [...] розколу між ними, сприяло згадженню релігійних антагонізмів [...] та [стало] місцем зустрічі двох великих християнських систем – західної та східної”¹⁵. Водночас істотну роль у поширенні на цій території християнства відіграв трансконтинентальний шлях з Азії в Європу, що з IX ст.

палацовий комплекс споруджено між 1056 та 1064 рр. як осідок князя Ростислава Володимировича, одруженого з дочкою Бели I Ланкою”, а відмінність цього комплексу від тогочасних київських взірців пояснено статусом Ростислава як князя-вигнанця та його родинними зв'язками з угорськими Арпадовичами. Однак коректні з архітектурно-археологічного погляду міркування автора із суто історичної перспективи виглядають дискусійними, оскільки ґрунтуються на сумнівного походження “звістках” російського вченого Василя Татищева); Bendza M. *Prawosławna Diecezja Przemyska w latach 1596–1681. Studium historyczno-kanoniczne*. Warszawa 1982, s. 26–28; Frazik J. T. Relikty rotundy pod prezbiterium katedry przemyskiej w świetle dotychczasowych badań. *Biuletyn historii sztuki*. 1962, s. 223–225; Żaki A. Najstarsze relikty architektoniczne na zamku w Przemysłu (doniesienie tymczasowe 2). *Sprawozdania z posiedzeń komisji naukowych (Oddział PAN w Krakowie)*. Kraków 1961, t. 4, cz. 2, s. 244. Дослідження Святомиколаївської ротонди в 1990-х рр. підсумовані у праці: Pianowski Z., Proksa M. *Rotunda Św. Mikołaja w Przemysłu po badaniach archeologiczno-architektonicznych w latach 1996–1998*. Przemysł 1998. У монографії Анджея Буко комплекс монументальних будівель у Перемишлі, разом з ротондою та палацом, вважається достатнім доказом існування тут наприкінці X – у першій чверті XI ст. п'ястовського гроду (Buko A. *Archeologia Polski...*, s. 180, 248–251).

¹⁵ Дашкевич Я. Початки християнства на західноукраїнських землях. Реінтерпретація проблеми. *Історія релігій в Україні: Праці XII-ї Міжнар. наук. конф. (Львів, 20–24 травня 2002 р.)*. Львів 2002, кн. 1, с. 137–140.

пролягав і через західноукраїнські землі. Ледь простежувані у джерелах невізантійські впливи могли охопити Прикарпаття, а також землі в межиріччі Дунаю й Дністра, що їх заселяли улличі й тиверці, християнське місіонерство серед яких було нейтралізоване навалюю печенігів наприкінці IX ст. Тож до приєднання в 981 р. теренів пізнішої Галицько-Волинської держави до Київської Русі вони, очевидно, якщо й не входили до складу Чеської християнської держави, то принаймні перебували під її значним впливом (в т. ч. Червенські гроди й Перемишль, назва якого має виразно чеське походження й згодом пов'язана з династією Пшемислідів). Натомість до розгрому угорцями Великої Моравії в 906 р. Прикарпаття могло перебувати під релігійним впливом цієї держави, в якій з 870-х рр. почали свою місію солунські брати свв. Кирило і Methodій. Імовірно, вони поширювали слов'янський обряд по обидві сторони Карпат, де, за даними агіографічної літератури, начебто діяли єпископи-суфрагани (житіє св. Людмили), зокрема у Кракові, пізнішому Перемишлі та Червені¹⁶. Така “невізантійська” концепція баптизмального

¹⁶ Маріан Бендза, представник Польської автокефальної православної церкви, виникнення Перемишльської єпархії пов'язує з місією свв. апостолів слов'ян Кирила й Methodія та юрисдикцією на цих теренах Празької архієпархії “по Буг і Стир”, безапеляційно твердячи, що Підкарпаття “від 875 р. входило до складу Великоморавської держави” (Bendza M. *Prawosławna Diecezja Przemyska...*, s. 23–36). Його тенденційна, з численними помилками робота, що опирається переважно на вже застарілу історіографію, була критично сприйнята в колі фахових дослідників (див., наприклад, рецензію: Grala H. W sprawie dziejów biskupstwa przemyskiego obrządku wschodniego. *Przegląd Historyczny*. 1985, t. 76, zesz. 1, s. 139–150). У подібному “інтерпретаційному” ключі написана й інша стаття цього ж автора: Бендза М. Християнізація польських земель. *Україна в ЦСЄ*. 2006, вип. 6, с. 134–154.

Частина науковців, схилиючись до “кирило-методіївської легенди”, визнають ймовірність існування слов'янської катедри в Перемишлі навіть ще до офіційного хрещення Русі св. Володимиром Великим у 988–989 рр. Проте їхні концепти “кирило-методіївського християнства”, “органічного слов'янського обряду”, “Слов'янської митрополії” у X – на початку XII ст. та “впливів Великоморавської держави” не мають надійного підтвердження. Так, скажімо, о. Борис Балик своє припущення про фундацію єпископства у Перемишлі ще перед хрещенням Русі в 988 р. опирає на лист папи Йоана XIII до чеського короля Болеслава I, в якому опосередковано згадується єпископ грецького обряду “народу Болгарії або Русі” (Балик Б. І. До історії найдавніших церков..., с. 73–88). Більшість таких висновків є умоглядними, а спроби “задавнення”

(хрещального) дару, отриманого слов'янським населенням Прикарпаття, допомагає зрозуміти, на думку Я. Дашкевича, чому, із приєднанням до Київської держави Червенських городів та офіційною християнізацією Русі, “князь Володимир Святославич поширив свою державу на вже християнізовану країну”¹⁷.

Великоморавські та давньочеські впливи (навіть якщо вони й мали місце в попередній період) були маргіналізовані після того, як князь Володимир Святославович близько 981 р. приєднав до своїх володінь Червенські городи¹⁸ та Перемишльську землю. Однак інтеграція Прикарпаття у державні й церковні структури Київської Русі була довготривалою і відбувалася не одне десятиліття. Тому нібито літописна оповідь про двох руських єпископів, які близько 992 р. “ходили Дністром” під час підкорення Володимиром Великим хорватів й охрещували місцевий слов'янський люд, яку навів Василь Татищев (1699–1750) з покликанням на “давні літописи”¹⁹, насправді має легендарне походження – вона не підтверджується ані писемними джерелами, ані археологічно. Попри дискусійність окремих висновків Олексія Толочка²⁰, він усе ж має рацію, що ці татищевські “звістки”

єпископського статусу Перемишля покликані обслуговувати їхні світоглядні переконання, які суб'єктивно позначилися на вирішенні справді важливої дослідницької проблеми. (Див. також праці: Балик Б. І. До питання про початки християнства та єпископства в Перемишлі в IX–X ст. *Записки ЧСВВ*. 1979, т. 10, с. 50–97; Чубатий М. *Історія християнства...*, т. 1, с. 101–137, 234–235).

¹⁷ Дашкевич Я. Початки християнства на західноукраїнських землях..., с. 140–141.

¹⁸ Погляди науковців на проблему локалізації Червена (це літописне місто вони схильні ототожнювати з городищем у районі с. Чермно на р. Гучва сучасна Польща) і Червенської землі репрезентує колективна монографія: *Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды)* / Отв. ред. А. П. Черныш. Киев 1990, с. 131–133. Історіографічну дискусію щодо локалізації та політичної належності літописного Червена та “Червенських городів” докладно описує: Gil A. *Prawosławna eparchia chełmska...*, s. 36–39 (у цьому городі історики, передовсім польські, вбачають теперішнє Чермно поблизу Тишівців або слов'янське городище в місцевості Гуців на Замойщині).

¹⁹ Див. коментар: Петрушевич А. О соборной Богородичной церкви и святителях въ Галичѣ. *Галицкій историческій сборникъ, издаваемый обществомъ Галицко-русской Матицы*. 1853, вып. 1, с. 107–108; Карпак І. Начало християнства в Галиции..., с. 73–74.

²⁰ Поглядам дослідника опонує: Майоров А. В. О Полоцкой летописи В. Н. Татищева. *Труды Отдела древнерусской литературы*. 2006, т. 57, с. 321–343; Его

та “давні літописи” (насамперед Йоахимівський) є, радше, містифікацією видатного російського історика²¹.

У другій половині XVII–XVIII ст. інтелектуальне середовище, тісно пов’язане з Львівським владичим двором, формуючи місцеву історичну традицію про початки організованого християнства у регіоні, не зверталось (можливо, свідомо ігноруючи) до нарративу про кирило-методіївські джерела віри Христової чи великоморавські впливи у південно-західних землях Русі. Прикладом такого вибіркового підходу є перша єпархіальна хроніка “*Origo et Vita Episcoporum[m] Ritus Graeci Leopoliensium*” невідомого автора кінця XVII ст., що відображає тогочасні уявлення української шляхти й духовенства Руського воєводства про минуле Львівського владичства. “Життєписи”, наголошуючи на “перетіканні” локальної еклезіальної традиції від Галича до Львова, у викладі хронологічного ряду подій IX–XI ст. використовують лише ті сюжети, що вписуються в киевоцентричну

же. О методике изучения оригинальных известий В. Н. Татищева: К вопросу о Полоцкой летописи. *Исследования по Русской истории и культуре: Сб. статей к 70-летию проф. И. Я. Фроянова*. Санкт-Петербург 2006, с. 175–185; Его же. Борьба за Берестье по сведениям Полоцкой летописи В. Н. Татищева и польских средневековых хроник. *Исследования по истории средневековой Руси: К 80-летию Ю. Г. Алексеева*. Санкт-Петербург 2006, с. 62–69; Его же. [Рец. на]: Толочко А. П. “История Российская” Василия Татищева: источники и известия. Москва; Киев 2005, 544 с. *Rossica Antiqua: Исследования и материалы*. 2006. Санкт-Петербург, 2006, с. 387–391).

²¹ Толочко А. “История Российская” Василия Татищева: источники и известия. Москва; Киев 2005, с. 91, 100–102, 108, 113–115, 147, 154–155, 195–199, 202–203, 241, 244–245, 249–250. Див. також: Його ж. Кримінальна археографія Василя Татищева. *До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ; Львів 2004, т. 1, с. 373–378. За спостереженнями Олексія Толочка, “випадок Татищева є унікальним (і дуже рідкісним для XVIII століття) прикладом, коли історик цілком європейського типу мислення свідомо обирає формою своєї праці середньовічний літопис; саме напруження між нарративним типом історичного мислення та аналітичною формою викладу і є джерелом татищевських вигадок, себто “татищевських відомостей”. В іншому розділі цієї книги уточнено: “У Татищева були причини вдавнитися до вигадки, вигадка відіграла надзвичайно важливу роль у побудові його оповіді й при цьому історик володів достатніми технічними засобами для того, аби представляти свою вигадку як вірогідну інформацію” (Толочко А. “История Российская” ..., с. 262–263, 280–281).

концепцію генези християнства на Прикарпатті²². Основним елементом такої схеми є історична тяглість традиції Галицької (Львівської) церкви від Володимирового хрещення Русі наприкінці IX ст. до подій Хмельниччини середини XVII ст. Згідно з цією єпархіальною хронікою, віра Христова в цих землях має слов'янсько-візантійський родовід – вона з'явилася тут завдяки баптизмальному дару, отриманому руським князем Володимиром Святославовичем 980 р. у Києві від царгородського патріарха²³.

У фактологічно й тематично розширеному форматі киевоцентрична концепція генези християнства на Прикарпатті відтворена також у “Золотій книзі” Львівської єпархії – двотомному рукописному кодексі, укладеному в третій чверті XVIII ст. канцеляристами владики Лева (Шептицького, 1748–1779). Причому, тогочасне світське духовенство та монахи Василіанського чину, конструюючи дискурс про “давність з незапам'ятних часів” галицької (львівської) еклезіальної традиції, звертали не тільки до звичної для уніатів праці Ігнатія Кульчинського “Specimen Ecclesiae Ruthenicae” (Рим, 1733), але й, дещо несподівано²⁴, до надзвичайно популярного в Гетьманщині й Росії “Синописа” 1674 р. (інші видання – 1678 і 1681 рр.), автором якого, ймовірно, був Інокентій (Гізель). Використовуючи

²² На цей фрагмент єпархіальної хроніки вже звертали увагу: Ісаєвич Я. Д. Невідома пам'ятка української історіографії другої половини XVII ст. *Український історичний журнал* (далі – *УІЖ*). 1970, № 2, с. 66–72; Кметь В. “Життєписи львівських єпископів грецького обряду” – пам'ятка української історіографії другої половини XVII ст. *Lwów; miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa / Pod red. K. Karolczaka. Kraków 2002, t. 4, s. 65–92.*

²³ Національний музей ім. [Митрополита] Андрея Шептицького у Львові. Відділ рукописної та стародрукованої книги (далі – НМЛ), Ркл-141, с. 87–88.

²⁴ Річ у тім, що концепція “Синописа” полягала в простеженні тяглості історії Києва від св. Володимира Великого до “спадкоємця” його держави – московського царя Олексія Михайловича. На відміну від “звичної схеми” тогочасного руського літописання, вона передбачала “представлення Галича як спадкоємця Києва і лише побіжно згадувала Галицько-Волинське князівство”, а також наголошувала на виключній ролі Москви як “третього Риму” й трактуванні історії “Великої, Малої і Білої Русі” як неподільної династичної спадщини Московії (Див.: Яковенко Н. М. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / 2-е вид., переробл. та розшир.* Київ 2005, с. 436–437).

“Синопис”, упорядники “Золотої книги” Львівської єпархії, не маючи у своєму розпорядженні надійних писемних джерел про заснування Успенської та Святоюрської владичих катедр, успішно заступили їх відомими загальноруськими літописними сюжетами про: 1) подорож княгині Ольги до Константинополя (“roku ot sozdanıya Myra 6463, a ot Roždestwa Chrystowa 955”); 2) навернення Ольги царгородським патріархом (“pouczywszy iu wiru chrystyaństej, okresty so mnohymu rosyiskymu boiary”) з помилковою датою “бл. 880 р.”; 2) хрещення великого князя київського у Херсонесі та одруження з візантійською цесарівною Анною “990 року за Михаїла, першого київського митрополита”, та “патріарха Миколая Хризоберга”; 3) побудову й оздоблення Володимиром Великим мурованої Десятинної церкви у Києві майстрами “ot Hreczeskaho Carstwıya”; 4) надання священникові Анастасу княжої десятини “ot imunyia swoiho Carskaho u ot wsich hradow hospodarstwa swoiho”²⁵. У зв’язку з розглядом сюжетів, пов’язаних із запровадженням на Русі християнства, львівський кодекс Ркл-141 називає й перших, за його версією, київських митрополитів “грецької нації” – Михаїла (1020) та Теотемпта (1032), які й поставляли “ігуменів-василіан” на єпископів²⁶. Свідоме включення до “Золотої книги” Львівської єпархії інформації, запозиченої зі “Синописиса”, вказує, по-перше, на відсутність у середовищі тогочасної Унійної церкви самодостатньої “історіографічної школи” (в сучасному розумінні цього слова), а по-друге, на існування принаймні у другій половині XVIII ст. в українсько-білоруському соціумі спільного інтелектуального простору, який продовжував функціонувати, незважаючи на державні кордони та конфесійні поділи.

Частковий відхід від цієї киевоцентричної схеми простежується вже у праці домініканця о. Климентія Ходикевича “Dissertationes historico-criticae manuscriptum”, написаній з ініціативи Лева (Шептицького) на початку 1770-х рр. Вона також викладає легендарну історію, але цього разу вже безпосередньо Галицького владичтва. У нарисі про місто Галич – столицю

²⁵ НМЛ, Ркл-141, с. 374–376.

²⁶ Там само, с. 188–192.

єпархії й давньої митрополії – Ходикевич апелює до апокрифічної оповіді про свв. Кирила та Методія, які, на його переконання, й принесли у Галичину віру Христову. Причому слов'янські апостоли, за словами Ходикевича, особисто здійснювали християнізацію цих теренів, маючи зі собою мощі св. Климентія, папи римського²⁷. Схожі історичні міфи про виникнення християнства на Прикарпатті фіксуються також у середовищі духовної еліти Унійної церкви в другій половині XVIII ст. Так, зокрема, василіанин Кульчицький, автор рукописної “Генеалогії” руської єпархії, вважав, що Галицький престол був давнішим від митрополичої столиці у Києві, заснованої “перед 1000 роком”, та що Галицька Русь прийняла християнство щонайменше за 100 років до “Русі Київської”. Тому, як гадав Кульчицький, і владичий собор у Галичі зведено значно раніше²⁸.

Таким чином, матеріали археологічних досліджень, поодинокі збережені писемні пам'ятки, а також історична традиція, що опиралася переважно не на автентичні джерела, а на їхні пізніші копії (в т. ч. фальсифікати), не дають підстав стверджувати про вирішальний вплив кирило-методіївського або латинського християнства на релігійну ситуацію в Прикарпатті. Так само малозначущим потрібно визнати контроль Великоморавської та Давньочеської держав у IX–X ст. над слов'янським (чи протослов'янським) населенням регіону. Саме ця обставина, найвірогідніше, не дала змоги цим релігійним центрам заснувати тут розгалужену мережу місійних осередків і досягти помітних успіхів у євангелізації місцевих племен (у чому переконує хоча б відсутність масових поховань за християнським

²⁷ Chodykiewicz Cl. *Dissertationes historico-criticae manuscriptum*. *НМЛ*, Ркл-128, арк. 53–56. Робота вийшла окремим виданням у Львові 1770 р. (Див.: Запаско Я., Ісаєвич Я. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні*. Львів 1984, кн. 2, с. 23 (№ 2578)).

²⁸ Водночас автор “Генеалогії”, покликаючись на доступну йому літературу, слушно вважав 1165 р. датою галицького посольства до Царгорода на чолі з владикою Космою, все ж визнаючи, що про його наступників на Успенському престолі є “темнота історії” (Biskupi Lwowscy, Haliccy i Kamieniесcy. *Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. Dział rękopisów*, № 1242, к. 9).

обрядом²⁹). Тому використовувати здобуті під час археологічних розкопок артефакти слід дуже обережно, уникаючи ширших узагальнень і територіальних “прив’язань” до того чи іншого регіону.

Водночас виявлені у Перемишлі та деяких інших поселеннях сакральні споруди й артефакти християнського культу (найвідомішими з них є дві перемишльські храми-ротонди), незважаючи на різні інтерпретації їхнього датування та конфесійної належності, засвідчують односторонність і навіть тенденційність киевоцентричної концепції Володимирового хрещення Русі. Згадані у фальсифікаті фундаційної грамоти Празької архієпархії терени “по Буг і Стир (Стрий)” (райони Белза, Перемишля й Червена) до їхнього входження на початку 980-х рр. до складу Київської Русі, гадаємо, перебували у певній залежності (або ж зоні значного впливу) спершу Великої Моравії, а згодом – Давньої Чехії. Це уможливило часткову християнізацію місцевої людності, передовсім знаті. Нова релігія, очевидно, була інституціалізована переважно у головних племінних центрах і підтримувалася діяльністю незначної кількості християнських святинь, які виконували роль радше місійних осередків, аніж територіальних округів-парафій.

Цей попередній висновок дозволяє обережно припустити, що православне духовенство, утверджуючи у Прикарпатті протягом XI ст. організаційні структури Руської (Київської) церкви Царгородського патріархату, частково спиралося на існуючі тут давніше християнські спільноти-протопарафії, засновані проповідниками з Великої Моравії, Давньої Чехії чи навіть Польщі й Угорщини. Водночас немає жодних джерельних підстав

²⁹ На початок 1990-х рр. на “південноруських територіях” було виявлено понад 2200 ґрунтових поховань, більш як 30 кам’яних гробниць та численні захоронення у храмах (Моця О. П. *Населення південно-руських земель IX–XIII ст. (За матеріалами некрополів)*. Київ 1993, с. 141). За археологічними даними, на території Галицької землі обряд трупоспалення превалював до IX ст., протягом X ст. він поступово зникає (для цього періоду типовими є могильники зі змішаним обрядом поховання), а з кінця X – початку XI ст. стає домінуючим. (*Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття..*, с. 152–155). Однак ці й інші археолого-антропологічні дослідження ще не дають змоги робити далекоюсяжні висновки щодо масштабів і характеру християнізації місцевої людності.

говорити про те, що на землях сучасної Західної України та історичних Перемищини й Холмщини функціонували єрархічні структури Великоморавської митрополії чи Празької архієпархії (зокрема “Слов’янська митрополія” у Кракові та єпископські катедри у Перемишлі або Червені). Також необхідно відкинути як бездоказові гіпотези й теорії про “історичну тяглість” і “спадкоємність” на цих теренах кирило-методіївського християнства, релігійних осередків Римської церкви та пізніших структур Київської митрополії. Зустріч названих еклєзіальних традицій (після входження території пізнішого Галицько-Волинського князівства до держави Рюриковичів) створила можливості передовсім для духовних взаємовпливів і культурного збагачення. Однак самі структури Християнської церкви, що існували тут до 980-х рр. (про це свідчать практиковані місцевою князівською адміністрацією засоби зміцнення влади Києва в “окраїнних” землях Русі), були або ліквідовані, або ж інкорпоровані до нових осередків Київської церкви, які аж до 1070-х рр. безпосередньо підпорядковувалися митрополичій катедрі у Києві. Як бачимо, руська єрархія прагнула до євангелізації краю саме за “своїм”, тобто слов’янсько-візантійським обрядом, що передбачало, серед іншого, розбудову власних територіальних структур, внутрішню консолідацію православної віри та максимальне усунення зовнішніх чинників (насамперед релігійних), які такій консолідації перешкождали.

2. Заснування Галицької єпархії

Терени, на яких згодом було засновано Галицьку єпископію, після їх приєднання близько 981 р. до давньоруської держави, увійшли до складу Київської митрополичої архієпархії, межі котрої на заході маркували кордони Русі та ареал християнізації місцевого слов’янського населення за слов’янсько-візантійським обрядом. На переконання Софії Сеник, процес формування церковних інституцій у руських землях завершився до смерті у 1054 р. великого князя Ярослава Мудрого. Якщо це так, то серединою XI ст. треба датувати й утвердження організаційних структур Київської церкви у Прикарпатті, яке політично залежало безпосередньо від Києва, адже поза єпархіями,

навіть на периферії, “не повинно було залишатися давньоруських земель”³⁰. Труднощі із поширенням тут осередків єпархіяльної (митрополичої) влади зумовлювалися браком кадрів духовенства та слабкістю князівської адміністрації³¹.

Утворення в Руській церкві нових єпархій було її внутрішньою справою та належало до компетенції митрополита, проте водночас залежало й від політичної волі місцевих князів і відповідного матеріального забезпечення кафедр. На відміну від Візантії, де практично кожне більше місто ставало столицею єпархії, в руських землях православні владичтва охоплювали величезні території, маючи часто по декілька головних соборів, та зазвичай збігалися з границями локальних князівств³². Перша єпархія на теренах сучасної Західної України була фундована в другій половині 70-х – на початку 80-х рр. XI ст. у Володимирі³³, за панування волинського князя Ярополка Ізяславича,

³⁰ Щапов Я. Н. *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.* Москва 1989, с. 33. Див. також: Каряк І. *Начало христианства в Галиции...*, с. 72–74 (автор припускає, що християнство у Прикарпатті в IX ст. спершу поширювалося учнями св. Методія, а остаточно було утверджене тут наприкінці X – на початку XI ст., за князювання Володимира Великого, та що в цей час “[володимирський] єпископ Стефан об’єднав під своєю святительською владою не тільки Волинь, але і Червону Русь”).

³¹ Poppe A. *Biskupstwa na Rusi, 988–1300. States, Societies, Cultures East and West. Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski* / Ed.-in-Chief J. Duzinkiewicz. New York 2004, p. 828–829; Senyk S. *A History of the Church in Ukraine*. Rome 1993, vol. 1, p. 130–131.

³² Флоря Б. Н., Щапов Я. Н. *Епархиальное управление и епископат Русской церкви. X–XVII вв. Православная энциклопедия. Русская Православная церковь.* Москва 2000, с. 230–231.

³³ Дискусія про початки Володимирської єпархії триває досі. Деякі науковці схильні датувати її фундацію роком заснування міста Володимира (бл. 992 р.) (див., наприклад: Подскальски Г. *Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.)* / Изд. 2-е, испр. и доп. для рус. перевода / Пер. А. В. Назаренко под ред. К. К. Аксентьева. Санкт-Петербург 1996, с. 56–57). Тимчасом як перша згадка про володимирського владика Стефана, колишнього ігумена Києво-Печерського монастиря, сягає лише 1092 р.; він також фігурує в “Житії” св. Теодосія (Приселков М. Д. *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв.* Санкт-Петербург 2003, с. 90–91 (на думку автора, єпархія відкрита в 1089–1091 рр.); Щапов Я. Н. *Государство и церковь...*, с. 39–40; Его же. *Формирование и развитие церковной организации на Руси в конце X–XII в. Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования* (далі – ДГ). 1985 год. Москва 1986, с. 61 (на переконання дослідника,

відокремившись від Київської Святософійської катедрі. Її правлячому архиєресві відтоді юрисдикційно підлягали величезні простори південно-західних земель Київської держави. Нова єпархія почала розбудовувати парафіяльну мережу та забезпечувати своїми священиками нові осередки публічного релігійного культу (передовсім храми), у т. ч. на території майбутнього Галицького владичтва³⁴. Розвиток єпархіальних структур відбувався майже одночасно з встановленням у цьому регіоні місцевої князівської династії, яка з'явилася лише в 1080-х рр., коли сюди прибули князі Ростиславичі – Василько, Володар і Рюрик, осівши в трьох головних містах – Звенигороді, Перемишлі й Тереховлі. Найдавнішим територіальним утворенням у регіоні була Перемишльська земля з центром у Перемишлі (перша згадка – 981 р.), звідки й почали формуватися контури майбутнього Галицького князівства³⁵. Ці зміни уможливили тіснішу співпрацю між державою та Церквою задля євангелізації краю, в чому обидві сторони були зацікавлені однаковою мірою.

є “мало підстав для того, аби вважати, що єпископія була створена до Стефана або що він довгі роки перебував на катедрі до своєї смерті в 1094 р.”); Gil A. *Prawosławna eparchia chełmska...*, s. 54–56; Poppe A. *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku*. Warszawa 1968, s. 175–177; Ejud. *L'organisation diocésaine de la Russie aux IXe–XIIe siècle. Byzantion*. 1970, vol. 40, p. 189–192; Senyk S. *A History of the Church...*, vol. 1, p. 137–138).

³⁴ Серед відомих дослідників тільки Михайло Присьолков (1881–1941) наполягав на тому, що землі Ростиславовичів перебували в безпосередній юрисдикції Київської архієпархії та що навіть князь Володимирко Володарович “не мав власної єпископії та, безсумнівно, тягнув десятиною до [митрополичої катедрі] Св. Софії”. (Див.: Приселков М. Д. *Очерки по церковно-политической истории...*, с. 184, 211). Однак така гіпотеза не витримує критики, адже їхні володіння у південно-західних землях Русі сформувалися вже у 80-х рр. XI ст., тобто саме тоді, коли з'явилася православна єпископія у Володимирі, за князювання волинського князя Ярополка Ізяславовича (1078–1086) (Назаренко А. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. *Галицкая епархия. Православная энциклопедия*. Москва 2005, т. 10, с. 323).

³⁵ Археологічні знахідки простежуються на території Перемишля з другої половини XI ст. У першій половині наступного століття його площа із князівським палацом на дитинці становила понад 30 га (Котляр М. *Княжий двір Галича у XII ст. Київська старовина* (далі – КС). 2006, № 4, с. 3–5; Крип'якевич І. *Галицько-Волинське князівство...*, с. 91–95; Насонов А. Н. *“Русская земля” и образование территории Древнерусского государства: Историко-географическое исследование*. Санкт-Петербург 2006, с. 122–123).

Історіографія проблеми

Більшість дослідників схиляється до думки, що Галицьке владництво виникло між 40-ми та другою половиною 50-х рр. XII ст.³⁶, у період зростання політичної могутності Галича за Володимирка Володаровича (1141–1152)³⁷. Так, митрополит Макарій (Булгаков) відносив дату заснування Галицької єпархії до часів Володимира Великого або, принаймні, Ярослава Мудрого, хоча в іншому місці своєї праці вказував і на 1157 р.³⁸ Інший церковний історик – Євгеній Голубінський – припускав, що катедра у Галичі була відкрита перед 1165 р., “якщо не в 1157 р., [...] то, ймовірно, більш-менш незадовго до цього року”. Він узалежнював цю подію від політичного відособлення Галицької землі в окремих уділах князів Ростиславичів, а першим галицьким архиєреєм уважав Косму³⁹. З українських православних істориків найбільшу підтримку здобули погляди Івана Власовського, який приблизно датував заснування Галицької єпархії періодом до 1167 р.⁴⁰

Науковці зі середовища Греко-католицької церкви у Галичині, які працювали тут в австрійський період, появу єпископського престолу в Галичі пов’язували з переведенням із Перемишля до Галича “перемишльського владика Алексія”, який нібито був поставлений на престол київським митрополитом Климом (Климентієм) Смолятичем (1147–1155). На їхнє переконання, єпископію фундовано під час десятилітнього князювання у Галичі Володимирка. Зокрема, Антоній Петрушевич (1821–1913) свій здогад аргументував тим, що в описі смерті

³⁶ Poppe A. L’organisation diocésaine..., p. 170–171; Senyk S. *A History of the Church...*, vol. 1, p. 137, 142.

³⁷ Найновіші публікації про князя Володимирка Володаровича: Вілкул Т. Смерть Володимирка Галицького: до проблеми “літературності” літопису. *КС*. 1999, № 1, с. 21–32; Головка О. Князь Володимирко Володарович – перший володар об’єднаного Галицького князівства. *Confraternitas*. с. 90–97.

³⁸ Макарій (Булгаков). *История Русской Церкви*. Москва 1995, кн. 2, с. 32, 297.

³⁹ Голубинский Е. *История Русской Церкви*. Москва 1997, т. 1, ч. 1, с. 338; див. також: Чистович И. *Очерк истории Западно-Русской Церкви*. Санкт-Петербургъ 1882, ч. 1, с. 6.

⁴⁰ Власовський І. *Нарис історії Української Православної Церкви* / Репр. вид. Київ 1998, т. 1, с. 46.

Ярослава Володимирковича (1153–1187) та його поховання 1187 р. в Успенському соборі князь не прославляється Іпатіївським літописом як фундатор катедрі та єпископії⁴¹, як це традиційно було заведено в руському літописанні (наприклад, в оповіді Лаврентіївського літопису про поховання 1036 р. Мстислава Володимировича в Спаському соборі Чернігова⁴²). Таку гіпотезу про початки Галицької катедрі підтримував наприкінці XIX ст. Юліан Пелеш. Він покликався на “давню записку” Перемишльського консисторського архіву, в якій йшлося про Алексія як першого галицького владику⁴³. Інший представник греко-католицької історіографії цього періоду Іван Рудович за-сновником владицтва вважав Ярослава Осмомисла, опираючись, як і його попередники, на диптих єпископів у “Рукописі” Кишки. Він датував появу Галицької катедрі часом після смерті київського князя Ізяслава Мстиславовича у 1154 р., безпідставно, однак, зазначаючи, що канонічну ерекцію єпархії апробував Царгородський патріархат⁴⁴. Тимчасом у давньоруський період випадки поставлення єпископів Царгородським патріархатом чи главами інших митрополій дослідникам невідомі⁴⁵. Визначний археолог і мистецтвознавець Ярослав Пеленський скептично ставився до міркувань А. Петрушевича. Покликаючись на авторитет М. Грушевського та власні польові обстеження

⁴¹ Петрушевич А. *О соборной Богородичной церкви...*, с. 51–53, 57–58, 139–141. Навіть сучасні довідкові видання, некритично покликаючись на А. Петрушевича, фундацію Галицької катедрі відносять на 1134 р., тим самим роком датуючи і поставлення на єпископський престол Алексія (див., наприклад: *История иерархии Русской Православной Церкви. Комментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 г. (с приложениями)*. Москва 2006, с. 277–279).

⁴² Лаврентьевская летопись. *ПСРЛ*. 1997, т. 1, стб. 150.

⁴³ Pelesz J. *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*. Wien 1878, bd 1, s. 38. Подібні міркування знаходимо і в: Добрянській А. *История епископов...*, с. II–VI (автор стверджує, що Перемишльське єпископство “вже існувало перед 1071 роком”, та безпідставно говорить про появу приблизно в той самий період також Самбірського владицтва); Bendza M. *Prawosławna Diecezja Przemyśka...*, s. 38.

⁴⁴ Рудович І. Коротка історія Галицько-Львовської єпархії..., с. 6.

⁴⁵ Див.: Полознев Д. Ф., Флоря Б. Н., Щапов Я. Н. Высшая церковная власть и её взаимоотношения с государственной властью. X–XVII вв. *Православная энциклопедия. Русская Православная церковь*. Москва 2000, с. 192.

Успенського собору, він стверджував, що єпископство виникло “не раніше 1153 р.”, тобто тоді, коли на Галицький престол вступив Ярослав Володимиркович. Аргументація Я. Пеленського зводилася до того, що батько князя Ярослава – Володимирко – у літописах не прославлявся як засновник катедри та не був у ній похований, оскільки, на думку науковця, головного храму міста на той момент ще не існувало⁴⁶.

Уже у післявоєнний період історик Микола Чубатий, перебуваючи на еміграції, доводив, не апелюючи до жодного джерела, що Галицьке єпископство було відкрите 1147 р., у зв’язку з перенесенням столиці князівства Володимирка Володаровича з Перемишля (де він правив з 1124 р.) до Галича. Очевидно, дослідникові була ближчою за світоглядом теза про хіротонію галицького владика “своїм” митрополитом Климом Смолятичем, аніж “ненависним греком” Костянтином, провідником “візантійщення Руської церкви”⁴⁷. Інший діаспорний науковець Григій Лужницький, наголошуючи на “історичному виборіві унії з Римом”, заснування Галицького єпископства відносив до 1157 р., коли єпископську катедру нібито було перенесено з Перемишля до Галича⁴⁸.

Один з авторитетних фахівців з історії Київської Русі Ярослав Щапов, критикуючи висновки А. Поппе та М. Присьолкова, вважав можливим відкриття катедри у Галичі вже на початку князювання Володимирка Володаровича, обережно пов’язуючи це з особою “владика Алексія”, поставлення якого цей автор датує “близько 1153 р.”. Він також стверджував, що Галицький єпископський престол могли перенести з Перемишля, згодом,

⁴⁶ Розглядаючи проблему виникнення Галицького владичтва, вчений помилково припускав (на підставі хибного відчитування “Пом’яника” Галицької катедри XIII ст. з “Рукопису” Лева Кишки), що першим єпископом у Галичі міг бути Олександр (Peleński J. *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*. Kraków 1914, s. 109). Цю ж помилку, наслідуючи Я. Пеленського, повторюють і деякі сучасні науковці (див., наприклад: Петрик В. Крилоський катедральний монастир XVI–XVII століть. *Пам’ятки України*. 2008, № 2, с. 9).

⁴⁷ Чубатий М. *Історія християнства...*, т. 1, с. 543–544.

⁴⁸ Лужницький Г. *Українська Церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української Церкви* / Вид. 2-ге, випр. Львів 2008, с. 106.

“за митрополита Михаїла і великого князя Всеволода Ольгови-
ча, тобто в 1139–1145 рр.”⁴⁹. Софія Сенік – професор Папського
Східного Інституту в Римі, звернувши увагу на знайдену в Зве-
нигороді свинцеву печатку київського митрополита Костянтина
(ймовірно, Костянтина I (1156–1158)), висловила припущення,
що спершу катедра була заснована після 1124 р. у Звенигороді,
невдовзі після вокняжіння тут Володимирка. На її погляд, вла-
дичу катедру перевели до Галича лише згодом, після висвячен-
ня Косми київським митрополитом у 1157 р.⁵⁰ Справді, у Ки-
ївській митрополії княжих часів відомі приклади переміщення
(трансляції) єпископського престолу. Так, зокрема, наприкін-
ці 30-х рр. XIII ст. відбулося перенесення владичої катедри з
Угровська до Холма. Польський історик Анджей Гіль пояс-
нює це можливим занепадом Угровська (через невивідне для
міста розташування торговельних шляхів або ж його знищен-
ня під час військових дій), а безпосереднім приводом до зміни
осідку катедри називає загрозу монголо-татарського нападу на
Галицько-Волинську Русь⁵¹. Однак у випадку Звенигорода здо-
гад С. Сенік не узгоджується з археологічними дослідженнями
останніх десятиліть, та й адресатом митрополита Костянтина
міг бути не тільки єрарх, але й місцевий князь або генеральний
намісник володимирського владики.

Чи не найцікавішу реконструкцію початків Галицького
владицтва запропонував польський учений Анджей Поппе. Він
припускав, що першим галицьким єрархом став, правдоподібно,
Косма, водночас апелюючи до переліку владик Успенської
катедри у відомій “*antiqua charta*”. Натомість заснування само-
го єпископства дослідник відносив до періоду не раніше 50-х
рр. XII ст. На його думку, фундація катедри у Галичі не могла

⁴⁹ Шапов Я. Н. *Государство и церковь...*, с. 50–51, 212 (у переліку галицьких вла-
дик фігурують Алексій (1153), Косма (Кузьма, 1156–1165) та Артемій (1235–
1241)); Его же. *Формирование и развитие церковной организации...*, с. 58–62.

⁵⁰ Senyk S. *A History of the Church...*, vol. 1, p. 142. Німецький дослідник Герхард
Подскальський трактує Косму як, “можливо, першого на [Галицькій] катедрі”
(Подскальски Г. *Христианство и богословская литература...*, с. 53).

⁵¹ Gil A. *Prawosławna eparchia chełmska...*, s. 60–66. Див. також: Шапов Я. Н. *Го-
сударство и церковь...*, с. 52–53 (створення Угрівської єпископії автор відно-
сить до 1219–1220 рр.); Senyk S. *A History of the Church...*, vol. 1, p. 143.

відбутися перед 1146 р., з огляду на складні стосунки між Володимирком Володаровичем і київським князем Всеволодом Ольговичем. Ідею ж відкриття єпископства науковець пов'язував із тісними взаєминами між галицькими Ростиславичами та Візантією⁵², які, як він уважав, відіграли вирішальну роль у здогадній підтримці царгородським патріархом ініціативи когось із галицьких князів здійснити приблизно у 1155–1157 рр. “світську інвеституру адміністратора новофундованої єпархії”. Саме ж канонічне заснування Галицької катедрі (разом із хіротонією Косми) відбулося після 21 квітня 1156 р., коли на Русь прибув новий київський митрополит Костянтин⁵³.

Джерела

Генезу організаційної структури Галицької єпархії, за браком достатньої кількості джерел, простежити можна хіба що ретроспективно. Обмеженість джерельного інструментарію, безумовно, утруднює реконструкцію початкового періоду історії Галицького владитства. Достатньо зазначити, що жодне з писемних джерел не називає хоча б приблизної дати відкриття православної катедрі у Галичі. З огляду на це, особливого значення набуває залучення результатів археологічних та історико-архітектурних досліджень, які в останні десятиліття суттєво розширили наші знання про релігію й матеріальну культуру західних земель України часів Середньовіччя.

Для з'ясування проблеми ми дисонуємо кількома групами писемних і речових джерел: 1) матеріали археологічних

⁵² Ростиславичі та їхні нащадки практично до загибелі Андроніка Комнина у 1185 р. були союзниками Візантії, першими з удільних князів скріпивши цей союз шлюбом Ірини Володарівни з севастократором Ісааком Комнином, сином василевса Алексія I, 20 липня 1104 р. (Войтович Л. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї. *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали Міжнар. наук. конф. (Галич, 10–11 жовтня 2008 р.)*. Галич 2008, с. 3–18).

⁵³ З незначними відмінностями, такі уявлення про генезу Галицької катедрі викладені у декількох публікаціях, найважливішими з яких є: Poppe A. The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300. *Harvard Ukrainian Studies*. (Cambridge (Mass.) 1997, vol. 21, nr 3/4, p. 358–359; Ejusd. *Państwo i Kościół...*, s. 154–156.

розкопок та історико-архітектурних обстежень Успенського собору в Галичі; 2) літописні згадки 1156/57 і 1165 рр. та сфрагістичні пам'ятки, що стосуються особи галицького єпископа Косми; 3) два візантійські реєстри руських єпископій Царгородського патріархату з 1170-х і 1260-х рр.; 4) диптих владик XII–XIII ст. у “Пом'яникові Галицької катедрі” зі списку середини XVI ст.

1. *Археологічні матеріали*. Згідно з останніми археологічно-архітектурними даними, головний катедральний храм Галицької єпархії – Успення Пресвятої Богородиці – почав зводити в 40-х – на початку 50-х рр. XII ст. князь Володимирко, а завершив у 1153–1157 рр. Ярослав Володимиркович⁵⁴. Щоправда, частина дослідників дотримується дещо іншої хронології. Так, київський учений Микола Котляр датує побудову Успенського

⁵⁴ Лукомський Ю. Архітектура княжого Галича XIII ст. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. (Матеріали Міжнар. наук. конф. 29–30 листопада 2007 р. Львів. Львів 2008, с. 369 (“собор спорудили у середині XII ст.”); Його ж. Архітектурно-археологічні дослідження пам'яток монументального будівництва княжого Галича XII–XIII ст. Фортеця: Зб. заповідника “Густань” на пошану Михайла Рोजка. Львів 2009, с. 425 (“собор почали зводити близько середини, можливо, й у 40-х рр. XII ст.”); Його ж. Галицькі білокам'яні хрестобанні церкви від князя Володара до короля Данила. *Княжа доба*. 2007, вип. 1, с. 288; Його ж. Успенський собор давнього Галича. (За результатами нових досліджень 1992–2000 років). *Записки НТШ*. 2002, т. 244, с. 578–607. Антоній Петрушевич, тісно пов'язаний з москвофільським рухом, наполегливо доводив тотожність княжого Успенського собору із збереженою на терені Галича церквою Різдва Богородиці XIV ст. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. він розгорнув бурхливу діяльність, у т. ч. археологічну, опонуючи, зокрема, поглядам Александра Чоловського. Його аргументація викладена у праці: Петрушевич А. *О соборной Богородичной церкви въ городѣ Галичѣ, происходящей из первой половины XII столѣтия*. Львовъ 1899, вып. 1 (концепцію А. Петрушевича щодо виникнення Галича та катедрі Успення Богородиці розглядає: Костишин В. Літописний Галич в історико-краєзнавчих дослідженнях Антонія Петрушевича. *Наукові зошити історичного факультету ЛНУ*. 2000, вип. 3, с. 241–247). Правильно передбачали розташування Успенського собору на Крилоскій горі Александр Чоловський та, згодом, Йосип Пеленський (Czołowski A. *O położeniu starego Halicza*. Łwów 1890; *Teka Konserwatorska*. Łwów 1892, t. 1, s. 153–157; Peleński J. *Halicz w dziejach sztuki...*, s. 112–113. Див. також: Лукомський Ю., Петрик В. Успенський собор княжого Галича: історія вивчення та нові дослідження. *Вісник Інституту Укрзахідпроектреставрація*. 1997, ч. 8, с. 85–86; Петрик В. Крилоскій катедральний монастир..., с. 16 (цей автор датує побудову Успенського собору 1152–1157 рр.).*

собору приблизно 1157 р. Відомий знавець давнього Галича Йосип Пеленський закладення фундаментів катедри відносив до часу “не раніше як 1153 р.”, натомість Володимир Вуйцик схилявся до 1154 р.⁵⁵ Незважаючи на цей різнобій у хронології, всі гіпотези щодо фундації Успенського собору не виходять за рамки 40–50-х рр. XII ст., а отже, можуть стосуватися різних етапів його спорудження.

2. *Літописні та сфратістичні дані.* Уперше єпархія з центром у Галичі згадується в Київському літописі під 1156/57 р., у зв’язку з поставленням на місцеву катедру владики Косми (Кузьми)⁵⁶. Літопис розповідає про його номінацію прибулим того року з Царгорода митрополитом Костянтином⁵⁷: “Того же лѣтъ поставлен бысть епископъ Василиць Переяславлю, а другаго Козму поставиша епископомъ въ Галичъ”⁵⁸. Ці дані контролюються повідомленням Іпатіївського літопису під 1165 р. про того самого Косму, який фігурує в складі посольства галицького

⁵⁵ Вуйцик В. Церква Успення Пр. Богородиці в Крилосі: До проблеми датування. Його ж. *Вибрані праці: До 70-річчя від дня народження*. Львів 2004, с. 268; Котляр М. Ф. *Галицько-Волинська Русь*. Київ 1998, с. 298; Peleński J. *Halicz w dziejach sztuki...*, s. 109. Див. також міркування: Александрович В. Невикористаний аргумент для датування Успенського собору в Галичі. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Львів 2001, с. 183–186; Ауліх В. Княжий Галич. *Там само*, с. 146; Костик М. Успенський собор та відкриття єпископської катедри у Галичі. *Успенський собор Галича: Минуле, сучасне, майбутнє. Матеріали наук.-практ. конф. (Галич, 27 липня 2006 р.)*. Галич 2006, с. 30–33.

⁵⁶ Це повідомлення не збереглося в тій редакції Київського літописного зводу 1198 р., яка дійшла до нас у складі Іпатіївського літопису, однак воно є в Московському великокняжому зводі 1479 р. (Назаренко А. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. *Галицкая епархия...*, с. 323). Див. також: Порре А. *L'organisation diocésaine...*, p. 170–171.

⁵⁷ Запис про прибуття на Русь Костянтина у: Лаврентьевская летопись. *ПСРЛ*, т. 1, стб. 347.

⁵⁸ Воскресенський літопис фіксує єпископські свячення Косми під 1157 р. Запис про хіротонію Косми під 6665 р. знаходимо також в Уваровському та Ермітажному списках Московського літописного зводу кінця XV ст. (*ПСРЛ*. 1856, т. 7, стб. 66; Т. 25, стб. 63). (Про це докладніше: Насонов А. Н. *История русского летописания XI – начала XVIII века*. Москва 1969. Ярослав Пастернак, на підставі цього джерела, датував хіротонію Косми весною 1157 р. (Пастернак Я. *Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр.* Івано-Франківськ 1998, с. 249–250, 254).

князя Ярослава Володимирковича до Царгорода, що супроводжувало Андроніка, двоюрідного брата візантійського імператора Михайла Комнина (майбутнього імператора Андроніка I (1183–1185), який по матері був двоюрідним братом і галицького князя⁵⁹): “Потом же присла ц[а]рь два митрополита, вабне и к собѣ; Ярославъ же пусти к нему с великою ч[ес]тью, приставивъ к нему пискупа своего Кузму”⁶⁰. Тривалість пастирського служіння Косми на Галицькому престолі підтверджують знахідки у фундаменті церкви Св. Спаса та в межах сучасного с. Крилос (літописний Галич) трьох (майже ідентичних за легендою, проте дещо відмінних за технікою виконання) печаток-молібдобул із написом грецькою мовою: “Мати Божа, збережи мене, Косму, [єпископа] галицького” (“Μητηρ Θεου σκέλοισ με Κόσμαν Γαλιτζης”) та поясним зображенням Богородиці “Воплочення”⁶¹. З іменем цього єрарха науковці пов’язують також напис, виявлений наприкінці 1990-х рр. у Галичі на фрагменті орнаментованого вапнякового блока⁶², а також унікальний енкалпійон з

⁵⁹ Войтович Л. *Княжа доба на Русі: Портрети еліти*. Біла Церква 2006, с. 333, 342–344; Войтович Л., Целуйко О. *Правлячі династії Європи*. Біла Церква 2008, с. 254–255.

⁶⁰ Ипатьевская летопись. *ПСРЛ*. 1998, т. 2, стб. 524; Т. 7, стб. 78. (Див. також: *Галицько-Волинський літопис* / Пер. і поясн. Т. Коструба. Львів 1936, т. 1, с. 78; *Літопис руський за Іпатським списком* / Пер. Л. Махновець. Київ 1989, с. 286). Коментар // *Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.* Репр. вид. Київ 1993, т. 2, с. 441–442; Кметь В. Юрисдикційний статус..., с. 133–134.

⁶¹ Барвінський Б. Українські сфрагістичні пам’ятки XII–XIV століть. *Записки НТШ*. 1996, т. 231, с. 242–243; Грушевський М. Печатки з околиць Галича. Його ж. *Твори: У 50 т.* Львів 2005, т. 7, с. 322–324; Михайлова Р. Д. *Художня культура Галицько-Волинської Русі*. Київ 2007, с. 89; Фіголь М. *Мистецтво стародавнього Галича*. Київ 1997, с. 205; Янин В. Л. *Актовые печати Древней Руси X–XV вв.* Москва 1970, т. 1, с. 58, 179, 287 (мал. 65–66).

⁶² На лівій грані блока збереглися два неповні рядки та фрагменти літер: “ГН КУЗЬМА П[І]Ψ[Α]ЛЪ”. Дослідники відносять цей напис до т. зв. поминальних записів, бездоказово припускаючи, що він був зроблений з нагоди першої архиерейської Літургії Косми в Успенському соборі. На лицевій площині блока, на нижньому рамені хреста, оздобленого рослинним орнаментом, також виявлено монограму “КА”, яку інтерпретують як закінчення слова “НИКА” (Вуйцик В., Лукомський Ю., Петрик В. Різьблений камінь XII ст. з Галицького дитинця. *ДКЗ*. 2000, вип. 4, с. 323–330). Водночас Володимир Александрович висловив здогад, що на цьому вапняковому блоці фігурує автограф майстра-

перегородчастими емалями XII ст. роботи місцевого майстра, знайдений поблизу фундаменту Успенського собору⁶³.

3. *Реєстри єпископії Царгородського патріархату*. Наступний комплекс джерел про Галицьку єпархію має візантійське походження. Один з найдавніших реєстрів владичих престолів Царгородського патріархату (у Codices Atheniensis B. N. 1371) з 1170-х рр. (датування Гайнріха Гельцера⁶⁴), визначаючи Руській митрополії 62-ге місце, перелічує також належні до неї 11 суфраганій (поміж них і Володимирська на Волині). У цьому списку Галицька єпархія вписана на останньому місці, після Смоленської, заснованої 1136/37 р.⁶⁵ Інший візантійський реєстр, що постав у першому десятилітті панування імператора Михайла VIII Палеолога (1259/61–1282), серед православних владицтв “Малої Русі” послідовно називає Галицьке, Володимирське, Перемишльське, Луцьке, Турівське, Холмське та Смоленське⁶⁶. Обидва поліптихи вказують, що Галицька катедра

різьбюра (Александрович В. *Мистецтво Галицько-Волинської держави*. Львів 1999, с. 51–52).

⁶³ Хрест-енколпійон (7,1x4,1 см) знайдено за 30–40 м на південний схід від Галицької катедри. Він мідний, чотириконечний, з дещо розширеними кінцями, що завершуються круглими виступами. На лицевій стулці у середохресті та на кінцях енколпійона вміщено круглі медальйони, простір між якими вкритий орнаментом у вигляді “вишивки” із синьої, білої та червоної емалі. Один з медальйонів – центральний – має зображення голови архангела з діадемою на чолі. У двох бічних медальйонах на синьому тлі нанесена білою емаллю монограма Христа, а на верхньому й нижньому медальйонах на білому тлі простежуються хрести із синьої емалі (Лукомський Ю., Петегирич В. Рідкісний енколпійон XII століття із княжого Галича. *Записки НТШ*. 1998, т. 235, с. 619–622).

⁶⁴ Gelzer H. Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum, ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen- und Verwaltungsgeschichte. *Abhandlungen der philosophisch-philologischen Classe der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften*. München 1901, bd. 21, s. 585, 587–589.

⁶⁵ *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae* / Texte critique, introduction et notes J. Darrouzès. Paris 1981, p. 136–137, 140–141, 367 (notitia 13). За Герхардом Подскальським, цей реєстр постав до 1165 р., а на думку Анджея Поппе – “близько 1162 р.” (Подскальски Г. *Християнство и богословская литература...*, с. 53; Poppe A. Biskupstwa na Rusi..., p. 850; Ejusd. L'organisation diocésaine..., p. 168–169; Ejusd. *Państwo i Kościół...*, s. 154–155; див. також: Щапов Я. Н. *Государство и церковь...*, с. 48).

⁶⁶ Fijałek J. Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie. Na podstawie źródeł greckich. *KH*. 1896, rok. 10, s. 487–491; Gelzer H. Beiträge zur

була відкрита, без жодного сумніву, після 1136 р., але не пізніше 1160-х рр., та що вона не могла виокремитися зі складу Перемишльської єпархії, яка з'являється в актах Грецької церкви лише в другій половині XIII ст. Потрібно відкинути, як цілком легендарні, припущення про появу Галицької єпархії наприкінці X або ж у першій половині XI ст., що їх, зокрема, робили Макарій (Булгаков) та деякі інші дослідники, покликаючись на “авторитет” київських князів Володимира Святославовича чи Ярослава Мудрого⁶⁷.

4. “Пом’яник” Галицької катедрі. Джерелом, яке (чи не єдине з-поміж наративних пам’яток) наводить диптих галицьких архиєреїв XII–XIII (XIV?) ст., є т. зв. “Рукопис” київського унійного митрополита Лева (Кишки, 1714–1728)⁶⁸, укладений наприкінці XVII ст. Перелік галицьких єпископів (назвемо його “Галицький пом’яник” або ж “Пом’яник Галицької катедрі”) у редакції “antiqua charta” 1558 р. виявлено у третій частині “Рукопису” (це оригінальні хронікальні записи автора про події другої половини XV – початку XVIII ст.), після реєстру володимирських владик⁶⁹: “Ep[iscop]i vero Halicienses taliter numerantur: Alexius, Cosmas, Jonas, Gerontius, Ephrem, Joannes, Antonius, Meletius, Athanasius, Zosimas, Niphon, Ignatius, Dorotheus”⁷⁰. Наведений диптих, найвірогідніше, охоплює архи-

russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen. *Zeitschrift für Kirchengeschichte*. Gotha 1892, bd. 13 (253), s. 246–247.

⁶⁷ Див. зауваги: Назаренко А. В., Турилов А. А., Флора Б. Н. Галицкая епархия... – С. 323.

⁶⁸ ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 413, арк. 1–779.

⁶⁹ Реконструкцію диптиху єрархів Володимирського православного владичтва за цим фрагментом “Рукопису” Кишки запропонував: Bendza M. *Prawosławna Diecezja Przemyśka...*, s. 31–32.

⁷⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 413, арк. 145. Опубл. у: Петрушевич А. Краткое историческое извѣстіе..., с. 2; Його ж. О соборной Богородичной церкви и святителяхъ въ Галичѣ..., с. 53, 144–145; Рудович І. Коротка історія..., с. 6–7. Коментарі, що опираються на висновки Антонія Петрушевича: Карпак І. Начало христианства в Галиции..., с. 75; Лужницький Г. *Українська Церква...*, с. 109. Частина довідкових видань ігнорує цей реєстр. Так, наведені Павлом Строговым списки руської єрархії в переліку галицьких владик XII–XIII ст. згадують тільки Косму й Артемія та “митрополитів” Йосифа і Григорія (Строгов П. *Списки иерархов и настоятелей монастырей Россійския церкви*. Москва 2007, стб. 1039–1040).

рейське служіння галицьких владик від середини XII (не пізніше 1156 р. – року хіротонії єпископа Косми) до початку XIV ст., тобто може включати й перші роки існування Галицької митрополії. Встановлення приблизної верхньої хронологічної межі “Пом’яника” утруднюється відсутністю в ньому двох інших імовірних галицьких єрархів – Йосифа (“*venerabilis metropolitae Haliciensis Josephi s Krilosza*”) та Григорія (“митрополита галицького” й “*archiepiscopi Leopoliensis*”), які згадуються лише в грамотах-фальсифікатах князя Лева Даниловича (кінець XIII – початок XIV ст.), а також у підробленому “покрайньому” записі Євангелія апракос кінця XIV ст.⁷¹

Проблемою поки що залишається підтвердження автентичності цього диптиху XII–XIII (XIV?) ст., оскільки жоден із названих тут єрархів (за винятком літописного Косми) не зазначається в інших тогочасних писемних пам’ятках. Зокрема, історичну вірогідність реєстру підважує те, що єпископ Артемій (30-ті – початок 40-х рр. XIII ст.), який двічі фігурує в Галицько-Волинському літописі (під 1235 і 1241 рр.), чомусь відсутній у “Пом’янику”⁷². Антоній Петрушевич пояснює ігнорування Артемія його складними стосунками з Данилом Романовичем. Владика був переконаним опонентом князя, за що він, на думку науковця, й не потрапив у диптих архиєреїв Галича⁷³. Єпископові, разом з двірським Григорієм, як учасникам антикнязівської опозиції, Данило Романович пробачив і залишив його на владичому престолі. Проте згодом Артемій (спільно з безіменним перемишльським єпископом) виступив

⁷¹ Купчинський О. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти.* Львів 2004, с. 131, 544, 556, 559, 590, 647, 649–651, 653–654, 663–664, 666–667, 823, 825–826, 828, 913, 916; Назаренко А. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. *Галицкая епархия..*, с. 323. Назване тут Євангеліє апракос зберігається тепер у Науковій бібліотеці Московського державного університету ім. М. Ломоносова, № 1367, арк. 261–262 (маргінальний запис сфальшовано у XIX ст.).

⁷² *Ипатьевская летопись. ПСРЛ.* 1998, т. 2, стб. 777–778, 793; *Галицько-Волинський літопис.* Пер. і поясн. Т. Коструба. Стейт Коледж (Па) 1967, т. 2, с. 13, 25. Див. також: Добрянській А. *Історія єпископовь..*, с. 3.

⁷³ Петрушевич А. *Краткое историческое извѣстие..*, с. 2–3; Його ж. *О соборной Богородичной церкви и святителяхъ в Галичѣ..*, с. 62–63.

на підтримку князя Ростислава Михайловича, який після монгольського погрому зайняв Галич, і невдовзі обидва були змушені втекти до Угорщини.

І все ж, ми схильні вважати, що подані Кишкою диптихи таки мали історичне підґрунтя й опиралися на не збережені донині протографи. Про це свідчить аналіз іншого, ідентичного за типологією джерела з “Рукопису” – “Холмського пом’яника”. Митрополит Лев, переписуючи його, використав оригінальний текст або ж його список з бібліотеки Холмського василіанського монастиря, котрим послуговувався, згодом, також владика Яків (Суша) під час роботи над своєю книгою про культ Холмської Богородиці “Phoenix redivivus” (перше видання з 1646 р.). Як припускають дослідники, міг існувати й текст-посередник між власне “Холмським пом’яником”⁷⁴ і збірником Лева (Кишки). Гадаємо, що й зміст “Галицького пом’яника” Кишка подав за оригіналом, який зберігався або в Львівському єпархіальному архіві, або в архіві Галицької катедри чи Крилоського василіанського монастиря. Цілком імовірно, що диптих наведений тут не в повному обсязі, адже скорочена редакція могла з’явитися ще в XV – першій половині XVI ст., коли його переписували з невідомого нам протографа. Очевидно, цією обставиною пояснюється й умовність послідовного ряду галицьких єпископів у “Рукописі”. Додатковою підставою для цього припущення є виявлені нещодавно дані про те, що “Пом’яник Галицької катедри” протягом XVIII ст. функціонував в інтелектуальному дискурсі Київської унійної митрополії. Зокрема, він використовувався для укладання “Генеалогій” руської єрархії. Як показує аналіз одного з таких життєписів, відомості їхніх авторів про початки Галицької єпархії не виходять за межі реєстру “Пом’яника”, а єдиним знаним її владикою в той період нада-

⁷⁴ Нещодавно це джерело стало предметом спеціальних розвідок: Баран О. Холмський пом’яник (за текстом збірника Лева Кишки). *Вісник Львівського університету: Серія “Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології”*. 2007, вип. 2, с. 190–208; Gil A. Pomianyk chełmski. *Z dziejów zaginionego źródła do dziejów ziemi chełmskiej. Rocznik IESW*. 2005, rok 3, s. 101–112.

лі залишався Косма⁷⁵. Це може вказувати на те, що “Пом’яник” тривалий час був для руського духовенства тим гідним довір’я церковним джерелом, яке доводило давність походження Галицького єпископського престолу.

3. Фундація Успенської катедрі: політика руських князів та позиція київського митрополита

Заснування Галицької катедрі, безсумнівно, було тісно пов’язане з тогочасними політичними подіями на Русі, а саме утвердженням наприкінці XI – у першій половині XII ст. на теренах сучасної Західної України князівської династії Ростиславичів. Найвагомим аргументом на користь тези про фундацію Галицької катедрі в першій половині 1140-х рр. є утворення у Прикарпатті потужного удільного князівства, внаслідок об’єднання князем Володимирком Володаровичем (після смерті теребовельського князя Івана Васильковича) Перемишльської, Звенигородської та Теребовельсько-Галицької волостей, тобто всіх земель своїх найближчих родичів Ростиславичів. Найправдоподібніше, відкриття єпископської катедрі у Галичі відбулося в 1143–1144 рр., а не на початку 1140-х рр., про що свідчить зміна первісного плану будови владичого собору. Додатковим аргументом для такого датування є активна пастирська діяльність саме в ці роки митрополита Михаїла, який упродовж 1141–1143 рр. висвятив єпископів до Переяслава (Євфимія) й Чернігова (Онуфрія), а також відновив функціонування двох давніх владичих катедр у Білгороді та Юрієві⁷⁶.

На місцеві обставини як основний “стимул” для появи нових єпархій у Руській митрополії вказує Смоленська грамота 1136/37 р. Раніше, “в умовах, коли політичної боротьби між

⁷⁵ Характерною у цьому плані є вступна частина вже згадуваної “Генеалогії” Кульницького, де її автор зауважує: “O początkach tych trzech stolic biskupich, a między nimi przednieyszy niegdyś Halickiey, a dopiero Lwowskiey, iako y o biskupach ruskich za starożytnych wieków na tychże stolicach siedzących niemało, ile mi się zdaie, możnaby było powziąć oświecenia i wiadomości z Dyssertacyi x. Chodykiewicza, dominikana, o arcybiskupstwach ruskich Kijowskim i Halickim, ułożoney po większey części z starodawnych aktow lwowskich” (Biskupi Lwowscy., k. 9).

⁷⁶ Приселков М. Д. *Очерки по церковно-политической истории...*, с. 196–197.

[Смоленськом і Переяславом] не існувало, а їх очолював один і той самий князь, – наголошував Я. Щапов, – потреби розділяти церковне управління цих земель не було”⁷⁷. Коли ж Смоленське князівство здобуло незалежність від Переяслава, з’явилися й підстави та, що головне, політичні амбіції місцевих володарів і собі “тримати” підконтрольний їм владичий престол. Такі ініціативи підкріпило спорудження Володимиром Мономахом у 1101 р. Смоленської церкви Успення Богородиці (“кам’яної єпископії”)⁷⁸ та ще перед тим, у 1096 р., – подібного кам’яного Богородичного храму в Суздалі. Ці релігійні центри мали забезпечувати управління північними парафіями Переяславського владичства. Вже від 1117 р. київські князі та володарі новозаснованого Смоленського князівства наполегливо домагалися фундації в його столиці православної катедрі, тривалий час наражаючись на супротив митрополита і переяславських владик. І тільки після 1134 р., коли один з них – єпископ Марко – помер, з’явився шанс реалізувати задум, подолавши супротив крилошан у Переяславі⁷⁹. Як припускає Анджей Поппе, ідея створення місцевого єпископства наразилася на нерозуміння у Києві й сильну опозицію князів та єпископів Володимира на Волині. Лише міжусобиця, що розпочалася у 1146 р. (йдеться про конфлікт навколо обсадження митрополичого престолу Климом Смолятичем), полегшила реалізацію цього задуму⁸⁰. Проте імовірним є й розвиток подій за іншим сценарієм. Скажімо, відкриття катедрі у Галичі (за аналогією зі Смоленськом, якому вдалося отримати єпархіальний статус у період, коли матерня катедрна у Переяславі з 1134 по 1141 рр. не була обсадженою) стало можливим тому, що в 40-х – на початку 50-х рр. XII ст. Володимирський владичий престол певний час був ва-

⁷⁷ Щапов Я. Н. Смоленский устав князя Ростислава Мстиславича. *Археографический ежегодник за 1962 год (к 70-летию академика М. Н. Тихомирова)*. 1963, с. 42–44. Див. також: Его же. *Государство и церковь...*, с. 48.

⁷⁸ Приселков М. Д. *Очерки по церковно-политической истории...*, с. 171.

⁷⁹ Поппэ А. В. Учредительная грамота Смоленской епископии. *Археографический ежегодник за 1965 год*. 1966, с. 69–70; Poppe A. *Biskupstwa na Rusi...*, s. 839–840; Ejusd. *Fundacja biskupstwa smoleńskiego. PH*. 1966, t. 57, zes. 4, s. 539–540, 548–549, 552–554; Приселков М. Д. *Очерки по церковно-политической истории...*, с. 186, 193.

⁸⁰ Poppe A. *The Christianization...*, p. 358–359.

кантним⁸¹. Це, без сумніву, полегшувало самостійне обрання галицького єрарха та реорганізацію системи церковної адміністрації, відповідно до нових еклезіальних реалій.

На нашу думку, перші заходи щодо фундації владичого престолу були здійснені невдовзі після того, як близько 1141 р. Галич своєю столицею обрав князь Володимирко Володарович⁸². Раніше цієї дати катедри не існувало, адже у виявленому Ярославом Щаповим “Перелікові руських єпископій” кінця 30-х – початку 40-х рр. XII ст. серед дев’яти суфраганій Святософійської катедри (останнім у цьому списку фігурує Смоленськ) Галицьке владичтво не згадується. За даними археологічних досліджень, однією з перших ініціатив Володимирка стало спорудження Успенського собору⁸³ в Галичі (як припускають, запрошеними князем майстрами з Угорщини й Польщі). І хоча будівництво тривало майже до кінця 50-х рр. XII ст., сам храм міг бути посвячений уже в першій половині – середині 1140-х рр. і відтоді функціонувати як єпископська катедра та резиденція перших галицьких владик, символізуючи велич “богохранимого града” Галича⁸⁴. Рішення Володимирка саме в цей час заснува-

⁸¹ Місцевого владика Теодора руські літописи згадують лише під 1136 і 1147 рр., натомість наступний володимирський єрарх з’являється в джерелах аж у 1223 р. (Блажейовський Д. *Єрархія Київської Церкви (861–996)*. Львів 1996, с. 169).

⁸² *Галицько-Волинський літопис*, т. 1, с. 46; Ипатьевская летопись. стб. 308. Див. також: Карпак І. *Начало христианства в Галиции...*, с. 74–75 (автор безпосередньо пов’язує відкриття катедри у Галичі із вокняжінням тут Володимирка Володаровича); Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории..., с. 123.

⁸³ На таку посвяту катедрального храму Галича вперше вказує фальсифікат уставної грамоти князя Лева Даниловича, яку науковці традиційно ототожнюють з її протографом 1301 р. (Купчинський О. *Акти та документи...*, с. 647–648). Тож можна припустити, що цей титул собор мав від часу його побудови.

⁸⁴ Войнаровський В., Лукомський Ю., Петрик В. Археологічні об’єкти на Крилоській горі, перекриті Успенським собором XII століття. *Записки НТШ*. 2002, т. 244, с. 643–644 (згідно з попередніми висновками, підготовчі роботи з будівництва Успенської катедри почалися у 1147–1150 рр.); Лукомський Ю. Галицькі білокам’яні хрестобанні церкви..., с. 288 (найавторитетніший на сьогодні дослідник Галицького собору датує його побудову 40–50-ми рр. XII ст., що розпочалася, на його думку, ще за князювання Володимирка Володаровича); Назаренко А. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. *Галицкая епархия...*, с. 324. Див. також: Воробьева Е., Тиц А. *Анализ и реставрация Успенского собора XII века в Галиче. Советская археология*. 1983, № 1, с. 213–230.

ти у своїй столиці православну єпископію опосередковано за-свідчують несподівані, на перший погляд, зміни планувальної структури внутрішнього храму вже на стадії закладення його фундаменту. Тоді первісний базилікальний план святині було замінено планом хрестобанної шестистовпної церкви з бічними галереями⁸⁵. Можливо, спершу Успенський храм задумувався як новий осідок генерального намісника, підпорядкованого єпископові у Володимирі. Коли ж галицький князь прийняв рішення про відкриття владництва, то для підкреслення єпархіального статусу міста та єрархічної гідності православного пастиря став потрібен собор іншого архітектурного типу. Він мав виразнювати велич і могутність молодого руського князівства та Галицької єпархії, що й зумовило трансформацію його планувальної структури (з простішої у складнішу).

Як і в інших землях Київської Русі⁸⁶, заснування єпископії було політичним актом князівської влади, яка діяла відповідно до своїх державних інтересів, на котрі Православна церква мусила зважати. Застосування типологічного методу допомагає краще зрозуміти механізми реалізації цієї князівської фундації. Порівняно добре вивчена в науковій літературі процедура створення Смоленської катедри наводить на гадку, що православне владництво у Галичі, напевно, постало на основі вже існуючого генерального намісництва, яке або виникло одночасно з перенесенням у Галич столиці уділу Ростиславичів, або ж існувало тут ще за князювання Івана Васильковича у 1130-х – на початку 1140-х рр. На це вказує побудова у згаданий період у південній частині Крилоського городища княжого двору та ймовірна наявність – на місці пізнішої центральної площі міста – сакральної споруди, яка цілком могла бути осідком галицького православного намісника⁸⁷. На його резиденцію найбільше надається

⁸⁵ Лукомський Ю. Архітектура княжого Галича., с. 369; Його ж. Галицькі білокам'яні хрестобанні церкви., с. 283–284, 288 (раптова поява нової планувальної структури Успенського собору пояснена зміною її замовників у 1153 р., коли після смерті Володимирка галицьким князем став його син Ярослав).

⁸⁶ Поппэ А. В. Учредительная грамота., с. 71; Ejuds. Fundacja biskupstwa., s. 542.

⁸⁷ Войнаровський В., Лукомський Ю., Петрик В. Археологічні об'єкти на Крилоській горі., с. 644; Петрик В. Крилоський катедральний монастир., с. 16;

виявлений в урочищі Царинка, на правому березі Лукви, храм, котрий пов'язують із монастирем Св. Йоана, вважаючи його княжою усипальницею Ростиславичів. Святоюанівська обитель Галича вперше нотується літописцем під 1189 р., коли тут було поховано князя Ростислава Івановича Берладника. Засновником святині, як гадають, був якщо не Василько Ростиславович (1085–1124), то його старший син Ігор-Іван, який до 1141 р. правив у Галичі і міг бути похований у віднайденому в південній наві дерев'яної монастирської церкви кам'яному саркофазі. Під час археологічного вивчення урочища в другій половині 1980-х рр. з'ясувалося, що у кінці IX – на початку XII ст. тут існувало поселення, яке поступово перетворилося на торгово-ремісничий посад Галича. Приблизно наприкінці XI – на початку XII ст. у ньому з'явилася перша дерев'яна церква, про що свідчить наявність могильника з християнським обрядом поховань. Натомість у середині XII ст. на цьому ж місці зведено монументальну триапсидну дерев'яну сакральну споруду, яка функціонувала щонайменше півстоліття й була зруйнована внаслідок пожежі. Серед артефактів, що стосуються існуючих тут у княжу добу храмів, привертають увагу полив'яні керамічні плитки та їхні глиняні заготовки, в т.ч. із зображеннями міфічного Василиска та двозубця – геральдичного знака одного із Ростиславичів⁸⁸. Тож, цілком можливо, що Святоюанівська монастирська церква на Подолі й була головним соборним храмом Галицького генерального намісництва, яке сформувалось у зв'язку з появою в Прикарпатському регіоні нового князівства, очолюваного Іваном Васильковичем, та яке в церковному відношенні підлягало юрисдикції Володимирського єпископства.

Подібну практику бачимо в інших руських землях. Скажімо, у Смоленську, за даними тогочасних джерел, намісник переяславського єпископа резидував у спеціально побудованому для нього соборі ще задовго до офіційного відкриття у місті

Його ж. Етапи розпланування адміністративно-релігійного центру на Крилоській горі в XI–XVIII ст. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Архітектура*. 2000, № 410, с. 119.

⁸⁸ Лукомський Ю. Невідомі церкви на Подолі княжого Галича. *Записки НТШ*. 1998, т. 235, с. 260–293.

владичої катедри⁸⁹. Найвірогідніше, Галицьку єпархію засновано з благословення митрополита Михаїла (1130/31–1145/46), який відомий обсаджуванням вакантних владичих престолів⁹⁰. Проте він, мабуть, не встиг завершити канонічну процедуру фундації єпископства через конфлікт з київським князем Всеволодом Ольговичем і змушений був у 1145 р. покинути Русь і повернутися до Царгорода, заборонивши при цьому будь-які святительські чинності руських єрархів⁹¹.

Визнаючи історичну основу наративу “Пом’яника Галицької катедри”, вважаємо, що першим галицьким єпископом був згаданий на першому місці в диптиху місцевих єрархів XII–XIII ст. Алексій. Очевидно, його обрали князь і бояри у першій половині 40-х рр. XII ст., тобто він став владикою-електом й отримав хіротонію з рук митрополита Михаїла, хоча між елекцією та висвяченням могло пройти декілька років⁹². Випадки, коли кандидат тривалий час очікував на єпископські свячення,

⁸⁹ Поппэ А. В. Учредительная грамота..., с. 69–70; Щапов Я. Н. Смоленский устав..., с. 42–44; Poppe A. Biskupstwa na Rusi..., p. 839–840; Ejud. Fundacja biskupstwa..., s. 539–540, 548–549, 552–554.

⁹⁰ Обставини прибуття на Русь Михаїла (після чотирилітньої вакантності митрополичого престолу) та його політику обсадження єпископських катедр, спрямовану на посилення впливів Візантії у Руській церкві, розглядає: Приселков М. Д. *Очерки по церковно-политической истории...*, с. 187–189.

⁹¹ Приселков М. Д. *Очерки по церковно-политической истории...*, с. 203. Конфлікт митрополита Михаїла з великим князем Всеволодом Ольговичем, що завершився накладенням інтердикту на катедру Св. Софії, також детально описує: Чубатий М. *Історія християнства...*, т. 1, с. 453–458.

⁹² Цікаво, що деякі дослідники історії Галицької (Львівської) єпископії хоч і визнають гіпотетичність поставлення на Успенську катедру Алексія, однак у переліках місцевих архиєреїв усе ж, “на всяк випадок”, подають і його ім’я (Кметь В. *Львівська православна єпархія...*, с. 9, 42). Григір Лужницький також писав, що першим галицьким владикою міг стати Алексій, який до свого переїзду в Галич був перемишльським єпископом (тому й не потребував хіротонії для поставлення на Успенську катедру). Водночас той самий автор цілком довільно тлумачить початки єпархіальної структури Київської церкви на Прикарпатті, допускаючи навіть можливість існування владичих катедр у Белзі, Буську, Звенигороді й Теребовлі, хоча на це немає жодних підстав (Лужницький Г. *Українська Церква...*, с. 108–109). Прихильником гіпотези про заснування у Перемишлі єпископства вже наприкінці XI ст. та його переміщення близько 1141 р. до Галича був і відомий церковний історик Юліан Пелеш (Pellesz J. *Geschichte der Union...*, bd. 1, s. 307).

були не поодинокими в тодішній Русі. Найближчий за хронологією приклад – обрання у Великому Новгороді навесні 1156 р. “всіма людьми міста” Аркадія, який поїхав за рукоположенням до Києва щойно через два роки⁹³. Так само було і при фундації 1136/37 р. Смоленської єпископії, першого пастиря якої – Мануїла – київський митрополит благословив тільки після смерті переяславського владика Марка⁹⁴. Якщо припустити, що до свого від’їзду Михаїл не висвятив кандидата Галича, то цей владика-елект мав мінімальні шанси на хіротонію, через проведення Київського собору 1147 р. та обрання на митрополичу катедру ченця-схимника Зарубського монастиря Клима Смолятича, здійснене з ініціативи київського князя Ізяслава Мстиславовича. У цьому соборі з теренів Західної України взяв участь володимирський владика Теодор, а він був якнайменше зацікавлений у втраті значної частини своєї канонічної території та церковної десятини з Галича і, безумовно, докладав зусиль, аби закрити Галицьку катедру.

Концепт “Алексій – перший галицький ієрарх” потребує додаткового пояснення, адже він заперечує можливість існування Перемишльського владичтва до 1210-х рр. і безпосередньо пов’язується з датою фундації й територіальним розвитком Галицької єпархії. Ця дослідницька проблема й досі залишається дискусійною в історіографії. Науковці по-різному датують появу Перемишльського владичтва – від кінця IX до початку XIII ст. Найрадикальніші гіпотези, спираючись виключно на опосередковані свідчення, “задавнюють” відкриття Перемишльської катедри до “часів Кирила і Методія”. Зокрема, вони міфологізують існування тут Слов’янської митрополії в X – на початку XII ст. Коректніші міркування про заснування Перемишльської єпархії між 1117 і 1128 рр. наводить Ярослав Щапов, але й вони потребують посутнього підтвердження новими джерелами⁹⁵.

⁹³ Поппэ А. В. Учредительная грамота..., с. 69; Senyk S. *A History of the Church...*, vol. 1, p. 150–151.

⁹⁴ Поппэ А. В. Учредительная грамота..., с. 69.

⁹⁵ Див. виклад цих та інших аргументів у: Подскальски Г. *Христианство и богословская литература...*, с. 53, 56–57, 59–60; Senyk S. *A History of the Church...*, vol. 1, p. 137–143.

Вагомим доказом відкриття в цій землі Галицько-Волинської Русі єпископської катедри до початку XIII ст. вважають побудову в Перемишлі храму Св. Йоана Хрестителя, який, за інформацією Яна Длугоша⁹⁶, звів між 1119 і 1124 рр. ще місцевий князь Володар Ростиславович (†1124). Однак цей собор, найімовірніше, постав як резиденція генерального намісника⁹⁷. Натомість нотатку Василя Татищева (стосовно хіротонії 1156 р. київським митрополитом пастирів до Галича і Переяслава) про те, що раніше “єпископія” була в Перемишлі⁹⁸, слід інтерпретувати в тому сенсі, що першого галицького архиєрея справді могли запросити з Перемишля, але цією особою був не місцевий єпископ (Алексія як перемишльського владика помилково ідентифікує і Ярослав Щапов⁹⁹), а єпископський намісник (можливо, той-таки Алексій), котрий до того підлягав духовній юрисдикції володимирського єпископа. Нещодавно Іван Паславський, який загалом дотримується концепції про фундацію Перемишльського владичтва між 1086 р. (часом заволодіння Перемишлем Ростиславичами) і 1124 р. (смертю князя Володара Ростиславича) та її наступне перенесення (перед 1156 р.) до Галича, звернув увагу на низку не-

⁹⁶ *Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*. Varsaviae 1969, t. 2: Libb. III–IV, p. 370.

⁹⁷ Лукомський Ю. Галицькі білокам’яні хрестобанні церкви..., с. 277–280. Найновіша бібліографія з ранньої історії Перемишльського єпископства наведена в: Петрик В. Пам’ятки церковної архітектури Перемишля X–XVI ст. ДКЗ. 2000, вип. 4, с. 309–310.

⁹⁸ Татищев В. *История российской с самых древнейших времен* / Репр. изд., Москва, 1964, т. 3, с. 60.

⁹⁹ Дослідник скептично ставиться до гіпотези про появу владичого престолу в Перемишлі на початку XIII ст., стверджуючи, що “причини відокремлення церковного управління Перемишля від існуючої тоді вже Галицької єпископії залишаються загадковими”, адже тогочасна зовнішньополітична ситуація цьому не сприяла – протягом 1211/1214–1221 рр. у Галичі сидів як “король Галичини” син угорського короля Андрія II Коломан. Підкреслюючи домінуючу роль Перемишля на теренах майбутнього Галицького князівства вже наприкінці XI – на початку XII ст., найкращим часом для фундації в цьому місті єпископства вчений уважає князювання Володара Ростиславича або ж його сина Ростислава, тобто 1117–1128 рр., визнаючи також, що “Перемишльська єпископія у другій половині XII ст., коли Галич став центром об’єднаного князівства, перестала існувати”, проте була відновлена “вже на початку XIII ст., після 1205 р. і до 1211 р., до захоплення угорськими військами галицьких міст” (Щапов Я. Н. *Государство и церковь...*, с. 40–42).

прямих свідчень, котрі мали б підтвердити гіпотезу про давність православної катедри на берегах Сяну. На його переконання, до них належать лист угорського короля Андрія II до папи Інокентія III з 1215 р. зі згадкою про “місцевих галицьких єпископів”, еклезіально вмотивована відсутність Перемишльської катедри у найдавнішому диптиху руських єпископій з 1160-х (1170-х?) рр. та приклад Турівського владичтва, яке на початку XII ст. вже існувало, хоч і не було внесене у Замоїський список суфраганій Київської митрополії, датований періодом до 1140 р.¹⁰⁰

На наш погляд, утворення Перемишльської єпископії перед 1220/21 рр. необхідно пов’язувати з тогочасними політичними подіями в Галицько-Волинській державі, коли в боротьбу за галицьку “частку” незадовго до цього втрутився новгородський князь Мстислав Мстиславич Удатний, який витіснив польські та угорські гарнізони, опанувавши, між іншим, і Перемишль. Знаючи, що вперше про перемишльського єпископа Антонія (Добриню Ядрейковича, 1220–1225 рр.), колишнього ченця Хутинського монастиря, який походив з Новгорода і прославився своїм паломництвом до Константинополя, згадується у Новгородському І літописі (1220)¹⁰¹, ми схильні датувати фун-

¹⁰⁰Паславський І. Коли виникло єпископство в Перемишлі? *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2009 рік*. Львів 2009, с. 548–556. У праці скрупульозно зібрано історичні відомості (агіографічні твори, акти Римського Апостольського престолу, листи германських імператорів, літописні статті тощо), які, на думку автора, виразно вказують на ймовірність відкриття в Перемишлі катедри кирило-методіївської традиції в складі митрополії слов’янського обряду вже у IX–X ст. та пов’язані з цим політичні й еклезіальні впливи Моравії у Прикарпатті. Дослідник також звернув увагу на згадки про Перемишльське єпископство в деяких списках Початкового літопису, тяглість історичної пам’яті про цю традицію в середовищі руської церковної еліти в перших десятиліттях XVII ст. Див. також міркування: Рудий В. *Перемишльська земля (IX–середина XIV ст.)*. Тернопіль 2003, с. 48–50.

¹⁰¹Перемишльському владичі Антонієві належав найдавніший збережений на теренах Київської митрополії Архиретикон 1220–1225 рр., відомий в історіографії як Службеник “Варлаама Хотинського”. Пам’ятка містить унікальні мініатюри із зображенням святих за типом композиції “Літургія Святих Отців”, виконані, очевидно, місцевими майстрами на замовлення Антонія (Александрович В. Відкриття малярської спадщини Галицько-Волинського князівства XIII століття (у друці); Його ж. *Мистецтво Галицько-Волинської держави*, с. 13, 44–46; Попова О. С. Мініатюри Хутинського Службеника раннього XIII ст. *Древнерусское*

дацію катедри у Перемишлі саме цим часом, тобто 1219/20 р. На думку про відсутність єпископського престолу в Перемишлі до початку XII ст. наводить те, що він не фігурує в поліптиху єпархій і митрополій Царгородського патріархату з 1170-х рр. Перемишльського владики немає також серед єрархів, котрі на соборі Руської церкви 1147 р. обирали митрополитом Кліма Смолятича¹⁰². Тому теза Ярослава Щапова про те, що мовчанка джерел про Перемишльську єпархію до 1219/20 р. пояснюється перенесенням катедри у попередній період з Перемишля до Галича¹⁰³, є неприйнятною хоча б з огляду на відсутність будь-яких задокументованих звісток про існування православної катедри в Перемишлі до XIII ст. Своєю фундацією ця єпархія (так само, як і її матірне Галицьке владичтво) завдячує передовсім політичній кон'юнктурі, а саме появі на теренах Прикарпаття у 1218 р. колишнього новгородського князя Мстислава Мстиславича. Він, очевидно, і домігся для свого приятеля Антонія відкриття Перемишльської катедри, взявши його зі собою у Перемишль, де вже урядував тисяцький Мстислава – Ярун¹⁰⁴. Її

искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век. Санкт-Петербург 1997, с. 274–289; Пуцко В. Г. Давньоруська писемність і книга у візантійсько-слов'янському світі. *Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст.* Київ 1993, с. 45; стислий опис у: Запаско Я. П. *Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга.* Львів 1995, с. 215–216). Наступний перемишльський владики (без імені) зазначений під 1241 р.: *ПСРЛ*, т. 2, стб. 793.

¹⁰² Рорре А. *L'organisation diocésaine...*, р. 215. Про цього перемишльського єрарха див.: Добрянській А. *Історія єпископовъ...*, с. 1–3 (роком вступу Антонія на катедру Св. Йоана Хрестителя автор називає 1218 р.).

¹⁰³ Назаренко А. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. *Галицкая епархия...* С. 323.

¹⁰⁴ Євгеній Голубінський та Анджей Поппе заснування Перемишльської єпархії датують приблизно 1220 р. (Голубинский Е. *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 1, с. 336–340, 669–671, 698–700; Рорре А. *Biskupstwa na Rusi...*, р. 843). Михайло Грушевський уважав, що “[Перемишльська] катедра мусіла появитися значно скоріше – коли ще не в перших часах християнської проповіді, то найдальше за перших Ростиславичів, перед підвисненнем Галича на першу столицю” (Грушевський М. *Історія України-Руси*, т. 2, с. 462). Нагомість Герхард Подскальський відносить виникнення цього православного владичтва до початку XIII ст., доводячи, що воно відділилося від Галицького (Подскальски Г. *Христианство и богословская литература...*, с. 60).

Польський історик Август Фенчак заперечував існування у Перемишлі владичої катедри до кінця XI ст. Він висунув гіпотезу, згідно з котрою це єпископство було фундовано з ініціативи Володара Ростиславича, який почав княжити

заснування, згодом, полегшила можлива вакантність у той час Галицького владичого престолу¹⁰⁵.

Тож немає жодного сумніву в тому, що Галицька єпархія виокремилася саме з Володимирського владичтва. Подібні механізми відкриття православних кафедр застосовувалися і в інших руських землях. Так, свого часу Рязанська єпархія (заснована між 1187 і 1207 рр.) відділилася від Чернігівської. Ще раніше, невдовзі після 1073 р., коли Ростовська земля вийшла зі складу Переяславського князівства, виникла і розлога Ростовська єпархія, котра протягом кількох наступних століть збільшила свою територію більш ніж удвічі¹⁰⁶. Як правило, з боку Свято-софійської митрополичої катедри фундація єпископій не мала якихось суттєвих перепон, адже предстоятелі Руської церкви, передовсім з пастирської перспективи, всіляко заохочували князів засновувати нові єпархії, особливо в багатолюдних землях з розгалуженою мережею міст (хоча серед самої православної єпархії, мабуть, було небагато прихильників такої практики, яка позбавляла владик значної частини території, підлеглого духовенства, численної пастви та зменшувала надходження

у Перемишлі 1092 р., після смерті свого старшого брата Рюрика. Як припускає науковець, до складу новоутвореного владичтва мали б входити гроди з прилеглою територією, котру посідав князь Володар (Звенигород, Перемишль та, згодом, Теревольська земля – домен його брата Василька Ростиславича). Серед інших аргументів А. Фенчак наводить географічний фактор – неможливість для Володимирської єпархії контролювати великі простори південно-руських земель, у т. ч. і Перемишльської, що, на наш погляд, є малопереконливим. Ліквідацію ж владичтва дослідник пов'язує із тимчасовим узалежненням у 1135 р. Звенигорода і Перемишля від Польщі та подальшим переведенням з Перемишля до Галича згаданого в “Рукописі” Кишки єпископа Алексія, котрого ідентифікує як останнього у XII ст. перемишльського православного єпарха: Fenczak S. A. Wokół początków bizantyńsko-słowiańskiego biskupstwa w Przemyślu. Kwestia istnienia organizacji diecezjalnej w księstwie przemyskim (koniec XI – pierwsza połowa XII wieku). *Polska-Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa*. Przemyśl 1996, t. 3, s. 22–23, 26–29, 31, 33, 35–37. Дискусійне питання про час фундації Перемишльського єпископства також розглядали: Кметь В. Львівська православна єпархія..., с. 9; Його ж. Юрисдикційний статус..., с. 133; Чубатий М. *Історія християнства...*, т. 1, с. 543–544; Senyuk S. *A History of the Church...*, vol. 1, p. 139–141.

¹⁰⁵ Poppe A. Biskupstwa na Rusi..., p. 842–843.

¹⁰⁶ Приселков М. Д. *Очерки по церковно-политической истории...*, с. 192–193; Poppe A. Biskupstwa na Rusi..., s. 833–834.

від церковної десятини). Про позитивне ставлення Київської церкви до князівських ініціатив щодо розбудови єпархіальних структур свідчать канонічні відповіді митрополита Йоана II (1076/77–1089) монахові (“чорноризцю”) Якову: “Иже оучаститъ епископью свою по земли тои, паче кдѣ многъ народъ и людие и гради, о нѣмъже се тшаніе и попеченіе (и) намъ любезно мнѣтьсѧ се быти; бо» зньно же; но обаче и первому столнику рускому изволить(сѧ) и сбора (епископов) страны всеѧ тоѧ, невъзбранно да будетъ”¹⁰⁷. Отже, руські митрополити уважали гідним похвали, коли князь фундував у своїй землі нове єпископство, і разом зі собором єрархів зазвичай підтримували такі заходи світської адміністрації.

Реалізації церковних амбіцій галицького князя сприяла політична кон’юнктура, яка склалася на Русі. Володимирко Володарович у цей час був союзником великого київського князя Всеволода Ольговича (1139–1146) та спільно з ним виступав проти волинського князя Ізяслава Мстиславича¹⁰⁸. Наприклад, 1142 р. Володимирко, на вимогу Всеволода Ольговича, здійснив похід у Польщу. Проте вже наступного року їхні відносини погіршилися, оскільки галицький князь намагався незалежитися від Києва та опанувати Волинь, де правив брат Всеволода. Впродовж 1144–1146 рр. київський князь двічі воював з Галичем, залучаючи до своїх походів Ізяслава Мстиславича, його брата Ростислава та польського князя Владислава. Тому виникнення Галицької єпархії у цей період, на чому наполягали окремі науковці, виглядає нелогічним і необгрунтованим¹⁰⁹. Князівські міжусобиці 1146–1147 рр., спричинені вступом на митрополичий престол Кліма Смолятича, ускладнювали також завершення канонічної фундації єпископства у Галичі,

¹⁰⁷ Цит. за: *Русская Историческая Библиотека, издаваемая Императорскою археографическою комиссією* Изд. 2-е (далі – РИБ). Санкт-Петербургъ 1908, т. 6, стб. 19. Зміст пам’ятки з відповідними коментарями наводять: Голубинский Е. *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 1, с. 341; Подскальски Г. *Христианство и богословская литература...*, с. 59–60. Див. також: Poppe A. *Biskupstwa na Rusi...*, s. 835; Ejusd. *The Christianization...*, p. 354; Senyk S. *A History of the Church...*, vol. 1, p. 152–153.

¹⁰⁸ Головки О. *Князь Володимирко Володарович...*, с. 94–95.

¹⁰⁹ Про це також пишуть: Назаренко А. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. *Галицкая епархия...*, с. 323.

адже тоді свячення Кліма, серед інших руських князів, не визнавав і Володимирко Володарович. У боротьбі за Київ між Ізяславом Мстиславичем та Юрієм Долгоруким наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XII ст.¹¹⁰ галицький князь підтримав другого, а володимирський єпископ, якому раніше підпорядковувалися парафії Галицького владичтва, – волинського князя і тодішнього володаря Києва Ізяслава Мстиславича. Позаяк Царгород ігнорував Смоленська, то, відповідно, й Успенська катедра не повинна була коритися новому зверхникові “митрополії Русі”. Як стверджує Анджей Поппе, порозуміння в цей період між Володимирком Володаровичем і Климом у церковних справах було неможливим, бо митрополит Климентій та єпископ володимирський підтримували Ізяслава Мстиславича, який одночасно посідав столи великого князя київського і князя Володимира на Волині. Оскільки ж вибір Климента вважався у Константинополі неканонічним актом, то Церква Галича мала всі підстави не визнавати свого попереднього підпорядкування Святосфіївській катедрі. І лише прибуття до Києва у 1156 р. митрополита Костянтина, поставленого царгородським патріархом, уможливило хіротонію на єпископа галицького обраного владики-номіната Косми¹¹¹.

Правда, після смерті князя Ізяслава у 1155 р. й опанування Києва Юрієм Долгоруким митрополит на початку того ж року опинився на вигнанні у Володимирі (Волинь), однак у такий неспокійний час він навряд чи мав якісь контакти із духовенством Галицького князівства, правитель якого підтримував нового київського володаря¹¹². Ситуація змінилася у 1155–1156 рр. Після усунення князем Юрієм Долгоруким Климента Смоленська (1155) вдалося хіротонізувати електа Косму на Успенський престол та канонічно підтвердити перехід колишніх намісництв (припускаємо, Галицького, Звенигородського, Перемишльського

¹¹⁰ Перебіг цього протистояння висвітлює: Грушевський М. *Історія України-Руси*, т. 2, с. 422–432, 436–441; т. 3, с. 262–265.

¹¹¹ Poppe A. *The Christianization...*, p. 358–359.

¹¹² Опис цих подій можна знайти в: Назаренко А. В. *Русская церковь в X – 1-й трети XV в. Православная энциклопедия. Русская Православная церковь*. Москва 2000, с. 45; Приселков М. Д. *Очерки по церковно-политической истории...*, с. 206–210; Чубатий М. *Історія християнства...*, т. 1, с. 464–481.

й Теробовельського) Володимирської єпархії під омофор галицького владыки¹¹³. Наступного року на Русь прибув новий митрополит – грек Костянтин I (1156–1158), який анулював усі святительські чинності, здійснені його попередником. Якщо тоді й існував якийсь єпископ-номінат, поставлений на Галицьку катедру Смолятичем, то він, без сумніву, був усунутий зі свого владичого уряду. Тому, найправдоподібніше, ерекція Галицької єпархії була завершена з ініціативи князя Ярослава Володимировича¹¹⁴ саме в 1156–1157 рр.¹¹⁵ Цей другий етап відкриття Галицької єпархії, вірогідно, передбачав надання Ярославом Володимировичем уставної грамоти для Успенської катедри та висвячення владыки Косми. Причому цей, другий з черги (згідно з “Галицьким пом’яником”), єпископ Галича міг бути обраний і номінований на Успенську катедру ще раніше, десь між 1147 і 1155 рр., коли галицький князь потребував “свого” архиєрея, котрий підтримав би його у протистоянні з Ізяславом Мстиславичем і його ставлеником – митрополитом Климом¹¹⁶. Таким чином, *de facto* існуюче Галицьке єпископство було *de jure* виокремлене зі складу Володимирського владыцтва, від якого тоді могла також відійти до Успенської катедри в Галичі частина території перемишльського церковного округу¹¹⁷.

Канонічна процедура заснування Галицької єпископії, на жаль, не задокументована, проте механізми фундації владыцтва на Русі дозволяє простежити Смоленська уставна грамота 1136/37 рр. – перше і єдине відоме нам джерело такого зразка

¹¹³ Див. міркування з цього приводу: Приселков М. Д. *Очерки по церковно-политической истории...*, с. 213–214; Poppe A. *Biskupstwa na Rusi...*, p. 841–842; *EjUSD. L'organisation diocesaine...*, p. 170–171; *EjUSD. Państwo i Kościół...*, s. 156.

¹¹⁴ Див. одну з найновіших розвідок про цього князя: Ричка В. Ярослав Володимирович Галицький: чому “Осмомисл”? *Ruthenica*. 2007, т. 6, с. 345–350. Див. також: Войтович Л. *Княжа доба на Русі...*, с. 339–346.

¹¹⁵ Назаренко А. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. *Галицкая епархия...*, с. 323.

¹¹⁶ Подібну схему фундації єпископської катедри у Галичі, покликаючись на авторитет А. Петрушевича, подає Іван Карп’як: “Початок організації єпископства і будівництва катедрального Богородичного собору в Галичі поклав князь Володимирко – засновник Галицького князівства [...], що справу довів до кінця його син Ярослав Осмомисл” (Карп’як І. *Начало христианства в Галиции...*, с. 77).

¹¹⁷ Poppe A. *The Christianization...*, p. 358–359.

в середньовічній Київській митрополії¹¹⁸. За словами Ярослава Щапова, документ “є типовим для того часу”¹¹⁹, а отже, його можна застосувати й розглядаючи генезу Галицького владичтва. Поява княжих уставів була зумовлена необхідністю врегулювати матеріальний статус нової катедри. Їхня важливість полягала також у тому, що ці устами підтверджували на письмі зміст усної угоди між єпископом і місцевим князем¹²⁰. За спостереженнями Я. Щапова, подібні документи спершу могли створюватися грецькою мовою, а вже згодом їх перекладали на давньоруською (церковнослов’янською) мовою.

Як і в Смоленській єпархії, другий етап фундації Галицького владичтва передбачав також укладення між місцевим князем (мабуть, князем Ярославом) і правлячим архиєреєм (як уважаємо, Космою) своєрідної угоди, закріпленої уставною грамотою. Вона

¹¹⁸ Публікації грамоти (збереглася у списку XVI ст.; водяні знаки датують 1534 р.): *Российское законодательство X–XX вв.* Москва 1984, т. 1, с. 212–223; Щапов Я. Н. *Древнерусские княжеские уставы XI–XIV вв.* Москва 1976, с. 140–146. Критичний розгляд змісту грамоти: Алексеев Л. В. Устав Ростислава Смоленского 1136 г. и процесс феодализации Смоленской земли. *Slowianie w dziejach Europy. Poznań 1974*, s. 87–91; Янин В. Л. Заметки о комплексе документов Смоленской епархии XII века. *Отечественная история*. 1994, № 6, с. 104–120. Заснування Смоленської єпископії коментують: Голубинский Е. *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 1, с. 690–691; Приселков М. Д. *Очерки по церковно-политической истории...* – с. 171, 184, 186–187, 192–193; Senyk S. *A History of the Church...*, vol. 1, p. 139.

На відміну від Анджея Поппе та Ярослава Щапова, Володимир Янін сумнівається в тому, що Смоленська грамота була фундаційною, тобто постала у рік заснування Смоленської єпископії (її відкриття історик схильний датувати березнем 1136 р. – лютим 1137 р.). Він вважає, що грамота виготовлена не раніше 1138–1139 рр., коли Смоленська катедра вже певний час функціонувала, наводячи для цього доволі цікаву аргументацію (Янин В. Л. Комплекс документов об устройении Смоленской епархии. Его же. *Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII–XV веков.* Москва 1998, с. 26–31, 34, 37).

¹¹⁹ Щапов Я. Н. *Формирование и развитие церковной организации...*, с. 61.

¹²⁰ Фундаційна грамота Смоленської єпископії, згідно з дослідженнями Анджея Поппе та Ярослава Щапова, складається (не враховуючи преамбули з благословенням) з трьох основних частин: 1) власне уставу князя Ростислава про заснування владичтва; 2) підтвердній грамоти смоленського єрарха Мануїла; 3) дарчої князя Ростислава 1150 р. та пізнішого додаткового запису про розміри данин (Поппе А. В. *Учредительная грамота...*, с. 62–64; Щапов Я. Н. *Смоленский устав князя Ростислава Мстиславича...*, с. 38–39; Poppe A. *Fundacja biskupstwa...*, s. 540–541, 547–548).

окреслювала правовий і матеріальний статус Успенської катедри, а також гарантувала збереження епархіальної гідності Галича. Належне функціонування єпископського собору та виконання своїх обов'язків його крилошанами забезпечувалося наданням катедрі церковної десятини¹²¹, земельних володінь, прибутків від суду, а також визнанням юрисдикції владики над “церковними людьми” й духовенством. Гіпотетична уставна грамота Галицького владичтва (як і Смоленський устав 1136/37 р.) мала б складатися з уставу князя Ярослава Володимирковича (?) про заснування Успенської катедри, підтвердної грамоти галицького єпископа Косми (?) та дарчого запису Володимирка Володаровича або його сина Ярослава, який фіксував величину церковного бенефіцію. Можна висловити обережний здогад, що Галицька уставна грамота (або її пізніші редакції чи списки) слугувала протографом для виготовлення відомого привілею-фальсифікату Успенській катедрі 1301 р. (який, на думку Я. Щапова, був зрадагований у XIV ст.), наданого князем Левом Даниловичем з нагоди заснування Галицької митрополії. Попередній аналіз списків двох варіантів грамоти 1301 р. вказує на те, що вона, як і Смоленський устав, опиралася на давніші джерела церковного і цивільного права Київської Русі, зокрема на статті про єпископські суди та звичаєве право. Тож цілком імовірно, що основою для укладення Галицької уставної грамоти, як і інших княжих церковних уставів, були місцеві редакції чи списки статутів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, побутування яких у Галицько-Волинській Русі засвідчує наявність волинської редакції “Уставу Володимира” у Кормчій, переписаній 1286 р. при дворі волинського князя Володимира Васильковича¹²². Не збе-

¹²¹ Грунтовний аналіз генези та еволюції княжої десятини в Руській церкві в ширшому порівняльному контексті здійснено у працях: Флоря Б. Н. *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье*: Сб. Москва 2007, с. 18–27, 34–36; Его же. *Отношения государства и церкви у восточных и западных славян*. Москва 1992, с. 5–48 (опис десятини для Смоленської катедри подано на с. 17–19); Щапов Я. Н. *Государство и церковь...*, с. 76–87 (автор відрізняє десятини “від даней”, судової й торгової).

¹²² *Российская государственная библиотека (Москва)*. Научно-исследовательский отдел рукописей, ф. 256, № 235 (Кормча книга кінця XVI ст. із записом про укладення її тексту в 1286 р., за князя Володимира Васильковича).

режена в оригіналі грамота галицького князя Лева Даниловича 1301 р. (“Церкви С[ва]тої спеніхъ Крилоси монастѣрхъ митрополїи Галицкої”) за своєю структурою (типом побудови окремих клаузул тощо)¹²³ і змістом є близькою до Смоленського уставу 1136 р. – “взірцевого” фундаційного формулярника при заснуванні нових єпископій. Попри те, що обидва варіанти грамоти 1301 р. (“А” і “Б”) є пізнішими підробками, вони все ж відображають тогочасний досвід матеріального забезпечення Православної церкви у Галицько-Волинському князівстві, заснованого, припускаємо, на моделі взаємин між церковною адміністрацією Галицької катедрі та місцевими Рюриковичами. Очевидно, ця “симфонія” сформувалася саме в середині XII ст. і була традиційною для Київської держави.

Укладення уставних грамот, на зразок Смоленської, при фундації нових єпископій було, напевне, усталеною практикою у Київській митрополії XII–XIII ст. Цього, мабуть, вимагали від світської й духовної влади руські архиєпископи, розглядаючи такий акт як обов’язкову умову отримання новим владичим престолом їхнього пастирського благословення та канонічного підтвердження легітимності всієї процедури відкриття єпископії. Це було важливо не тільки для збереження норм церковного права, але й з практичних міркувань. Скажімо, уставна грамота 1136/37 рр. застерігала всіх зацікавлених осіб від ймовірної ліквідації єпархіального статусу Смоленська, а отже, така загроза

¹²³ Оригінал грамоти (“старовинний лист з підвішеною на шовковому шнурку пошкодженою печаткою”) нібито був відомий наприкінці XVIII ст. львівському офіціалові Антонію Левинському. Однак про зміст цього документа знаємо лише з пізніших його списків. Найраніший з них (1581) був облятований, з ініціативи львівського владики Гедеона (Балабана), у книги Коронної метрики, а його автентичність підтверджена королем Стефаном Баторієм. Наступні конфірмації Галицької фундаційної грамоти датуються 1592, 1691 та 1716 рр. Привілей також уписувався в книги Галицького гродського (1642), Львівського гродського (1691) й земського (1772) судів та інших державних і церковних інституцій нового часу. (Вичерпний аналіз збережених на сьогодні 18 списків грамоти князя Лева 1301 р., з публікацією їхнього тексту тогочасними руською, латинською та польською мовами, здійснив: Купчинський О. *Акти та документи...*, с. 627–668).

тоді справді існувала, особливо в роки, коли смоленський владика Мануїл “бегал перед Климом”¹²⁴.

Висновки

1. Землі історично-етнографічних регіонів Галичини й Поділля, які в часи середньовіччя та в ранньомодерний період утворювали територію Галицької (Львівської) єпархії, після їхнього приєднання близько 981 р. до Київської держави увійшли до митрополичої архієпархії Києва. Поява на теренах сучасної Західної України удільних князівств уможливила відкриття тут у другій половині 70-х – на початку 80-х рр. XI ст. першої єпископської катедри у Володимирі. Аж до середини наступного століття її правлячому архиєреєві юрисдикційно підлягали величезні простори південно-західних земель Київської держави, які поступово покривалися мережею парафій і намісницьких округів, охоплюючи й територію майбутнього Галицького владичтва. Потреби подальшої євангелізації краю, покращення адміністративного контролю за душпастирськими осередками всіх рівнів зумовлювали тіснішу співпрацю між Церквою й державою. На інституційному рівні вона передбачала насамперед узгодження кордонів єпархій і князівств та визнання необхідності подальшого поділу вже наявних православних кафедр на менші за розмірами владичтва. Зазвичай митрополити такі ініціативи підтримували й всіляко заохочували їх, хоча серед самих руських владик було небагато прихильників членування вже існуючих церковних структур. У давній Київській державі вирішальними для появи нових єпископій чинниками були тогочасна політична кон’юнктура, місцеві обставини в удільних князівствах та позиція Святософіївської митрополичої катедри, проте ці фактори далеко не завжди узгоджувалися між собою в часі. Яскравим прикладом застосування такої князівсько-єклезіальної практики є історія відкриття катедри у Галичі. Вона безпосередньо пов’язана із здобуттям Володимирком Володаровичем 1141 р. у Прикарпатті свого уділу та утворенням Галицької землі, яка за своїми розмірами й ресурсами

¹²⁴Приселков М. Д. *Очерки по церковно-политической истории...*, с. 184.

була співвідсною з іншими землями, що сформувалися на Русі протягом першої половини XII ст.

2. Реінтерпретація історіографічних концептів, поновний аналіз та атрибуція відомих писемних і речових джерел (зокрема “Пом’яника Галицької катедрі”), залучення матеріалів археологічних та історико-архітектурних досліджень дають змогу частково реконструювати обставини й механізми заснування Галицької єпархії, а також встановити точнішу хронологію цих подій. Ініціатором відкриття єпископського осідку, найвірогідніше, виступив князь Володимирко Володарович. Перші заходи в цьому напрямі здійснено, мабуть, відразу після опанування ним Галича. Саме в 40-х рр. XII ст. у центральній частині Крилоського городища розпочалися підготовчі будівельні роботи, а невдовзі й саме спорудження знаменитого храму Успення Богородиці. Традиційно на Русі такий собор мурувався “під єпископію”, навіть якщо вона місцевим володарем лише проектувалася (приклад – Смоленська). І хоча зведення Успенської церкви тривало майже до кінця 50-х рр. XII ст., однак сама споруда могла бути посвячена вже до середини 1140-х рр. і відтоді де-юре функціонувати як єпископська катедра. Очевидно, єпископський престол у Галичі постав на основі вже існуючої резиденції єпископського намісника, який з’явився тут у період перенесення на береги Дністра столиці уділу Ростиславичів або в роки правління князя Івана Васильковича. Територіальним ядром Галицького владцтва стали Галицька, Звенигородська, Перемишльська і Теробовельська землі-волості, межі яких, за тодішньою практикою, одночасно творили й контури однойменних генеральних намісництв, які раніше належали до Володимирської єпархії.

3. Амбіції молодого Галицького князівства, факт будівництва Успенського собору, сприятлива політична та релігійна ситуація в руських землях (союзні відносини між Володимирком Володаровичем і великим київським князем Всеволодом Ольговичем, активна пастирська діяльність митрополита Русі Михаїла) дають підстави вважати, що Галицьке єпископство виникло між 1141 і 1144 рр. Це був політичний акт місцевої князівської влади, яка діяла відповідно до своїх інтересів. Імовірно,

відкриття нової катедри дістало благословення і з боку митрополита Михаїла. Вона не могла бути фундована раніше цього часу, оскільки акти Царгородського патріархату 1170-х рр. серед суфраганій митрополії Русі відводять Галицькій єпархії останнє, 11-те місце, після Смоленської катедри, заснованої 1136 р. Маловірогідною є й поява цього владичтва на Прикарпатті після 1143–1144 рр. – по-перше, з огляду на погіршення стосунків і подальше збройне протистояння між Володимирком і Всеволодом Ольговичем, а по-друге, через тривалу відсутність у Київській митрополії її предстоятеля (1145–1156).

4. Канонічна фундація єпископської катедри у Галичі, згодом, відбувалася двома етапами – протягом першої половини 40-х рр. XII ст. і в 1156–1157 рр. З першим етапом слід пов'язувати обрання галицьким князем і боярами (вічем) свого кандидата-електа на єпископство (приблизно між 1141 і 1143 рр.). Цією особою, на нашу думку, був Алексій, якого “Пом’яник Галицької катедри” (список середини XVI ст. з “Рукопису” Лева (Кишки) ставить на перше місце в диптиху місцевих єрархів XII–XIII ст. Очевидно, він прибув у Галич з Перемишля, де до того очолював уряд генерального намісника Володимирської єпархії, тому не міг бути “перемишльським владикою”, оскільки Перемишльська єпископія виникла тільки близько 1220 р., відокремившись від Галицької катедри. Можна припустити, що князь Володимирко зумів домогтися єпископських свячень для Алексія ще до несподіваного виїзду митрополита Михаїла в Царгород у 1145 р. Перший галицький єпископ помер або невдовзі після своєї хіротонії, або ж у перші роки митрополитства Климентія Смолятича (1147–1155), залишаючись в опозиції до нього та підтримуючи політику свого ктитора-сюзерена Володимирка – головного союзника суздальського князя Юрія Долгорукого в його боротьбі за київський великокняжий стіл. Між смертю єпископа Алексія та поставленням літописного Косми Галицька катедра, напевно, залишалася вакантною недовго, адже Ростиславичам був потрібен “свій” пастир, який сприяв би їм у протистоянні з волинським князем Ізяславом Мстиславичем та його ставлеником – Климентієм Смолятичем. Свячення Косми стало можливим після усунення

у 1155 р. князем Юрієм Долгоруким митрополита Клима та возведення на Святософіївську катедру прибулого з Візантії грека Костянтина I (1156–1158), який скасував усі святительські чинності свого попередника. Тоді ж було завершено й канонічну процедуру виокремлення Галицького владичтва зі складу його матірної Володимирської єпархії.

Ihor Skochylas. THE BEGINNINGS OF CHRISTIANITY IN SUBCARTHIA AND ESTABLISHMENT OF THE EPARCHY OF HALYCH IN THE MID TWELFTH CENTURY

The article examines the origins of Christianity in sub-Carpathian region. It traces the emergence of ecclesiastical structures of Eastern Church. The article proposes a new date of founding of the bishopric seat in Halych and discusses names of its first bishops.

Key words: Halych, bishopric, origins.

**РУСЬКІ ПОГОСТИ ТА СКАНДИНАВСЬКІ
ХУСАБЮ У КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЙНИХ ЗМІН
РАНЬОДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУТІВ
ПОЛЮДДЯ ТА ВЕЙЦЛІ**

Стаття присвячена порівняльному аналізу типології історичного розвитку систем поселень скандинавських хусабю та руських погостів. Дослідження процесів становлення та функціонування хусабю та погостів здійснюється крізь призму з'ясування особливостей (закономірностей і феноменів) процесів еволюційних системно-структурно-функціональних змін ранньодержавних владних інститутів скандинавської вейцли та руського полюддя. Результати дослідження підтверджують типологічну близькість історичного розвитку давньоскандинавського та руського регіонів, паралельність і синхронність процесів соціального і політичного розвитку на Русі та у Скандинавських країнах.

Ключові слова: хусабю, погост, вейцла, полюддя.

Важливе місце в сучасній історіографії посідають бурхливі дискусії та інтелектуальні баталії навколо переосмислення проблем виникнення й становлення держави на Русі та у Скандинавії (Норвегії, Швеції, Данії); формування ранньодержавних владних інститутів (вейцли [veizla], полюддя, данництва) для ефективної реалізації князівської/королівської влади; появи зародкових форм апарату влади, службових станів, постійної місцевої адміністрації; урбанізаційних процесів формування мережі ранньоміських центрів, що визначає актуальність даної роботи. Завданням цього дослідження є порівняльний аналіз типології історичного розвитку систем поселень руських погостів й скандинавських хусабю у контексті еволюційних змін ранньодержавних інститутів полюддя та вейцли.

Незважаючи на постійний негативний фактор обмежених джерел скандинавського середньовіччя, перш за все писемних (Томас Ліндквіст [Thomas Lindkvist]), історики намагаються

вирішити проблему на теоретичному (інтенсивне обговорення одного чи декількох джерел, загальні історичні теорії на рівні синтезу) та емпіричному (археологічні пошуки) рівнях¹. Проблема скандинавських хусабу [hus(a)bu] привертала увагу багатьох поколінь дослідників: норвезьку історіографію репрезентують Асгаут Стейннес [Asgaut Steinnes]², Дагфін Скре [Dagfinn Skre], Кнут Хелле [Knut Helle]³, Франс-Арне Стюлегар та Крістер Вестердал [Westerdahl Christer, Stylegar Frans-Arne]⁴; шведську – Свен Ульрік Пальме [Sven Ulric Palme]⁵, Оке Хюенстранд [Åke Huenstrand]⁶, Стефан Брінк [Stefan Brink]⁷, Томас Ліндквіст; російську – Олена Мельникова [Е. А. Мельникова] та Володимир Петрухін [В. Я. Петрухин]⁸, Арон Гуревич [А. Я. Гуревич]⁹, Гліб Лебедев [Г. С. Лебедев]¹⁰, Станіслав Ковалевський [С. Д. Ковалевский]; українську – Омелян Прицак¹¹.

¹ Палудан Х. Дискуссия об экономике и политике как факторах древнейшей урбанизации в Дании. *Цивилизация Северной Европы. Средневековый город и культурное взаимодействие*. Москва 1992, с. 14.

² Steinnes A. *Husabyar*. Oslo 1955.

³ Хелле К. Часть I. До 1536 г. Даниельсен Р., Дюрвик С., Грэнли Т., Хелле К., Ховланн Э. *История Норвегии. От викингов до наших дней = Norway: A History from the Vikings to Our Own Times*. Москва 2003, с. 39–40.

⁴ Stylegar F-A., Westerdahl C. Husebyene i Norden. *Viking*, 2004, s. 101–138.

⁵ Palme S. U. Hövitsmän och husabymän. *Scandia*. Lund 1958, bd 24, s. 139–166.

⁶ Huenstrand Å. Sverige 989, Makt och herravälde I. = Sweden 989, Power and Pre-dominance I. *Stockholm Archaeological Reports*, 1989, nr. 24, 106 pp.

⁷ Brink S. Naming the land. *The Viking world*. Ed. S. Brink, N. Price. London; New York 2008, p. 62; Idem. Husby. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Begründet von J. Hoops. Hrsg. von H. Beck, D. Geuenich, H. Steuer. Berlin; New York 2000, bd 15, p. 274–278.

⁸ Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Формирование сети раннегородских центров и становление государства (Древняя Русь и Скандинавия). *История СССР*, 1986, № 5, с. 69–78; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Начальные этапы урбанизации и становление государства (на материале Древней Руси и Скандинавии). *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1985 год*. Москва 1986, с. 102–108.

⁹ Гуревич А. Я. *Избранные труды. Крестьянство средневековой Норвегии*. Санкт-Петербург 2006, с. 219–220.

¹⁰ Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки*. Ленинград 1985, с. 67; Его же. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. Санкт-Петербург 2005, с. 183.

¹¹ Прицак О. *Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія*. Київ 2003, т. 2, с. 692–694.

Аналіз та інтерпретацію проблеми руських погостів проводили представники дореволюційної, радянської, пострадянської, сучасної російської та української історіографії крізь призму дослідження ранньодержавних інститутів данництва і полуддя, реформ княгині Ольги, процесів формування податкової системи: Микола Карамзін [Н. М. Карамзин], Сергій Соловйов [С. М. Соловьев], Василь Ключевський [В. О. Ключевский], Михайло Грушевський [М. С. Грушевський], Михайло Дьяконов [М. Дьяконов], Серафим Юшков [С. В. Юшков], Георгій Вернадський [Г. В. Вернадский], Арсеній Насонов [А. Н. Насонов], Борис Греков [Б. Д. Греков], Олександр Пресняков [А. Е. Пресняков], Віра Горемікіна [В. И. Горемыкина], Михайло Брайчевський [М. Ю. Брайчевський], Лев Черепнін [Л. В. Черепнин], Володимир Мавродін [В. В. Мавродин], Борис Романов [Б. А. Романов]¹², Олег Рапов [О. М. Рапов], Борис Рыбаков [Б. А. Рыбаков]¹³, Ігор Фроянов [И. Я. Фроянов]¹⁴, Михайло Свєрдлов [М. Б. Свєрдлов]¹⁵, Надія Залевська [Н. И. Залевская]¹⁶, Наталя Пушкарьова [Н. Л. Пушкарева], Микола Котляр [М. Ф. Котляр], Петро Толочко і Олексій Толочко [П. П. Толочко і О. П. Толочко]¹⁷, Володимир Ричка [В. М. Ричка], Людмила Данилова [Л. В. Данилова], Володимир Петрухін¹⁸, Борис

¹² Романов Б. А. Изыскания о русском сельском поселении эпохи феодализма (По поводу работ Н. Н. Воронина и С. Б. Веселовского). *Вопросы экономики и классовых отношений в Русском государстве XII–XVII веков*. Москва; Ленинград 1960, с. 340–375.

¹³ Рыбаков Б. А. Смерды. *История СССР*, 1979, № 2, с. 36–57; Его же. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* Москва 1982, с. 363–367.

¹⁴ Фроянов И. Я. *Рабство и данничество у восточных славян (VI–X вв.)*. Санкт-Петербург 1996, с. 412–427; Его же. *Древняя Русь. Опыт исследования истории социальной и политической борьбы*. Москва; Санкт-Петербург 1995, с. 77–79.

¹⁵ Свєрдлов М. Б. *Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв.* Санкт-Петербург 2003, с. 183–188, 191–193.

¹⁶ Залевская Н. И. К вопросу о возникновении погостов на Верхней Луге. *Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья. Межвузовский сборник*. Ленинград 1982, с. 49–54.

¹⁷ Толочко О. П., Толочко П. П. *Київська Русь*. Київ 1998, с. 79–81.

¹⁸ Петрухин В. Я., Раевский Д. С. *Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье*. Москва 2004, с. 315, 317.

Тимошук [Б. О. Тимошук]¹⁹, Олександр Моця [О. П. Моця]²⁰, Леонтій Войтович [Л. В. Войтович]²¹.

Скандинавістам відомо понад 70 поселень хусабу у Швеції (переважно у Свеаланді; в одному лише Уппланді – 25), Норвегії – 51, Данії – 8, на Оркнейських островах – 4²². А. Стейннес припускав, що система хусабу зародилась у VII ст. в Уппланді (Швеція), VIII–IX ст. потрапила до Норвегії завдяки династії Інґлінгів. У “Сазі про Інґлінгів” (Ynglinga saga) створення системи хусабу приписується одному із Інґлінгів, Онунду/Анунду-Дорозі (Braut-Önundr/Ønundr; жив приблизно у першій половині VII ст.), який “поставив садибу собі у кожному великому хераді Світґод і їздив по всій країні по вейцлах”²³. О. Мельникова зазначала, що формування системи хусабу у Свеаланді за інформацією даної саги пов’язується зі становленням Упсальського уділу (Uppsala öd) – королівського домену²⁴. У Данії процес формування хусабу розпочався у першій половині IX ст. (О. Пріцак зауважив, що в Данії система húsabu-ферм була запроваджена у X ст., можливо, заходами ютландських королів з династії Єллінґе²⁵), у Норвегії – після середини IX ст., оскільки саме від часів Гаральда Харфагра [Прекрасноволосого] (Haraldr hárfagri Hálfðanarson; 858 – 934 pp., конунг Норвегії бл. 900 – бл. 933 pp.²⁶) норвезькі конунги

¹⁹ Тимошук Б. О. *Східні слов’яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави*. Чернівці 1999, с. 85–88.

²⁰ Моця О. Про відмінності давньоруської півночі від півдня. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ 2004, вип. 4, с. 97–100.

²¹ Войтович Л. В. *Княжа Доба на Русі: портрети еліти*. Біла Церква 2006, с. 217.

²² Brink S. Husby, p. 276; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. *Формирование сети...*, с. 69.

²³ Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*, с. 183; Гуревич А. Я. *Свободное крестьянство...*, с. 219; Кобищанов Ю. М. *Скандинавия. Полюдь: всемирно-историческое явление*. Под общ. ред. Ю. М. Кобищанова. Москва 2009, с. 172.

²⁴ Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. *Формирование сети...*, с. 69; Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*, с. 183.

²⁵ Пріцак О. *Походження...*, с. 693.

²⁶ Войтович Л., Целуйко О. *Правлячі династії Європи. Генеалогічно-хронологічний довідник*. Біла Церква 2008, с. 430.

засновували у різних областях країни королівські садиби *húsa*by-ферми. Після початку першого етапу об'єднання Норвегії за Гаральда Харфагра система *húsa*by була успішно запроваджена у Мере, Трьонделагу, Галогаланді²⁷. У Хардангері Гаральду Прекрасноволосому належали садиби Орстад (*Alreksstaðir*), Сейм (*Saeheim*), Фітьє (*Fitjar*), Утстейн (*Útsteinn*), Авальдснес (*Øgvaldsnes*) на острові Кормт²⁸.

Хусаблю (*húsa-bær/hús(a)by* – “маєтності”, “поселення з (багатьма) будинками”) розглядаються як королівські садиби, ферми (що належали до королівських *bona regalia*²⁹ – нерозмежованих володінь короля і корони), тимчасові місця перебування конунга і його хірду, чи дружини під час постійних переїздів підвладною територією (як ефективного способу здійснення королівської влади до виникнення постійної місцевої адміністрації), що управлялися слугами конунга (норв. *arþaðr* / мн. *arþmenn*, дан. і швед. *bruti* – брюті), були призначені для збору данини з населення (як плати за забезпечуваний конунгом мир та королівський суд), здебільшого, продуктами³⁰. До обов'язків *arþmenn* чи *bruti* входило, зокрема, влаштування бенкетів на час перебування конунга з дружиною; за давніх часів управителі хусаблю, здебільшого, були рабами. Олаф Харальдсон Святий (995–1030 рр., конунг Норвегії 1016–1028 рр.) проводив політику підкорення старої знаті шляхом призначення місцевих хевдінгів управителями королівськими фермами [*arþmenn*], наділеними також офіційними повноваженнями³¹. Призначення арменів/арманів чи брюті закладало підоснови процесам формування службових станів та творення постійної місцевої адміністрації. Таким чином, у комплексі функцій

²⁷ Прицак О. *Походження...*, с. 693.

²⁸ Гуревич А. Я. *Свободное крестьянство...*, с. 220; Хелле К. Часть I. До 1536 г., с. 40; Snorri Sturluson. *Heimskringla. Noregs konunga sögur*. Udgivet af Finnur Jónsson. København 1911, s. 66, k. 38; *Heimskringla eller Norges kongesagaer af Snorre Sturlasson*. Udgivne ved C. R. Unger. Christiania 1868, s. 78, k. 40.

²⁹ Brink S. *Naming...*, p. 62.

³⁰ Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. *Формирование сети...*, с. 69; Хелле К. Часть I. До 1536 г., с. 40; Прицак О. *Походження...*, с. 692.

³¹ Хелле К. Часть I. До 1536 г., с. 45.

поселень хусабою акцентуємо на адміністративній та фіскальній (податковій).

Становлення системи хусабою у Норвегії безсумнівно пов'язане із трансформаціями (еволюційними системно-структурно-функційними змінами) ранньодержавного владного інституту вейцли у період реформ Гаральда Прекрасноволого. Еволюційні перетворення вейцли із засобу забезпечення, інституту “королівської мандрівки” з іманентним комплексом соціально-політичних ритуалів у напрямі формування підоснов систем оподаткування та королівської адміністрації дозволяє простежити комплексний аналіз сукупності заходів Гаральда Харфагра та його наступників, наслідків їх реалізації: так званої “конфіскації одаля” королем Гаральдом Хальфданарсоном³²; запровадження системи

³² У світовій та російській історичній науці запропоновано численні інтерпретації проблеми “відібрання одаля” королем Гаральдом Харфагром: *норвезьку історіографію XIX-XX ст.* репрезентують Торфасон, П. А. Мунк (один із батьків-фундаторів модерної норвезької історіографії), Рудольф Кейсер, Т. Х. Ашехуг, Ернст Сапе, Еббе Герцберг (Hertzberg E. Lén og veizla i Norges sagatid. *Germanistische Abhandlungen zum LXX Geburtstag Konrad von Maurers.* Göttingen 1893, s. 283–331), Фр. Боден, Александр Бугге, Ингвар Нільсен, Абсалон Тарангер, Хальвдан Кут, Едвард Булль, Оскар Альберт Йонсен, *сучасну* – Клаус Краг (Krag C. The early unification of Norway. *The Cambridge History of Scandinavia.* Ed. Knut Helle. Cambridge University Press 2003, 2008, vol. 1, p. 188), Кнут Хелле; *німецьку* – історик права Конрад Маурер; *ісландську* – Ейнар Ольгейрссон (Ольгейрссон Э. *Из прошлого исландского народа. Родовой строй и государство в Исландии.* Москва 1957, с. 80–82); *російську* – Арон Гуревич (Гуревич А. Я. Так называемое “отнятие одаля” королем Харальдом Прекрасноволосым (Из истории возникновения раннефеодального государства в Норвегии). *Скандинавский сборник.* Таллин 1957, вып. 2, с. 8–37), Г. С. Лебедев; *українську* – Омелян Прицак (Прицак О. *Походження..*, с. 677–678, 692–693); також необхідно назвати – Генрі Ховорт, Томас Вілсон, Самуель Дунхам, Герсет Кнут, Сірварт Соренсен, Чарльз Кері, Рут Мазо Каррас (Ruth Mazo Karras. *Haraldr hárfagri (“Fair-Hair”) Hálfðanarson. Key Figures in Medieval Europe: An Encyclopedia.* Ed. Richard K. Emmerson. New York; London 2006, p. 297) та ін. Як доказову базу своїх теоретичних конструкцій (концептів та концепцій) дослідники-скандинавісти традиційно застосовують тлумачення повідомлень: Саги про Гаральда Прекрасноволого [*Haraldrz saga ins hárfagra*] (Snorri Sturluson. *Heimskringla.*, s. 44–45, k. 6; *Haralds Saga hins hárfagra. Heimskringla eða Sögur Noregs konunga Snorra Sturlusonar.* W. Schultz. Uppsala 1870, bd I, s. 53, k. 6; Сага о Харальде Прекрасноволосом. Снорри Стурлусон. *Круг Земной.*

королівської адміністрації через посадження у фюльки (пле-мінні і територіально-адміністративні одиниці у давній Нор-вегії) ярлів, покликаних підтримувати закон і порядок, збира-ти данини і податі, брати третину податків і податей на своє утримання і витрати; надання права збору вейцли. Розвиток системи бенефіційних надань вейцли “своїм корінням” сягає саме часів Гаральда Прекрасноволосого та його наступників. Конунг надав синам великі вейцли у Хордаланні і Согні³³. Зі зведення саг про норвезьких конунгів від Хальвдана Чорного (827–858 pp.) до 1177 р. *Fagrskinna* (Красива шкіра чи Краси-вий пергамен; написана ісландцем у Тронхеймі в XIII ст.) ді-знаємося про роз’їзди Гаральда вейцлами Согном, однак спра-ви не дозволяли йому відвідувати область у визначений час, тому король посилав своїх людей, що продовжувалося три ро-ки³⁴. Надання вейцли свідчать про поступову прагматизацію самого інституту із втратою такого ритуального елементу-детермінанти як присутність сакралізованої особи конунга. Водночас відходила добровільність ритуальних трапез, да-рив, поступово обривався ритуально-сакральний зв’язок між правителем і підданими. Не можна обминути ще однієї про-блеми, що гостро виявлялася із наростанням динаміки процесів об’єднання країни та поширення вейцли ланд-конунга на новоприєднані території. Йдеться про нав’язування рядовим бондам (вільним селянам, що володіли одалем – невідчужу-ваною земельною власністю, були членами тінга – народних зборів), яким у структурі міфологічної системи верховних

Издание подготовили: А. Я. Гуревич, Ю. К. Кузьменко, О. А. Смирницкая, М. И. Стеблин-Каменский. Отв. ред. М. И. Стеблин-Каменский. Москва 1980, с. 44), Саги про короля Олафа Святого та Саги про Егіля Скалгрімсо-на (*Egils Saga Skallagrimssonar*. Herausgegeben von Finnur Jónsson. Halle (Saa- le) 1924, s. 14; Сага об Эгиле. *Исландские саги*. Ред., вступ. стат. и примеч. М. И. Стеблин-Каменского. Перевод С. С. Масловой-Лашанской (гл. I–LVII). Москва 1956, с. 68).

³³ Snorri Sturluson. *Heimskringla*, s. 63.

³⁴ *Fagrskinna. Noregs kononga tal*. Udgivet for Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur ved Finnur Jónsson. *Samfund til udgivelse af gammel nordisk literatur [SUGNL]*. København 1902-1903, b. 30, s. 13; Кобищанов Ю. М. Скандинавия, с. 174.

скандинавських богів (асів) ближчими, ймовірно, були Фрейр (що відповідав за архаїчну родючість) і Тор, поширеного у дружинному середовищі культу Одіна (в особі якого, на думку О. Хлевова та В. Петрухіна, практично неможливо виявити риси, необхідні бонду-селянинові³⁵), – важливого елемента дружинної ідеології, пов’язаної з оспівуванням культу битви як такої, вшануванням блаженства у Вальгаллі, недоступного невоїнам. Таке нав’язування ставало неминучим під час проведення ритуальних бенкетів (свята дарів *veizla*), і, звісно, не могло не наштовхуватись на супротив бондів, ремінісценції якого ми частково і простежуємо у повідомленні Сноррі стосовно діяльності Гаральда Прекрасноволосого. Ісландському історикові XIII ст. Сноррі Стурлусону (1179–1241 рр.), ймовірно, важко було зрозуміти та осмислити особливості релігійно-міфологічної культури норвежців кінця IX – початку X ст., тому процес наступу на релігійну свободу бондів, розриву ритуально-сакральних зв’язків між правителем і підданими, що поволі переходили винятково у матеріально-прагматичну площину, підмінився натиском лише на права земельної власності. Супротив бондів нав’язуваному їм культові неминуче штовхав короля (Гаральда Харфагра) до системно-структурно-функційних змін в інституті вейцли, десакралізації, прагматизації останньої. Раціональні шляхи вирішення проблеми полягали/втілювалися у бенефіційних наданнях і витворенні податкової системи та континентальної системи королівської адміністрації у Норвегії.

Формування мережі руських погостів як фіскально-адміністративних пунктів дослідники пов’язують із державною реформою оподаткування княгині Ольги (регентша-правителька 945–961/962 рр.), що замінила порядок збирання державної данини на регламентований податок. З часу її реформ замість “полюддя” з об’їздом княжої дружини, якій необхідно було надавати харчі і утримувати, збирання данини-

³⁵ Хлевов А. А. *Предвестники викингов. Северная Европа в I-V вв.* Санкт-Петербург 2003, с. 180; Петрухин В. *Мифы древней Скандинавии.* Москва 2005, с. 177.

податку покладалося на спеціальних чиновників – тіунів (закцентуємо тут гіпотезу Г. Вернадського про походження лексеми від давньошведського *thiun*³⁶), визначалися і місця збору – погости (Л. Войтович)³⁷. Проблема встановлення погостів у Новгородській землі в басейнах річок Мста і Луга докладно досліджена на теоретичному та емпіричному рівнях. Серед великокнязівських погостів також називають Гнездово поблизу Смоленська, Шестовицю біля Чернігова, Городище в околицях Новгорода, Тимерево, Сарське городище поблизу Ростова³⁸. Синтез теоретичного, емпіричного та історіографічного досвіду дозволяє прийти до наступних висновків. Процеси становлення і розвитку державності на Русі визначили спектр потреб державного організму на стадії формування, що вимагало реформи полюддя, перетворення його з комплексу соціально-політичних ритуалів на податкову систему. Еволюційні цілеспрямовані системно-структурно-функційні зміни ранньодержавного владного інституту полюддя й формування податкової системи пов'язані із проведенням та наслідками реформ княгині Ольги. Дані реформи започаткували зародження прошарку службових людей – тіунів, які склали основу княжої адміністрації раннього середньовіччя. Спроби нормувати полюддя, порушити окремі константи його

³⁶ Завадская С. В. О значении термина “княж тиун” в XI–XIII вв. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1975 год*. Москва 1976, с. 158.

³⁷ Войтович Л. В. *Княжа Доба...*, с. 217; *Лаврентьевская летопись. Полное собрание русских летописей (далі –ПСРЛ)*. Москва 1997, т. 1, стлб. 59–60; *Ипатьевская летопись. ПСРЛ*. Москва 2001, т. 2, стлб. 48–49; *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. ПСРЛ*. Москва 2000, т. 3, с. 113; *Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. ПСРЛ*. Москва 1982, т. 37, с. 20, 59; *Летописец Переяславля-Суздальского. Составленный в начале XIII века (между 1214 и 1219 годов)*. Издан К. М. Оболенскимъ. Москва 1851, с. 12–13; *The Pověst' vremennykh lét: An Interlinear Collation and Paradosis*. Edited and Collated by D. Ostrowski, D. J. Birnbaum, H. G. Lunt. *Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts*. 2003, vol. X, pt. 1, p. 379–383.

³⁸ Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. *Формирование сети...*, с. 72–73; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. *Начальные этапы...*, с. 104; Моця О. *Про відмінності...*, с. 97–98; Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. *К предистории древнерусского города. История СССР, 1979, № 4, с. 105, 107.*

ритуально-сакральних аспектів (призначення осіб, відповідальних за його збір, надання кормлінь наближеним людям, що позбавляло полюддя змісту добровільного дару-приношення – київський князь Ігор передав землі уличів у бенефіцій полководцеві Свенельду) здійснювалися у процесі формування державної території за київських князів-попередників Ольги – Олега (882–912/922) та Ігоря Рюриковича (912/922–945). Завершення еволюції цього інституту відбулося саме завдяки енергії та радикалізму княгині Ольги.

Ранньодержавні владні інститути скандинавської вейцли та руського полюддя виникли за часів вождівств (племінних князівств), розвинулися за дружинної держави, на етапі ранньофеодальної (чи переходу до ранньофеодальної) держави переживали трансформації давнього архаїчного контексту. На думку О. Мельникової, у кінці X ст. на Русі та в Данії, в XI ст. у Швеції та Норвегії держави набували рис ранньофеодальних із усе очевиднішими виявами елементів феодального устрою³⁹. Спроби нормування полюддя чи вейцли, призначення осіб, відповідальних за їх збирання, надання кормлінь наближеним людям пов'язані із процесами об'єднання країни, формування державної території коли спроби нав'язати пересічному населенню чужу йому культову практику (“Одінічний” культ скандинавських воїнів; руську дружинну культову практику, культ Перуна, чи інших полянських богів та відповідні ритуали) неминуче наштовхувалися на рішучий опір. Ментальні настанови індивідів легше допускали постачання продуктів, зборів, податків у спеціально відведені місця чи міста, ніж організацію, проведення, участь у ритуальних трапезах, що мало б супроводжуватись виконанням “чужих”, нав'язаних культів. Саме комплекс таких обставин неминуче штовхнув правителів-об'єднувачів (князь Олег чи конунг Гаральд Прекрасноволосий та їхні наступники) до реформування

³⁹ Мельникова Е. А. К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе (Постановка проблемы). *Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы. Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашута. Москва, 13-15 апреля 1992 г. Тезисы докладов.* Москва 1992, с. 41.

макрополюддя чи вейцли через їх десакралізацію. Таким чином поволі розривався чи переходив у іншу площину ритуальний зв'язок правителя з підданими.

Руські погости та скандинавські хусабу засновувалися уздовж шляхів сполучення, водночас за їх посередництвом правителі прагнули закріпити за собою глибинні райони підкореної території. Погости та хусабу утворювали мережу незалежних від традиційної племінної структури, підпорядкованих безпосередньо князеві / конунгу осередків центральної влади, що виконували фіскальні (податкові) та адміністративні функції. Кожен адміністративно-територіальний округ мав два центри, що репрезентували дві різних системи влади – центральну і місцеву на стадії протистояння (спалення древлянського Іскоростеня — Н. З.): нову королівську / князівську на стадії формування із зачатками державного управління (хусабу, погости) і місцеву, коріння якої сягали племінного устрою (туни, старі племінні центри племінних князівств)⁴⁰.

Порівняльний аналіз умов і особливостей виникнення, функціонування руських погостів та скандинавських хусабу, а також ранньодержавних інститутів полюддя і вейцли дозволяє констатувати типологічну близькість історичного розвитку давньоскандинавського та руського регіонів, паралельність і синхронність соціального й політичного процесів на Русі й у Скандинавських державах.

Zubashevskyy Nazariy. RUS' POGOSTS AND SCANDINAVIAN HUSABY IN THE CONTEXT OF EVOLUTIONAL CHANGES OF EARLY STATE INSTITUTIONS OF POLIUDIA AND VEIZLA

The article is devoted to the comparative analysis of typology of historical development concerning the systems of settlements of Scandinavian husaby and Rus' pogosts. Research of processes of formation and functioning of husaby and pogosts is carried out through the prism of finding out main features (regularities and phenomena) of processes of evolutionary system-structural-functional changes of early-state power institutions of Scandinavian veizla and Rus' poliudia. The results of this research confirm the typological

⁴⁰ Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Формирование сети..., с. 70.

closeness of historical development of Ancient Scandinavian and Rus' regions, parallelness and synchronousness of processes of social and political development on Rus and in the Scandinavian countries.

Key words: 'husaby', 'pogost', 'vezla', 'poliudia'.

КАТЕНИ ЯК ЖАНР ГЕРМЕНЕВТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ: ВІЗАНТІЙСЬКА ТРАДИЦІЯ І СЛОВ'ЯНСЬКА РЕЦЕПЦІЯ (НА ПРИКЛАДІ КРИСТИНОПОЛЬСЬКОГО АПОСТОЛА XII СТОЛІТТЯ)

У статті йдеться про катени – збірки тлумачних фрагментів до Святого Письма, що є витягами з творів ранньохристиянських авторів, які були поширені в найдавніших грецьких текстах Старого і Нового Завіту. Розглядається історія та причини виникнення жанру катен у візантійській традиції, його найважливіші типи і ознаки, особливості функціонування у Візантії, а також їх використання у давньослов'янському рукописному надбанні. Ширше слов'янська рецепція катен розглядається на прикладі тлумачень апостольських читань у Кристинопольському Апостолі (XII ст.), що засвідчує єдиний відомий сьогодні повний переклад відповідної частини візантійського біблійного коментаря.

Ключові слова: Кристинопольський апостол, герменевтична література, візантійська література.

Кристинопольський Апостол – один з нечисленних добре збережених пергаментних рукописів XII ст., який посідає помітне місце в історії давньоукраїнської культури. Це найповніший із найдавніших списків перекладу Дій і Послань апостолів церковнослов'янською мовою, що зберігся в давньослов'янській літературній традиції. Цінність рукопису зумовлена і наявними в ньому катенами – тлумаченнями апостольських читань, які становлять єдиний відомий сьогодні повний слов'янський переклад відповідної частини візантійського біблійного коментаря.

Катени як збірка тлумачних фрагментів до Святого Письма (СП), що є витягом із творів давніх авторів, були поширеним явищем уже в найдавніших грецьких старозавітних і новозавітних текстах, згодом перекладених латинською мовою, коптськими діалектами, сирійською, а пізніше церковнослов'янською та іншими мовами. На противагу катенам у грецьких рукописах,

де вони вивчені досить докладно¹, їх поширенню у слов'янській спадщині, за невеликими винятками², практично не приділялося уваги. Свідченням цього є, зокрема, рекомендації щодо кодикологічного та палеографічного опису слов'янських рукописів XI–XIII ст., у яких катенам не відводиться спеціальної рубрики³, хоча в давньослов'янському рукописному надбанні трапляються дуже цінні пам'ятки канонічного змісту, які також супроводжуються не менш вартісними коментарями. Одним із таких рукописів є Крестинопольський Апостол (КА). Перш ніж розглянути особливості катен у цій пам'ятці та інші коментарі, які супроводжують канонічну частину рукопису, звернемося до історії та причин виникнення самого жанру катен, найважливіших типів і ознак, особливостей функціонування у Візантії, а також їх використання у слов'ян.

¹ Типологію та історію жанру окреслено в: Krumbacher K. *Geschichte der Byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527–1453)*. 2. Aufl. München 1897, z. 206–218; Beck H.-G. *Byzantinisches Handbuch im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft*, XII, 2,1. München, 1959. Див. також каталог (Caro G., Lietzman J. *Catenarum graecarum catalogus. Nachrichten von der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen: Philosophisch-historische Klasse*, 1902, s. 312–319) та критичне видання грецьких катен (Cramer J. A. *Catena in Novum Testamentum*. Oxford, 1838–1844, vol. 1–8; Harl M., en collab. avec G. Dorival. *La Chaîne palestinienne sur le Psaume 118, t. I (Origène, Eusèbe, Didyme, Apollinaire, Athanase, Théodoret), Sources chrétiennes*, 189. Paris 1972; Harl M., en collab. avec G. Dorival. *La Chaîne palestinienne sur le Psaume 118, tome II. Catalogue des fragments, notes et Index, Sources chrétiennes*, 190. Paris 1972; Petit F. *Catena graeca in Genesim et in Exodum*. 1. *Catena sinaïtica, Corpus christianorum. Series graeca*, 2. Turnhout & Leuven, 1977; *Catena graeca in Genesim et Exodum II* / ed. F. Petit. Turnhout: Leuven, 1986).

² Андреев В. А. Цепное толкование Псалмов в переводе Максима Грека с выделением текстов каждого толкователя, статьей и приложением. (Авторская рукопись хранится в Рукописном отделе РГБ, Муз. 4183 (1–10)), 1918 г., (Подано за: *Музейное собрание рукописей. Описание*, (№ 3006 – № 4500). Москва 1997, т. 2, с. 331–332).

³ *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв.* Москва 1984, с. 10; *Музейное собрание рукописей*, с. 6–11.

Виникнення жанру катен було зумовлене догматичною проблемою, яка постала перед Отцями Церкви в перші століття християнства.

У сучасному вигляді корпус священних текстів християн (сьогодні це 27 книг, які включають чотири Євангелія, Діяння апостолів, Соборні та Вселенські Послання, Апокаліпсис) склався не одразу. Судячи з найдавніших переліків книг Нового Завіту (НЗ), які наводяться в пізньоантичних каталогах – канонах *Мураторі* (створений невідомим автором, можливо, в 170–235 рр.), *Орігена* (185–254), *Євсевія Кесарійського* (265–340), *Кирила Єрусалимського* (* бл. 350 р.), *Атанасія Александрійського* (* 367 р.), *Григорія Назіанзина* (329–389), *Амфілохія Іконійського* († після 394 р.), *Челтенгенського канону* (бл. 360 р.), а також канонах, прийнятих на Лаодікійському (бл. 363 р.) та III Картагенському (397 р.) соборах та ін.⁴, – більшість текстів Нового Завіту (НЗ) почали набувати авторитету священних книг тільки в кінці III – на початку IV ст. При цьому корпус канонічних текстів формували не індивідуальним чи соборним волевиявом – такий відбір відбувався поступово впродовж тривалого часу і під тиском різних обставин як зовнішніх стосовно життя християнських спільнот, так і внутрішніх, власне богословських, що спонукали Церкву до створення власного канону⁵.

Офіційному утвердженню канону сприяли впливові західні християнські богослови IV–V ст. – Єронім та Августин. Зокрема, пресвітер Антіохії Єронім (* бл. 346 р.) зробив редакцію (Вульгату) конкуруючих латинських перекладів НЗ, що була прийнята як головна латинська версія, відтак уміщені в ній книги (відповідають сьогodнішньому перелікові канонічних новозавітних текстів, за винятком їх послідовності – Діяння йдуть після Послань Павла) стали повсюдно прийнятими священними книгами Західної церкви⁶. Список книг НЗ, який відповідає

⁴ Див. списки найдавніших каталогів книг НЗ в: Metzger M. *The canon of the New Testament*. Oxford 1987, p. 305–315.

⁵ Gamble H.Y. *The New Testament Canon, its Making and Meaning*. Philadelphia 1985; Metzger M. *The canon...*

⁶ Metzger M. *The canon...*

сучасному, знаходиться і в трактаті Августина “De doctrina christiana” (відрізняється тільки розташуванням послання Якова, що знаходиться в кінці Соборних послань). Завдяки своєму впливові Августин домогся офіційного визнання на трьох місцевих соборах (393 р. в Гіппоні, 397 р. і 419 р. – у Картагені) усіх 27 книг, перелік яких супроводжувався вказівкою, що до них не можуть прирівнюватися жодні інші писання⁷.

Формування християнського канону здійснювалося в умовах функціонування великої кількості християнських творів різного характеру, з-поміж яких власне й робився вибір. Це були альтернативні документи, які активно створювалися в апостольський та післяапостольський час і функціонували в перші століття християнства (пор. Лк. 1:1). Так, із писань отців Церкви відомі назви кількох десятків апокрифічних (неканонічних) євангелій (*Євангеліє Томи; Євангеліє Филипа; Євангеліє Петра; Євангеліє Никодима; Протоєвангеліє Якова*), послань (*Послання Павла до Филипа, Послання до Лаодикійців, Послання Варнави, Апокриф Йоана*), апостольських дій (*Діяння апостолів Андрія, Петра, Матвія; анонімний твір Дідахе (Наука Господа народам через дванадцять апостолів); Діяння апостола Йоана; Діяння апостола Томи; Діяння апостола Пилипа*), апокаліпсисів (*Видіння апостола Павла; Видіння пророка Даниїла*), що особливо активно створювалися в післяапостольський час⁸ і користувалися тимчасовим або локальним авторитетом.

Свідченням різноманітності трактувань і форм християнства, що набули значного поширення в юдейському та елліністичному середовищі у перші століття нової ери, стали створені у 95–150-х рр. твори “апостольських отців”⁹ – Варнави, Климента Римського, Ерми Римського, Ігнатія Антіохійського, Полікарпа Смирнського та ін. Написані у формі благовіщень і послань

⁷ Августин Блаженний, єпископ Іппонський. *Християнська наука или Основа Священної Герменевтики и Церковного Красноречия*. Санкт-Петербург 2006, с. 82–83.

⁸ Лаба В. *Патрологія: Життя, письма і вчення Отців Церкви*. Рим 1974, с. 33–58; Elliot J. K. *The Apocryphal New Testament*. Oxford 1993.

⁹ У біблістиці термін “апостольські отці” використовують стосовно тих авторів, які особисто знали деяких апостолів, але до їхнього середовища не належали.

(за типом послань апостола Павла)¹⁰, твори згаданих авторів не ввійшли до новозавітного канону, оскільки в них, незважаючи на викладені звістки про життя і смерть Ісуса Христа, не ставилася мета довести істинність його воскресіння та повчань. Спираючись на існуючі усні й писемні передання, “апостольські отці” присвячували свої листи аналізу діяльності апостолів та інтерпретації їхніх творів, міркуванням про силу віри й духу християнських мучеників, подавали заклик до віри та святості тощо¹¹.

Паралельно з текстами, в яких було сформовано основні ідеї християнства, значного поширення набула література, виразно вороже налаштована до окремих положень християнського вчення. Антихристиянські ідеї формулювалися як у рамках конкретних концепцій, так і в межах окремих доктрин, що активно поширювалися і швидко еволюціонували протягом I–IV ст., – гностицизму, монтанізму, іконоборства, аполінаризму, несторіанізму, монофізитизму та ін.¹² Для обґрунтування власних ідей представники цих течій не тільки створювали свої дії апостолів, євангелія, послання й апокаліпсиси на кшталт апостольських, а й нерідко використовували апостольські документи, які тлумачили відповідно до своїх інтересів, спотворюючи при цьому суть християнського вчення.

У III–V ст. з’явилися твори церковних письменників Александрійської школи, а також кападокійців та антиохійців – Климента Александрійського, Тертуліана, Орігена, Євсевія Кесарійського; Василя Великого, Григорія Назіанзина, Григорія Нісського, Діодора Тарського, Йоана Золотоустого та ін., у яких активно дискутувалася християнська проблематика. Однак тут, окрім тлумачень старозавітних і новозавітних книг (зокрема,

¹⁰ Іншу жанрову форму мають тільки *Пастир* Ерми Римського та *Тлумачення* Папія Іерапольського.

¹¹ Найґрунтовнішими працями, присвяченими вивченню творів апостольських отців, є: *The New Testament in the Apostolic Father*. Committee of the Oxford Society of Historical Theology. Oxford 1905; Koester H. *Synoptische Überlieferung bei den Apostolischen Vätern. Texte und Untersuchungen*, lxxv. Berlin 1957. Див. також оглядові дослідження: Лаба В. *Патрологія...*, с. 33–58; Metzger M. *The canon...*, р. 39–71.

¹² Лаба В. *Патрологія...*, с. 182; Metzger M. *The canon...*, с. 73–111.

Тертуліан наводить у своїх творах цитати з 21 книги Нового Завіту¹³), було чимало тез еретичного змісту.

Існування великої кількості творів біблійного характеру (дій, євангелій, послань) і творів, у яких обґрунтовувалися або заперечувалися ті чи інші християнські догмати, спричинило проблему, яка безпосередньо стосувалася вірогідності християнського канону. Її розв'язання було скероване на те, щоб довести, що СП – зафіксований у межах доктрини “стандарт” істини, і конкретно полягало у боротьбі з єресьми¹⁴. З цією метою на спеціально скликаних соборах велася цілеспрямована боротьба проти різних ересей, у результаті чого деякі колишні церковні авторитети були визнані еретиками і відлучені від Церкви. Так, у Першому каноні Другого Трульського собору (691–692 рр.) подавалися застереження проти Арія, Македонія Аполінарія, Несторія, Теодора Мопсуестійського, Орігена, Дидима, Евагрія Понтійського, Теодорета Кирського¹⁵. Прикметно, що церковні отці відмовлялися не від усіх тверджень апологетів, навпаки, з метою обґрунтування засад християнської віри вони широко послуговувалися цитатами з їхніх творів і передусім – коментарями до книг Старого Завіту (СЗ) і НЗ. При цьому визначальним став принцип Климента Александрійського, згідно з яким недоцільно ставити під сумнів усе, що сказали еретики, адже вони вірять у багато речей, у які вірять і християни (Stromata I.XIII.57.1–6)¹⁶.

З часом твердження на ту чи іншу християнську тему кількох авторів почали об'єднувати в один блок, яким було зручно користуватися як у приватних диспутах, так і на церковних соборах. Сьогодні відомо, що з догматичною метою такі добірки використовувалися на Вселенських соборах: Четвертому в Халкідоні (451), П'ятому в Константинополі (553), Сьомому в

¹³ Лаба В. *Патрологія.*, с. 134–301.

¹⁴ Krumbacher K. *Geschichte der Byzantinischen Litteratur.*, s. 211.

¹⁵ Beck H.-G. *Kirche und Theologische Literatur im byzantinischen Reich. Byzantinisches Handbuch im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft*, XII, 2, 1. München 1959, s. 414.

¹⁶ Климент Александрійський. *Строматы*. Санкт-Петербург 2003, т. 1, с. 109–110.

Нікеї (757) та ін. Зокрема, на Сьомому Вселенському (Другому Нікейському) соборі, що відбувся під патронатом імператриці Ірини та під головуванням патріарха Тарасія за участю 350 єпископів з метою боротьби з іконоборством, із різних патристичних творів вишукувалися цитати, у яких ішлося про вшановування святих, ікон, мошей та інших реліквій, чого не визнавали іконоборці¹⁷. У свою чергу, подібні катени робили й іконоборці, підбираючи, наприклад, цитати з творів церковних письменників, які були скеровані проти культу зображень. Таку добірку, зокрема, зроблено на “лістрикійському” псевдособорі в Герії 754 р., скликаному Константином V для підтвердження політики іконоборства та його богословського обґрунтування¹⁸.

Власне за таких умов виникли і невдовзі набули поширення спеціально укладені збірки, що становлять уривки з творів декількох авторів і присвячені тлумаченню біблійних книг. Серед греків такі компіляції не зникали до пізнього середньовіччя. Крім того, досвід біблійної егзегези було перенесено в інші сфери, зокрема, в риторику. Згідно з Гербертом Гунгером, такими “ланцюговими коментарями” у середньовізантійську епоху були катени до творів найпопулярнішого ритора II–III ст. Гермогена¹⁹.

У візантійській писемності жанр богословських коментарів розвинувся з традицій тлумачення священних текстів юдеями. Антична філологія збагатила християнську егзегезу лаконічнішими й рухливішими формами коментарів у вигляді схолій, глосаріїв, катехиз, які становили своєрідний навчальний пропедевтичний жанр, що в легкій і доступній формі ознайомлював читача або слухача з основами віровчення та його окремими фрагментами²⁰.

¹⁷ Hollingsworth P. A., Cutler A. Iconoclasm. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, Oxford; New York 1981, vol. 2, p. 975–977; Бычков В. В. *Малая история византийской эстетики*. Киев 1991, с. 155–231.

¹⁸ Treadgold W. *A History of the Byzantine State and Society*. Stanford, California 1997, p. 306–336.

¹⁹ Hunger H. *Die Hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*. München 1978, p. 80.

²⁰ Алексеев А. А. *Текстология славянской Библии*. Санкт-Петербург 1999, с. 39.

Уже в перших новозавітних текстах, які згодом увійшли до християнського канону, зустрічалися різні види “помочі читачеві” – особливі допоміжні засоби для самостійного і публічного читання СП, що створювалися в різний час і на різних територіях²¹. У грецьких текстах з-поміж інших таких засобів (поділ на глави, заголовки, передмови, пунктуація) були поширені так звані схолії – нотатки тлумачного характеру, які вибиралися з творів одного або декількох давніх церковних авторів-екзегетів і мали дидактичну мету. Це могли бути як довільні пояснення стосовно випадково дібраних фрагментів тексту СП, так і послідовні його витлумачення, що становили єдине ціле. В останньому випадку вони вважалися коментарями й починаючи з XV ст. отримали назву “катени”.

Як подає “The Oxford Dictionary of Byzantium”, *катени* – це збірка екзегетичних фрагментів, складених з цитат богословів (Отців Церкви, єретичних письменників), що прикріплюються до певного вірша Біблії і йдуть за послідовністю самого тексту²². Походження назви “катена” (лат. *catenae* – “ланцюг”; те саме, що гр. *σεῖραι*) нечітке. Значення цього слова можна пояснити як у прямому сенсі – “пов’язані однією темою і розташовані послідовно цитати авторів”, так і символічно – зв’язок схваленого Церквою тексту, тобто канонічної книги СП, до якої робиться тлумачення, та коментарів церковних авторитетів, що в такий спосіб засвідчує поєднання біблійної й патристичної спадщини.

Вперше жанр пов’язується з ім’ям ритора, екзегета і софіста Прокопія з Гази (465–528), який у V–VI ст. складав коментарі до біблійних текстів СЗ (Восьмикнижжя, Пісні пісень, Приповідок та ін.): їхній “затемнений” зміст, згідно з Прокопієм, зумовлений втратою наступними поколіннями здатності їх розуміти. Намагаючись пояснити книги СП, він зібрав велику кількість тлумачень на біблійні тексти Отців Церкви перших століть поширення християнства, завдяки чому вперше систематизував

²¹ Мецгер Б. М. *Текстология Нового Завета*. Москва 1996, с. 19–25.

²² Irmscher J., Kazhdan A. *Catenae. The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1, р. 391. Подібну дефініцію див. також Мецгер Б. М. *Текстология...*, с. 25; Мень А. *Библиологический словарь*. Москва 2004.

патристичну спадщину²³. Сьогодні ці коментарі втрачені: від них зберігся не оригінальний текст, а лише “середньовічна катена дуже поганої якості”²⁴. Про вагомість і оригінальний характер праці Прокопія свідчать тільки відгуки давніх авторів. Зокрема, Фотій, константинопольський патріарх (858–867 рр. і 877–886 рр.), у своїй відомій праці “Тисячокнижжя” так описує катени Прокопія: “Прочитав екзегетичні послання софіста Прокопія, які стосуються Восьмикнижжя Старого Завіту, Книг Царів і Хронік. Стиль цього екзегета є розтягнутий і велемовний, однак не тому, що автор тратить час на даремні і зайві для диспуту відступи, але тому, що він часто наводить різні думки на ту саму тему. У вступі Прокопій говорить, що він створив важливу працю, яка засадничо відрізняється від скороченого і гарного трактату Теодорета (Кирського – *О.Я.*). [...] Стиль автора доведений до досконалості і, як для екзегетичного викладу, є занадто прикрашений”²⁵.

Проте слід зазначити, що Прокопій не був першим, а у свій час – не єдиним укладачем таких коментарів. За Карлом Крумбахером, до Прокопія катени укладав Євсевій Кесарійський (бл. 260–339/340 рр.), відомий церковний діяч і вчений свого часу. Такого висновку німецький візантиніст дійшов, покликаючись на кодекс, що зберігається у Ватиканській бібліотеці, в якому до біблійного тексту, розташованого в шість колонок, подається коментар, підписаний іменем Євсевія, про що свідчить відповідний запис: *Εσέβιος ἐγὼ σχόλια παρέθηκα* (“Я, Євсевій, уклав схолії”)²⁶. Існування попередників Прокопія припускає також і Ганс-Георг Бек, згідно з яким біблійні катени спочатку було створено з коментарів Ісихія та Атанасія, до яких згодом було долучено тлумачення Теодорета, а відтак – і отцівські коментарі. У такий спосіб утворилася об’ємна катена, яку уже в VI ст. було скорочено або під впливом Прокопія, або ж завдяки

²³ Baldwin B., Kazhdan A. Prokopios of Gaza. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, p. 1732.

²⁴ Там само.

²⁵ Focjusz. *Biblioteka*. Warszawa 1988, t. 2, s. 159–160.

²⁶ Krumbacher K. *Geschichte der Byzantinischen Litteratur.*, s. 211.

одному з його учнів²⁷. Цікавими стосовно цього є дані Георга Каро і Йоаннеса Ліцмана, які наводять імена щонайменше 26 біблійних коментаторів, що пов'язувалися в одній катені²⁸.

Важливими візантійськими катенами пізнішого часу були “ланцюгові” коментарі, створені пресвітером Андрієм (VII–X ст.), Йоаном Друнгарієм (X ст.), Михаїлом Пселлом і Никитою, єпископом Серрським, пізніше – митрополитом Гераклеї в Тракії (XI ст.), Николаєм Музаломом і Неофітом Евклістом (XII ст.), Макарієм Хрисокефалом (XIV ст.). Значне поширення у візантійській Церкві мали також анонімні катени, які не подавали жодної інформації для можливої ідентифікації їх творців²⁹. На Заході, де традиція катен не була такою розвинутою, найвідомішою в цей період збіркою тлумачень вважається “золота катена” Томи Аквінського (1224–1274) з уривками із близько 80 біблійних коментаторів.

У VI ст. беруть початок також катени до НЗ. Саме в цей час виникає основна форма Матвіївської катени, яка зазвичай називалася *Ἑρμηνεία τοῦ Χρυσόστομου σύντομος* (“Скорочене тлумачення Хризостома”) і становила витяг із гомілій Йоана Золотоустого на Євангеліє від Матвія, доповнений схоліями інших отців. Те саме стосується катени до Євангелія від Йоана, на початку якої також стоїть *Ἑρμηνεία σύντομος* (“Скорочене тлумачення”) з Йоана Золотоустого, правдоподібно того самого редактора, що й у Матвія. Розширення і скорочення катен до Євангелій від Матвія і Йоана, як припускає Ганс-Георг Бек, були зроблені на два століття пізніше³⁰. Катени до Євангелія від Марка у вузькому розумінні цього слова не було зроблено. Замість неї слугує збережений у двох редакціях коментар, де називаються різні імена упорядників, зокрема – Оригена, Кирила, Леонтія, проте найчастіше в цьому контексті фігурує Віктор із Антіохії. Висловлюється припущення, що укладач цих коментароподібних катен,

²⁷ Beck H.-G. *Kirche und Theologische Literatur...*, s. 419.

²⁸ Karo G., Lietzmann J. *Catenarum graecarum catalogus. Nachrichten von der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen: Philosophisch-historische Klasse...*, 1902, s. 312–319.

²⁹ Krumbacher K. *Geschichte der Byzantinischen Literatur...*, s. 208.

³⁰ Beck H.-G. *Kirche und Theologische Literatur...*, s. 421.

на третину складених з текстів Йоана Золотоустого, використовував праформу Матвіївської катени, яку, як зазначалося, було опрацьовано не раніше VI ст.³¹ Що ж до катени на Євангеліє від Луки, створеної, як і інші, в цей же час, то відомо, що в її основі є тлумачення коментатора IV ст., що підписувався псевдоім'ям Тит із Востри, витяги з коментарів якого, окрім того, наводяться серед тлумачень інших коментаторів Луки³².

Візантійські екзегети створили катени до книг як Старого, так і Нового Завіту, в межах окремих їхніх книг виокремлюються різні типи коментарів. Зокрема, на основі катен до псалмів Жіль Доріваль поділив жанр на дві групи: *палестинські* і *константинопольські* катени, виводячи останні з періоду 650–700 рр. Перший тип палестинської групи є моделлю Прокопія і складається з цитат із коментарів або гомілій палестинських авторів. Другий палестинський тип – це ланцюгові схолії, які характеризуються своєю лаконічністю і відрізняються за формою. Вони були впорядковані в колонку паралельно до біблійного тексту, так що кожна схолія знаходилася поруч із коментованим віршем. Інколи переписувач залишав порожнє місце між двома схоліями. Іншу групу становлять константинопольські катени, які часто укладалися з цитат одного авторитетного письменника, передусім Йоана Золотоустого, іноді – Теодорета Кірського. Інший константинопольський тип складався з цитат двох авторів і пропонував, за Дорівалем, радше інтегрований коментар окремих богословів, аніж набір цитат. Третя константинопольська модель комбінувала Золотоустого і Теодорета з палестинськими письменниками³³.

Подібні типи катен були властиві і для інших книг християнського канону. Форма, розташування та спосіб оформлення катен залежали від їх обсягу. Там, де вони були не надто великі, основний текст розміщувався посередині сторінки, а коментарі розташовувалися довкола і часто писалися меншими буквами, нерідко – мінускулом. Імена екзегетів подавалися іноді на полях, іноді – в корпусі катени і були, як правило, скорочені. На

³¹ Beck H.-G. *Kirche und Theologische Literatur...*

³² Там само, с. 422.

³³ Dorival G. La postérité littéraire des chaînes exégétiques grecques. *Revue des études byzantines*, 43, 1985, p. 209–226.

зв'язок між текстом і коментарем вказували діакритичні знаки. Щоб розгашувати надто об'ємну катену, основний текст поділявся на секції, за якими в окремих абзацах слідував коментар, виконаний таким самим розміром і типом шрифту (маюскул), що й канонічний текст. Імена авторів у цьому випадку подавалися на полях або ж без інтервалу в тексті катени. Перед окремими книгами подавався також вступний чи ілюстративний матеріал. Зокрема, грецьким Євангеліям часто передували канони Євсевія і його лист до Кипріяна, біографії євангелістів та ін. Перед Павлівськими посланнями поміщалося життє апостола, список його подорожей, розповідь про мучеництво тощо.

* * *

Перенесення на слов'янський ґрунт християнської культури вимагало перекладу з грецької мови, необхідного для богослужень репертуару книг СЗ і НЗ. У Київській Русі, куди біблійні тексти потрапили з Візантії через болгарське посередництво, вони були згруповані трьома функціональними різновидами – службовим (вибрані з канону тексти розташовувалися в тому порядку, в якому вони читалися під час богослужіння впродовж року), четв'їм (включав повний текст відповідної книги, розташований за встановленим порядком) і тлумачним (розбитий на дрібні фрагменти текст супроводжувався коментарями Отців Церкви), кожен із яких мав своє спеціальне призначення, склад, особливості тексту, власну історію виникнення та побутування³⁴.

³⁴ Воскресенский Г. А. *Древнеславянский Апостол: Послания св. апостола Павла по основным спискам четырех редакций*. Сергиев Посад 1892–1908, вып. 1–5; Его же. *Древний славянский перевод Апостола и его судьбы до XV в. Опыт исследования языка и текста славянского перевода Апостола по рукописям XII–XV вв.* Москва 1879; Амфилохий, архим. *Древнеславянская Псалтирь*. Москва 1880–1882, т. I–III; Ягич И. В. *Служебные минеи за сентябрь, октябрь, ноябрь. В церковно-славянском переводе по русским рукописям 1095–1097 гг.* Санкт-Петербург 1886; Алексеев А. А. Кирилло-Методиевское переводческое наследие и его исторические судьбы: Переводы Св. Писания в славянской письменности. *История, культура, этнография и фольклор славянских народов: X Международной съезд славистов*. Доклады советской делегации. София 1988, с. 124–145; Жуковская Л. П. Общая группировка славянских рукописей Евангелия X–XIV вв. *Ее же. Текстология и язык древнейших славянских памятников*. Москва 1976, с. 224–263; Алексеев А. А., Лихачева О. П. К текстологической

Задля правильного розуміння ці тексти нерідко поєднувалися з коментарями. При цьому для різних типів біблійних книг коментарі були властиві неоднаковою мірою. Найоб'ємнішими вони були у тлумачних текстах, які супроводжувалися екзегетичними матеріалами задля свого догматичного та церковно-повчального призначення.

Майже усі відомі у слов'янській писемності коментарі належать східним Отцям Церкви і пізнішим візантійським богословам, передусім Теодорету Кірському, Йоану Золотоустому, Григорієві Нісському та ін., які жили в IV ст., а також Теофілактові Болгарському (Охридському) і Никиті Іраклійському з XI–XII ст.³⁵ У слов'янській традиції засвідчені коментарі на всі книги біблійного канону, зокрема на всі тексти НЗ: Євангелія від Матвія, Марка, Луки, Йоана, Діяння, послання Павла, Соборні послання апостолів та Одкровення. Розповсюдженими тлумаченнями старозавітних книг були Тлумачення до Псалтиря, зроблені Атанасієм Александрійським, а також Теодоритом Кірським; до Пісні пісень – коментарі Філона Карпафійського; до книги пророка Даниїла – Іпполіта Римського та ін. Із книг християнського канону поширення у слов'ян мали: Тлумачне Євангеліє Теофілакта Болгарського, Тлумачення до послання апостола Павла кількох авторів, Тлумачення до Одкровення Андрея Кесарійського. Ці та інші коментарі, що робилися до певної із біблійних книг тлумачного типу, могли належати як одному авторові, так і кільком, формуючи в цьому випадку катени. Поширеними у слов'ян катенами були згадані вже тлумачення Теофілакта Болгарського (становили зібрання найпоширеніших коментарів на Тетраєвангеліє) і Філона Карпафійського (відоме під іменем цього автора тлумачення на Пісню пісень насправді було збіркою з тлумачень самого Філона, а також Іпполіта Римського, Григорія Нісського, Псевдо-Прокопія з Гази)³⁶.

истории древнеславянского Апокалипсиса. *Материалы и сообщения по фондам Отдела рукописной и редкой книги*. Ленинград 1987, с. 8–22 та ін.

³⁵ Алексеев А. А., Лихачева О. П. Библия. *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Ленинград 1987, вып. 1, с. 68–83.

³⁶ Його ж *Текстология славянской Библии*. Санкт-Петербург 1999, с. 35–39; Алексеев А. А., Лихачева О. П. Библия, с. 68–83.

Основним для слов'янської писемності способом їх розташування було почергове розташування біблійного тексту і коментарів – так звані “широкі катени”, при цьому перикопи (частини біблійного тексту, до яких робилися тлумачення), залежно від намірів коментатора, могли бути більшими чи меншими³⁷. Наприклад, згідно з описом № 223 у “Сводном каталогі”, текст Одкровення XIII ст. розбитий на 309 уривків і 72 зачала³⁸.

У церковнослов'янських літургійних книгах іншого складу – службових і четьїх – коментарі мають інший вигляд, аніж у текстах тлумачного типу. Зокрема, в новозавітних четьїх рукописах – Тетраєвангеліях (складаються з текстів послідовно викладених чотирьох Євангелій – від Матвія, Марка, Луки, Йона) і Апостолах-тетрах (з Діяннями і Посланнями апостолів) – тлумачення традиційно наводилися перед окремими книгами канонічної частини тексту, де, як правило, подавалися скорочено у вигляді передмов.

У Тетраєвангеліях XI–XIII ст. найпоширенішими коментарями були *витяги* з Тлумачного євангелія Теофілакта Болгарського, створеного в XI ст. і невдовзі перекладеного церковнослов'янською мовою. Перед текстом кожної книги Тетраєвангелія подавалася передмова, що подавала відомості про євангелістів, наводився перелік глав окремих книг із короткими заголовками, які розкривали їх зміст, відповідно до чого текст кожної книги поділявся на дрібніші частини, про що за допомогою лемм (позначень на полях на зразок *зач.* – *зачало* тощо) повідомлялося в основному тексті і/або на полях. Рукописи з такими передмовами, змістом і розподілом переписувалися також і в XVI та XVII ст., незважаючи на те, що пам'ятки четьїого типу в цей час активно видавалися друкарським способом³⁹. Про традиційний характер цих відомостей у церковнослов'янських Євангеліях свідчить, зокрема, збірка рукописних Євангелій Львівського історичного музею (ЛІМ), де 35 із 42 збережених тут Тетраєвангелій

³⁷ Алексеев А. А. *Текстология славянской Библии...*, с. 34.

³⁸ *Сводный каталог...*, с. 241.

³⁹ Пор. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. *Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*. Львів 1981, кн. 1; Львів 1984, кн. 2, ч. 1; кн. 2, ч. 2.

перед окремими євангельськими книгами мають відповідні передмови (перед Євангелієм від Матвія дається вказівка про походження передмови, див., наприклад: *Феофілакта архієпископа Болгарського передмовіє* (Рук. 33, арк. 9)⁴⁰, наводиться перелік глав, а сам текст поділяється на дрібніші фрагменти⁴¹.

Подібні коментарі-передмови одного автора були характерними і для четьйого Апостола. Однак на слов'янських теренах церковним книгам такого складу практично не властива візантійська традиція тлумачень у вигляді екзегетичних витягів із багатьох авторів. Прикметно, що й самих рукописів церковнослов'янського Апостола з найдавнішого часу було значно менше, ніж євангельських текстів. Згідно із “Сводным каталогом”, близько 30% рукописів у цей період становлять Євангелія і тільки 7% – Апостоли⁴². Така пропорція, зрештою, зберігалася й надалі, що засвідчено в локальних книгозбірнях, зокрема, у згаданій вже збірці ЛІМ, у якій на 47 Євангелій різного типу припадає тільки 8 Апостолів, створених у цей же час.

З-поміж збережених слов'янських Апостолів найдавнішої пори помітне місце посідає Кристинопольський Апостол (ЛІМ, Рук. 39), датований серединою XII ст. і створений на Волині, який вирізняється своїм складом, добрим збереженням, змістом, манерою виконання, а найбільше – унікальними катенами, що є повним перекладом відповідного візантійського коментаря. Щоб вкласти цю пам'ятку в контекст давньослов'янської писемності, подамо деякі істотні відомості з історії створення книг згаданого типу, а також коротко зупинимося на характері їх запозичення та поширення у слов'ян.

Апостол – важливий богослужбовий текст, що, згідно з канонам, включає 22 окремі твори: Діяння, 7 Соборних послань апостолів Якова, Петра, Йоана та Юди, 14 Послань апостола

⁴⁰ П'ять зі згаданих рукописів є пошкодженими – з утраченим початком, відтак не виключено, що передмова Теофілакта Болгарського, яка зазвичай розташовувалася перед першим із Євангелій, знаходилася й у них.

⁴¹ Див. докладний опис рукописних Євангелій зі збірки ЛІМ в: Ясіновська О. В. *Каталог кирилических рукописних Євангелій зі збірки Львівського історичного музею*. Львів 1996.

⁴² *Сводный каталог...*

Павла до ранньохристиянських громад (римлян, коринтян, галатів, ефесян, филип'ян, колосян, солунян, євреїв) і до окремих осіб (Тимофія, Тита, Филимона). Грецький текст окремих книг пам'ятки відносять до I ст. У єдину збірку їх об'єднано в IV ст., тобто в період утвердження новозавітного канону.

У візантійській церковній писемності склалися три типи Апостола: 1) Апостол-четьїй з повним текстом Діянь і Послань апостолів; 2) Апостол-апракос або “Апостольські читання”, тексти в якому розташовано в тому порядку, як вони звично читалися під час богослужінь упродовж року, починаючи від Великодня. Залежно від складу, цей тип Апостола міг бути *короткий* (включає читання днів від Великодня до П'ятидесятниці, починаючи від якої подаються тільки читання на літургії в суботи і неділі; *повний*, з читаннями всіх днів року (за об'ємом повний Апостол-апракос відповідно меншим, аніж четьїй); *празничний* – короткий набір уривків з Апостола на великі празники; 3) Тлумачний Апостол, який не включав Діянь, а починався з Послань, а саме – з Послання до римлян. Текст тут розбивався на дрібні фрагменти у супроводі тлумачень (коментарів) християнських авторів: Теодора, Севіра, Ікуменія та ін.⁴³

У писемній спадщині переклад Апостола церковнослов'янською мовою належить до кирило-методіївської доби і є свідченням високої літературної майстерності перших перекладачів⁴⁴. У період формування слов'янської писемності (60-ті рр. IX ст.) було перекладено короткий Апракос. Переклад четьїйого здійснено вже після смерті Кирила-Константина Філософа, між 869–885 рр.⁴⁵

⁴³ Лихачева О. П. Славяно-русский Апостол XI–XIV вв. *Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР*. Москва 1976, вып. 2, с. 420–447.

⁴⁴ Верещагин Е. М. *Из истории возникновения первого литературного языка славян: Переводческая техника Кирилла и Мефодия*. Москва, 1971; Мещерский Н. А. *Источники и состав древней славяно-русской письменности IX–XV веков*. Ленинград 1978.

⁴⁵ Воскресенский Г. А. *Древнеславянский Апостол*; Его же. *Древний славянский перевод Апостола*; Жуковская Л. П. Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI–XIV вв. в связи с лингвистическим изучением их. *Памятники древнерусской письменности: Язык и текстология*. Москва 1968, с. 199–332; Лихачева О. П. Славяно-русский Апостол XI–XIV вв., с. 420–447; Пенев П. С. Основни проблеми около появата на първия старобългарски превод на Апостола и неговата

Рукописи, створені в перший етап історії церковнослов'янського апостола, не збереглися. Найдавніша кирилична пам'ятка такого змісту – південнослов'янський Єнінський Апостол (знайдений 1960 р. у с. Єніна, Болгарія) – належить до другої половини XI ст.⁴⁶ і, як і більшість відомих слов'янських рукописів цієї пори (Охридський апостол, кін. XII ст.⁴⁷, Слєпчинський Апостол, можливо, кін. XII ст.⁴⁸, Карпінський Апостол XIII ст.⁴⁹, Апостоли XII–XIV ст.⁵⁰, Мануйлівський Апостол кін. XIII – поч. XIV ст.⁵¹, Шишатовацький Апостол 1324 р.⁵² та ін.), є повними чи короткими апракосами. Повні Апостоли і Тетраєвангелія, за невеликими винятками⁵³, починають домінувати в богослужбовому використанні тільки від XIV ст.

На такому тлі особливе місце посідає створений у середині XII ст. Кристинопольський (КА) або Городиський Апостол, який є найповнішим із найдавніших збережених у давньослов'янській літературній традиції списків перекладу Діянь і Послань апостолів церковнослов'янською мовою⁵⁴.

по-нататъшна съдба (преглед на изследванията). *Старобългарска литература*, № 17, с. 98–116; Його ж. Към историята на Кирило-Методиевия старобългарски превод на Апостола. *Кирило-Методиевски студии...*, кн. 6, с. 246–316.

⁴⁶ Мирчев К., Кодов Хр. *Енински Апостол: Старобългарски паметник от XI век*. София 1965.

⁴⁷ Добрев И. Погрешно мнение за Охридския Апостол. *Старобългарская литература*. 1984, № 16, с. 3–17.

⁴⁸ Ильинский Г. А. *Слєпченский Апостол XII в.* Москва 1911.

⁴⁹ Амфилохий, архим. *Древнеславянская Псалтирь*.

⁵⁰ Рук. №№ 109–114, 140, 224–226, 236, 328–329, 420–427. *Сводный каталог...*, с. 46, 136–142, 162, 241–242, 246–247, 286–287, 341–342.

⁵¹ Воскресенский Г. А. *Древний славянский перевод Апостола*.

⁵² *Apostolus Šišatovacensis. Anni 1324*. Edendum curavit D. E. Stefanović. Wien 1989.

⁵³ Одним із четьох Апостолів є болгарський рукопис XIII ст. (Наумов А. Церколезский Апостол как богослужебная книга. *Богданович Д., Велчева Б., Наумов А. Болгарский Апостол XIII века: рукопись Дечани-Црколез 2*. София 1986, с. 81–146), повними Апостолами є також давньоруський і сербський рукописи XIII–XIV ст. (*Сводный каталог...*, с. 342–343).

⁵⁴ Кристинопольський Апостол не становить єдиного кодексу: 291 арк. зберігається у фондах Львівського історичного музею (Рук. 39), 8 арк., що складають п'ятий зошит рукопису, – в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського в Києві. Вважається, що ці аркуші були відділені від головної частини рукопису ще у XVIII ст.

З невеликими втратами⁵⁵ КА пропонує послідовний виклад апостольських Діян та всі Вселенські й Соборні Послання. Особлива цінність пам'ятки полягає у присутніх тут катенах – тлумаченнях апостольських читань, які на сьогодні є єдиним відомим повним слов'янським перекладом відповідної частини візантійського біблійного коментаря.

Незважаючи на унікальність згаданих тлумачень, їх докладно не вивчено. Як правило, дослідники, увагу яких у різний час привертав КА, про коментарі або взагалі не згадували, або ж обмежувалися лише констатацією їх наявності. Це характерно як для давніх, так і для сучасних праць, присвячених вивченню цієї пам'ятки. Зокрема, Антін Петрушевич, який першим увів КА в науковий обіг, подає про рукопис дуже скупи відомості палеографічного та кодикологічного характеру (коротко називає зміст пам'ятки, кількість сторінок, робить припущення про час та місце його створення тощо) і лише побіжно згадує про катени⁵⁶. Подібну інформацію наводять Ізидор Шараневич⁵⁷, Петро Владіміров⁵⁸, Олексій Соболевський⁵⁹, а трохи згодом – Іларіон Свенціцький⁶⁰, Сергій Маслов⁶¹, Агатангел Кримський⁶²,

⁵⁵ Детальний палеографічно-кодикологічний опис рукопису див.: Ясіновська О. В. Кристинопольський Апостол як цінна пам'ятка українського рукописного мистецтва XII століття (палеографічний та кодикологічний опис). *Записки Львівського історичного музею*. Львів 2008, № 12, с. 303–324.

⁵⁶ Петрушевич А. С. *Каталог церковно-славянских рукописей и старопечатных книг кирилловского письма, находящихся на археологическо-библиографической выставке в Ставропигийском заведении*. Львов 1888, с. 4–5 (короткий опис, XII в.)

⁵⁷ Шараневич И. *Каталог археолого-артистических предметов, церковно-славянских рукописей и старопечатных книг кирилловского письма, находящихся в музее Ставропигийского и-та*. Львов 1890, с. 22 (короткий опис, XII в.).

⁵⁸ Владимиров П. В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. *Чтения в Обществе Нестора Летописца*. Киев 1890, кн. 4, отд. 2, с. 10.

⁵⁹ Соболевский А. И. *Лекции по истории русского языка*. Санкт-Петербург 1901, с. 13.

⁶⁰ Свенціцький І. *Опис рукописів Народного дому з колекції Ант. Петрушевича*. Львів 1906, ч. 1, с. VII; Его же. *Опись музея Ставропигийского института во Львове*. Львов 1908, с. 13, № 39 (37).

⁶¹ Маслов С. И. Отрывок Христинопольского апостола, принадлежащий библиотеке Университета св. Владимира. *Известия ОРЯС*, 1910, т. 15, кн. 4, с. 229–269.

⁶² Крымский А. *Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья*. Москва 1907, т. 1, вып. 1, с. 68.

Михайло Возняк⁶³, Олександр Колесса⁶⁴. Не подається докладного опису катен й у передмові до видання пам'ятки Омеляна Калужняцького⁶⁵, а також у новішій літературі⁶⁶.

* * *

У контексті розгляду коментарів-катен у КА варто зауважити, що ця пам'ятка пропонує значний допоміжний апарат, покликаний полегшити читачеві індивідуальне читання рукопису (можливо, – келійному; дослідники не виключають можливість створення КА у Городищенському монастирі для власних потреб ченців⁶⁷), або при його використанні під час літургії при рецитації уривків СП, визначених церковним календарем (лекціонарієм). Цей допоміжний апарат включає: поділ на глави (виокремлюються за допомогою заголовків, виконаних більшими і/або потовщеними літерами, інколи – кіновар'ю), зачала (виділяються за допомогою цифрового позначення кириличними буквами, які пишуться в тексті над початком відповідного фрагменту й дублюються на полях, де супроводжуються назвою, що водночас є коротким змістом цієї рубрики, а також вказівкою на день року, коли цей текст має читатися), різного роду позначеннями, що привертають увагу до певного тексту (наприклад, *притча*; *законъ*; *исла*; *исходъ*; *вты* “буття”; *ѡдм* “псалом”), або вказують на його завершення (наприклад, *коц притчн* “кінець притчі”; *коньць зач* “кінець зачала” та ін.), використання характерної пунктуації, а також виокремлення початків деяких віршів за допомогою кіноварі, збільшених чорних літер або невеликих ініціалів.

⁶³ Возняк М. С. *Історія української літератури*. Львів, 1920, т. 1: До кінця XV віку, с. 52.

⁶⁴ Колесса О. Південно-волинське Городище і городиські рукописні пам'ятки XII–XVI ст. *Науковий збірник Українського університету в Празі*. Прага 1923, т. 1, с. 35–47.

⁶⁵ Kaluzniacki Aem. *Actus epistolaerque Apostolorum palaeoslovenice. Ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XII-o scripti*. Vindobonae 1896.

⁶⁶ *Сводный каталог.*, с. 101–103; van der Tak J. G. *The Old Slavic Apostolos: The Lessons of the Short Lectionary from Pentecost to Great Lent and the Abstracts of the Epistles*. Amsterdam 1999.

⁶⁷ Запаско Я. П. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів 1995, с. 199–201.

Окрім такої візуальної допомоги, у КА зустрічається значна кількість різнопланових за своїм характером коментарів, покликаних уточнити або пояснити читачам окремі слова, фрази або й більші фрагменти тексту. З-поміж нотаток тлумачного характеру в рукописі є глоси, схолії і власне катени.

Глоси традиційно визначають як короткі пояснення важких слів або фраз, які пишуться між рядками основного тексту або на полях. Глосами у КА виступають: синоніми, (наприклад, до слова *мудьно* “повільно” наводиться синонім *кѣмо* (арк. 36 зв.) окремі словоформи, що їх коментатор вважає правильнішими наприклад, пропонує замість давального відмінка у власній назві *оу книдѣ* (пор.: *и кѣда бывше оу книдѣ*), (арк. 36 зв.), знахідний – *въ книдѣ*, лаконічні пояснення окремих слів наприклад, слово *македонїа* уточнюється як *градѣ-колонна*, (арк. 11 зв.), однак найчастіше – це короткі висловлювання, які наводяться на полях з метою пояснення незрозумілих на перший погляд місць основного тексту. При цьому уточнюватися може як частина вірша, так і один або й два і більше віршів. Наприклад, уточненням фрагменту вірша *яко дѣло азъ дѣлаю въ дѣни ваша. кѣмоу же не имате вѣры яти. аще кто и повѣсть вамъ* (Ді. 13:41) служить глоса *сирѣчь вѣ распака и оумре* (арк. 2); слова канонічного тексту *а мы прѣвѣхавше ѿ твѣра* (Ді. 21:7) тлумачаться як *нишьдше аплѣ ѿ твѣра* (арк. 22 зв.); див. також глосу до віршів *Діань многоу же плачь бы' вѣхъ. и нападыше на вы павловоу облобызахоу тни печални. паче о словеси кже рече. яко ктомоу не имате видѣхъ лица моего* (Ді. 20:37–38) – *сирѣчь о немъ же влше страдати кѣмъ вѣни сѣа ради* (арк. 22). Ряд глос у КА служать обґрунтуванням наведених у канонічній частині відомостей: глоса *яко ничимъ же обидить иудѣи паула* до (Ді. 27:32, арк. 36) обґрунтовує необхідність відпустити Павла з причини його невиності; глоса *яко дързыи вѣщиньныи языкъ* до (Як. 3:1, арк. 47 зв.) пояснює чому не слід ставати вчителями іншим тощо.

Глоси в КА використовуються також для повторення інформації, яка подавалася вище (часто на іншій або й кількох інших сторінках) і, на думку книжника⁶⁸, могла забутиися.

⁶⁸ У КА автором глос є переважно сам переписувач, інколи їх робить коментатор цього тексту.

Саме таку функцію виконує коротке пояснення до Ді. 18:11, де за допомогою вказівки *прибывши въ коринфъ* (арк. 16 зв.) нагадується, що описане в даному фрагменті навчання Павлом поган християнській вірі відбувається в Коринті (найближча вказівка в канонічному тексті про місцеперебування апостола подається ще на початку глави Ді. 18:1, арк. 16). Подібну роль виконують у КА глоси на арк. 6 зв. та ін. Глоси, які мають форму короткого висловлення, нерідко починаються словами *сыръчь, тко.*

Дещо іншим типом тлумачень є схолії, зазвичай визначені як зауваження тлумачного характеру, що робляться з дидактичною метою. Засвідчені у КА схолії зробив, здебільшого, сам переписувач тексту. У тлумаченнях такого типу подано відомості, що стосуються уточнення термінів, традицій, звичаїв, реалій, подій тощо, викладені в основному тексті. Прикладами таких тлумачень є, наприклад, схолія, про відмінність вірувань греків-язичників і християн: *еллини вѣроваху члѣкомъ оуподобити бы свои. а мнии ни хрѣтиани не вѣроують бої подобитиса члѣкомъ* (арк. 3 зв.). Інша схолія пояснює хто такі *сикарни*, про яких ідеться в (Ді. 21:38): *носпови сикарни сѧ слышатъ разбонници. оружиж имѣюще малъмъ къ перськоу. кже соуть сикина кесаоулаченникъ. къ римьскоу. кже сѧ слышатъ синекъ. да ѿ того и сикарни дѣють разбонникомъ* (арк. 25). Схолія, зроблена до (Ді. 16:6), тлумачить чому апостоли не могли зайти у Вітину і проповідувати там (арк. 11). Подібні схолії-коментарі переписувач робить на арк. 12, 13, 16 зв., 20 зв., 26 та багатьох ін.; на деяких сторінках наводить одразу декілька схолій (наприклад, арк. 15, 15 зв. та ін.).

Відсиланням до заміток такого роду в КА є позначення типу *тї, тол, тълкъ*, які робляться в тексті і/або на полі. Зрідка до схолій привертається особлива увага закликом на кшталт *взнимите оубо сокъ* (арк. 20 зв.). Як правило, у схоліях не вживаються спеціальні ремарки у препозиції, хоч іноді такі коментарі починаються словами: *смотри* (арк. 13), *кажеть* (арк. 18, 26 зв.), *скажеться* (арк. 21 зв.), *кже* (арк. 19) тощо. У деяких випадках переписувач обґрунтовує необхідність наведення коментаря, як наприклад, на арк. 20 зв., де доволі об'ємній схолії передують слова *понкже го не знаеть многъ обычанъ.*

Особливе значення мають схолії, в яких не лише тлумачиться той чи інший фрагмент канонічного тексту, але й засвідчено ставлення коментатора до коментованого уривку, а також до інших учасників мовленевої ситуації. Прикладом може служити нотатка-схолія, яка обґрунтовує, чому священнослужителів у контексті павль... *Ѡ милнта же поглавъ въ ефегъ призвавъ попы црѣвными* (Ді. 20:16–17, арк. 20 зв.) необхідно називати саме *попы црѣвными*, а не титулувати *єпѣпы* (єпископи) чи *дидкони*, як це слід робити в інших місцях НЗ – Євангеліях, Діяннях, Посланнях (на арк. 20 зв. наводиться чимало прикладів того чи іншого вживання згаданих титулів у різних новозавітних текстах). У межах цієї схолії автор подає також міркування щодо морального образу єпископів, які мають бути *кѣ порока*; а також щодо вдів, яким належить голосити не менше, як шістдесят років, оскільки так написано в церковному уставі. В такий спосіб ця схолія “наповнюється голосами інших висловлень”, з якими вона пов’язана спільністю сфери мовленнєвого спілкування, і щодо яких автор викладає ту чи іншу власну позицію.

“Діалогічними обертонами”⁶⁹ наповнена також схолія-коментар до Ді. 26: 29–30: *Павль же рече. молнлъ оубо въхъ кѣ. малъмъ и многомъ не тѣкмо тебе. нѣ и всѣхъ слышашихъ мене днѣ. быти тацѣмъ тако и азъ ксмъ. развѣ оузъ сихъ*, яку переписувач КА робить у полемічній формі: *Чѣто оубо глѣши блжнныи павле. развѣ оузъ сихъ. то кѣти кѣго же пространытѣво. аще тотикѣ срамъ да вѣгакши тако. то же прѣдъ колицѣмъ народомъ. не ты ли присно въ всихъ епистолинахъ осемъ сѣ хвалаше и оузъника себе зваше. ноуже намъ въ вѣнъца мѣсто всюдоу поносиши. чѣто се ти быѣ да вѣгакши оузъ. ни оубо не вѣган рече ни сѣ стыжю. нѣ о нѣхъ немощи попоушан. но оубо могуць прияти хвалы мокия. а тѣзъ навькохъ Ѡ гѣ своѣго не приставляти оукна невѣлкена къ ризѣ ветѣѣ. сего ради тако рѣхъ* (арк. 35 зв.). Присутнє в цьому висловленні звернення до апостола Павла – ніби учасника спілкування дозволяє не тільки виокремити “автора й адресата” окремо взятої схолії, але й розширює саму концепцію адресата в коментарях, уможливорюючи зарахування до них, окрім читачів, з їх більшою чи

⁶⁹ Бахтин М. М. Проблема речевых жанров. *Эстетика словесного творчества*. Москва 1986.

меншою компетенцією, а відтак ближчим чи дальшим ступенем близькості до мовця (тут: автора тлумачення), також таких емоційно маркованих адресатів як апостоли, що, будучи авторами канонічного тексту щодо нього власне робиться коментар мають вищий ієрархічний статус, порівняно із самим коментатором.

Однак найбільшу увагу з-поміж коментарів закономірно привертають катени, які не є довільними нотатками до окремих фрагментів канонічного тексту, а послідовностями коментарів, вибраних із творів різних давніх авторів і об'єднаних у єдине ціле. У КА катени – об'ємні тлумачення до частин Апостола, що подаються на більшості аркушів рукопису, де переважно цілком заповнюють верхнє, зовнішнє і нижнє поля (див. ілюстрацію 1). Катени в КА супроводжують в основному апостольські послання (як Соборні, так і Вселенські), а Діяння пояснені схоліями і глосами. Покликами на катени в основному тексті служать, як правило, кириличні літери з супровідними діакритичними знаками. Зрідка замість астерисків до одного фрагменту коментованого тексту використовуються знаки, запозичувані з грецьких рукописів IX–XI ст.⁷⁰, при цьому кириличною абеткою позначаються пункти, згаданими знаками – підпункти коментаря (наприклад, арк. 279 зв., 280; див. іл. 2), інколи – навпаки (арк. 273, 278 зв.; див. іл. 3).

Палеографічний аналіз виявляє, що згадані коментарі писані почерком іншої людини, аніж основний текст Апостола, як і більшість глос та схолій у ньому. Вже перший погляд на катени засвідчує високу кваліфікацію майстра. Вправно виконані тонким пером, рівновіддалені одна від одної, букви поєднуються у стрункі рядки. З огляду на кількість інформації, що її переписувач катен мав умістити на полі поруч із біблійним віршем, до якого належало тлумачення, розмір букв суттєво менший – вони становлять третину висоти літер основного тексту. Літери катен відрізняються за розмірами (як, зрештою, і за характером

⁷⁰ Набір таких знаків наводить у своїй праці Джурова А.: *Въведение в славянската кодикология. Византийският кодекс и рецепцията му сред славяните България*. София 1997, с. 123.

виконання) також і від назв зачал віршів Діянь і Послань апостолів і численних вставлених помилково пропущених слів, а також глос і схолій, написаних уставом на полі. У цих випадках катени обходять згадані фрагменти, утворюючи інколи дуже вузькі смужки тексту, що є очевидним свідченням пізнішого часу їх виконання. При цьому біблійний текст пишеться посередині аркуша, а катени оточують його довкола на дуже широких, порівняно із полотном тексту, полях.

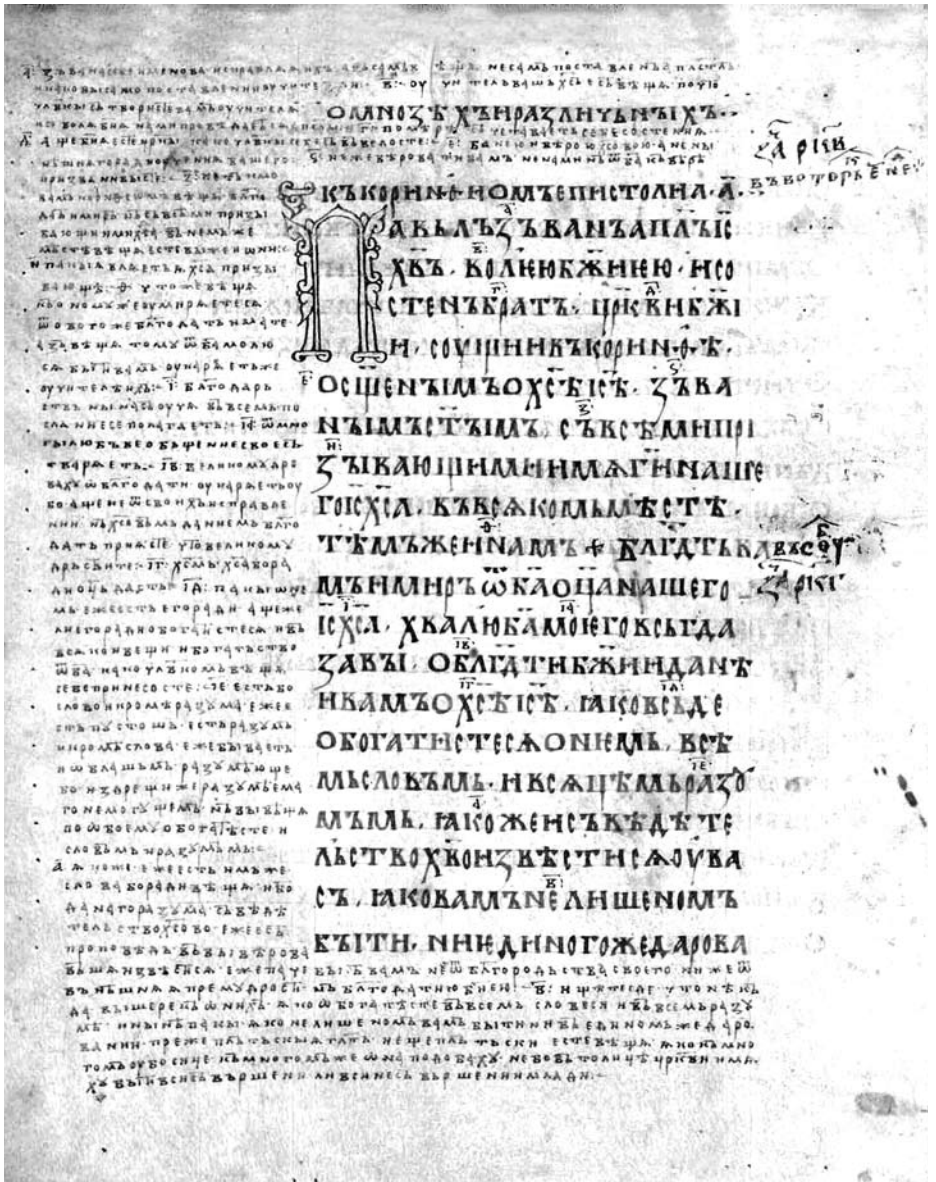
Побутує думка, що подібне рамкове облямування тексту поширене головним чином у грецьких та латинських джерелах і не є характерним для слов'янської писемності. Як виняток наводиться Тлумачний псалтир псевдо-Атанасія Александрійського, починаючи від найдавніших списків – Євгенівського Псалтиря, створеного в XI ст., та Болонського і Погодінського відповідних текстів, що походять з XIII ст., основний текст і тлумачення в яких розташовувалися паралельно у два стовпчики⁷¹. Найпоширенішим для слов'янської писемності способом розташування тлумачень вважають згадані вже “широкі катени” коли біблійний текст і тлумачення до нього чергуються на аркушах рукопису.

Як видається, рамкові катени в КА можуть свідчити про те, що: а) такий спосіб виконання канонічного тексту і коментарів мав оригінал, з якого зроблено копію; б) протографом для переписувача КА і укладача катен служив не тільки церковнослов'янський рукопис відповідного змісту, а й грецький чи латинський оригінал свідченням знання укладачем катен латинської мови можуть служити записи латинською мовою, наприклад, заголовок до Першого Послання Павла (арк. 287), а також проби пера на полях рукопису (арк. 4 зв., 215 та ін.); в) при створенні КА творці рукопису послуговувалися кількома джерелами: повним Апостолом для виконання канонічної частини і рукописами іншого складу для виконання катен – наприклад, службовим або/і тлумачним, для яких рамкове розташування було характерніше. Яке із цих або й інших припущень є вірним, з'ясується при детальнішому вивченні КА.

⁷¹ Алексеев А. А. *Текстология...*, с. 34.

Відповідно до своїх намірів, укладач катен у КА розбив канонічний текст Апостола на доволі дрібні перикопи (див., наприклад, 1 Рим., особливо арк. 100 зв.–101, а також арк. 102, 107, 189, 216, 239 та ін., де фрагментами тексту, до яких подаються тлумачення, виступають навіть одне-два слова; див. іл. 4). Початок кожного тлумачення (найчастіше першу букву) він відзначив кіновар'ю або виокремив чорнилом. Перед кожною перикопою над рядком основного тексту вміщується кириличне буквенне позначення її номеру, який збігається з номером відповідної біблійної перикопи, розташованої на полі, як правило, поряд із коментованим текстом або недалеко від нього. Коментарі до кожної із перикоп могли мати різну кількість інформації – від одного до кількох висловлень на ту саму тему. В останньому випадку коментарі вибиралися як із творів одного автора, так і з творів кількох авторів.

Якщо коментар складався з висловлення або блоку висловлень одного автора, укладач підкреслював це вказівкою *того**. Належність коментаря різним візантійським авторам відзначено в катені повним чи скороченим іменем екзегета. Зокрема, в посланні апостола Якова даються коментарі *Аполінарія – Яполнарнево, Севіра – Севірово, Василя – Васил., Дідима – Дидим та ін.*; у Посланні Петра в катенах зустрічаються поклики на *Амонія, Севіра, Кирила Александрійського, Ісихія, Філона Александрійського, Єфрема Сирина, Євсевія Кесарійського, Атанасія – Ямонна, Севірово, Кирила Александрійського, Ісихієво, Філоново, єтґо Єфрема, Євсевія Кесарійського, Яфанасию*; у Посланні Павла наводяться коментарі *Йоана Золотоустого, Василя Великого, Севіра, Кирила Александрійського, Максима Сповідника, Теодора Студита та ін.*, що вказується перед відповідними блоками коментарів – *єтґо Івана Златоустого, Василя, Севірово, Кирил, Максимово, Феодор, Феодорит* тощо. Звідка разом із іменем коментатора СП дається назва коментованого фрагмента або вказівка, звідки це тлумачення вибрано. Наприклад, *Севірово ѡ покааніи на спініе; Севірово ѡ слова; Ісихієво ѡ псалма; єтґо Василя кз созополькомѡ єтґікпѡ*. У деяких випадках творець катен, наводячи до одного фрагмента Апостола коментарі різних авторів, з якоїсь причини не вказує їхніх імен, а тільки зазначає *инъ*, можливо, “інший”.

Іл. 1. Сторінка з катенами. Кристинопольський апостол, сер. XII ст., арк. 137 зв.

За невеликими винятками, така послідовність у викладі основного тексту четьйого Апостола й коментарів до нього зберігається в усьому КА, і це також виокремлює його з-поміж наявних рукописів такого складу, оскільки відомо, що у слов'янських книгах СП, які супроводжувалися катенами, згадана систематичність зберігалася не завжди. Дослідники пов'язують це з тим, що, з одного боку, при переписуванні таких рукописів траплялися пропуски – біблійний текст подавався з деякими втратами, що виявлялося у відсутності тих чи інших віршів, з іншого боку, – деякі частини тексту неодноразово повторювалися. Не завжди простежувалася послідовність і при передачі самих тлумачень: вони могли або розташовуватися не в тому місці, або ж наводилися до відсутніх частин канонічного тексту⁷².

Певною мірою це пояснюється способом створення катен слов'янських інтерпретаторів, які, на відміну від грецьких авторів, не писали коментарі самостійно, а перекладали їх із інших джерел – як правило грецьких оригіналів. У цьому випадку перед слов'янськими перекладачами катен поставало декілька способів їх пропонування: 1) перекласти тлумачення і додати його до вже наявного слов'янського перекладу відповідної біблійної книги; 2) при перекладі коментаря і його долучення до основного тексту СП внести в останній певні зміни; 3) при перекладі з оригіналу біблійних коментарів перекласти також і відповідний біблійний текст, незалежно від того, наявним він був у слов'янській писемності чи ні. За спостереженням текстологів⁷³, перший спосіб перекладу катен слов'янські книжники використовували вкрай рідко. Як правило, тлумачення, все ж, впливали на основний текст СП, який унаслідок цього отримував свою власну мовну оболонку. Таким чином, коментований біблійний текст під час його перекладу являвся також результатом екстраполяції на СП екзегетичних уявлень творця коментаря.

На нашу думку, не могло бути механічним копіюванням також і творення катен у церковнослов'янських рукописах навіть за умови їх переписування з джерела, написаного цією ж

⁷² Алексеев А. А. *Текстология...*, с. 34.

⁷³ Там само, с. 35.

Н: СЪ НАМА УА ВЪ СВОЮ СЪВѢСТЬ ДА НИИ НЕ СЪ СЪВѢДѢША ЧА СЪ СЕБЕ ОУЖЕ И АНѢ ОУЖЕ
ВЪ НАМѢНѢ СЪВѢСѢДѢША СЪ СЪВѢСѢДѢША СЪ СЪВѢСѢДѢША СЪ СЪВѢСѢДѢША СЪ СЪВѢСѢДѢША
СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША

Г: ЧѢЖЕ РЕАДОНЪ:-
Г: АНѢЖЕ СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША
АНѢ СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША
СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША
СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША
СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША

Г: СЪ НАМА УА ВЪ СВОЮ СЪВѢСТЬ ДА НИИ НЕ СЪ СЪВѢДѢША ЧА СЪ СЕБЕ ОУЖЕ И АНѢ ОУЖЕ
ВЪ НАМѢНѢ СЪВѢСѢДѢША СЪ СЪВѢСѢДѢША СЪ СЪВѢСѢДѢША СЪ СЪВѢСѢДѢША СЪ СЪВѢСѢДѢША
СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША

Г: ЧѢЖЕ РЕАДОНЪ:-
Г: АНѢЖЕ СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША
АНѢ СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША
СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША
СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША
СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША

Г: СЪ НАМА УА ВЪ СВОЮ СЪВѢСТЬ ДА НИИ НЕ СЪ СЪВѢДѢША ЧА СЪ СЕБЕ ОУЖЕ И АНѢ ОУЖЕ
ВЪ НАМѢНѢ СЪВѢСѢДѢША СЪ СЪВѢСѢДѢША СЪ СЪВѢСѢДѢША СЪ СЪВѢСѢДѢША СЪ СЪВѢСѢДѢША
СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША
СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША
СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША СЪВѢСѢДѢША

БЛОУДАМАМЕ ПОГЪКЕСЪ ТРО
ГНЬЛЫШНАДСА. ПОММЪШН
СЪХОДАТАСЪ КЪ МЪРЪМЪ. НУТО
МНЕЩЕ ГЛЮ ПОСТЫГНЕ ТЪ БОЛА.
ПЪБЪСТА ДЪЮЩААЪ ТЪ О ГЕД
ОНЪ. ВАРЛАЦЪ ЖЕНСАМЪ ОНЪ.
И ФЪАМ. НОВА ДЪЖЕ. НОВА
НАН. МОДРОУ ГЪХЪ ПРАЦЪ ХЪ.
НЪЖЕ ВЪРОЮ ПОБЪАМША ЦЪСТЫ
НА СЪДЪГЪША ПРАВДОУ. ОУЛОУ
ТЪША ОБЪТОВА НАМА. ЗАТЪА
КОША ОУСТАЛЪ ВОЛАЪ. ОУГАСН
ША СЛОУГО ГНН. БЪЖАШЛО
СТЫЛА МЪЮ. ВЪЪМОГОША
МЕЛОШН. БЪША КРЪПЪЦН
ВЪБРАМН. ПЪАКЪА ЖЕ ОБРАТ
ША ЮЖНХЪ. ПРЪГЪША ЖЕМЪ
ОУВЪСКРЪШЕМЪ АЛЪРЪТЪА
СВОА. НЫНЪ ЖЕНЪ КЪ МЪМЪ БЪ
ША. НЕ ПОМЪМЪ ШЕМЪ БАКА
ИЕ

К. Я
СЪМБЕН.
А. БЪЖЕ ТЪХЪ.
ЗЪ
ИТ

Ил. 2. Крестинопольский апостол, арк. 279 зв.

мовою. Під впливом біблійного тексту, зокрема, внаслідок нерозуміння якихось місць канонічної частини, книжник міг вносити зміни в катени, доповнюючи їх додатковими коментарями, вибраними з інших рукописів або написаними від себе⁷⁴. Він також міг спрощувати наявні в джерелі-рукописі тлумачення шляхом їх скорочення і/або об'єднання з сусідніми коментарями, в тому числі різного авторства. Що ж до впливу катен у церковнослов'янських рукописах на канонічну частину тексту, то він був мінімальним, оскільки спочатку переписувався біблійний текст, а вже потім цей або інший переписувач дописував коментарі. Останнє могло відтермінуватися на тривалий час, як це й засвідчено у КА.

Назагал, незважаючи на те, що у давньослов'янському письменстві катени не набули значного поширення, наведені в КА коментарі такого типу постають як цілком сформований жанр, що включає стійкі тематичні та стилістичні типи висловлень, як правило, містить вказівку на зміну мовленнєвих суб'єктів, завдяки чому окремі текстові фрагменти в межах цілої катени набувають чітко окреслених меж, має свою композицію, що видозмінюється, залежно від характеру й обсягу висловлень давніх біблійних коментаторів, включених творцем катени до тлумачення тієї чи іншої перикопи СП, а також засвідчує його суб'єктивне емоційно-оцінне ставлення до предметно-сміслового змісту свого висловлення. Що ж до самих творців катен, то врахування всього спектру їхньої діяльності дозволяє припустити, що вони володіли складними комунікативними та когнітивними стратегіями. Скориставшись метафорою Герберта Гунгера⁷⁵, можна порівняти методику їхньої праці з роботою кіномонтажиста: середньовічний книжник, використовуючи матеріал нижчої комунікативної ланки, а саме – узагальнення первинних біблійних коментарів-схолій, на свій розсуд вибирав із них потрібні йому місця, викидав цілі

⁷⁴ Яскравим прикладом нерозуміння окремих слів канонічного тексту служить зауваження укладача катен, яке він робить щодо однієї з чеснот, що ними мусить володіти священнослужитель, – то “має бути” не двословномь, не вино многопиющемь, не мъшелоищца... (1. Тим: 3:3). З приводу останнього й робиться зауваження: “не розумю сего мъшела” (арк. 290 зв.).

⁷⁵ Hunger H. *Die Hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*. München 1978.

А: РИУН ВЪНН: Д: А ЖИНО ВА ГО: 15: ТРОИМЪ СΟΥХО ПРИБОДШЕ ПО ДЕСНО АНИИ
 МЪ АУУ ША ЖЪ АТЪ Б: СМЪ СМЪ БИИ ПЪКЪ Е СА: ТЪ А ЖИНО МЪ ТЪ РМА НЕТЪ
 МН СНА А МНО ИРЪ ША ТН САЛІА 16: КСА МЪ ЖЪ КЪ И РИУНЪ И ТЪ
 ЖЕН Б С Е СКАГА. ЛОУ У ШИ МАН 17: ПО А З О В И ТЪ П О Р ТЪ Ш И НЪ И
 ЖРТВА МН П А Ч Е С Н ХЪ. НЕ ВЪ 18: КЛО ТИ Ч Е Н И Ю Н Е ПЪ НЪ НЪ Х
 РОУ К О Т К О Р Е Н А К О С Т Я К А КЪ И Д: ШЕ КЪ Н С Б А Т А ТЪ ТЪ Ш И Н А О
 ХЪЪ, ЗЛО К Л А ЗЪ Н С Т Н М А НЪ И 19: А ТЪ П А Р ТЪ Р В А П Е Р М О С П С Е
 ЛЪ Н Б ВЪ С А Л Л О Н К О. МЪ И НЪ Г А 20: А П Е Р О В А У А В Т У С Н О МЪ Г А Д
 К Н Г Н С А Л И Ц И О К Ж И О Н А СЪ. 21: А ПЪ Ш О ПЪ К И НЪ Д А П Е М О
 П И МЪ Д ТЪ Р А Ч И Н Н А С А О НЪ 22: Ч И НЪ Д ТЪ Р А Ч И Н Н А С А О НЪ
 П И Д А М Н О Ж И Ц Е Ю П Р И К О Д М 23: Т О П О Р ТЪ Н Е Л А Н О М У А Р О В
 ТЪ С Е К Е. К А К О С Т А РЪ Ш И Н П А Л О 24: Д У О П Р И В Е Н И О А Т И В Н И М О
 А Н Т В Ы Н И КЪ КЪ Х О Д И ТЪ, ВЪ 25: П О Ш А М Е П Р Е Д А П С Е К И МЪ
 С Т А К С ТЪ И ЛЪ Н А В С А Л Б Т А. 26: П О Ш А М Е П Р Е Д А П С Е К И МЪ
 СЪ К РЪ В Ы Ю Ю Ж Е Ю. А П Д О Б А 27: П О Ш А М Е П Р Е Д А П С Е К И МЪ
 Ш Е И Л О У ЛЪ Н О Ж И Ц Е Ю П Р И 28: П О Ш А М Е П Р Е Д А П С Е К И МЪ
 М А Т Н Л О У К О У. СЪ СЪ Л О Ж Е Н И 29: П О Ш А М Е П Р Е Д А П С Е К И МЪ
 К А К С Е Г О Л И Р А. МЪ И НЪ Ж Е И Д 30: П О Ш А М Е П Р Е Д А П С Е К И МЪ
 Н О Ю КЪ К О Н У Н О У КЪ КЪ, ВЪ 31: П О Ш А М Е П Р Е Д А П С Е К И МЪ
 С А Л Е Т А Н И Е Г РЪ Х О У. ЖЪ Р Т К О 32: П О Ш А М Е П Р Е Д А П С Е К И МЪ
 Ю Е Т О Г А К И С А. К А К О Ж Е Л Е Ж И ТЪ 33: П О Ш А М Е П Р Е Д А П С Е К И МЪ
 ТЪ Л В К О Л А ТЪ Е Д М Н О Ю О У Д Е Р Е Т И. 34: П О Ш А М Е П Р Е Д А П С Е К И МЪ
 П О Г О Л Ъ Ж Е С О МЪ, Т А К О Н ХЪ СЪ. 35: П О Ш А М Е П Р Е Д А П С Е К И МЪ
 Ч У КЪ Н О МЪ И Ж Е СЪ БЪ К А М О И С ПЪ А Н И МЪ ВЪ Н О ДЪ А В С А МЪ И Ж Е С А ПЪ Т С ТЪ
 И ТЪ Н О У Ч С И Й П Р Е Д А М И РЪ ЖЪ Р Т В Е РЪ А Н С И В А И Н Е О МЪ Е П Р И Н Е С Е:
 15: А В И С А Е Ж Е СЪ БЪ П А Т И М И РЪ: С И: В А М Н О ВЪ РЪ А У А ВЪ И ТЪ ВЪ Н М О У М И
 РЪ И А Т П О: С Е С А Н Н О И О М Ы О У М Р Е ХЪ ТЪ М А Ж Е О У М И РЪ И С ПЪ И ЧЪ Н Е Д А РЪ И М С А МЪ
 МЪ РЪ И Ж Е С Л А И Н И Ж О У М Р Е С Е БЪ: ТЪ М О У: А И А К О П О М Е Ж И У А В И ТЪ П О СЪ И О
 ВЪ И БЪ И ТЪ ВЪ Ч А О ВЪ Р Е Т А ВЪ СЪ П Р Е ТЪ Р ПЪ А И: С О П О Ч Е Н У А В И С А И Н О У
 М И РЪ И ТЪ Ч И Н О ХЪ СЪ:

Г. К. О.
 Д. С. Е.

Ил. 3. Крестинопольский апостол, арк. 273. 101

пасажі, склеював цитати різного походження, супроводжуючи їх, або ні, покликами на джерело. Результатом такої діяльності і були катени – коментарі вищого рівня узагальнення, класифікації та впорядкування мовленнєвого матеріалу в єдине ціле. Глибшу оцінку компетентності творця катен у КА можна буде зробити після повного відтворення тексту цих коментарів (передусім відчитання пошкоджених місць), їх перекладу українською мовою та порівнянням із відповідним коментарем у грецьких апостольських текстах та з усіма катенами, наявними у слов'янських Апостолах різних типів.

Oksana Yasinovska. CATENAE AS A GENRE OF THE HERMENEUTIC LITERATURE: BYZANTINE TRADITION AND SLAVONIC RECEPTON (THE CASE OF APOSTOLUS CHRISTINIPOLITANUS FROM THE TWELFTH CENTURY)

This article deals with catenae, i.e. collections of commentaries to the Holy Scripture taken from the writings of early Christian authors, which appear in ancient Greek texts of the both Old and New Testament. The history and causes of appearance of the catenae genre in the Byzantine tradition, its main types and characteristics as well as peculiarities of its functioning in Byzantium and its use in the Slavonic manuscript legacy are in the focus of this study. Slavonic reception of the catenae is examined basically on example of the lectionary interpretation in Apostolus Christinopolitanus (twelfth century) which appears to be the only known complete Slavonic translation of the relevant part of the Byzantine biblical commentary.

Keywords: Apostolus Christinopolitanus catenue, the Hermeneutic Literature, Byzantine literature.

6: ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

7: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

8: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

9: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

10: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

11: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

12: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

13: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

14: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

15: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

16: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

17: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

18: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

19: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

20: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

21: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

22: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

23: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

24: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

25: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

26: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

27: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

28: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

29: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

30: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

31: ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹

Лл. 4. Крестинопольский апостол, арк. 102

ЕСТЕРГОМСЬКИЙ АРХИЄПИСКОП В СИСТЕМІ РУСЬКО-УГОРСЬКИХ ВІДНОСИН КІНЦЯ XII – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XIII СТОЛІТЬ¹

Стаття присвячена малодослідженій проблемі участі естергомської кафедри в реалізації програми Арпадів підпорядкування Галицького князівства.

Ключові слова: *Галицьке князівство, Арпади, естергомський архієпископ, король Кальман, Володислав Кормильчич.*

Взаємовідносини східнослов'янських князівств з Угорським королівством у кінці XII – першій половині XIII ст. характеризуються неабиякою активністю. Нарративний і актовий матеріал у прямій й опосередкованій формі констатує поглиблення союзерених, династичних, військово-політичних, економічних і конфесійних впливів Арпадів у Галицькій землі й частково на Волині. Такі зміни супроводжувалися міжкнязівськими непорозуміннями й конфліктами за право володарювати у Верхньому і Середньому Подністров'ї. Найуспішніше реалізували власне право контролю над спадщиною Ростиславовичів (перша галицька династія, 1092–1198/99 рр.) королі Бела III (Bela, 1172–1196 рр.) і Ендре II (Андрѣи, Andreas, 1205–1235 рр.), які почергово впродовж 1188–1189 рр., 1205–1234 рр. (з перервами різної тривалості) вважалися фактичними сюзеренами Галичини, досить часто демонструючи зацікавлення в тому, щоб оволодіти південно-західними околицями Володимиро-Волинської землі.

Водночас із політичними, юридичними нововведеннями угорців на підконтрольних Арпадам східнослов'янських територіях активно працювали католицькі місіонери з числа як білого,

¹ Матеріал для написання даної статті було зібрано завдяки усесторонній підтримці Словацької Академічної Інформаційної Агенції, м. Братислава (Slovenska Akademična Informačna Agentura, Bratislava, Sk) та Міжнародного стипендіального фонду Videgradfund (Bratislava, Slovak Republic) упродовж 2007–2009 рр.

так і чорного духовенства (1188–1189 pp., 1208, 1214–1215 pp., 1219–1221 pp. тощо). Вказана теза ґрунтується на численних свідченнях Іпатіївського, Воскресенського літописів², кількох пізньосередньовічних нарративних пам’яток Русі³ і Польщі⁴, а також дипломів і булл римських пап⁵, канцелярії архієпископів Естергому та безпосередньо – угорських королів⁶. Джерельна база даного предмета дослідження цілком повна задля встановлення основних етапів міжконфесійних контактів на вказаній території. Звідси – величезна кількість фундаментальних статей та монографій, які впродовж ХІХ – початку ХХІ ст. вийшли з-під пера багатьох істориків країн Центрально-Східної Європи. Однак не вважаємо доцільним наводити їхній перелік та аналіз основних положень, оскільки жоден із авторів не зупинився на питанні участі в міжконфесійному діалозі першої особи в ієрархії угорського духовенства – архієпископа м. Естергому (одна із резиденцій Арпадів поряд із Секешфехерваром)⁷.

Вказана персона від кінця ХІ ст. коронувала всіх представників першої угорської династії, а на початку ХІV ст. участь священнослужителя була обов’язковою також і при інтронізаційних урочистостях королів з роду Анжу, що принагідно продемонструвало “потрійне” коронування Кароя Роберта (Carolus, 1308–1342 pp.).

Дипломатичне листування монархів із архієпископами, опубліковане у кодексах та регестах Р. Марсіни, І. Сентпетері, Г. Феєра⁸ та ін., засвідчує особливий пієтет перших до справи

² Іпатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей [ПСРЛ]*, Санкт-Петербург 1908, т. 2, стб. 665, 721–722, 731; Воскресенская летопись. *ПСРЛ*. Москва 2001, т. 7, с. 119 та ін.

³ Постниковский, Пискаревский, Московский и Бельский летописцы. *ПСРЛ*. Москва 1978, т. 34, с. 82 та ін.

⁴ Długossii Joannes. *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*. Warszawa 1973, lib. 5–6, p. 204, 234.

⁵ *Акты исторические, относящиеся к России*. Санкт-Петербург, 1841, т. 1, с. 3–4. Romae 1859, t. 1, s. 1 etc.

⁶ *Árpád-kori és Anjou-kori levelek XI–XIV század*. Budapest, 1960, old. 126–127; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Budae 1829, t. 3, v. 1, s. 163.

⁷ Zsoldos A. A király úr színe előtt. *História*, 2002, n. 9–10, old. 11–12.

⁸ *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke: 3 kötetekben*. Budapest 1923, k. 1, 576 l.; *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. Bratislava 1971, t. 1,

опривілейовування духовенства, надання різноманітних прав, пільг тощо. Подібні позиції можна прослідкувати у Золотих буллах Ендре II від 1222 та 1231 рр., де чимало артикулів присвячено церковним питанням⁹.

Особливе місце займає також угода від 1233 р., укладена у м. Берегсас між королем Ендре II та представниками папи Григорія IX (Gregorius, 1227–1241 рр.) стосовно надання угорському духовенству пільг у сфері видобутку та торгівлі сіллю¹⁰. Вказане повідомлення особливо цінне з огляду на опосередковано підтверджений літописами високий рівень зацікавленості Арпадів використанням соляних копалень Галичини¹¹.

Аналізуючи повідомлення польських, східнослов'янських, угорських та ін. джерел, можемо зафіксувати наступні спостереження про участь архиєрея м. Естергом¹² у кількох епізодах русько-польсько-угорських відносин.

Перша офіційна згадка, наведена під 1193 р. у хронологічно найближчій “Хроніці” Богухвала¹³ та згодом відтворена Яном Длугошем¹⁴ і Мацеєм з Мехова¹⁵, фіксує присутність архиєпископа Йоба серед послів короля Бели III під час укладення угоди з делегатами краківсько-сандомирського князя Казимира III Справедливого (Casimirus, 1177–1190, 1191–1194 рр.) єпископом Фульконієм (Fulco) та палатином Миколаєм (Nicolaus), стосовно

504 s.; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Budae 1829–1841, t. 3–7.

⁹ *The Laws of the medieval kingdom of Hungary*. Idyllwild 1999, t. 1, p. 32–39.

¹⁰ Almosi T. A beregi egyezmény megkötetésének diplomáciai mozzanatai. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica*. Szeged 1986, t. 83, old. 31–41.

¹¹ Ипатьевская летопись, стб. 790–792; Волощук М.М. Докладно про угорський слід у версії походження назви міста Коломиї. *Коломия давня і нова: міська цивілізація в історії та культурі / Матеріали регіональної науково-теоретичної конференції, присвяченої 600-річчю надання Коломиї магдебурзького права, Коломия, 27 жовтня 2005 р.* Коломия 2005, с. 38–50.

¹² У досліджуваний період перебували на престолі чотири архиєпископи Естергому (archiepiscopus Strigoniensis): Йоб (Iob, 1185–1203 рр.), Іоанн (Ioannes, 1205–1223 рр.), Томаш (Thoma, 1224 – ? рр.), Роберт (Robert, 1226–1239 рр.).

¹³ Kronika Boguchwala i Godyslawa Paska. *Monumenta Poloniae Historica* [MPH]. Warszawa 1961, t. 1, s. 105.

¹⁴ Długossii Joannes. *Annales...*, s. 154.

¹⁵ Maciej de Miechowita. *Chronika Polonorum*. Kraków 1986, s. 105.

поділу сфер впливу у сусідніх Галицькій і Волинській землях після складних міждинастичних польсько-угорських конфліктів 1188–1190 рр.¹⁶ Польські джерела не повідомляють, у чому полягала роль archiepiscopi Strigoniensi під час переговорів, які відбувалися у Спіші (очевидно, сучасне словацьке м. Спішське Подградье, відоме своїми середньовічними фортифікаціями часів Арпадів). Не виключено, що окрім питання про примирення правлячих монархів, яке відбулося в тому ж році під час особистої зустрічі Бели і Казимира¹⁷, угорські і польські священнослужителі, як ми припускаємо, повинні були обговорити обставини міжконфесійного конфлікту у Галичині (1188–1189), спровокованого насамперед тим, що “Оугре... в божницях... почаша кони ставляти”¹⁸. Підставою для подібного судження є загальні тенденції розвитку східної політики папства на рубежі XII–XIII ст., зокрема на Русі, підтверджені подіями 1214–1215/1216 рр.

В історичній літературі досі не з’ясовано, чи був наступник Йоба – естергомський архієпископ Іоанн причетним до справи поширення впливів католицької Церкви на схід від Карпат у контексті відправлених папою Інокентієм III (Innocens, 1198–1216 рр.) угорському і руському духовенству двох булл, датованих 7 жовтня 1207 р. Ймовірно, що прийняття королем Ендрє II у другій половині 1205 р. титулу *Galitiae Lodomeriaeque rex*,

¹⁶ Вказане повідомлення досі в історичній літературі оцінюється дуже обережно, як таке, що, ймовірно, було свідомо сфальсифіковане на початку XIII ст. (власне, у часі створення Богухвалом своєї праці) в контексті поглиблення впливів Арпадів та краківських П’ястів у Верхньому і Середньому Подністров’ї, Володимирському, Белзькому, Крем’янецькому князівствах та ін. Однак, на наш погляд, автентичність тексту підтверджена хоча б останніми коментарями виданнями “Історії Польщі” Я. Длугоша російської дослідниці Н. Щавелевої (див.: Щавелева Н.И. *Древняя Русь в “Польской истории” Яна Длугоша (книги I–VI): текст, перевод, комментарии*. Москва, 2004, с. 184, 439). Вірогідність звістки Богухвала теж не заперечували І. Гарайда, В. Пашуто, Б. Влодарський (див.: Гарайда И. Галицька політика угорських королів Бейлы III-го и Андрія II-го. *Зоря-Ножна*. 1943. № 1–4, с. 127; Пашуто В. Т. *Внешняя политика Древней Руси*. Москва 1968, с. 162; Włodarski B. *Polska i Rus (1194–1340)*. Warszawa 1966, s. 12).

¹⁷ Щавелева Н. И. *Древняя Русь...*, с. 337.

¹⁸ Ипатьевская летопись..., стб. 665.

його видимий сюзеренітет над Галицькою землею як в особистісному відношенні щодо місцевих східнослов'янських князів, так і в питанні реальних політичних впливів упродовж кінця 1205–1207 рр. через призму здобуття високого авторитету та поваги в боярському середовищі, спричинили наміри верховного понтифіка звернутися ad “*Archiepiscopis, episcopis, abbatibus et aliis tam clericis, quam laicis per regnum Ungariae*” з пропозиціями “...panis intellectus et vitae ad alias ecclesias cum doctrina fidei procedat et aqua sapientiae salutaris”¹⁹.

Оскільки інша аналогічно датована булла адресувалася “*archiepiscopis, episcopis, et universis tam clericis quam laicis per Rutheniam*”, біблійними цитатами натякаючи на важливість реалізації унії Церков: “...ut sicut est unus pastor, sic fiat unum ovile”²⁰, зрозуміло, що подібні релігійні перетворення могли відбутися виключно у добре контрольованих Арпадами подністровських землях, тобто, у Галичині. Порівняльна характеристика актового матеріалу папської канцелярії свідчить, що нунцій Григорій (Gregorius) потрапив до Угорщини, і, як припускають окремі дослідники²¹, передав Ендре адресовану йому буллу. Невстановленим залишається питання, чи реалізувалася на Русі подальша місія посланця, і яка роль у місіонерських планах Інокентія відводилася архієпископу Іоанну.

Звернення Інокентія III ad *Archiepiscopis Ungariae* чітко свідчить про обізнаність естергомського архиєрея в деталях східнослов'янської політики понтифіка, котрий у офіційних дипломах називав Іоанна “*venerabilem fratrum nostrum*”²². Відтак не виключеною, на наш погляд, є причетність останнього

¹⁹ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis...*, t. 3, v. 1, s. 54; Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII ст. у своїх змаганнях до церковної унії. *Записки Наукового товариства імені Шевченка [НТШ]*. Львів 1917, т. 123–124, с. 75.

²⁰ *Акты исторические, относящиеся к России...*, с. 3; Чубатий М. Західна Україна..., с. 76–77.

²¹ Дашкевич Н. *Первая уния юго-западной Руси с католичеством*. Киев 1884, с. 2; Гарайда И. *Галицкая политика...*, с. 140; Свідерський Ю.Ю. *Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст.* Київ 1983, с. 80; Чубатий М. Західна Україна..., с. 12 та ін.

²² *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae...* t. 1, s. 154.

до галицького правління трансільванського воєводи Бенедикта (осінь 1208 – літо 1209 рр.), який повинен був реалізувати плани папи та, як об'єктивно стає зрозумілим, – вищого угорського духовенства (“томитель... блоудь творя и оскверняхоу жены же и черницы и попадьи”²³). Джерела не підтверджують, що в зафіксованих пам'яткою заходах брали участь представники католицьких священнослужителів, хоча в історичній літературі таке припущення є²⁴.

Причетність архієпископа Іоанна до активної реалізації задумів папи розширити власний вплив на західні землі Русі, починаючи ще від 1207 р., підтверджується подіями 1214–1215/1216 рр. під час переходу Galitiae під владу малолітнього сина Ендре II – Калмана (Calmanus, 1210–1241 рр.). Повідомлення Я. Длугоша свідчить, що: “Руська знать [primoges Russogum] звернулася до паннонців... і просила їхнього короля Андрія призначити собі правителем його сина Коломана, обіцяючи бути йому вірними і шанувати”²⁵. Впродовж короткого часу посланці Арпадів відбули до Риму задля “postulatio nostra super coronando filio nostro in regem Galicie”²⁶. Подібний інтронізаційний акт повинен був здійснити архієпископ Естергому, про що монарх просив Інокентія в одному з дипломів, адресованих папі ще у 1214 р. “...nostro i... Strigoniensi archiepiscopo, detis in mandates... dictum filium nostrum in regem... inungat”²⁷.

Обидва прохання Ендре були задоволені, підтвердженням чого є диплом Григорія IX від 1222 р., у якому зазначалося “Colomanno per... Strigoniensem archiepiscopum... coronato in regem”²⁸. Інформація, наведена в королівському дипломі від 1234 р., дала підстави історикам М. Чубатому та У. Каллаю

²³ Ипатьевская летопись..., стб. 722.

²⁴ Див., наприклад: Чубатий М. Західна Україна..., с. 14.

²⁵ Шавелева Н.И. *Древняя Русь...*, с. 199, 352; Dlugossii Joannes. *Annales...*, p. 204. Ex origine: “Pannonii arciores rei huic visi per primores Russorum aditi sunt, et rex eorum Andreas suppliciter a Ruthenis exoratus, ut filium suum Colomannum illis in dominum preficeret, offerentes se illi fide et devocione sincera parituros”.

²⁶ Чубатий М. *Західна Україна...*, с. 80.

²⁷ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis...*, t. 3, v. 1, p. 164; *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram Illustrantia...*, t. 1, p. 1.

²⁸ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis...*, t. 3, v. 1, p. 356.

датовати помазання Калмана “ex indulgentia sedis apostolice dyadematae, illustrem regem Galiciae” кінцем 1214 р.²⁹. Однак ми з версією вчених не до кінця згідні. Судячи з послання Ендре II до Інокентія III, датованого (літом ?) 1215 р., станом на літо – початок осені 1215 р. Кальман “castrum Galiciae... cum paucis commorabatur obsederit”³⁰, куди, як вдало підкреслює М. Чубатий, він приїхав заздалегідь³¹. Оскільки перший диплом Ендре до папи датується 1214 р. (на жаль, день і місяць невідомі), зрозуміло, що його було складено не раніше кінця осені – зими поточного року³². Отже, слід було отримати від Інокентія згоду на коронування, підтвердження чого, судячи з диплома від (літа ?) 1215 р., потрапило до короля не раніше кінця зими – початку весни 1215 р. Відтак, саме в Угорщині, на нашу думку, пройшло помазання на короля Галичини (як перший крок легітимізації, але це ще не коронація – М.В.), про що писав Ендре папі у виснаженому акті.

²⁹ Kállay U. Mirok koronázták meg Kálmánt Halics felkent királyát, a pápától küldött koronával. *Századok*. Budapest 1903, évf. 37, old.673; Чубатий М. *Західна Україна...*, с. 19.

³⁰ Важко сказати, яку саме фортецю мав на увазі Ендре. Станом на початок ХХІ ст. археологічно підтверджено, що оборонні споруди навколо Галича не були суцільними, а локалізувалися поблизу окремих найважливіших у військовому значенні об’єктів, як, наприклад, – біля церкви святого Пантелеймона, на території Крилоського городища та ін. Ми вважаємо обґрунтованішим висновок Б. Томенчука, який переконує: резиденція Калмана, найправдоподібніше, знаходилася на території сучасного Старостинського замку у м. Галич (див.: Томенчук Б. П. *Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація*. Івано-Франківськ 2006, с. 201).

³¹ Чубатий М. *Західна Україна...*, с. 19.

³² Подібний висновок об’єктивно впливає із загальної логіки перебігу подій у Галицькій землі впродовж 1214 р. Навесні краківсько-сандомирський князь Лешек Білий (Lestko Albus, 1202–1227 рр., з перервами) здійснив похід проти ставленика Арпадів – боярина Володислава Кормильчича, який “вокняжися в Галичи”. Згодом Ендре, дізнавшись про даний факт, в тому ж році (напевно десь влітку) організував кампанію проти поляків, не зумів її провести, успішно зустрівся із послом Лешка Пакославом, а восени 1214 р. і самим князем (домовившись про шлюб між дітьми Кальманом і Соломією, відповідно), по завершенні чого не швидше як наприкінці осені “...послав і я Володислава”. Такі дії потребували чимало часу для втілення в життя, тому, на нашу думку, король міг відправити подібного диплома Інокентію III лише після отримання звістки про переможне завершення військової експедиції.

Важко припустити, судячи із найприскіпливіших хронологічних підрахунків, щоб такі важливі дієства відбувалися поза межами Угорщини. Оскільки Ендре у посланні до Інокентія III від 1214 р. просив здійснити коронування свого сина саме за посередництвом естергомського архиєрея (тому що: "...solam Strigoniensem ecclesiam in officialis domus regie iurisdictionem habere"³³), можна припустити, що це відбулося у м. Секешфехервар (кінець 1214 р.). Зважаючи на інтронізаційні традиції Арпадів кінця XI–XIII ст., їхню надмірну шанобливість до священних регалій династії (наприклад, "свята правиця" короля Іштвана I), цілковиту мовчанку джерел досліджуваних кількох років (спричинену, на наш погляд, буденністю даного факту для угорської знаті), інше місце називати важко.

Однак помазання відбувалося без належних інсигній, зокрема – корони (*quatinus coroman auream*), яку Ендре просив вислати, як вказує М. Чубатий, під час походу в Галичину влітку 1215 р.³⁴ Отже, між кінцем 1214 – літом 1215 рр. Кальман прибув до Галича, опікуни із числа угорської знаті, зокрема, згадуваний у літописі "Бенедикть Лысы ... епископы и попы изгна из церкви, а свое попы приведе Латинские на службу"³⁵, очевидно, як вказував Я. Длугош, "...ritus ipsorum et generis (Ruthenorum. – *M.B.*) exterminium effecturam"³⁶.

Саме така діяльність спричинила, за словами дослідників³⁷, заворушення серед руського населення, описані у дипломі Ендре II до папи від (літа ?) 1215 р. Відтак малолітній герцог виявився оточений *per Ruthenorum exercitum* у одній із місцевих фортець³⁸, ще не будучи остаточно легітимізованим як *Galitiae rex*.

³³ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis...*, t. 3, v. 1, p. 163.

³⁴ Чубатий М. Західна Україна..., с. 20.

³⁵ Ипатьевская летопись..., стб. 732; Воскресенская летопись..., с. 119; Постниковский, Пискаревский, Московский и Бельский летописцы..., с. 82.

³⁶ Dlugossii Joannes. *Annales...*, s. 204; Щавелева Н.И. *Древняя Русь...*, с. 199.

³⁷ Пашуто В.Т. О политике папской курии на Руси (XIII век). *Вопросы истории*. 1949, № 5, с. 59; *Його же. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Москва 1950, с. 201; Свідерський Ю.Ю. *Боротьба Південно-Західної Русі...*, с. 85–86; Чубатий М. Західна Україна..., с. 19; Winter E. *Russland und das Papsttum*. Berlin 1960, bd 1, s. 84 та ін.

³⁸ *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram Illustrantia...*, p. 1.

Таким чином, коронація угорського престолонаслідника *reg dyademaе*, про що вказувалося у дипломі від 1234 р., відбулася виключно після зняття облоги з вищеназваного замку, як опосередковано свідчить згаданий нами диплом від (літа ?) 1215 р. та польський нарративний матеріал³⁹. Відтак, на наш погляд, архієпископ Іоанн міг перебувати у складі війська, яке вирушило залагодити непорозуміння у східнослов'янських володіннях Ендре. Про *aliis episcopis*, яких Кальман *ex Pannonia adduxerat*, також вказував Я. Длугош⁴⁰.

Угорський монарх, як *Galiciae Lodomeriaeque rex*, у порівнянні зі своїм сватом Лешком Білим, зберігав пріоритетність у питанні коронації сина на *regem Galiciae*. Тому ми переконані, що в Галичі разом із краківським єпископом Вінцентієм Кадлубком (згадуваним Я. Длугошем) станом на літо – осінь 1215 р. естергомський архиєрей був присутній (*sic!*). Саме він і мав у вказаний час завершити інтронізаційні заходи угорського герцога *коронуванням* (курсив і підкреслення наше – *M.B.*), як ми припускаємо, в “цркви стѣя Бца придвца Мрія”, де у вересні 1210 р. при майже аналогічних обставинах було посаджено на князювання ставленика Ендре II – Данила Романовича⁴¹. Подібна акція, проведена на священному для місцевого населення місці, всього на відстані кількох десятків метрів від “Галичиної могили”, мала б, на нашу думку, додатково підкреслити легітимність коронації малолітнього престолонаслідника, особливо в очах зацікавленого в цьому боярства.

Ми погоджуємося з думкою М. Чубатого, що одночасно із завершенням інтронізації Кальмана угорський король забрав свого сина до Угорщини⁴². Серед угорців, які залишилися у галицьких землях, судячи з актового матеріалу, естергомського архиєрея теж не було⁴³.

³⁹ *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram Illustrantia...* р. 1; *Dlugossii Joannes. Annales...*, s. 204; Щавелева Н. И. *Древняя Русь...*, с. 199.

⁴⁰ *Dlugossii Joannes. Annales...*, р. 204; Щавелева Н. И. *Древняя Русь...*, с. 199.

⁴¹ *Ипатьевская летопись...*, стб. 727.

⁴² Чубатий М. *Західна Україна...*, с. 22.

⁴³ Таке припущення підтверджується присутністю Іоанна в списках учасників IV Латеранського собору, який почався 1 листопада 1215 р. (див.: Чубатий М. *Західна Україна...*, с. 23). Опосередковано про відсутність естергомського

Таким чином, у контексті поширення угорських династичних впливів на схід (початок XIII ст.) естергомський владика об'єктивно був задіяний у даному процесі через ідеологічну підтримку Арпадів, церковне благословення та взаємодію з римськими понтифіками. Детальний аналіз джерел, які відображають різноплановість еволюції русько-угорських відносин вказаного проміжку часу, засвідчує низку згадок щодо діяльності досліджуваної нами персони.

Однак подібні контакти продовжували мати місце і в межах Угорського королівства. Зокрема, під 1218 та 1232 рр. у двох королівських грамотах згадується Ladislaus Ruthenus, який по сусідству із володіннями естергомського архиєрея (спершу Іоанна, а згодом Роберта) в межах села Пагран (villa Pagran, in comitatu Nitriensi) мав у своєму розпорядженні 25 виноградників та кілька десятків сервів⁴⁴. Ідентифікація вказаного східнослов'янського персонажа має тривалу історію⁴⁵, хоча ми впевнені, що в обох дипломах йдеться про галицького боярина Володислава Кормильчича, який у 1214 р., згідно з Іпатіївським літописом, виїхав до Угорщини⁴⁶.

Судячи з акту № 2 (від 1232 р.), колись (на наш погляд, близько 1216–1217 рр.) вказану територію ex indignatione (“...propter quandam nostram indignationam a iam dicta ecclesia

архиєрея в Галичині свідчить дипломатичне листування останнього з Ендре II, датоване кінцем 1215 р. (див.: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae...*, t. 1, s. 155–157). Очевидно, що восени 1215 р. архиєпископ вже перебував в Угорщині, повернувшись сюди одразу ж після коронації Калмана, а згодом відбув до Риму.

⁴⁴ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis...*, t. 3, v. 1, s. 257; *Monumenta ecclesiae Strigoniensis...*, t. 1, p. 218, 287.

⁴⁵ Гарайда І. Галицька політика..., с. 144; с. 150; Майоров А.В. *Галицко-Вольнская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольской период. Князь, бояре и городская община*. Санкт-Петербург 2001, с. 362; Пашуто В. Т. *Внешняя политика...*, с. 244; Font M. *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Budapest 1998, old. 218; Фонт М. Венгры на Руси в XI–XIII вв. *А се его сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя*. Київ 2002, с. 92; Grzesik R. Książę węgierski żonaty z córką Mściśława halickiego. *Przyczynek do problemu czasu i miejsca powstania kroniki węgiersko-polskiej. Kwartalnik Historyczny*. 1995, z. 3–4, s. 30 та ін.

⁴⁶ Ипатьевская летопись..., стб. 731.

abstuleramus”, інші причини не вказані – *М.В.*) Ендре II відібрав від архієпископа Іоанна⁴⁷. Земля була передана Ladislaо Rutheno, який нею і користувався до смерті (близько 1231, або 1232 рр.)⁴⁸. Поясненням подібного кроку монарха у ставленні до архієпископа, на наш погляд, могли бути невдачі у справі поширення католицизму в Галичині впродовж 1215–1216 рр., 1219–1221 рр. та в другій половині 20-х рр. XIII ст.⁴⁹, або ж проблеми у відносинах з духовенством, які перманентно тривали з 1218 р. до початку 30-х рр. XIII ст., і були безпосередньо залежними від стосунків Арпадів із папством⁵⁰.

Відтак, ми вважаємо, що один із активніших ініціаторів встановлення *in Galitiae* влади угорського короля – боярин Володислав за рахунок переділу земельної власності естергомського архієпископа у с. Пагран отримав на свою користь частину його колишніх володінь. Однак, зі смертю першого, Ендре II поспішив “*populos cum terris et vineis supradictis sepedicte ecclesie duximus, restituendos*”, чим, як вказує диплом від 1232 р., намагався заслужити спасіння душі (“*ob remedium Anime nostre*”)⁵¹, розуміючи, очевидно, несправедливість конфіскації від 1216, або 1217 рр.

Таким чином, у системі русько-угорських відносин кінця XII – першої третини XIII ст. особа естергомського архиєрея посідала одне з помітних місць, періодично будучи залученою королями у дипломатичних і міжконфесійних діалогах та конфліктах. Активність руської політики Арпадів зрештою призвела до коронування герцога Кальмана впродовж кінця 1214–1215 рр. на галицького короля, до чого архієпископ був безпосередньо причетним, відігравши також поважну роль у процесі визрівання такої ситуації. Будучи добре ознайомленим зі специфікою розвитку Галицької землі вказаного періоду, окремими місцевими представниками галицького боярства, руськими князями, церковний зверхник так і не зумів допомогти правлячій угорській

⁴⁷ *Monumenta ecclesiae Strigoniensis...*, t. 1, p. 287.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 218, 287.

⁴⁹ Чубатий М. Західна Україна..., с. 20–21.

⁵⁰ *Esztergomi érsekék 1001–2003*. Budapest 2003, old. 100.

⁵¹ *Monumenta ecclesiae Strigoniensis...*, t. 1, s. 287.

династії реалізувати власні плани щодо володіння вказаними територіями, внаслідок чого, як ми вважаємо, позбувся значної кількості земель.

Однак спорадичність та уривчастість документально зафіксованих згадок про вказаних осіб, їхнє перебування на Русі, участь у різнопланових заходах Ендре II не дають нам підстав сформулювати цілісного уявлення з досліджуваної проблеми. Очевидно, що в даній ситуації допоможе майбутня робота з актовим матеріалом інших угорських архієпископств, монастирів, які проводили місіонерську активність у східнослов'янських володіннях тощо.

Myroslav Voloshchuk. THE ROLE OF THE ESTERGOM ARCHBISHOP IN THE RELATIONSHIPS BETWEEN RUS' AND HUNGARY IN THE PERIOD FROM THE END OF THE 12TH UP TO THE MIDDLE OF THE 13TH CENTURY

The article deals with the involvement of the Estergom archbishoprics in the politics of the Arpads aimed at conquering the Halych Principality.

Key words: Halych Principality, Arpads, the Estergom archbishop, Vladyslav Kormylchych.

ВІЙНА ЗА “ГАЛИЦЬКУ СПАДЩИНУ” (1187–1189)

У статті обґрунтована нова інтерпретація останнього етапу боротьби волинського князя Романа Мстиславича за галицьку спадщину.

Ключові слова: *Галицьке князівство, Володимир Ярославич, Роман Мстиславич, галицька спадщина.*

Доба Середньовіччя – це епоха майже безперервних війн, які лише на короткий час припинялися відносно спокійними мирними періодами. Суспільство жило за правилами воєнного часу, і представники еліти народжувалися, жили і часто помирили саме як носії мілітарного стану. Відзначивши це загальне твердження, необхідно наголосити, що в кожному конкретному випадку поодинокі суспільні негаразди, конфлікти, військові зіткнення мали свої причини.

В історії людства відбувалося чимало війн не тільки між різними державами, але й між людьми і спільнотами, що входили до однієї держави. Стосовно суспільств та держав, де існує “класичне” громадянство, щодо подібних конфліктів постійно використовується термін “громадянська війна”. На нашу думку, з певною обережністю і врахуванням специфіки періоду можна його вживати й для епохи середньовіччя. Наприклад, якщо проаналізувати конфлікти, що виникали в цей період у східнослов’янському середовищі, то вони не зводилися до боротьби між окремими володарями, а торкалися широких верств населення.

В умовах Русі, коли державність була багатшаровою, такі конфлікти інколи відбувалися між володарями різних князівств, які значною мірою можна назвати окремими державами. Але є підстави вважати, що й війни також були війнами громадянськими, оскільки їх учасники проявляли в конфліктах свою політичну причетність до конфедерації східнослов’янських земель-князівств, яка сформувалася в середині XII ст.

Використання поняття “громадянська війна” важливе для правильного розуміння внутрішньополітичних подій у Галичині та на Волині другої половини XII ст. і, особливо, першої

половини XIII ст. Важливу роль у конфронтаціях відігравали представники різних верств населення. У протиборствах спостерігалися як міжстанові конфлікти, так і конфлікти різних угруповань панівного класу, а також боротьба між населенням окремих територій у межах однієї землі. Визнаючи це, відразу ж застерігаємо, що не поділяємо позиції представників школи І. Я. Фроянова, які абсолютизують роль якихось абстрактних громад у суспільному розвитку та у політичних протиборствах¹.

Наприкінці 1187 р. у Південно-Західній Русі розпочалася війна за володіння Галицькою землею. Подібні події в цю добу були логічним розвитком політичного життя тогочасного суспільства. Проте саме ця війна вирізнялася особливою жорстокістю і масштабністю. Дуже швидко вона вийшла за межі не тільки Прикарпаття, але й Русі, оскільки в неї втрутилися окремі володарі країн Центральної Європи.

З моменту виокремлення у середині 80-х років XI ст. прикарпатських князівств (Перемишльського, Звенигородського та Теробовельського) зі складу Волинського князівства-намісництва держави Русь політичне життя Прикарпатського краю не було спокійним. У другій чверті XII ст. з Теробовельського князівства виокремилася ще Галицьке князівство. Багато проблем володарям цих князівств – князям з династії Ростиславичів – створювали сусіди, які прагнули поширити свій вплив і навіть підпорядкувати собі багаті галицькі землі. Але на ситуацію впродовж десятиліть серйозно впливали і внутрішні конфлікти. Зрозуміло, що соціальні процеси в Галицькій землі не можна розглядати лише через призму взаємин галицьких князів і бояр та існуючих між ними протиріч. У суспільному житті князі та бояри не перебували в стані гострого антагонізму. Часто конфлікти виникали через бажання боярства не знищити князівську владу, а обмежити її або мати лояльнішого князя, ніж правлячий володар. Політичні протистояння носили характер боротьби представників князівської

¹ Див.: Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. *Города-государства древней Руси*. Ленинград 1988; Майоров А. В. *Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община*. Санкт-Петербург 2001.

династії, що у своїх конфліктах опиралися на прихильні їм боярські угруповання.

Перебіг подій у Галицькій землі, що передували війні за “галицьку спадщину” наприкінці 80-х років XII ст., не був таємницею для сусідніх володарів, які, безумовно, цікавилися розвитком ситуації у Прикарпатському краї. Про це свідчать сторінки політичного життя Володимира Ярославича, законного спадкоємця галицького князя Ярослава Володимировича Осмомисла. В 70–80-х роках XII ст. цей князь неодноразово виступав проти свого батька, беручи до уваги підтримку галицьких боярських кіл, які хотіли обмежити владу Ярослава Володимировича. У 1184 р. князь Володимир, вкотре не досягнувши успіху в конфронтації з Ярославом, почав шукати допомоги або притулку в князя Романа Мстиславича у Володимирі, згодом побував у князя Інгвара Ярославича в Дорогобужі, в князя Святослава Юрійовича в Турові, у князя Давида Ростиславича в Смоленську, у князя Всеволода Юрійовича в Суздалі². Цікаво, що, з одного боку, ніхто з цих володарів Володимирі Ярославичу не допоміг, але, з іншого – ніхто його і не захопив, щоб передати батькові. Це можна пояснити вичікуванням князями можливого розвитку подій у Галичі.

Після двох років перебування в Путивлі місцевому князеві Ігорю Святославичу (головному герою “Слова о полку Ігоревім”) вдалося примирити батька з сином. Літопис повідомляє, що до Галича Ігор Святославич “посла с ним [Володимиром. – *О.Г.*] на свого зятя Рюрикова Святослава”³, саме для примирення батька з сином. Втім, появу Володимира Ярославича в 1186 р. у Галичі, можливо, викликала важка хвороба князя Ярослава.

Проте надії прихильників Володимира на бажаний для них розвиток подій не виправдалися. Напередодні смерті володар Галицької землі Ярослав Володимирович (жовтень 1187 р.) здійснив спробу підняти вагу своїх спільників на політичних терезах Галичини. У Галичі відбувся з’їзд наймогутніших бояр, де

² *Полное собрание русских летописей* (далі – *ПСРЛ*). Москва 1908, т. 2, стб. 633–634.

³ *Там само*, стб. 634.

його учасники погодилися на передачу галицького столу позашлюбному синові Ярослава Олегові, а Володимир отримав лише Перемишльську волость. Усі учасники зустрічі були вимушені здійснити хресне цілування на вірність князівській волі⁴.

Така “одностайність” представників політичної верхівки Галицької землі стала свідченням високого політичного авторитету князя Ярослава, проте вимушена єдність галицької еліти тривала недовго. Відразу ж після смерті князя Ярослава в Галицькій землі виникло кілька угруповань, які орієнтувалися на різних політичних діячів. Зазначимо, що найменше прихильників мав саме Олег, тому невдовзі його було скинуто. Літопис з цього приводу пише: “Быс мятеж велик в Галичкыи с Володимером, переступишетъ хрестное целование и выгнаша Олга из Галича, и бежа Олег оттуда во Вручий к Рюрикови, а Володимер седе на столе деда своего и отца своего”⁵.

Але поява законного з позиції князівського права спадкоємця на галицькому столі не стабілізувала ситуації в краї. Якщо перший син зайняв престіл з порушенням існуючих на Русі традицій успадкування, то другий став князем у Галичі проти волі батька. Тому не є випадковим те, що ці події привернули увагу багатьох південноруських князів, і одне з перших місць у цьому політичному “змаганні” зайняв волинський князь Роман Мстиславич. Він розумів, що не має підстав для відкритого протистояння тут новому галицькому князю, проте докладав зусиль, щоб ослабити його позиції, позбавити влади і опанувати сусіднє князівство.

Літопис повідомляє, що після того, як Володимир Ярославич зайняв галицький стіл, князь Роман вирішив віддати доньку Феодору заміж за сина Володимира. “Роман же Володимерьскыи Мьстиславичь сватася с ним (Володимиром Ярославичем. – *О.Г.*), и да дщерь свою за сына его старейшего (Василька. – *О.Г.*)”⁶. Цей шлюб надалі надавав Роману

⁴ ПСРЛ, т. 2, стб. 657.

⁵ Там само, стб. 660.

⁶ Там само.

Мстиславичу додаткові козирі у його претензіях на Галич. Польський дослідник Д. Домбровский достатньо аргументовано відзначає, що на момент укладення династичного союзу Феодора була ще дитиною. Таке припущення пояснює той факт, чому пізніше галичани – союзники Романа – перед тим, як вигнати Володимира з свого міста, відібрали у нього невістку і відіслали її до батьків у Володимир⁷. Це також свідчить про кон'юнктурний характер укладення шлюбу.

Розповідаючи про події того часу, літописець книжник пише: “Роман же слашеть без опаса к мужемь Галичским, подтыкая их на князя своего, да быша выгнал из отчины своея, а самага быша прияли на княжение”⁸. У цьому напрямку Роман шукає собі спільників і поза межами Галицької землі, хоча це було складним завданням.

Багатий Галич привертав увагу й інших князів, які стояли на заваді намірів та прагнень волинського князя. Ймовірно, серед них був і тесть Романа Рюрик Ростиславич, який не випадково надав в Овручі притулок іншому претендентові на галицький престол – улюбленцю померлого Ярослава Олегу⁹. Відзначимо, що після перевороту в Галичі 1188 р. Олег Ярославич вже не повернувся у велику політику, а невдовзі його отруїли. Тому Рюрик Ростиславич під впливом розвитку подій в Галичині був вимушений зорієнтувати свої зусилля на підтримку зятя.

Союзником князя Романа у галицьких справах в цей час став його дядько по матері Казимир II, у якого з самого початку князювання Володимира Ярославича в підкарпатському краї не склалися нормальні відносини з галицьким володарем. Вінцентій Кадлубек повідомляє, на жаль дуже коротко, що останній, прийшовши до влади в Галичі, навіть декілька разів нападав на володіння польського князя. Щодо часу здійснення цих виправ нового галицького князя, в літературі є певні розбіжності. Так, Г. Лябуда вважає, що напади Володимира сталися пізніше, під час другого перебування князя на галицькому троні в 90-х роках XII ст.,

⁷ Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczow ksiąząt halicko-wołyńskich*. Poznań; Wrocław 2002, s. 30.

⁸ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 660.

⁹ *Там само*.

проте Б. Кюрбіс та Н.І. Щавелева доводять, на нашу думку переконливо, вірогідність свідощв краківського хроніста¹⁰.

Польські й давньоруські джерела майже однаково описують нового галицького князя, підкреслюють деякі його негативні схильності та звички. Вінцентій Кадлубек повідомляє: “Колись він (Володимир. – О.Г.) зненацька нападав з розбійниками на землі Казимира, і, захопивши жінок у вельмож, відвозив їх як трофеї у варварські землі. Я вже мовчу про понижені квіти дівочості, чимало з яких ще не встигли дозріти”¹¹. У Київському літописі відзначаються зухвалі дії князя Володимира Ярославича щодо дружин та доньок галицьких бояр¹².

При висвітленні політичних подій у Галичині наприкінці 80-х рр. XII ст. літопис відображає активну позицію в них “галицьких мужів” – боярства, проте інколи на підставі цих повідомлень робиться висновок про одностайність галицького магнатства, що явно не відповідає конкретним історичним реаліям¹³. Про різну позицію боярства свідчить літописна стаття під 1188 р., де розповідається про повстання “галицьких мужів” проти Володимира: “И восташа на князь свои и не смѣша его изымати ни убити, зане не вси бяхуть в думѣ тои, бяхуть бо ся приятелев Володимеревых”¹⁴.

Отже, чітко бачимо три угруповання боярства. Перше – рішучі противники нащадка Ярослава, що хотіли ув’язнити або вбити Володимира, друга, найчисленніша, виступала за його вигнання, і, нарешті, третя (“приятелев Володемеревих”) – достатньо могутні прихильники князя. Саме на цю групу вель-

¹⁰ Labuda G. *Zaginiona kronika z pierwszej polowy XIII wieku w Rocznikach Krolestwa Polskiego Jana Długosza. Proba rekonstrukcji*. Poznań 1983, s. 23; поп.: Курбіс В. Коментарз. *Mistrza Wincentego Kronika Polska*. Warszawa 1974, s. 203; Щавелева Н.И. *Польские латиноязычные средневековые источники*. Москва 1990, с. 133. Див. також: Roepell G. *Geschichte Polens*. Hamburg 1840, bd 1, s. 380.

¹¹ Vincentii Chronicon. L. IV,15. Хроніку Вінцентія Кадлубка наводимо за вид.: Magistri Vincentii Chronicon Polonorum. *Monumenta Poloniae Historica*. Ed. A. Bielowski. Lwów 1872, t. 2, p. 193–449.

¹² *ПСРЛ*, т. 2, стб. 660.

¹³ Стефанович П. С. Отношения князя и знати в Галицком и Волынском княжествах до конца XII в. *Средневековая Русь*. Москва 2007, вып. 7, с. 204.

¹⁴ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 660.

мож, без сумніву, опирався Володимир пізніше, під час свого другого князювання в Галичині.

Після вигнання Володимир від'їхав до Угорщини з військовим загоном, дружиною та двома синами. М. Баумгартен та М. Котляр вважають, що сини Володимира Ярославича не були повноправними претендентами на галицьку спадщину, бо народилися від попаді¹⁵. Натомість, на наш погляд, старші сини галицького князя Василько і Володимир народилися від укладеного аж в 1167 р. законного шлюбу Володимира Ярославича з Болеславою, донькою Святослава Всеволодовича¹⁶.

Саме перед вигнанням Володимира і його родини з Галича у його сина Василька бояри забрали дружину Феодору і відіслали її до батька Романа Мстиславича до Володимира¹⁷. У подальшому розгляді ми не зустрінемо більше чітких згадок про синів Володимира Ярославича, що дало підставу М. Баумгартену зробити припущення про їхню смерть в Угорщині¹⁸. Однак існує непевна інформація, що князі Василько і Володимир Володимировичі мешкали в Угорщині щонайменше до кінця другого десятиліття XIII ст. Але, навіть, якщо це правда, з моменту вивезення їх угорцями в 1188 р., ці князі були усунуті з політичного життя Русі¹⁹.

Вигнавши Володимира, бояри – прибічники Романа – запросили до себе волинського князя. Напередодні від'їзду до Галича Роман передав місто Володимир братові Всеволоду. “Роман же даде брату Всеволоду Володимерь, отнудь и крест к нему целова: боле ми того не надобе Володимир”²⁰. Навряд чи тут йшлося про просту відмову Романа від родинних володінь,

¹⁵ Baumgarten N. *Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle*. Romae 1927, table II, no. 20–21; Котляр Н.Ф. *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв.* Киев 1985, с. 89.

¹⁶ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 527.

¹⁷ *Там само*, стб. 660–661.

¹⁸ Baumgarten N. *Genealogies et mariages occidentaux...*, table III, p. 14, No 20.

¹⁹ *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram Illustrantia*. Ed. A. Theiner. Romae 1859, t. 1, p. 10; Грушевський М. С. *Історія України-Руси*. Львів 1905, т. 2, с. 454.

²⁰ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 661.

радше про створення нового міжкнязівського “тандему” (типу угоди Мстислава і Ярослава Ізяславичів в 70-х роках XII ст.).

Один з братів за цією угодою мав би боротися за зміцнення позицій в новому володінні, інший повинен був зберігати спільні спадкові землі. Це означало, що у разі успіху Романа в Галичі той фактично не тільки ставав князем-сувереном над галицькими, а й залишався ним над волинськими землями. Проте цього разу, як свідчать наступні події, така система не реалізувалася. Водночас зазначимо, що від’їзд до Галича і відмова від Володимира не призвели до повної втрати позицій Романа Мстиславича на Волині.

“И вѣха Роман в Галичь и седе в Галичи княжа”, – пише літопис про вокняжіння князя Романа²¹. Деяко інакше, в характерному для себе антируському дусі, цю подію трактує Вінцентій Кадлубек, який вважає, що Галицьке “королівство” Роман отримав за заслуги від Казимира, який вигнав звідти Володимира²². Але князювання Романа Мстиславича у прикарпатському місті в скорому часі завершилося. Невдовзі до нового галицького князя надійшла звістка про те, що угорський король Бела III йде з військом до Галича. Отже, Бела III, довідавшись від князя-вигнанця Володимира Ярославича про події на Русі, вирішив зреалізувати свої давніші плани щодо підкорення Галичини.

Не маючи достатньо війська щоб протистояти угорській армії, Роман разом зі своїми спільниками залишив Галич, але й тут, на Волині, ворота рідного міста були перед ним зачинені (“И ту затворися брат от него в Володимере Всеволод”²³). У таких умовах Роман, який, на нашу думку, сподівався знайти вдома сили для боротьби з угорцями, був вимушений думати про інше – про повернення втрачених на Волині позицій. Очевидно, йшлося про важливість повернення володимирського столу як символу влади князя над Волинню, головно Західною, де у Романа і в цей час залишалися значні володіння. Перш за все, це стосувалося Берестейської і, можливо, Червенської волостей.

²¹ ПСРЛ, т. 2, стб. 661.

²² *Vincentii Chronicon*. L. IV,15. Поп. Grabski A. F. *Polska w opiniach obcych XIII w.* Warszawa 1964, s. 65.

²³ ПСРЛ, т. 2, стб. 661.

Для приведення до послуху Всеволода Мстиславича Романові була потрібна військова підтримка союзників. З джерел відомо, що спочатку князь Роман звернувся до польських родичів. Але у Кракові в Казимира II Справедливого він не знайшов допомоги, а тому був вимушений вдатися до тестя – Рюрика Ростиславича.

Під час перебування у Рюрика Роман, його волинські та галицькі союзники домовилися про спільні дії, спрямовані не на повернення Володимира, а на боротьбу з угорцями. Такий поворот подій влаштував у той момент Романа, оскільки він ще мав підтримку від певної частини населення Галича. Битва з угорцями відбулася під Пліснеськом, де полки Романа та Ростислава були розбиті²⁴. Знову Роман поїхав до Кракова, проте Казимира не цікавив безудільний князь. Нова спроба домовитися з братом також не вирішила конфлікту.

Відмова Всеволода Мстиславича повернути Володимир поставила Романа Мстиславича в скрутне становище: втрачалася стратегічна ініціатива в Галицькій землі, зволікання часу й кожна невдача відштовхувала від нього прихильників як у Прикарпатті, так і на Волині. І навіть у цій досить складній ситуації, Роман показав свої неабиякі дипломатичні здібності. Не зумівши домовитися з одним дядьком у Кракові, він вирішив використати суперництво між польськими князями і звернувся до другого – великопольського Мешка Старого. Проте допомога останнього не дала результату. Чергова невдача під час облоги Володимира примусила Романа вкотре звертатися до тестя – овруцького князя Рюрика Ростиславича по конкретну допомогу у вирішенні волинської проблеми²⁵.

Зрозуміло, що в цей час доля зятя Романа не могла не хвилювати князя Рюрика, оскільки він прагнув поширити свій вплив не тільки на Галицьку землю, а й на Волинь²⁶. Тому овруцький князь передає зятеві у володіння місто Торчеськ у Київській землі і надає військо для повернення Володимира. “Рюрик же

²⁴ ПСРЛ, т. 2, стб. 661–662.

²⁵ Там само, стб. 662.

²⁶ Див.: Шахматов А.А. *Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв.* Москва; Ленинград 1938, с. 70–71.

да ему Торцький, а на брата его наслас грозою на Всеволода. Всеволод же убояся Рюрика, и ступися брату Романови Володимеру. Роман же еха в Володимерь, а Всеволод во Белз”²⁷.

Острах Всеволода Мстиславича перед Рюриком Ростиславичем пояснювався досить великою силою і політичним авторитетом тестя Романа, який на той час мав впливові позиції на півдні Русі, змушуючи рахуватися з собою тодішнього київського князя з чернігівської династії Святослава Всеволодовича. Відзначаючи сильні позиції овруцького князя Рюрика Ростиславича в Південній Русі наприкінці XII ст., необхідно водночас визнати певну тенденційність в описі подій цього часу в Київському літописі кінця XII ст., автор якого залежав від князя Рюрика²⁸. Повернувшись до Володимира, Роман Мстиславич не наполягав на збереженні в своїх руках Торчеська, куди невдовзі Рюрик відправив князювати сина Ростислава. Увага Рюрика до подій у Південно-Західній Русі призвела до виникнення у нього серйозного суперництва з київським князем Святославом Всеволодовичем.

Сербський історик Д. Харді відзначає, що події 1189 р. означували нову сторінку в історії взаємин королівства Угорщина з Руссю, оскільки з цього часу угорці вже прагнули перетворити Галицьку землю на провінцію Угорського королівства²⁹. Проте, після прибуття до Галича, угорський король Бела III зрозумів, що без підтримки місцевих магнатів не зможе закріпити свій перший успіх. Водночас Бела III не міг довго перебувати на Русі через відсутність можливості залишити на завойованій території значний військовий контингент, тому прагнув орієнтуватися на тих бояр, які не хотіли бачити у себе на престолі руського князя: “Король же вѣха в Галичъ, не посади в немь Володимера,

²⁷ ПСРЛ, т. 2, стб. 662.

²⁸ Новосельцев А. П., Пашуто В. Т. Черепнин Л. В., Шушарин В. П., Щапов Я. Н. *Древнерусское государство и его международное значение*. Москва 1965, с. 11–76; Боровський Я. С. “Похвальне слово” Мойсея, ігумена Видубицького монастиря. *Літературна спадщина Київської Русі і українська література XIV–XVIII ст.* Київ 1981, с. 54–58; Франчук В. Ю. *Киевская летопись*. Київ 1986, с. 12–13.

²⁹ Харді Ђ. *Наследници Кијева: Између краљевска круне и татарског јарма. Студија о државно-правном положају Галичке и Галичко-Волинска княжевина од 1264. година*. Нови Сад 2002, с. 48.

но даде весь наряд Галичанам и посади в немь сына своего Андрея”³⁰. Очевидно, галицькі прихильники Бели та угорського намісника в Галицькій землі, королевича Андрія, отримали привілеї, а деякі з них навіть увійшли до угорської адміністрації, що мала б керувати краєм. Залишивши у Галичі військовий гарнізон, який охороняв королевича Андрія, король Бела III повернувся додому. Щоб нейтралізувати Володимира, угорський король силою примусив його йти в Угорщину.

Вже скоро угорці, не дивлячись на перемогу над Романом і Ростиславом під Пліснеськом, відчули, що у них немає достатньо підтримки з боку галичан для утримання своїх позицій на захопленій території. Організувати новий похід у Галицьку землю вони не могли, тому що Угорщина опинилася перед серйозним випробуванням: через країну мала пройти армія хрестоносців на чолі з імператором Фрідріхом I Барбаросою, яка прямувала на Схід (перехід цього війська через угорські землі відбувся 24 травня – 2 липня 1189 р.). Саме тому угорський король таємно вступив у переговори з київським князем Святославом Володимировичем. На початку 1189 р. до Святослава прийшло посольство від угорців, які запросили до Галича на переговори про подальшу долю Галицької землі його сина Гліба. “Святослав же утаився Рюрика, ухотяся творяше, яко же дадять ему Галичь, и посла сына своего Глеба ко королеви”³¹. Отже, князь Святослав хотів в обхід Рюрика і Романа домогтися поширення свого впливу на Прикарпаття. З джерела складно виявити зміст цих переговорів, але можна припускати, що тоді планувалося створення системи спільного угорсько-київського контролю над Галицькою землею.

Цим планам Бели III не судилося здійснитися. Про таємну дипломатію короля, Святослава та Гліба довідався Рюрик. Овруцький князь звинуватив Святослава Всеволодовича у порушенні спільних угод. У боротьбі проти створення альянсу з угорцями Рюрик Ростиславич використав “громадську думку”: в справу втрутилося керівництво православної Церкви. Київський

³⁰ ПСРЛ, т. 2, стб. 661.

³¹ Там само, стб. 662.

митрополит Никифор у зверненні до Святослава і Рюрика заявив, – що не припустимо, що “отчину” тримають іноземці, закликаючи князів почати боротьбу з ними³². Густинський літопис містить цікаве свідчення, що, крім вимоги боротьби з іноземцями, київський митрополит наполягав на передачі Галича Романові³³. Враховуючи тісні зв’язки князя Рюрика та митрополита Никифора, остання інформація виглядає цілком реальною.

Звернення митрополита Никифора змусило Святослава шукати компромісу з Рюриком. Святослав і Рюрик домовилися про спільні дії у Прикарпатті, зібрали свої полки і вирушили до Галицької землі. Проведенню військової кампанії завадили особисті амбіції її керівників, оскільки дорогою Рюрик і Святослав почали “ділити шкуру невбитого ведмеда”: вирішувати, кому вона належатиме після походу на Галич. Святослав “даяшеть Галич Рюрику... а собе хотяшеть всеи Руской земли около Кыева”³⁴. Позбувшись присутності Рюрика в Київській землі та зіткнувши його з угорцями й Романом в Галичі, Святослав Всеволодович значно зміцнив би свою владу. Це розумів і Рюрик. З Овруча було зручніше слідкувати за київським князем і претендувати на київський престол. Ймовірно, Рюрик, як і раніше, планував передати Галич Романові. Не досягши згоди, два наймогутніші на той час володарі Південної Русі посварилися, а їх війська повернулися додому.

Не дочекавшись допомоги від сильних південноруських князів, галицькі бояри з антиугорської партії запросили до себе сина відомого борця за владу в Галицькій землі в середині XII ст. Івана Ростиславича Берладника – молодого князя Ростислава Івановича (“Берладника”). Цього разу претендент на галицький стіл мав незаперечні правові підстави виборювати Галичину. Ростислав був представником найстарішої гілки Ростиславичів, а його дід Ростислав Володаревич навіть старшим братом галицького князя Володимирка, батька Ярослава Осмомисла³⁵.

³² ПСРЛ, т. 2, стб. 663.

³³ Густынская летопись, ПСРЛ, Санкт-Петербург 1843, т. 2, с. 322.

³⁴ ПСРЛ, т. 2, стб. 663.

³⁵ Baumgarten N. *Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle*, table III, p. 14 (помилково надруковано 13).

Важливо відзначити, що Ростислав, судячи з усього, привернув, як ніхто з інших претендентів на Галич, увагу і викликав симпатію у мешканців столиці Галичини. І тут, окрім законності претензій на стіл, відсутності достатньої підтримки з боку галичан, важливими моментами були неабиякі хоробрість і безкомпромісність молодого князя в питаннях боротьби з іноземною окупацією Прикарпаття.

У літописі не випадково звертається увага на те, що угорського королевича Андрія підтримували лише ті бояри, родичів яких як заручників було вивезено до Галича: “Мужи же Галичкий не бяхуть вси во единой мысли, но чии бяхуть сынове и братья у короля, то ти держахуться крепко по королевичи”³⁶. Попри всі зусилля, Белі III не вдалося знайти в Галицькій землі спільників у своєму прагненні утримати її під владою Королівства Угорщина. Очевидно, частина боярства бажала повернення до Галича Володимира, інші або були зв’язані з Романом, або прагнули перемоги Ростислава. Лише ціною величезних зусиль завойовникам на чолі з королевичем Андрієм вдалося подолати Ростислава, якого було захоплено в полон і згодом отруєно³⁷.

Проте суспільне напруження у Галичі на той момент досягло такої гостроти, що подальша доля угорців у Прикарпатті була вже визначена. І тут на політичному обрії знову з’явилася постать Володимира Ярославича, якому вдалося без особливих перешкод домогтися повернення батьківського столу. Розглядаючи літописне повідомлення про обставини повернення Володимира на батьківщину, мимоволі починаєш ставити під сумнів згадані вище критичні характеристики князя як сучасниками – літописцями та хроністами, так і деякими дослідниками³⁸. Дійсно, без певної удачі, таланту, енергії йому навряд чи

³⁶ ПСРЛ, т. 2, стб. 664.

³⁷ Толочко П. П. *Исторические портреты*. Київ 1990, с. 267–268; Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. *Города-государства древней Руси...*, с. 144–145.

³⁸ Рыбаков Б. А. *Киевская Русь и русские княжества в XII–XIII веках*. Москва 1982, с. 514; *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья*. Под ред. А. П. Черныша. Киев 1990, с. 85 (автор розділу – В. В. Ауліх).

вдалося б подолати величезні перешкоди на шляху до реалізації свої намірів.

Історія повернення Володимира Ярославича до Галича цікава і в іншому плані: її перебіг пов'язаний з доволі широкою за географією дипломатією князя від Германської імперії до Владимиро-Суздальського князівства, володарі яких доклали чи не найважливіших зусиль до вирішення питання про галицьку спадщину.

Дещо раніше, в середині 1188 р., угорський король Бела III після звернення по допомогу князя Володимира взявся здійснити похід на Галич. Проте під час виправи, а може після завоювання Галича король Бела, відмовившись від ідеї встановлення в Галицькій землі залежного від себе князя, вирішив безпосередньо підпорядкувати князівство своїй владі. Тому, захопивши Галич і посадивши там королевича Андрія, угорський король Бела III, підступно полонивши князя Володимира Ярославича, якому обіцяв допомогу, вивіз його до Угорщини і ув'язнив у шатрі на даху вежі. Але навесні 1189 р. руському князеві допомогли втекти двоє місцевих охоронців, яких він підкупив. Ці ж угорські воїни у подальшому супроводжували Володимира і допомогли йому дістатися до германського імператора Фрідріха I Барбароси. З'ясуванням дати переговорів Фрідріха I з Володимиром Ярославичем зайнявся сербський дослідник Д. Харді. Оскільки військо імператора вступило до Угорщини наприкінці травня 1189 р., а з літопису відомо, що Володимир із супутниками “доведоста землі Немечкыя”, історик дійшов висновку, що переговори імператора з князем відбулися до вказаної дати³⁹.

Є підстави думати, що перемовини Фрідріха I Барбаросси з Володимиром Ярославичем відбувалися таємно, оскільки імператорові треба було вести військо через територію Угорщини, від короля якої князь Володимир утік. “Царь же (Фрідріх.— О.Г.), уведав, оже есть сестричичь великому князю Всеволоду Суждальскому, и прия его с любовь и с великою чстью и престава к нему мужь свои и посла его Казимиру в Ляхи, веля ему

³⁹ Харди Ё. *Наследници Кијева: Између краљевска круне и татарског јарма*, с. 47–46.

доправити Галича по своей воле. Ял бося бяшь давати цареви по 2000 гривен себра до года”⁴⁰.

Радше обіцянка величезного трибуту, а не родинні зв'язки Володимира з суздальським князем Всеволодом Юрійовичем вплинули на прихильне ставлення імператора до вигнанця. Фрідріх у той час не міг надати безпосередньої військової допомоги Володимирі, бо готувався вирушити зі своїм військом на Схід для участі у хрестовому поході, однак доручив реалізацію цих намірів Володимира щодо повернення до Галича залежному від себе малопольському князеві Казимиру.

У серпні 1189 р. (за наказом князя Казимира) краківський воєвода Миколай рушив з польським військом до Галича, вигнав звідти угорський гарнізон із королевичем Андрієм і відновив тут владу Володимира Ярославича. У літературі стосовно цієї події висловлюється думка, про те, що цим походом на Русь Казимир порушив дружні стосунки з Романом, а причини військової акції Кракова пояснюються тиском могутнього германського імператора Фрідріха I Барбаросси⁴¹. Така оцінка потребує уточнення.

Отже, ще у 1188 р. взаємини між краківським і волинським князями погіршилися, що було наслідком небажання малопольського князя допомагати Роману, який на той час докладав значних зусиль для посилення своїх позицій у Південно-Західній Русі. Тепер, використавши як привід доручення імператора допомогти Володимирі, польський князь вирішив втрутитися у події в Прикарпатті, де справи угорців значно погіршилися. При цьому польський князь, безумовно, прагнув реалізувати власні політичні інтереси: поширити на цей регіон (або на сусідню з Малою Польщею Перемишльську землю) польський вплив⁴². Для повернення Володимира до Галича дуже добрі умови

⁴⁰ ПСРЛ, т. 2, стб. 666.

⁴¹ *Vincentii Chronicon*. L. IV,15; Gorski K. *Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią*. Lwów 1875, s. 27; Пашуто В. Т. *Внешняя политика Древней Руси*. Москва 1968, с. 162.

⁴² Włodarski B. *Sąsiedztwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego. Kwartalnik historyczny*. 1969, Nr 1, s. 5–18; Ejnsd. Wolyń pod rządami Rurikowiczów i Bolesława Jerzego Trojdenowicza. *Rocznik Wolyński*. Równe 1934, t. 3, z. 3, s. 128.

склалися влітку 1189 р., оскільки позиції угорців у Галичі були слабкими, а місцеве населення прагнуло появи свого князя.

Тому сподіванням Казимира намагатися посилити позиції Краківської землі в Галицькому краї не судилося здійснитися. Володимир отримав зразу ж значну підтримку галичан, які не хотіли міняти владу угорців на зазіхання поляків. До того ж, Володимир, ставши знову галицьким володарем, і тепер показав свої дипломатичні здібності. Прибувши до Галича, він одразу звернувся за протегуванням до свого дядька, суздальського князя Всеволода Юрійовича. Це було зроблено вчасно, бо перший патрон галицького князя – германський імператор Фрідріх I перебував у хрестовому поході, де невдовзі 10 червня 1190 р. при переправі через невелику гірську річку Сальєф на кордоні Малої Азії та Сирії втопився, що, зрозуміло, дезавувувало домовленість про сплату галицьким князем величезної данини германському монарху. Смерть Фрідріха I, фактично, поставила хрест на всіх обіцянках, що давав Володимир імператорові з приводу васальної залежності і данини.

Володимир Ярославич визнав себе васалом суздальського володаря Всеволода Юрійовича, який у цей час прагнув зміцнити свої позиції на півдні Русі. Згідно з літописом, Всеволод звернувся до всіх руських князів, польського та угорського монархів з вимогою відмовитися від зазіхань на Галич. “Всеволод же Суждальский присла ко всем княземь и ко королеви в Ляхы и води я ко крсту на своемь сестричиче, Галича не искати николи же под ним. Володимер же утвердився в Галиче и оттоле не быс на нь никого же”⁴³. Зрозуміло, що ці вимоги могутнього суздальського князя (сила якого явно перебільшена літописцем!) стосувалися і Романа, який був вимушений визнати факт повернення Володимира до Галича і на певний час відмовитися від свої політичних планів щодо Прикарпаття.

Попри те, що джерела майже нічого не повідомляють про десятилітнє правління Володимира Ярославича в Галичі, є підстави думати, що стосунки його з Романом Мстиславичем у цей час продовжували залишатися напруженими. Зокрема, відомо, як в 1196 р. Володимир Ярославич допомагав Рюрику у війні з

⁴³ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 667.

волинським князем коли разом з трипільським князем Мстиславом Мстиславичем (майбутнім Удатним) він здійснив напад на волинську Перемильську волость: “Володимир ехав со Мстиславом, повоева и пожъже волость Романову около Перемиля, а отселе Ростислав Рюрикович с Володимеричи и с Черным Клобуком ехавше и повоеваша и пожгоша волость Романову около Каменця. И тако ополонившеся челядью и скотом, и отместившеся, возвратишася во свояки”⁴⁴. Звернемо увагу, що це єдине свідчення літописів про діяльність Володимира Ярославича галицького після його повернення до Галича. Ця звістка також зафіксувала тісну взаємодію Володимира з князем Рюриком Ростиславичем, яка є доказом того, що залежність галицького князя від суздальського володаря Всеволода Юрійовича, виникла в 1189 р., уже на середину 90-х років зникла. Тому важко погодитися з поглядом М. Котляра ніби князь Володимир Ярославич сидів “за широкою спиною владимирського князя на галицькому столі до самої смерті 1199 р.”⁴⁵.

Отже, наприкінці 80-х років XII ст. у Південно-Західній Русі відбулася недовга, але запекла війна за “галицьку спадщину”, у якій взяли участь південноруські князі з династії Рюриковичів і володарі сусідніх центральноєвропейських держав: королівства Угорщини, Германської імперії, Краківського князівства. Попри бажання володарів цих держав поширити свій вплив на Галицьку землю, конфлікт у Галичині не призвів наприкінці XII ст. до втрати суверенітету краю ні щодо до центральноєвропейських країн, ні, вірогідно, щодо до Владимиро-Суздальської землі.

Olexander Holovko, THE WAR OF HALYCH SUCCESSION, 1187–1198

The article proposes a new interpretation of the last phase of the struggle of the Volynian prince Roman Mstyslavych for the Halych succession.

Key words: Halych Principality, the Halych succession, Volodymyr Jaroslavych, Roman Mstyslavych.

⁴⁴ ПСРЛ, т. 2, стб. 698.

⁴⁵ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь 2-ї половини XII–XIII ст. *Галицько-Волинський літопис*. Київ 2002, с. 14.

АНГЕЛ В ГАЛИЧІ: ЧИ МІГ ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ІМПЕРАТОР ОЛЕКСІЙ ІІІ ВІДВІДУВАТИ РОМАНА МСТИСЛАВИЧА

Стаття присвячена дискусійній проблемі втечі візантійського імператора Олексія ІІІ Ангела до галицько-волинського князя Романа Мстиславича після здобуття Константинополя хрестоносцями у 1204 р.

Ключові слова: Олексій ІІІ Ангел, Роман Мстиславич, Галицько-Волинське князівство, хрестоносці.

1. Звістки Яна Длугоша і Густинського літопису в працях істориків

За повідомленням польського хроніста XV ст. Яна Длугоша, після завоювання Константинополя хрестоносцями повалений візантійський імператор Олексій ІІІ Ангел (якого Длугош іменує Аскарієм) втік до Галича, де його з пошаною прийняв Роман Мстиславич: “Аскарій же, константинопольський імператор, після здобуття міста (хрестоносцями. – *О. М.*) дістався морем Понтійським до Терсони, а звідти згодом прибув до Галації, або Галицької землі, яка є частиною Русі, що по сю пору знаходиться під Польським королівством, і, будучи милостиво і прихильно прийнятий та облаштований князем Русі Романом, деякий час перебував там”¹.

З твору Длугоша ці відомості були запозичені пізнішими польськими хроністами Мартіном Кромером і Мартіном Бельським².

Про втечу Олексія ІІІ у Галич до Романа Мстиславича свідчить також Густинський літопис – українська компіляція XVII ст. Під позначкою 1204 р. у розповіді про завоювання Константинополя хрестоносцями читаємо: “Они же (хрестоносці. – *О. М.*) прийдоша ко Цариграду морем и обретоша Алексея

¹ Тут і далі перекладається за російським виданням: *Щавелева Н. И. Древняя Русь в “Польской истории” Яна Длугоша (книги I–VI): текст, перевод, комментарий.* Москва 2004, с. 343.

² *Kronika Polska Marcina Kromera, biskupa Warmińskiego.* Sanok 1857, t. I, s. 360; *Kronika Marcina Bielskiego.* Sanok 1856, t. I, s. 228.

Аньгела, царя Греческого, неготова, Их же Алексей убося, к сему же, яко не имея во Грецехъ никого же себе приятного, сего ради оставив царство Исаакию, ослепленному брату своему, а самъ со своими бояры и со множеством богатства и сокровищъ побеже въ Рускую землю ко Роману Мстиславичу въ Галич³.

Це повідомлення згадав також В. Татищев, взявши його з Хроніки М. Бельського (з Густинським літописом історик, очевидно, ознайомлений не був)⁴.

Дослідники неоднозначно трактують факти щодо втечі до Галича поваленого візантійського імператора, в більшості просто обминають їх. Лише декотрі сприймають повідомлення Длугоша та Густинського літопису з довірою, однак, не піддаючи їх джерелознавчому аналізу⁵. М. Грушевський висловив сумнів щодо можливих відвідин Галича Олексієм Ангелом⁶, зауваживши, що він не зміг встановити, звідки взялася така звістка.

Можливість перебування Олексія III у Галичі відкидає М. Котляр. Прослідкувавши за візантійськими і західноєвропейськими джерелами діяльність екс-імператора від втечі з обложеного Константинополя в липні 1203 р. і до самої смерті в 1211 р., науковець встановив, що після кількох невдалих спроб

³ *Полное собрание русских летописей*. Санкт-Петербург 2003, т. XL, с. 108.

⁴ “О Алексии же императоре Бельский сказует, что, пришед к Роману, просил помощи, но с чем и куда отъехал, не объявлено, и в иностранных сего не нахожу” (Татищев В. Н. *Собрание сочинений: В 8-ми т.* Москва 1995, т. III, с. 257, прим. 573).

⁵ Зубрицкий Д. И. *История древнего Галичско-Русского княжества*. Львов 1855, ч. III, с. 20; Дашкевич Н. П. *Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным известиям*. Киев 1873, с. 96; Мавродин В. В. *Очерк истории Древней Руси до монгольского завоевания. История культуры Древней Руси*. Москва, Ленинград 1948, т. I, с. 35; Лихачев Д. С. *Комментарий исторический и географический. Слово о полку Игореве*. Москва; Ленинград 1950, с. 445; Рыбаков Б. А. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* Москва 1993, с. 515; Толочко П. П. *Київська Русь*. Київ 1996, с. 59; Грабовецкий В. *Галич – столиця Ростиславовичів і Романовичів у міжнародних взаєминах XII–XIII ст. Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць*. Відп. ред. Толочко П. П. Київ; Галич 1998, с. 43; Войтович Л. В. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. Біла Церква 2006, с. 480.

⁶ “Ймовірно, на одному лише непорозумінні компілятора заснована звістка Густинського літопису, що коли Царьград був узятий (1204 р.), цар Олексій Ангел втік “въ Рускую землю, ко Роману Мстиславичу въ Галичъ” (Грушевський М. С. *Історія України-Руси*. Київ 1993, т. III, с. 12, прим. 2).

повернути собі візантійський трон Олексій потрапив у полон до одного з керівників хрестоносців Боніфація Монферратського, а в 1205 р. був вивезений до його володінь в Італії⁷.

Грунтовніше дослідження біографії Олексія III після його втечі з Константинополя зробив Г. Принцінг. Учений не погодився з аргументами М. Котляра, вважаючи вірогідною поїздку экс-імператора до Галичини, землі якої сягали гирла Дунаю та Чорного моря, а її князь Роман був військовим союзником Олексія у боротьбі з половцями⁸.

Спеціальне дослідження літопису, присвячене аналізу звісток Длугоша і Густинського про подорож Олексія III до Романа Мстиславича у Галич, виконав І. Граля. Історик робить висновок, що насправді під ім'ям "Аскарій" у Я. Длугоша мався на увазі зовсім не Олексій III, а майбутній нікейський імператор Феодор I Ласкар, який втік з Константинополя не до Херсонеса Таврійського і Галича, а до Херсонеса Фракійського і Галатії в Малій Азії⁹. М. Котляр визнав гіпотезу І. Гралі "штучною і недостатньо обгрунтованою", проте жодних доказів на користь такого висновку не навів¹⁰.

У численній новітній літературі, присвяченій історії взаємин Візантії з Заходом у період Четвертого Хрестового походу, можна знайти більш-менш детальні відомості про долю колишнього імператора після втечі з Константинополя. Проте свідчення Я. Длугоша і Густинського літопису про його перебування в Галичині в цих роботах ігноруються, а питання щодо достовірності таких свідчень не підіймалося¹¹.

⁷ Котляр М. Ф. До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р. *Український історичний журнал*. Київ 1966, № 3; Його ж. *Дипломатія Южної Руси*. Санкт-Петербург 2003, с. 89–97.

⁸ Prinzing G. *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges*. München 1972, s. 7, 19, anm. 32.

⁹ Grala H. Tradycja dziejopisarska o pobycie władcy Bizancjum w Haliczu (Jan Długosz i kronikarz Hustyński). *Kwartalnik historyczny*. 1986, r. XCIII, nr 3.

¹⁰ Котляр Н. Ф. *Дипломатія Южної Руси...*, с. 96.

¹¹ Див., наприклад: Brand Ch. M. *Byzantium. Confronts the West. 1180–1204*. 7 Ed. Cambridge 1968, p. 241, 244; Godfrey J. *1204: The Unholy Crusade*. Oxford 1980, p. 109; Madden T. F., Queller D. E. *The Fourth Crusade: The Conquest of*

2. Повідомлення Бартоломео дель Фіадоні (Птолемея з Лукки)

Тим часом відомості Я. Длугоша і Густинського літопису про відвідини Олексієм Ангелом Галича підтверджуються в одному західноєвропейському джерелі, маловідомому історикам-русистам.

Ще А. Семкович, автор спеціального монографічного дослідження про джерела “Польської історії” Я. Длугоша, встановив, що звістка про втечу поваленого імператора Візантії до Галича має свою паралель у творі італійського церковного письменника й історика XIII – початку XIV ст. Бартоломео дель Фіадоні, за велику вченість знавим як Птолемей з Лукки¹².

Його твори були широковідомими та популярними в Європі, до них зверталися європейські письменники і вчені, зокрема, Данте Аліґ’єрі¹³. Церковна історія Птолемея з Лукки належить до видатних пам’яток історіографії середньовічної Італії і введена в науковий обіг ще в першій половині XVIII ст., оскільки була опублікована у складі “Корпусу італійських істориків” Л. Мураторі¹⁴.

В одному зі списків “Нової церковної історії”, складеної названим автором у 1294–1313 рр.¹⁵, після опису першого штурму Константинополя хрестоносцями, йдеться про подальшу долю Візантійської імперії та втечу поваленого імператора до Херсонеса,

Constantinople. Philadelphia 1997, p. 129–130, 144; Bartlett W. B. *An Ungodly War: The Sack of Constantinople and the Fourth Crusade*. Stroud 2000; Angold M. *The fourth crusade: event and context*. 4 ed. Harlow. New York 2003, p. 93; Phillips J. *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople*. 9 Ed. London 2004, p. 341, 356.

¹² Semkowicz A. *Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich Jana Długosza (do roku 1384)*. Kraków 1887, s. 203. – Ще раніше на факти використання Длугошем творів Птолемея з Лукки у VII книзі “Польської історії” звернув увагу Й. Гіргензон: Girgenzonn J. *Kritische Untersuchung über das VII. Buch der Historia Polonica des Długosch*. Göttingen 1872, s. 65.

¹³ Див.: Данте Алиґ’єри. *Малые произведения*. Изд. подг. Голенищев-Кутузов И. Н. Москва 1968, с. 612.

¹⁴ Див.: Королєв Г. И. *Медиевистическая археография за рубежом. Труды XVI–XVIII веков*. Москва 2001, с. 118–119.

¹⁵ Див.: Wattenbach W. *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter seit der Mitte des dreizehnten Jahrhunderts*. Ed. Lorenz O., Goldmann A. Graz 1966, s. 266.

а згодом у Галіцію, що є частиною Русі: “У захопленому ж місті (Константинополі. – *О. М.*) [швидше] із загальної згоди франків, ніж навіть венеціанців, граф Фландрії [Балдуїн] став імператором, про що оповідають Мартін і Вінцент, що відбулося з відомого названого понтифіка (папи Інокентія III. – *О. М.*). Вказаною імперією (Візантійською імперією. – *О. М.*) володіли латиняни безперервно до часу Олександра (папи Олександра IV. – *О. М.*), тобто впродовж 57 років, як там зазначено. Під час же її падіння правив Аскарій, як пише Кузентін, який негайно сам попрямував через Чорне море до Херсонеса і звідти вирушив до Галатії, яка нині є частиною Русі”¹⁶.

Не викликає сумнівів безпосередній зв’язок повідомлення Я. Длугоша зі звісткою Фіадоні. Вони зазначені під одним роком (1200), обидва містять однакові географічні назви, що визначають маршрут втечі поваленого імператора (Херсонес, Галіція), якого називають одним ім’ям (Аскарій). Я. Длугош додав від себе лише ремарку про привітний прийом, наданий втікачеві руським князем Романом.

Бартоломео дель Фіадоні (бл. 1227 – бл. 1327) жив майже на два століття до краківського каноніка, отже міг безпосередньо спілкуватися з учасниками описуваних подій. Крім того, католицьким авторам, що належали до верхівки Римської церкви (Фіадоні – улюблений учень, послідовник Фоми Аквінського, був єпископом і виконував обов’язки бібліотекаря папи Іоанна XXII), властива значна обізнаність у питаннях зовнішньої політики курії та підвищена увага до подробиць Четвертого Хрестового походу, зокрема, до обставин завоювання Константинополя¹⁷.

¹⁶ “Capta igitur Civitate de communi concordia Francorum, quam etiam Venetorum, Comes Flandriae ibidem est factus Imperator, ut Martinus et Vincentius dicunt, quod intelligo cum assensu dicti Pontificis. Dictum autem Imperium tenuerunt latini usque ad tempora Alexandrini, quod fuit spatium 57 annorum, ut ibi dicitur. Tempore autem suae captionis imperabat Ascarus, ut Cusentinus scribit, qui se statim transtulit versus Ponticum mare Chersonam, et inde se postea contulit Galatiam, quae hodie est pars Russiae”. – Ptolomaei Lucensis Historia ecclesiastica nova / Ed. L. A. Muratori. *Rerum Italicarum scriptores*. Milano 1727, t. XI, col. 1119.

¹⁷ Біографічні відомості про Бартоломео дель Фіадоні (Птоломея з Лукки) та коротку характеристику його історичного світогляду див.: Rossmann H.

Фіадоні багато років був єпископом острова Торчелло. Острів Торчелло, з розташованим на ньому одноіменним містом, знаходиться в північній частині Венеціанської лагуни. Місто мало найтісніші торговельні зв'язки з Візантією і в період розквіту було значно більшим і багатшим від знаменитого сусіда. У XII ст., коли гавань Торчелло почала міліти, його мешканці потроху перебралися до Венеції і разом з венеціанцями взяли участь у Четвертому Хрестовому поході¹⁸. Зрозуміло, що єпископ Торчелло Фіадоні отримав додаткову інформацію щодо завоювання Константинополя від своїх парафіян.

Пишучи про події, Фіадоні відсилається (як до джерела) аж до твору якогось невідомого Кузентіна (“як пише Кузентін...”). За Б. Шмайдлером, ім'я Кузентін (Cusentinus) у Фіадоні позначає хроніста з міста Козенци в Калабрії і може стосуватися відразу кількох осіб. Назва згаданого італійського міста (Cosenza), великого церковного і культурного осередку, в середньовічних джерелах частіше передавалася у формі Cusenza. Під хронікою Кузентіна, на яку неодноразово покликається Фіадоні, слід вважати продовження Анналів архієпископа Ромоальда з Салерно (помер у 1181 р.), складене на архієпископській кафедрі в Козенці, що охоплює період з 1177 по 1264 рр. Остаточну форму цьому творові надав Томазо з Леонтіно, архієпископ Козенци у 1267–1272 рр., який, як і Фіадоні, належав до ордену домініканців¹⁹.

3. Галицько-Волинська Русь, або малоазійська Галатія: перші згадки про Галичину в західноєвропейських джерелах

Проти сприйняття відомостей Длугоша–Фіадоні як достовірних виступив І. Граля. На його думку, автор “Нової церковної

Bartholomeus (Ptolemeus) von Lucca. *Lexikon des Mittelalters*. München; Zürich 1978, bd. I, sp. 1495–1496; Davis Ch. T. Ptolemy of Lucca. *Medieval Italy. An encyclopedia*. Ed. Kleinhenz K. New York–London 2004, vol. 2, p. 938–939.

¹⁸ Див.: *Medieval Italy. An encyclopedia*, vol. 2, p. 1085–1087.

¹⁹ Schmeidler B. Der sogenannte Cusentinus bei Tolomeus von Lucca. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*. Hannover 1906–1907, bd XXXII, hft. 1, s. 252–261.

історії” просто переплутав давньоруський Галич і Галичину з іншою історичною областю зі співзвучною назвою – Галатією, розташованою в Малій Азії, а під іменем імператора Аскарія насправді мається на увазі майбутній нікейський імператор Феодор I Ласкар. На думку І. Гралі, у повідомленні Фіадоні–Длугоша йдеться про перебування Феодора Ласкаря у Херсонесі Фракійському і в малоазійській Галатії, з якими була пов’язана діяльність Феодора після його втечі з Константинополя²⁰.

Відзначаючи факт значного поширення в західноєвропейській середньовічній писемності географічного терміна “Галатія” (*Galatia, Galacia*), історик вказує на можливе змішування назв “Галатея” і “Галіція” у XIII–XIV ст., подаючи як приклад твір францисканського ченця Бартоломея Англійського “Про властивості речей” – популярну середньовічну енциклопедію, написану у першій половині XIII ст., якою теоретично міг користуватися Фіадоні²¹.

Бартоломей Англійський, що спирався на “Етимології” Ісидора Севільського (570–636), дійсно частково змішує малоазійську Галатію з європейською Галлацією, що іменується ним також Рутенією. Проте при цьому Галлацію, або Рутенію, він все ж вважав область, розташовану в Європі, а не в Малій Азії: “Галлація – область в Європі, зайнята давніми гальськими племенами, від яких вона і бере свою назву... А край цей (Галлація – *О. М.*) величезний і родючий, що включає велику частину Європи, яка нині багатьма Рутенією зветься”²².

На відміну від малоазійської Галатії, Галлація (Рутенія) повністю вміщується у Європі, “маючи кордони з римськими теренами на сході, із Готією на півночі, з Паннонією на заході, а з Грецією на півдні”²³. Бартоломей Англійський відносить її до території провінції Мезія, яка лише межує з Малою Азією: “Рутія, або Рутена, вона ж провінція Мезії, розташована по кордону

²⁰ Grala H. Tradycja dziejopisarska o pobycie władcy Bizancjum w Haliczu.

²¹ *Ibid.*, s. 649.

²² Тут і далі перекладається за російським виданням: Матузова В. И. *Английские средневековые источники IX–XIII вв.: тексты, перевод, комментарий*. Москва 1979, с. 83.

²³ Матузова В. И. *Английские средневековые источники...*, с. 85.

Малої Азії. І вона в деякій частині своїй називається Галацією, а жителі її колись галатами називалися. Говорять, що до них направив послання апостол Павло²⁴.

У європейських латиномовних джерелах першої половини XIII ст., коли зустрічаються перші згадки про Галичину і місто Галич, для позначення їх використовуються форми *Galacia*, *Gallacia* (Бартоломей Англійський), *Galicia* (Вінцентій Кадлубек, Гервазій Тільберійський)²⁵, або *Galiziae*, *Galiciae*, *Galitiaie* (папські булли, угорські королівські грамоти)²⁶, тоді як переважаючою формою позначення малоазійської Галатії залишається *Galatia*.

І. Граля зауважує ще кілька випадків хибної, на його думку, локалізації Галатії, рутенів і русинів у творах деяких європейських середньовічних авторів²⁷. Але чи досить цих даних (які вимагають, на наш погляд, ретельнішого дослідження) для доказу того, що автор “Нової церковної історії” Бартоломео дель Фіадоні переплутав малоазійську Галатію з прикарпатською Галичиною в повідомленні про втечу візантійського імператора від хрестоносців?

Плутанину щодо Галатії в Малій Азії з Галичиною на Русі не можна визнати загальним правилом європейської середньовічної географії. Радше, навпаки, такі випадки правильніше вважати помилкою окремих авторів через непорозуміння.

Західноєвропейські картографи XI–XIII ст. розташовують Галатію виключно в межах Малої Азії, її територія межує з Віфінією, Ісаврією, Каппадокією, інколи простягаючись аж до західного узбережжя півострова, але не переходячи кордонів Європи. Таке розташування Галатії можна побачити на Оксфордській карті XI ст., картах із Дунаєм і знаменитими містами з

²⁴ Матузова В. И. *Английские средневековые источники...*, с. 85.

²⁵ Kętrzyński S. *Ze studiów nad Gerwazym z Tilbury (Mistrz Wincenty i Gerwazy. Provinciale Gerwasianum). Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*. Kraków 1903, t. 21, s. 172; Матузова В. И. *Английские средневековые источники...*, с. 68.

²⁶ *Vetera Monumenta Historica Hungarum Sacram illustrantia*. Ed. A. Theiner. Romae, 1859? t. I, p. 9–11; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Vol. 1, Ed. G. Fejer. Budae 1829, t. III. P. 31–32, 57.

²⁷ Grala H. *Tradycja dziejopisarska o pobycie władcy Bizancjum w Haliczu...*, s. 650–651.

“Югуртинської війни” Саллюстія XI–XIII ст., карті з Арнштайнської Біблії 1172 р., карті з “Поєми про Олександра” XIII ст., англійській карті XIII ст. із зібрання Бодлеянської бібліотеки (Оксфорд), Верчелльській карті XIII ст., що походить з Південної Франції²⁸. Таку ж локалізацію Галатії можна прослідкувати на італійських портоланах XIV–XV ст.²⁹. Саме морські навігаційні карти (портолани) італійських мореплавців і картографів були найточнішими і найпоширенішими в Європі³⁰. В межах Малої Азії Галатія поміщена на знаменитій карті Ангеліно Дульцера (більше відомого як Ангеліно де Далорто) 1325–1330 рр.³¹, карті Марко і Франческо Пізігані 1367 р., на анонімних картах і атласах XVI ст. із зібрання Бібліотеки Ватикану та ін.³²

Середньовічна Галатія локалізувалася приблизно в тих самих кордонах, що й однойменна римська провінція, яка отримала свою назву від грецького варіанту позначення східних кельтів, що розселилися у центральній частині Малої Азії в першій половині III ст. до н. е.³³ Галатія та її столиця Анкіра (сучасна Анкара) знаходилися в центрі важливих історичних подій і були добре відомими в середземноморських країнах Європи³⁴.

²⁸ Чекин Л. С. *Картография христианского средневековья VIII–XIII вв.: тексты, перевод, комментарий*. Москва 1999, с. 35, 48, 50, 53, 57, 136.

²⁹ Про портолани див.: Багров Л. *История картографии*. Москва 2004, с. 60–69; *The History of Cartography*. Ed. by J. V. Harley and D. Woodward. Chicago; London 1987, vol. I, p. 371–456.

³⁰ За новітніми даними, від першого періоду розвитку портоланів (до 1500 р.) до нас дійшло більш як 180 карт та атласів (Kupcik I. *Münchner Portolankarten: Kunstmann I–XIII und zehn weitere Portolankarten: überarbeitete und ergänzte Neuauflage des Originalwerkes von Friedrich Kunstmann aus dem Jahr 1859 mit 13 erneuerten Farbtäfelu sowie zehn weitere Seekarten von Anfang des 16. Jahrhunderts, einschliesslich der seit 1945 verschollenen Seekarten aus Münchner Sammlungen*. München 1998, s. 9–10).

³¹ Див.: Oldham R. D. The Portolan Maps of the Rhône Delta: A Contribution to the History of the Sea Charts of the Middle Ages. *The Geographical Journal (Royal Geographical Society)*. London 1925, vol. 65 (5).

³² Димитров В. *България в средновековната морска картография (XIII–XVI вв.)*. Софія 1984, табл. 7, 10, 43, 54, 61, 66.

³³ Про римську провінцію Галатію див.: Ранович А. *Восточные провинции Римской империи в I–III вв.* Москва 1949, с. 104 і далі.

³⁴ Див.: Wickham Ch. *Framing the early Middle Ages Europe and the Mediterranean 400–800*. Ed. Oxford; New York 2005, p. 406–411, 418, 426, 435, 439–440, 461–462, 529, 567–568, 599.

У часи Четвертого Хрестового походу Галатія, вже завойована турками-сельджуками, вона співвідноситься з колишніми малоазійськими фемами Візантії – Вукелларією, Вірменією, Харсіаном і Каппадокією³⁵.

На італійських картах першої половини XIV ст. з'являється і прикарпатська Галичина зі столицею у місті Львові, що була, на думку їх укладачів, частиною Русі. Галичина і Львів позначені, наприклад, на згаданому портолані Ангеліно де Далорто, і цей випадок, мабуть, є першим відомим нині фактом фіксації названих об'єктів у західноєвропейській картографії. Назва Галичини на карті Далорто (*Rutenia sive Gallacia*) за своїм написанням відрізняється від прийнятих у латиномовній Європі позначень малоазійської Галатії³⁶.

Щоправда, у звістці Фіадоні назва “Галація” передається інакше – відповідно до традиційного написання назви малоазійської Галатії – “*Galatia*” (“*Galatiam, quae hodie est pars Russiae*”). Майже таку ж форму (*Galatha*) ми зустрічаємо і в документах папи Іоанна XXII, а саме в двох його листах до київського єпископа-електа Генріха, що датуються 1320 і 1321 рр.: “*ecclesia Kioviensis in confinibus Ruthenorum et Tartarorum, qui antiquitus Galathae vocabantur*”³⁷.

Проте важко припустити, аби високопоставлені ієрархи Римської церкви, якими були Томазо з Леонтіно і Бартоломео дель Фіадоні, що писали її історію на рубежі 60–70-х рр. XIII ст. і на самому початку XIV ст., могли переплутати область в Малій Азії, з давньоруською Галичиною лише внаслідок співзвуччя цих назв.

Адже на той час вже були отримані відомості про Галицько-Волинську Русь, які подав спеціальний посланець папи Інокентія IV францисканець Джованні дель Плано Карпіні, котрий у листопаді 1247 р. повернувся з поїздки до Монголії та Русі. У

³⁵ Belke K. *Galatien und Lykaonien*. Wien, 1984 (Tabula imperii Byzantini. Bd. 4), s. 39–40.

³⁶ Кольорову репродукцію портолану Ангеліно де Далорто див.: *Історія Львова*. Гол. редкол. Я. Ісаєвич. Львів 2006, т. I. Вклейка між с. 56–57.

³⁷ Welykuj A. *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia* (1075–1953). Roma 1953, t. I, nr. 37, p. 56; nr. 38, p. 57.

написаній відразу після повернення “Історії монголів” разом з правителями Чернігова і Суздаля Плато Карпіні називає також галицького і волинського князів Данила і Василька Романовичів, причому Данила, єдиного серед руських князів, папський посол іменує “русським королем”³⁸.

У листопаді 1253 р. Данила Романовича короновано королівською короною, привезеною посланцем папи Інокентія IV³⁹. Трохи раніше (бл. 1214 р.) інший правитель Галича, угорський принц Коломан отримав королівську корону від папи Інокентія III⁴⁰. Сумнівно, чи про ці факти могли не знати ієрархи Римської церкви, сучасники Плато Карпіні та Данила Романовича, єпископи Козенци і Торчелло, один із яких, до того ж, був папським бібліотекарем.

Насправді, не могли ж в Італії або у французькій резиденції пап в Авіньоні (де, вочевидь, працював Фіадоні як папський бібліотекар) думати, що королівські корони, які призначалися правителям Галичини Коломану і Данилові, були відіслані папськими легатами не до Русі, а кудись до Малої Азії. Ось чому, використовуючи форму “Galatia”, ідентичну назві римсько-візантійської малоазійської провінції, щоб уникнути непорозумінь, Фіадоні, а вслід за ним і Длугош, у звістці про втечу візантійського імператора з Константинополя, спеціально уточнюють, що втікач вирушив у Галацію, яка є частиною Русі.

4. Про ім'я та особу імператора Аскарія

Не витримує критики і припущення І. Гралі про те, що під ім'ям Аскарія в звістці Фіадоні–Длугоша міг ховатися Феодор Ласкар. Цей знатний вельможа, хоча й поріднився з Олексієм III, одружившись з його донькою Анною⁴¹, ніколи не правив

³⁸ Иоанн де Плато Карпини. *История монголов*. Вильгельм де Рубрук. *Путешествие в восточные страны*. Введ., пер. и прим. А. И. Малеина. Санкт-Петербург 1911, с. 66–67, 81.

³⁹ *Полное собрание русских летописей*. Москва 1998, т. II, стб. 827.

⁴⁰ *Monumenta Poloniae Vaticana*. Cracoviae 1914, t. III, nr 3; Детальніше див.: Włodarski B. *Polityka ruska Leszka Bialego*. Lwów 1925, s. 295–299.

⁴¹ Про цей шлюб повідомляє Микита Хоніат: Никита Хоніат. *История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина*. Пер. под ред. проф. Н. В. Чельцова. Санкт-Петербург 1862, т. II, с. 225.

у Константинополі. За часів облоги і здобуття візантійської столиці хрестоносцями він не міг сприйматися як імператор. “Якимось греком”, що захопив землю “по іншу сторону Рукава (тобто Босфору і Дарданелл. – *О. М.*)”, вважав його, наприклад, Жоффруа де Виллардуен⁴².

Феодор Ласкар не міг втекти з Константинополя під час облоги міста хрестоносцями. На відміну від Олексія III, Феодор Ласкар, як і його брат Костянтин, брав найдіяльнішу участь в обороні. У період між 7 і 17 липня 1203 р. під час однієї з вилазок ромеїв Феодора полонили латиняни, після чого декілька місяців він перебував в ув’язненні. Про такі подробиці його біографії в одній із своїх промов пише видатний візантійський історик і царедворець Микита Хоніат⁴³. Час і обставини звільнення Феодора не повністю з’ясовано⁴⁴.

Не будучи правителем ані в столиці, ані в будь-якій іншій частині імперії, Феодор Ласкар під час облоги Константинополя хрестоносцями, зрозуміло, не міг сприйматися в європейській хроніці як імператор. За відомостями Альбріка з монастиря Трьох Джерел, після здобуття Константинополя і утворення Латинської імперії, Феодор Ласкар ще перебував у столиці та намагався вести переговори з Балдуїном Фландрським, пропонуючи обрати себе імператором ромеїв і обіцяючи за це завоювати територію Малої Азії, приєднавши її до Латинської імперії⁴⁵.

⁴² Тут і далі перекладається за російським виданням: Жоффруа де Виллардуен. *Завоевание Константинополя*. Пер., ст. и комм. М. А. Заборова. Москва 1993, с. 80. – Французький маршал іменує Феодора Ласкаря “Тольдо л’Аскар”.

⁴³ Nicetae Choniatae. *Orationes et epistulae*. Rec. I. A. van Dieten. Berolini; Novi Eboraci 1972, p. 126.

⁴⁴ Про різні версії діяльності і статусу Феодора Ласкаря у 1203–1205 рр. див.: Sinogowitz B. Über das byzantinische Kaisertum nach dem Vierten Kreuzzug (1204–1205). *Buzantinische Zeitschrift*. München 1952, bd. 45, s. 345–352; Oikonomides N. La décomposition de l’empire byzantin a la veille de 1204 et les origines de l’empire de Nicée: a propos de la “Partitio Romaniae”. *XVe Congrès International d’études Byzantines. Rapports et co-rapports*. Athènes 1976, p. 23–25; Lampisidis O. Wunderbare Rettung des Theodores Laskaris durch den Erzengel Michael. *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*. Wien 1977, bd. 26, s. 125–127.

⁴⁵ Albrici monachi Triumfontium Chronikon. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Hannoverae 1874, t. XXIII, p. 885–886.

Суверенним правителем Ласкар став лише тоді, коли після кількох невдач зміг утвердитися в Нікеї. Прийняття ж ним імператорського титулу сталося ще пізніше. На думку більшості сучасних дослідників, він був проголошений нікейським імператором лише навесні або влітку 1206 р.⁴⁶ Після декількох років впертої боротьби Феодору Ласкару вдалося підпорядкувати всіх своїх головних суперників, укласти мир з Латинською імперією, а в березні 1207 р. коронуватися як імператор Нікеї⁴⁷.

Зрозуміло, що Фіадоні, як і його попередник Кузентін, повідомляючи про втечу візантійського імператора з Константинополя під час його першої облоги, мали на увазі діючого на той момент василевса, а не когось, хто стане імператором лише через кілька років і правитиме в іншій частині імперії. Інакше доведеться визнати, що Фіадоні та Кузентін вважали, ніби Феодор Ласкар правив імперією ще до завоювання Константинополя хрестоносцями.

І. Граля вважає, що в Італії в другій половині XIII – на початку XIV ст. нікейський імператор Феодор I Ласкар був відомішим, ніж його попередник – візантійський імператор Олексій III⁴⁸, з чим можна було б погодитися. Однак це аж ніяк не означає, ніби Фіадоні помилково вважав, що правителем Константинополя під час першої облоги хрестоносцями був Феодор Ласкар⁴⁹. Для такої версії потрібні додаткові докази.

У всіх відомих нині джерелах XIII ст., як візантійських, так і західноєвропейських, під час першої облоги Константинополя як імператор Візантії згадується Олексій III, він же й утік з міста липневої ночі 1203 р. Всі інші правителі, що прийняли титул імператора, з'явилися на території Візантії пізніше⁵⁰.

⁴⁶ Angold M. *A Byzantine government in exile: government and society under the Laskarids of Nicaea. 1204–1261*. London 1975, p. 13, 37; Σταυρίδου-Ζαφράκα Α. *Nikaia kai Hπειρος τον 13ο αιώνα*. Θεσσαλονίκη 1990, ε. 55.

⁴⁷ Жаворонков П. И. Империя в изгнании. Вместо предисловия. Георгий Акрополит. *История*. Пер., вступ. ст., комм. и прил. П. И. Жаворонкова. Санкт-Петербург 2005, с. 7.

⁴⁸ Grala H. Tradycja dziejopisarska o powstanie władcy Bizancjum w Haliczu..., s. 651.

⁴⁹ Ibid. Passim.

⁵⁰ Саме так подають справи Микита Хоніат та Георгій Акрополит, а також Жоффрау де Віллардуен, Робер де Кларі, Гунтер Періський, *Devastatio Constantino-*

Таку ж картину змальовують й італійські джерела XIII–XIV ст., проводячи чітку різницю між Олексієм III та іншими правителями, що прийняли титул імператора (Генуезькі та Пізанські аннали, Хроніка Салімбене де Адам та ін.). Сучасник Кузентіна і Фіадоні францисканець Салімбене де Адам (Салімбене Пармський) у своїй Хроніці, написаній між 1283 і 1288 рр., під 1203 р. відзначає втечу Олексія III з Константинополя і коронацію Олексія IV, а під 1204 р. повідомляє про обрання греками нового імператора на ім'я “Аскарі”, що невдовзі втік зі столиці⁵¹.

Ім'я “Аскарій” (Ascarus), назване Кузентіном і Фіадоні (а вслід за ними і Длугошем) щодо візантійського імператора, який втік з Константинополя, в західноєвропейських середньовічних джерелах (насамперед у французьких та італійських) є одним із варіантів написання родового імені Ласкарів⁵².

У Феодора Ласкаря, як відомо, був брат Костянтин, що також займав високе становище при дворі Олексія III⁵³. У ніч на 13 квітня 1204 р., після втечі з Константинополя Олексія V Мурчуфла, Костянтина було проголошено новим імператором,

politana, Арнольд Любекський, Діяння єпископів Гальберштадських, Суассонський Анонім, Альбрік з монастиря Трьох Джерел, Ральф з Коггсхолла та ін. Як діючий імператор Візантії в період підготовки Четвертого Хрестового походу і першої облоги Константинополя Олексій III значиться у посланнях папи Інокентія III, у реляціях графа Гюго де Сен-Поля та ін. – Див.: Noble P. S. *Eyewitnesses of the Fourth Crusade – the War against Alexius III*. RMS. Reading 1999, vol. 25; Andrea A. J. *Contemporary sources for the fourth crusade*. Leiden; Boston; Köln 2000; Whitbi M. *Byzantines and crusaders in non-Greek sources, 1025–1204*. Oxford; New York 2007.

⁵¹ Салімбене де Адам. *Хроніка*. Пер. с лат., стаття и комент. О. Ф. Кудрявцева, И. С. Култышевой, С. С. Прокопович (и др.). Москва 2004, с. 32–33. Про час і обставини створення хроніки див.: Кудрявцев О. Ф. “Хроніка” францисканца Салімбене де Адам: историописатель и время. *Там само*, с. 829–830.

⁵² Prinzing G. Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens., s. 18, anm. 20; Grala H. *Tradicija dziejopisarska o powstanie władcy Bizancjum w Haliczu...*, s. 643–644.

⁵³ Про Костянтина Ласкаря і його політичну діяльність у 1203–1205 рр. див.: Жаворонков П. И. У истоков образования Никейской империи (оценка деятельности Константина XI Ласкаря). *Византийский временник*. Москва 1977, т. 38, с. 30–35; Savvidēs A. G. C. Constantine XI Lascaris. Uncrowned and Ephemeral “Basileus of the Rhomaioi” after the Fall of Constantinople to the Fourth Crusade. 1204–1205. *Βυζαντιακά*. Θεσσαλονίκη 1987, т. 7, р. 141–174; Eusdem Συμπληρωματικά στοιχεία για τόν εφήμερο Βυζαντινό αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ΙΑ Λάσκαρι (1204–1205). *Βυζαντιακά*. Θεσσαλονίκη 1999, т. 19, ε. 195–210.

проте, переконавшись у ненадійності свого становища, через кілька годин він утік з міста⁵⁴.

Таким чином, Костянтин Ласкар має значно більше формальних підстав вважатися “імператором Аскарієм”, що втік від хрестоносців з Константинополя (у повідомленні Фіадоні–Длугоша), ніж його брат Феодор. Проте обставини біографії обох братів виключають можливість їх перебування в Галицько-Волинській Русі⁵⁵.

Хоча форма “Аскарій”, яку використовують Фіадоні–Длугош, перш за все вказує на представника роду Ласкарів, це ще не означає, що дане ім’я не могло бути застосоване до представника іншої династії.

Як справедливо зауважив М. Котляр, у деяких іноземних джерелах, особливо арабських, починаючи з XIII ст., всі візантійські імператори іменуються незалежно від їх справжніх імен “Ласкарями”; ця “збірна” назва поширювалася не лише на правителів з роду Ласкарів, але й на Палеологів⁵⁶. Додамо, що і руські літописці родовим ім’ям Ласкарів інколи позначали правителів з інших династій, у тому й представників роду Ангелів. Наприклад, у Руському хронографі редакції 1512 р. правителем Фессалії, Іллірії і Солуні названий Феодор Ласкар⁵⁷, насправді ж ці землі перебували під владою Феодора Дуки Ангела, імператора Фессалонікійського⁵⁸.

Не можна виключати, що родове прізвисько знаменитої династії згодом могло бути перенесене іноземними авторами не лише на її наступників, але й на найближчих попередників, зокрема на Олексія III, тестя Феодора Ласкаря. Це є ймовірним, адже сам Олексій цурався свого патроніму “Ангел”, прагнучи замінити його на інше, яке належало, на його думку, більш славній

⁵⁴ Sinogowitz B. Über das byzantinische Kaisertum nach dem Vierten Kreuzzug..., s. 352–353.

⁵⁵ Grala H. Tradycja dziejopisarska o pobycie władcy Bizancjum w Haliczu..., s. 647–649.

⁵⁶ До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р., с. 116; *Дипломатия Южной Руси...*, с. 95.

⁵⁷ *Полное собрание русских летописей*. Москва 2005, Т. XXII, с. 392.

⁵⁸ Див. про нього: *Η γενεαλογία των Κομνηνών*. Θεσσαλονίκη 1984, т. 2, ε. 548–637.

династії, на що прямо вказує Микита Хоніат: “Залишивши прозвання Ангела, цар Олексій почав іменувати себе Комніном, – чи тому, що його власне прізвисько здавалося йому не досить славетним як залишок комніновської знаменитості, або тому, що хотів таким чином разом зі своїм братом (Ісааком II. – *О. М.*) поховати і його прізвисько”⁵⁹.

В офіційних документах і на монетах, що дійшли до наших часів, Олексій III також іменується Комніном⁶⁰. Серед правителів Візантії взагалі існував звичай міняти своє родове ім’я, виходячи з міркувань престижу⁶¹.

За відомостями Альбріка з монастиря Трьох Джерел, Олексій III користувався також ім’ям Андроник, прийнятим на честь одного зі своїх попередників з династії Комнінів – імператора Андроника I. Описуючи правління і вигнання Олексія, Альбрік разом з ім’ям Кіролексій (*Kyralexius*) часто використовує його друге ім’я – Андроник⁶².

Необхідно визнати, що навіть якщо в папському оточенні через декілька десятиліть після закінчення Четвертого Хрестового походу і могли забути або переплутати ім’я візантійського імператора, все одно у повідомленні про втечу василевса з обложеної столиці бралось до уваги лише того правителя, який був візантійським імператором під час першої облоги міста. Ним міг бути тільки Олексій III. Фіадоні, а також і Длугош, не називають його особистого імені, а вказують лише родове. На наш погляд, вірогіднішим є застосування пізнішими хроністами щодо особи Олексія III родового імені Ласкарів (дійсно, добре відомого в Західній Європі з причини їх багатолітньої боротьби з Латинською імперією), ніж пошуки можливостей ототожнення

⁵⁹ Тут і далі перекладається за російським виданням: Никита Хоніат. *История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина*. Пер. под ред. проф. Н. В. Чельцова. Санкт-Петербург 1862, т. II, с. 147.

⁶⁰ Treu K. *Byzantinische Keiser in den Schreiberntotizen griechischer Handschriften*. *Byzantinische Zeitschrift*. 1972, bd. 65, hft. 1, s. 19; Sear D. R. *Byzantine Coins and their Values*. London 1974, p. 356–368.

⁶¹ Чеснокова Н. П. Византийская династическая идея эпохи Комнинов и Ангелов (конец XI – начало XIII вв.). *Древнейшие государства Восточной Европы. 2002 год*. Москва 2004, с. 196.

⁶² *Albrici monachi Triumphontium Chronikon...*, p. 879–887.

Олексія з кимось із сучасних йому представників цієї династії – Феодором або Костянтином.

5. Херсонес Фракійський чи Херсонес Таврійський?

Інше припущення І. Гралі, за яким Аскарій спочатку втік нібито до Херсонеса Фракійського, а потім до Галатії, явно суперечить вказівці Фіадоні про те, що шлях втікача з Константинополя проходив через Чорне море.

Херсонес Фракійський або Галліполі (Gelibolu, Çanakkale, Καλλιπόλις) – назви, що носять місто і півострів, які із заходу омиває Егейське море, а зі сходу Дарданелли, розташований на південь від Константинополя, тобто в протилежному напрямку від Чорного моря⁶³. Зрозуміло, що дістатися з Константинополя до Херсонеса Фракійського через Чорне море неможливо. Більше того, якщо припустити, що візантійський імператор втік із столиці до Херсонеса Фракійського, то доведеться визнати, що він шукав порятунку, прямуючи назустріч військам своїх ворогів.

Усі західноєвропейські автори XIII ст., чий твори є нині головним джерелом з історії Четвертого Хрестового походу (Жоффруа де Віллардуен, Робер де Кларі, Альбрік з монастиря Трьох Джерел та ін.), описуючи шлях хрестоносців до Константинополя, в один голос стверджують, що війська просувалися з півдня, тобто зі сторони Егейського моря і Дарданелл. У кінці травня 1203 р. флот хрестоносців залишив острів Корфу, де лицарі провели близько трьох тижнів дорогою із Задара. Обігнувши Пелопоннес, від острова Андрос кораблі хрестоносців підійшли до Дарданелл і на початку червня взяли розташоване на самому початку цієї протоки місто Абідос, що стало базою для подальшого просування до столиці імперії. Підтягнувши резерви і поповнивши запаси харчів, флот пішов протоками далі і в кінці червня дістався монастиря св. Стефана, розташованого у п'яти милях на південь від фортеці Сім Веж. Звідси кораблі хрестоносців увійшли до гавані Константинополя⁶⁴.

⁶³ Див.: Soustal P. *Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos)*. Wien 1991 (Tabula imperii Byzantini. Bd 6).

⁶⁴ Див.: Жоффруа де Виллардуэн. *Завоевание Константинополя...*, с. 32–33, 250–251; Робер де Кларі. *Завоевание Константинополя*. Пер., ст. и комм.

Сумнівним здається припущення І. Гралі про те, що Фіадоні або Кузентін могли сплутати Херсонес Таврійський із Херсонесом Фракійським, а Чорне море з морем Егейським або Дарданеллами лише на тій підставі, що за договором про розподіл візантійських земель між хрестоносцями 1204 р. територія Херсонеса Фракійського відійшла до венеціанців. І, оскільки про це важливе придбання було добре відомо в Італії, назва “Херсонес” за часів Кузентіна нібито асоціювалася з Херсонесом Фракійським⁶⁵.

Не менш відомими в Італії та й у всій Європі стали численні італійські колонії, засновані в Причорномор’ї і Призов’ї в XIII–XIV ст. Венецією, Генуєю і Пізою. Центром цих колоній був Крим, освоєння якого італійськими купцями почалося ще в XII ст. і набуло масового характеру відразу ж після завоювання Константинополя і створення Латинської імперії⁶⁶. Під владою венеціанців, а потім генуезців давні торговельні центри Криму, – перш за все, Феодосія (Кафа), Боспор (Керч) та Солдайя (Судак) – перетворилися на найбільші центри міжнародної торгівлі середньовіччя⁶⁷. Вже у XIII ст. в Італії існували детальні лоції Чорного моря з вказівкою основних судноплавних річок, мисів, проток і лагун уздовж його західного і північного берегів⁶⁸. У перші десятиліття XIV ст. на італійських портоланах з’явилися реалістичні зображення берегових ліній Чорного і Азовського морів з усіма їхніми бухтами, мисами і півостровами (портолани Джіованні да Каріквано початку XIV ст., П’єтро Весконт

М. А. Заборова. Москва 1986, с. 31; Albrici monachi Triumphontium Chronikon..., р. 883.

⁶⁵ Grala H. Tradycija dziejopisarska o pobycie władcy Bizancjum w Haliczu..., s. 652.

⁶⁶ Schaube A. *Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge*. München; Berlin 1906, s. 238–239.

⁶⁷ Див.: Секиринский С. *Очерки истории Суружа в IX–XV веках*. Симферополь 1955; Соколов Н. П. *Образование Венецианской колониальной империи*. Саратов 1963, гл. 12; Якобсон А. Л. *Крым в средние века*. Москва 1973; Еманов А. Г., Попов А. И. *Итальянская торговля на Черном море в XIII–XV вв. Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века*. Отв. ред. В. Н. Королев. Ростов-на-Дону 1988.

⁶⁸ Todorova E. More about Vicina and the West Black Sea Coast. *Etudes balkaniques*. Sofia 1978, t. XIV, nr. 2; *Её же*. Северное побережье Черного моря в период позднего средневековья. *История СССР*. 1989, № 1.

1311 р., Пауліно Міноріти 1320 р., Маріно Санудо 1321 р., вже загаданий портолан Ангеліно де Далорто та ін.)⁶⁹.

Стверджувати, що італійський хроніст початку XIV ст. переплутав Херсонес Фракійський із Кримом і Галичину із Галатією, а під ім'ям імператора Аскарія мав на увазі Феодора Ласкаря можна було б, вказавши факти, що підтверджували б перебування останнього в Галліполі і в Галатії після звільнення з латинського полону. Але таких фактів немає. Діяльність Феодора Ласкаря в 1204–1205 рр. дійсно розгорталася в Малій Азії, але вона ніяк не пов'язана з територією Галатії. Не прийнятий жителями Нікеї, які вже визнали імператором його брата Костянтина, Феодор пішов до району Пруси. Оплотом його боротьби з латинянами і суперниками з середовища грецької аристократії були Південна Віфінія та Місія, а також район Смірни. Ці території й стали колискою майбутньої Нікейської імперії⁷⁰. Розташовані далі на схід землі Галатії на час описуваних подій перебували у складі Іконійського султанату⁷¹.

6. Імператор Олексій III у вигнанні

Не лише Фіадоні, але й деякі сучасники подій у своїх повідомленнях засвідчують, що з обложеної столиці в ніч на 18 липня 1203 р. імператор втік на північ, і його шлях дійсно проходив через Чорне море. Найповніші відомості подає Микита Хоніат, вказуючи важливі подробиці події й місце, де сховався втікач: “Повідомивши про своє рішення деяким зі своїх довірених і родичів, узявши також з собою доньку Ірину, десять центенаріїв золота і різні царські прикраси, зроблені з коштовних каменів і яскравих перлів, цар біля першої зміни нічної варти з

⁶⁹ Калинина Т. М., Подосинов А. В. Азовское море в античной, средневековой европейской и в арабской картографии. *Ad fontem / У источника. Сб. ст. в честь С. М. Капитанова*. Отв. ред. С. О. Шмидт. Москва 2005, с. 112, прим. 27; Джексон Т. Н., Коновалова И. Г., Калинина Т. М., Подосинов А. В. “Русская река”. *Речные пути Восточной Европы в античной и средневековой географии*. Москва 2007, с. 68.

⁷⁰ Жаворонков П. И. У истоков образования Никейской империи..., с. 32.

⁷¹ Див.: Savvidēs A. G. C. *Byzantium in the Near East its relations with the Seljuk sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians, of Cilicia and the Mongols. 1192–1237*. Thessalonikē 1981.

усією можливою поспішністю полетів до Девельта, де вже наперед приготував собі притулок”⁷².

Девельтом візантійці називали теперішній Бургас – портове місто, розташоване на березі Чорного моря поблизу болгарського кордону⁷³.

Перебування Олексія III у Девельті, судячи з тексту Микити Хоніата, тривало недовго. Невдовзі “колишній цар” перебрався до Адріанополя “у надії знову повернути собі царський престол”⁷⁴. Проте новий імператор Олексій IV разом з найнятими за гроші військами Боніфация Монферратського, негайно вирушив у похід проти свого поваленого дядька, змусивши його залишити Адріанополь й “бігти ще набагато швидше і набагато далі, ніж раніше”⁷⁵. Очевидно, історик мав тоді на увазі втечу Олексія Ангела за межі імперії. Це впливає з наступного повідомлення про те, що Олексій IV, переслідуючи втікача, “обійшов міста Фракії, влаштував їх управління, або, краще сказати, обібрав їх начисто”; ніде не знайшовши свого дядька, повернувся до Константинополя⁷⁶.

Далі у своєму оповіданні Хоніат переходить до інших подій і на значний час втрачає із зору поваленого імператора. Олексій III знову потрапив історикові на очі лише через рік, коли восени 1204 р. з’явився у Ларіссі і з’єднався з військами правителя Корінфа Лева Стура⁷⁷.

Продовжувач Микити Хоніата Георгій Акрополіт певною мірою дозволяє заповнити недостатність відомостей про мандрівки Олексія Ангела. Щоправда, його свідчення про маршрут втечі Олексія з Константинополя відрізняються від даних Хоніата: “Імператор же Олексій Ангел, таємно втікши з Констан-

⁷² Тут і далі перекладається за російським виданням: Никита Хоніат. *История...*, с. 283.

⁷³ *O city of Byzantium: annals of Niketas Choniates*. Ed. H. J. Magoulias. Detroit 1984, p. 404.

⁷⁴ Никита Хоніат. *История...*, т. II, с. 296.

⁷⁵ Там само, с. 297.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само, с. 369.

тинополя, прибув до Філіппополя, але, неприйнятий мешканцями, подався до Мосінополя і там вирішив зупинитися”⁷⁸.

У своєму викладі подій Акрополіт також припускається значного хронологічного пропуску: перебування Олексія у Мосінополі слід віднести до весни–літа 1204 року.

Про це свідчить інше повідомлення Акрополіта, а також розповідь Віллардуена про те, що під час перебування Олексія Ангела у Мосінополі до нього після втечі з Константинополя прибув черговий імператор Олексій V Мурчуфл, який убив свого попередника Олексія IV і на деякий час захопив трон⁷⁹. За наказом Олексія Ангела Мурчуфла осліплено під час відвідин лазні у Мосінополі⁸⁰.

Якщо враховувати, що з Константинополя Мурчуфл утік 12 квітня 1204 р., прямуючи до свого тестя в Мосінополь (незадовго до того він одружився з донькою Олексія III Євдокією)⁸¹, то і появу у Мосінополі самого Олексія III слід, ймовірно, датувати квітнем 1204 р.⁸² Уже в середині червня латинський імператор Балдуїн (Бодуен) I підійшов з військами до Мосінополя й змусив Олексія тікати до Фессалонік⁸³.

На початку серпня 1204 р. Фессалоніки перейшли під владу імператора Балдуїна I, а згодом були передані ним Боніфацію Монферратському⁸⁴. Олексій Ангел знову мусив рятуватися втечею і, за словами Хоніата, “прихистився в Темпейських ущелинах Фессалії”. Пізно восени 1204 р. у фессалійському місті Лариссі Олексій приєднався до військ Лева Стура, що захопив

⁷⁸ Тут і далі перекладається за російським виданням: Георгий Акрополит. *История...*, с. 50.

⁷⁹ Про цього візантійського правителя див.: Hendrickx B., Matzukis C. Alexios V Doukas Mourtzouphlos: His Life, Reign, and Death (? – 1204). *Ελληνικά. Θεσσαλονίκη* 1979, т. 31.

⁸⁰ Георгий Акрополит. *История...*, с. 50; Жоффруа де Виллардуэн. *Завоевание Константинополя...*, с. 69–70.

⁸¹ *Oxford Dictionary of Byzantium*. Ed. A. P. Kazhdan. New York; Oxford 1991, vol. I, p. 66.

⁸² Prinzing G. Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens..., s. 5.

⁸³ Георгий Акрополит. *История...*, с. 50; Жоффруа де Виллардуэн. *Завоевание Константинополя...*, с. 70.

⁸⁴ Жоффруа де Виллардуэн. *Завоевание Константинополя...*, с. 72, 76–77.

владу у Середній Греції та в Пелопоннесі, видавши за нього свою доньку Євдокію⁸⁵.

Після цього Олексій Ангел на деякий час перемістився до Корінфа, столиці свого нового зятя. Проте ранньої весни 1205 р., коли Корінф обложили війська Боніфація Монферратського, Олексій, що намагався втекти з міста, був узятий у полон і висланий до фессалійського міста Алмір (на березі затоки Воло)⁸⁶. При цьому Боніфацій відняв у нього всі царські інсигнії та відіслав їх до Константинополя імператорові Балдуїну⁸⁷.

Невдовзі экс-імператора перевезено у Фессалоніки, а звідти під конвоєм на галері він був відправлений до Генуї, а потім – до замку Монферрат, де пробув кілька років. Лише у 1208 або 1209 р. його двоюрідний брат Михайло I Ангел, правитель Епіра, за великі гроші зумів викупити Олексія з полону⁸⁸.

Георгій Акрополіт повідомляє подробиці останніх років життя імператора⁸⁹. Недовго пробувши у Михайла I, Олексій III приблизно у 1210 р. прибув до іконійського султана Гійаса ад-діна Кай-Хосрова I і разом із ним 17 червня 1211 р. взяв участь у битві під Антіохією з нікейським імператором Феодором I Ласкарем. Битва закінчилася загибеллю Кай-Хосрова і взяттям у полон Олексія⁹⁰. Згідно з описами Феодора Скутаріота (автора доповнень до Історії Георгія Акрополіта), в Нікеї, на вимогу членів синкліта та війська Олексій був осліплений⁹¹. Після цього його було заслано у монастир, де він невдовзі й помер⁹².

⁸⁵ Никита Хониат. *Історія...*, т. II, с. 369.

⁸⁶ Κορδῶσης Μ. Ε. Ο ἐκπτώτος Βυζαντινός αυτοκράτορας Ἀλέξιος Γ' στὴ Μακεδονία καὶ Θεσσαλία. *Διεθνές Συμπόσιο "Βυζαντινὴ Μακεδονία". 324–1430*. Θεσσαλονίκη 1995, ε. 168–169.

⁸⁷ Никита Хониат. *Історія...*, т. II, с. 385; Жоффруа де Виллардуэн. *Завоевание Константинополя...*, с. 79.

⁸⁸ Loenertz R.-J. Aux origines du despotat d'Épire et de la principauté d'Achaïe. *Byzantion*. Bruxelles 1973, t. 43, p. 370–376.

⁸⁹ Георгий Акрополит. *Історія...*, с. 52–54.

⁹⁰ Див.: Жаворонков П. И. Nikeйско-латинские и никейско-сельджукские отношения в 1211–1216 гг. *Византийский временник*. Москва 1976, т. 37, с. 48–50.

⁹¹ Theodori Scutariotae. *Additamenta. Georgii Acriopolitae. Opera*. Ed. P. Wirth. Stuttgart 1978, vol. I, p. 278.

⁹² Більш детальні відомості про біографію Олексія III в період після втечі з Константинополя див.: Ferjančić B. *Rapports entre Grecs et Latins après 1204*. *Зборник*

7. Перебування екс-імператора в Болгарії і переговори з царем Іваном Калояном

У бурхливій біографії Олексія Ангела в період, коли він був позбавлений імператорського трону, є лише один, порівняно невеликий часовий проміжок, який виявився неосвітленим у хроніках візантійських істориків XIII ст.: від серпня 1203 р., коли екс-імператор залишив Адріанополь, до квітня 1204 р., коли він з'явився у Мосінополі. Відсутність у візантійських джерелах відомостей про Олексія III, що стосуються осені–зими та ранньої весни 1203–1204 рр., мабуть, пояснюється тим, що весь цей час він знаходився поза межами імперії.

Ця прогалина може бути заповнена завдяки свідченню ще одного сучасника описуваних подій – автора анонімною хроніки, відомої під назвою “Балдуїн Константинопольський”. За відомостями цього джерела, незабаром після втечі з Константинополя Олексій Ангел з'явився в межах Болгарського царства, прямуючи до царя Івана Калояна: “І так увійшовши до Константинополя і розшукуючи Олексія, [хрестоносці його] не знайшли, оскільки разом з п'ятьма тисячами людей [він] тікає до Іоанна, короля Валахії”⁹³.

Наведене свідчення заслуговує на довіру, оскільки походить з джерела, що виникло, за наявними даними, не пізніше 1219 р.⁹⁴ Отже, звістка про втечу Олексія до Болгарії належить до найближчих за часом виникнення до описуваної події і укладена, до того ж одним з її очевидців. Про втечу візантійського імператора з Константинополя до “Валахії” повідомляється у Генуезьких анналах (у частині, складеній продовжувачем Каффаро і доведеної до 1293 р.)⁹⁵.

радова. *Византолошки институт Српске академике наука*. Београд 1967, књ. 10, с. 174–176; Prinzing G. *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens...*, s. 1–15.

⁹³ “Et sic intrantes Constantinopolim et Alexium quaerentes minime inveniunt; nam cum quinque millibus hominum fugam capit versus Johanem, regem Valahiae”. – Balduinus Constantinopolitanus. *Fontes rerum Austriacarum. Diplomataria et acta*. Wien 1856, vol. XII, p. 297.

⁹⁴ Klimke J. *Die Quellen zur Geschichte des 4. Kreuzzuges*. Breslau 1875, s. 58; Mirdita Z. *Vlasi u historiografiji*. Zagreb 2004, s. 42.

⁹⁵ *Annales Januenses [Caffari]*. Ed. G. Pertz. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Hannoverae 1863, t. XVIII, p. 123.

Перебування Олексія III у Болгарії та переговори з царем Іваном Калояном підтверджуються також двома документами Охридського архієпископства, датованими 1218–1219 рр. У одному з актів Охридського синоду, а також у листі архієпископа Димитрія Хоматіана до митрополита Керкіри Василя Педіадіту йдеться про нещодавні переговори візантійського імператора та константинопольського патріарха з царем і патріархом Болгарії⁹⁶.

Зокрема, у вказаних документах, які майже дослівно повторюють один одного, читаємо про те, що деякий час тому “влада імператора на Заході” була “вся переміщена до Болгарії”. Це сталося тоді, “коли сам імператор, втікач з Константинополя, знаходився в скруті”. В цей же час константинопольський патріарх “був у переговорах із царем Болгарії, а також із болгарським патріархом”; “тоді ці переговори були природні, тому що вони (болгари. – О. М.) мали [своїх] єпископів у тих областях, які знаходилися під їх владою, оскільки вони залишили надію на відновлення влади Візантії”. Для датування описуваних подій важливою є вказівка на те, що вони відбувалися “під час натиску латинян і зникнення монархії”⁹⁷.

Очевидно, в наведених звістках йдеться про константинопольського патріарха Іоанна X Каматіра. Він мусив приєднатися до переговорів із болгарським царем і патріархом пізніше, оскільки знаходився в обложеному Константинополі аж до другого штурму міста хрестоносцями і залишив його разом з іншими біженцями лише у квітні 1204 р.⁹⁸

⁹⁶ Див.: Снегаров И. *История на Охридската архиепископия (от основането и до завладяването на Балканския полуостров от турките)*. София 1924, т. 1, с. 100, 130, 207; Златарски В. Н. *История на българската държава през средните векове*. София 1994, т. 3, с. 171.

⁹⁷ Ников П. Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква. *Списание на Българската академия на науките*. София 1921, кн. XX, с. 47–49, 54–55.

⁹⁸ *Niggel Th. Joannes X. Kamateros (1198–1206)*. *Lexikon für Theologie und Kirche*. 2 Aufl. Hrsg. von I. Hofer und K. Rahner. Freiburg 1959, bd. V, sp. 1048. – Див. також: Wirth P. Zu Frage eines politischen Engagement Patriarchs Johannes X. Kamateros nach dem vierten Kreuzzuge. *Byzantinische Forschungen*. Amsterdam 1972, bd IV, s. 248–254.

Як вважав В. Златарський, Олексій III почав вести переговори з болгарським царем Іваном Калояном про військову допомогу проти хрестоносців відразу після прибуття в Девельт, але, незважаючи на всі старання, ці переговори ні до чого не привели: Калояна не зацікавили пропозиції імператора⁹⁹. До такого ж висновку назагал схиляється і Г. Принцінг, відзначаючи при цьому, що зусилля Олексія, все ж, виявилися не зовсім марними¹⁰⁰.

Болгарський цар Іван Калоян, що отримав у 1204 р. від папи Інокентія III титул “короля Болгар і Валахів”, відіграв найважливішу роль у боротьбі з хрестоносцями. Незабаром в битві при Адріанополі 14 квітня 1205 р. він завдав нищівної поразки армії Латинської імперії та взяв у полон її імператора Балдуїна I¹⁰¹. Можливість тісних контактів з болгарським царем Олексія III підтверджується також і тим фактом, що у 1204 р. значна група візантійських аристократів з оточення поваленого імператора звернулася до Калояна за військовою підтримкою: саме завдяки союзу з фракійською знаттю останній наважився у 1205 р. розпочати війну з латинянами¹⁰².

Наведені повідомлення дають підстави вважати, що колишній імператор Візантії Олексій III у період після серпня 1203 р. і до квітня 1204 р. (тобто більше півроку) перебував у межах Болгарії з метою пошуку військових союзників проти хрестоносців. Отже, він мав досить часу та можливостей для налагодження відносин із сусіднім Галицько-Волинським князівством, навіть і для особистих відвідин Галича.

⁹⁹ Златарски В. Н. *История на българската държава през средните векове...*, т. 3, с. 170–171.

¹⁰⁰ Prinzing G. *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens...*, s. 6.

¹⁰¹ Див.: Каждан А. П., Литаврин Г. Г. *Очерки истории Византии и южных славян*. Санкт-Петербург 1998, с. 235–237; Паскалев В. *История на България*. София 1979, т. 3, с. 139–144; Петров П. *Възстановяване на Българската държава. 1185–1197*. София 1985, с. 326; Мутафчиев П., Гюзелев В. *История на българския народ: 681–1323*. София 1986, с. 274; Ангелов П. *Българската средновековна дипломатия*. София 1988, с. 103, 123, 125; Ангелов Д., Чолпанов Б. *Българска военна история от втората четвърт на X до втората половина на XV в.* София 1989, с. 89–90; Ангелов Д. *Византия: политическа история. Стара Загора, 1994 (Българската народност през вековете)*, с. 249–254 та ін.

¹⁰² Prinzing G. *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens...*, s. 8 f.

8. Роль Галича в підтримці претендентів на візантійський і болгарський престолі і союз Романа Мстиславича з Олексієм III

Не можна погодитися з І. Гралею, який намагається довести, що, ведучи переговори з Іваном Калояном, Олексій III не міг дозволити собі поїздки до Романа Мстиславича у Галич, оскільки болгарському цареві навряд чи сподобалися б переговори василевса з галицько-волинським князем, який був військовим союзником Візантії на ґрунті спільної боротьби з половцями, – союз Візантії з Руссю міг мати антиболгарську спрямованість¹⁰³.

Але не можна не враховувати нової політичної ситуації на Балканах, яка абсолютно змінилася після захоплення Константинополя хрестоносцями, коли Олексій III вже не мав змоги становити колишню загрозу для Болгарії, але така загроза почала виходити від латинян¹⁰⁴. Головною метою поваленого візантійського імператора був пошук військових союзників і продовження боротьби з латинянами. Олексій III залишався одержимим прагненням “знову повернути собі царський престол”¹⁰⁵. Усі подальші роки, аж до самої смерті, він наполегливо шукав допомоги, звертаючись до правителів різних держав, що виникли як на теренах Візантійської імперії, так і за її межами.

Важко припустити, що за таких обставин, знаходячись поблизу кордонів Галицько-Волинської Русі, Олексій міг би відмовитися від можливості звернутися за допомогою до свого давнього союзника Романа Мстиславича, і що повідомлення про його поїздки до Галича Кузентіна і Фіадоні, авторів, віддалених від описуваних подій всього кількома десятиліттями, могло бути лише вигадкою або непорозумінням.

Звернення по допомогу до галицького та інших руських князів з боку претендентів на візантійський престол були вельми

¹⁰³ Grala H. Tradycja dziejopisarska o pobycie władcy Bizancjum w Haliczu..., s. 646.

¹⁰⁴ Про роль латинян у розвитку візантійсько-болгарських відносин у 1204–1206 рр. див. спеціальні дослідження А. Крантонелле та А. Данчевої-Васильової: Κραντωνέλλη Α. *Η κατά των λατίνων έλληνο-βουλγαρική σύμπραξις έν Φράκη. 1204–1206*. Αθήνα 1964; Данчева-Василиева А. *България и Латинската империя (1204–1261)*. София 1985, с. 43–44 та ін.

¹⁰⁵ Никита Хониат. *История...*, т. II, с. 296.

поширеним явищем в історії русько-візантійських відносин. Рятуючись від переслідувань свого двоюрідного брата імператора Мануїла I, в кінці 1164 р. Андронік Комнін, за відомостями Микити Хоніата та Іоанна Кіннама, втік до Галичини¹⁰⁶. Його перебування у Галичі підтверджують й руські літописи¹⁰⁷. Через деякий час імператор Мануїл надіслав до Галича двох митрополитів, які й вмовили Андроніка повернутися до Константинополя¹⁰⁸. У 1185 р. Андронік Комнін, тоді вже візантійський імператор, опинившись під загрозою втрати трону, знову спробував втекти на Русь, мабуть до того ж таки Ярослава Осмомисла у Галич. Він встиг сісти на трієру і підійти до Чорного моря. Але через штиль його трієра не змогла набрати швидкість і її наздогнали прибічники нового імператора Ісаака II Ангела. Андроніка було схоплено, повернено до столиці й жорстоко убито¹⁰⁹.

Тим самим маршрутом через 18 років утік із Константинополя імператор Олексій III, який, зрозуміло, не міг не знати про зв'язки свого попередника з Галичем і про ту підтримку, яку той там знаходив, – батько Олексія III Андронік Дука Ангел входив до кола найближчих довірених осіб імператора Андроніка I¹¹⁰.

Сам Олексій III підтримував постійні контакти з галицько-волинським князем Романом Мстиславичем. Новгородський боярин Добряня Ядрейкович, що став згодом архієпископом Антонієм, під час одного з своїх відвідань столиці Візантії бачив там послів “від великого князя Романа”, яких очолював боярин Твердята Остромирич¹¹¹. Дослідники датують перше

¹⁰⁶ *Nicetae Choniatae historia*. Rec. I. Bekker. Bonnæ 1835, p. 168–171, 172–173 (lib. IV, cap. 2; lib. V, cap. 3); *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestare*. Rec. A. Meineke. Bonnæ 1836, p. 235–236 (lib. V, cap. 12).

¹⁰⁷ *Полное собрание русских летописей*. Москва 1998, т. II, стб. 524; Москва 2000, т. IX, с. 232.

¹⁰⁸ Див.: Юревич О. *Андроник I Комнин*. Санкт-Петербург 2004, гл. IV: “Пребывание Андроника в Галицкой Руси”. Див. також: Tiuliumeanu M. *Andronic I Comnenul*. Iasi 2000.

¹⁰⁹ Юревич О. *Андроник I Комнин*..., с. 158–160.

¹¹⁰ Βάρζος Κ. Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν..., т. 2, ε. 726–727; *Oxford Dictionary of Byzantium*..., vol. I, p. 64–65, 97–98.

¹¹¹ *Путешествие новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце 12-го столетия*. С предисловием и примечаниями П. Савваитова. Санкт-Петербург 1872, с. 78–79.

відвідання Добринєю Константинополя травнем 1200 р.; очевидно в цей же час він мав зустріти там послів галицько-волинського князя¹¹².

Микита Хоніат говорить про Романа Мстиславича як про посланого Богом рятівника імперії. Описуючи напад волохів і половців, що ледве не закінчився завоюванням візантійської столиці, історик відзначає: “Саме Роман, князь галицький, швидко приготувавшись, зібрав хоробру і численну дружину, напав на команів і, безупинно пройшовши їх землю, розграбував і спустошив її. Повторивши кілька разів такий напад на славу і велич святої християнської віри..., він зупинив набіги команів і припинив ті жахливі лиха, які терпіли від них римляни, подавши таким чином єдиновірному народові несподівану допомогу, непередбачене заступання і, так би мовити, самим Богом посланий захист”¹¹³.

Очевидно, Роман Мстиславич мав якісь довгострокові союзницькі зобов’язання щодо Візантії, оскільки військова допомога, яку він їй надавав, мала систематичний характер. На користь імперії галицько-волинський князь неодноразово здійснював військові походи проти половців, здобувши значні успіхи у боротьбі з ними¹¹⁴. Крім того, Роман діяв, підтримуючи Візантію також і в її конфліктах з Болгарією¹¹⁵.

Союз Романа з Олексієм III скріпив шлюб галицько-волинського князя з родичкою візантійського імператора, якою є вагомі підстави вважати доньку Ісаака II Анну¹¹⁶. Втім можливо й

¹¹² Див.: Белоброва О. А. “Книга Паломник” Антония Новгородского: (К изучению текста). *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР*, Ленинград 1974, т. XXIX; Seemann K. D. *Die altrussische Wallfahrtsliteratur*. München 1976, s. 213–221, 413, 449–450.

¹¹³ Никита Хоніат. *История...*, т. II, с. 246.

¹¹⁴ Brand Ch. M. *Byzantium. Confronts the West. 1180–1204...*, p. 132; Vasary I. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365*. Cambrege 2005, p. 48–49. – Див. також: Котляр Н. Ф. *Дипломатия Южной Руси...*, с. 88–89;

¹¹⁵ Grala H. Rola Rusi w wojnach bizantyńsko-bułgarskich przelomu XII i XIII w. *Balkanica Posnaniensia. Acta et Studia*. Poznań 1985, t. II, s. 128–131.

¹¹⁶ Войтович Л. Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбровського). *Княжа доба: історія і культура*. Львів 2007, вип. 1, с. 45–58

те, що новою дружиною Романа стала, як вважає І. Граля, представниця знатного візантійського роду Каматерів, спорідненого з династією Ангелів, на ім'я Марія, що була родичкою також константинопольського патріарха Іоанна X¹¹⁷.

Галицько-Волинська Русь ставала притулком не лише для візантійських імператорів і членів їх сімей, але також і для правителів Болгарії. За відомостями Георгія Акрополіта, знаменитий надалі болгарський цар Іван II Асень, як і його молодший брат Олександр, свої дитячі й юнацькі роки провели на Русі, найвірогідніше у Галичині, рятуючись від переслідувань царя Борила. Брати прожили тут близько десяти років, з 1207 по 1217 рр. За допомогою “руських втікачів”, у яких дослідники бачать галицьких “вигонців”, що мешкали у пониззі Дністра, Іван зумів захопити болгарський престол¹¹⁸.

9. Джерело відомостей Густинського літопису про втечу Олексія Ангела до Галича

Як встановлює І. Граля, повідомлення про втечу Олексія Ангела з Константинополя до Галичини запозичене укладачем Густинського літопису з хронік Мартіна Кромера і Мартіна Бельського, що відтворювали, в свою чергу, звістку Яна Длugoша¹¹⁹. Проте за своїм обсягом повідомлення Густинського літопису перевищує дані польських хроністів. Крім того, автор Густинського літопису називає візантійського імператора його справжнім ім'ям – “Алексей Ангел, царь Греческий”. “Со своими бояры и со множеством богатства и сокровищ” василевс із Константинополя втікає безпосередньо у “Рускую землю ко

¹¹⁷ Grala H. Druge małżeństwo Romana Mściślawowicza. *Slavia orientalis*. Warszawa 1982, r. XXXI, nr 3–4, s. 126.

¹¹⁸ Георгий Акрополит. История..., с. 62. Див. також: Кулаковский Ю. А. Где находилась Вичинская епархия? *Византийский временник*. Санкт-Петербург 1897, т. 4, с. 333; Пашуто В. Т. *Очерки по истории Галицко-Волинской Руси*. Москва 1950, с. 169; Князький И. О. *Славяне, волюхи и кочевники Днестровско-Карпатских земель (конец IX – середина XIII вв.)*. Коломна 1997, с. 209–210; Бибииков М. В. *Византинороссика. Свод византийских свидетельств о Руси*. Москва 2004, т. I, с. 263.

¹¹⁹ Grala H. Tradycja dziejopisarska o pobytcie władcy Bizancjum w Haliczu..., s. 655.

Роману Мстиславичу вь Галичъ”]; про втечу імператора до Херсонеса літописець не згадує¹²⁰.

Невідповідність відомостей польських хронік та руського літопису ставить перед дослідником нове питання – якими додатковими джерелами міг користуватися укладач Густинського літопису в розповіді про втечу Олексія до Галича?

Густинський літопис належить до найзначніших пам’яток українського літописання XVII ст.¹²¹ Найраніша його частина містить факти з давньоруської історії за X – початок XIII ст. Власне у цій частині Густинський літопис дуже близький до Іпатівського (за Хлебніковським списком), але значно коротший. Укладач Густинського літопису використовував також північно-східний, можливо, типу Воскресенського, і, крім того, залишив посилення на “иные русские летописцы”, “наши летописцы”, “польских летописцев”, “угорских летописцев”, Патерик Києво-Печерського монастиря, руський Пролог та ін.¹²²

До джерел, використаних укладачем Густинського літопису, Ю. Мицик відносить також Палінодію Захарія Копистенського¹²³. Саме Палінодія Копистенського, який знав не лише руські та польські, але й візантійські літописи, на думку І. Гралі, стала для укладача Густинського літопису додатковим джерелом відомостей про втечу Олексія III до Галичини¹²⁴. Серед слов’янських джерел Палінодії, використаних при описі здобуття Константинополя хрестоносцями, її автор вказує ще й на Хроніку сербську, у якій І. Граля бачить один із широко розпо-

¹²⁰ Полное собрание русских летописей, т. XL, с. 108.

¹²¹ Новітній аналіз походження пам’ятки та її змісту див.: Suszko H. *Latopis Hustyński. Opracowanie, przekład i komentarze*. Wrocław 2003 (*Slavica Wratislaviensia*, t. CXXIV), s. 13–87.

¹²² Кучкин В. А., Муравьева Л. Л. Предисловие. *Полное собрание русских летописей*, т. XL, с. 3.

¹²³ Мыщык Ю. А. *Украинские летописи XVII века*. Днепропетровск 1978, с. 12. Про Палінодію Захарія Копистенського див.: Завитневич В. Е. *Палинодия Захарии Копыстенского и ее место в истории западно-русской полемики XVI–XVII вв.* Варшава 1883.

¹²⁴ Grala H. Tradycja dziejopisarska o pobycie władcy Bizancjum w Haliczu..., s. 658.

всюджених на Русі у XVI–XVII ст. хронографів, що походять від Руського хронографу редакції 1512 р.¹²⁵

Проте повної відповідності між наведеними джерелами в звістці про падіння Константинополя і втечу Олексія Ангела до Галичини немає¹²⁶. І. Граля вказує ще одне джерело, з текстом якого є паралелі у повідомленнях про облогу і завоювання Константинополя хрестоносцями Густинського літопису. Це – широковідома пам'ятка давньоруської писемності XIII ст., що йменується в літературі “Повістю про завоювання Царгороду фрягами”¹²⁷. Вона збереглася в значній кількості списків, що дійшли у складі кількох літописів¹²⁸. Найдавнішими редакціями пам'ятки, згідно з О. Твороговим, є версії Новгородського Першого та Софійського Першого літописів¹²⁹.

Таким чином, укладач Густинського літопису, як і його попередники, в описі падіння Константинополя користувався широким колом різноманітних джерел. Багато з них вдається ідентифікувати з нині відомими пам'ятками. Але в частині, що стосується відомостей про втечу Олексія III до Галичини, розповідь Густинського літопису не знаходить відповідності з жодним із них.

Тому, як і раніше, актуальним залишається припущення про те, що у розпорядженні автора Густинського літопису міг бути нині втрачений руський літопис, що безпосередньо містив

¹²⁵ Grala H. Tradycja dziejopisarska o pobycie władcy Bizancjum w Haliczu...

¹²⁶ Пор.: Полное собрание русских летописей, т. XXII, с. 392; Памятники полемической литературы в Западной Руси. Санкт-Петербург 1878, кн. 1 (Русская историческая библиотека, т. IV), стб. 1016.

¹²⁷ Grala H. Tradycja dziejopisarska..., s. 659.

¹²⁸ Див.: Мещерский Н. А. Древнерусская повесть о взятии Царьграда фрягами в 1204 году. Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР. Москва; Ленинград 1954, т. X; Його ж: Древнерусская повесть о взятии Царьграда фрягами как источник по истории Византии. Византийский временник. Москва 1956, т. IX; Gordon J. The Novgorod account of the fourth crusade. Byzantion. Bruxelles 1973, т. 58; Freydrank D. Die altrussische Erzählung über die Eroberung Konstantinopels 1204 (Chronista Novgorodiensis). Byzantinoslavica. Praha 1968, т. 29; Клейнберг И. Э. “Дедрик Бернский” в Новгородской I летописи. Летописи и хроники. 1973 г. Москва 1974.

¹²⁹ Творогов О. В. Древнерусские хронографы. Ленинград 1975, с. 148–151; 158–159.

звістку про втечу візантійського імператора до Галичини. На думку М. Котляра, “подібна книжкова легенда могла народитися навіть у справжньому джерелі початку XIII ст.”¹³⁰.

Olexander Maiorov. ANHEL IN HALYCH: DID THE BYZANTINE EMPEROR ALEXIY III VISIST ROMAN MSTYSLAVYCH?

The article investigates the circumstances of the escape of the Emperor Alexiy III to the Halych and Volynian prince Roman mstyslavych after the Crusaders' conquest of Constantinople in 1204.

Key words: Alexiy III Anhel, Roman Mstyslavych, Halych-Volynian Principality, Crusaders.

¹³⁰ Котляр Н. Ф. *Дипломатия Южной Руси...*, с. 96.

**“ЛЕВЬ, ИМЬ ЖЕ ПОЛОВЦИ ДЪТИ СТРАШАХУ”:
СТЕРЕОТИПИ РОМАНА МСТИСЛАВИЧА У ГАЛИЦЬКО-
ВОЛИНСЬКОМУ ЛІТОПИСІ, ВЕЛИКОПОЛЬСЬКІЙ ХРО-
НИЦІ ТА МОДЕРНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ.**

Автор порівнює стереотипний образ Романа Мстиславича у двох середньовічних пам'ятках: Галицько-Волинському літописі та Великопольській хроніці. Водночас простежено еволюцію цього стереотипу в українській та польській модерній історичній свідомості.

Ключові слова: *Галицько-Волинський літопис, Великопольська хроніка, Роман Мстиславич, стереотип, історична традиція*

Постать Романа Мстиславича Галицького давно стала одним з ключових топіків української медієвістики. Значущість цього володаря відчували уже його сучасники; міф князя Романа і його спадкоємців – Романовичів підтримали також їхні нащадки. Не дивно, що для модерної історичної науки діяльність волинського, а пізніше галицького князя – не тільки вихідний пункт у генезі та розвитку Галицько-Волинської держави, але й одна з “відмичок” до історії Русі XIII ст. загалом.

Безпосереднім імпульсом до появи даної статті стала праця Олександра Головка, опублікована у першому випуску “Княжої доби”¹. Постульована у ній думка про існування “парадигми Романа” у руській політичній думці XIII ст. є, без сумніву, продуктивною. Однак в ідеологічних дискурсах Центрально-Східної Європи XIII–XIV ст., як справедливо зауважує сам автор, існували різні образи Романа Мстиславича: від дуже позитивних, у яких цей князь поставав ідеалом, до різко негативних, де він виглядав якщо не демоном, то, принаймні, недругом. Отже, можна говорити не стільки про парадигму, як про “парадигми Романа” у середньовічній ментальності. Нижче ми хочемо звернути увагу лише на окремі стереотипи, з яких було збудовано ці парадигми,

¹ Головка О. Парадигма Романа в ідеологічному житті Волині та Галичини XIII ст. *Княжа доба: історія та культура*. Львів 2007, вип. 2, с. 59–66.

і на механізми, з допомогою яких формувалися й поширювалися ці світоглядні зразки. Ми цілком свідомі того, що дана робота є лише однією з ланок у вже сформованому ланцюзі студій довкола польської й руської візій Романа Мстиславича, початок яким дав ще Михайло Грушевський. Саме він намагався детально проаналізувати Кадлубкову версію історії Романа, виявити ті підставові міфологеми, які перекочували до Великопольської хроніки, а за нею у ранньоновітні польські джерела². Водночас, дана стаття – спроба простежити не лише механізм формування середньовічних уявлень про князя, а й їхню подальшу інфільтрацію в модерну історіографічну думку та масову свідомість.

Прослава. Позитивну парадигму сприймання Романа Мстиславича репрезентує Галицько-Волинський літопис. Його збережений текст починається з відомого панегірику: “По смерти же великого князя Романа, памятнаго и самодержъца всея Руси, одолѣвша всѣмъ поганскимъ языкомъ, ума мудростию ходяше по заповѣдемъ Божиимъ: устремиль бо ся бяше на поганья ѡко левъ, сѣрдить же бѣ яко и рись, и губяше ѡ яко и коркодилъ, и прохожаше землю и яко и орель храбор же бѣ яко и турь...”³.

Його продовженням стає похвала Володимирі Мономаху і т. зв. Легенда про євшан-зілля: “Ревна же дѣду своему Мономаху, погубившему поганія измаилтяны, рекомыя половцы, изгнавшю отрока въ Обезы за Желѣзныя врата, Сырчанови же оставшю у Дону рыбою оживши; тогда и Володимерь Мономахъ пиль золотымъ шеломомъ Дону, прѣмши землю ихъ всю, и загнавша окааньныя агаряны. По смерти же Влодимери, оставшю у Сырчана единому годцу же Ореви и посла и въ обезы, река: “Влодимеръ умерль есть, а вѣротися, брате, поиди въ землю свою; молви же ему моя словеса, пой же ему пѣсни полловецкія, аже ти не въсхощеть, дай ему поухати зелія, именеємъ емшанъ”. Оному же не восхотѣвшю обратится, ни послушати, и дасть ему зеліе, и въсплакавшю, рече: “да лучче есть на своей

² Грушевський М. *Історія України-Руси*. Львів 1905, т. 3, с. 4–5, 10–11.

³ Цит за: *Галицько-Волинская летопись. Текст, комментарий, исследование*. Под ред. М. Ф. Котляра. Санкт-Петербург 2005, с. 78.

земли костью лечи, нежли на чужей славному быти”. И прїйде въ свою землю. От него родившюся Кончаку, иже снесе Сулу, пѣшь ходя, котель нося на плечу; Роману же князю ревновавшю. и за то, и тщащєся погубити иноплемєнники”⁴.

Лише після цього йде речення, уже повністю вписане у логіку подій галицького літописця Данила Романовича (“Велику мятежу вставшю въ земли Руской, отавшими же ся двѣма сынома его, єдинъ 4 лѣта, а другый двѣ лѣтѣ”⁵), яке фактично продовжує початок панегірику: “По смерти же великого князя Романа (...)”.

Отож, маємо досить складний конгломерат текстів, довкола якого давно існує багато інтерпретацій. Тож ми зупинимось лише на окремих його аспектах. Свого часу Іван Франко критично висловився про вартість панегірику. Він назвав його “досить риторичним” і протиставив нелогічно прикріпленій до цього уривка “літературній перлині” – “Легенді про євшан-зілля”⁶. Цей погляд поділяла й поділяє частина дослідників: не випадково “Легенда” має більше тлумачень, аніж “Прослава”. Так, наприклад, Михайло Возняк у своїй “Історії української літератури” підтримував версію Миколи Вороного, який, фактично, включив похвалу Роману до складу “легенди про євшан-зілля”, а не навпаки⁷. Натомість Богдан Лепкий у власних популярних нарисах історії літератури прирівняв обидва сюжети до “ідеалу” – “Слова о полку Ігоревім”. За цим зразком письменник, покликаючись на авторитет Івана Франка, навіть змодлював назву для похвали Романові: “Слово о Романѣ Волинскомъ”⁸. Однак при ближчому ознайомленні видно, що й сам панегірик Роману – досить неоднорідний і в чомусь навіть несподіваний текст. Генезу багатьох його елементів важко однозначно пояснити, тим більше це стосується цілої риторичної конструкції. Іван Франко, а згодом Михайло Грушевський популяризували панегірик Роману як уривок

⁴ *Галицко-Вольнская летопись...*, с. 78..

⁵ *Там само.*

⁶ Франко І. Історія українсько-руської літератури до 1890 р. Його ж. *Твори у 50-ти тт.* Київ 1984, т. 41, с. 222.

⁷ Возняк М. *Історія української літератури.* Львів 1920, т. 1, с. 207–208.

⁸ Лепкий Б. *Начерк історії української літератури.* Коломия 1912, с. 203.

давньої дружинної пісні, про що свідчить ритмізований експресивний її переклад, розрахований на масового читача:

Кинувсь він на поганих як лев,
Сердитий був він як рись,
І губив їх – як крокодил,
Переходив їх землю – як орел,
А хоробрий був він – як тур...⁹

Так само Дмитро Чижевський бачив у прославі відгук дружинного епосу і намагався надати центральній частині тексту ритмізованої форми. У його версії прослава мала б читатися, фактично, за моделлю Грушевського:

памятнаго и самодержьца всея Руси
одолѣвша всѣмъ поганскымъ языкомъ,
ума мудростию ходяше по заповѣдемъ Божіимъ:
устремилъ бо ся бяше на поганья ако левъ,
сърдитъ же бѣ ѡко и рись,
и губяше ѡ ѡко и коркодиль,
и порохожаше землю и яко и орель
храбор же бѣ яко и туръ...¹⁰

Водночас видно, що прослава скомпільована з кількох різних частин, точніше формул не стільки усного, як книжного походження. Звідси – неоднаковість епітетів, які вжито щодо Романа. З одного боку, його названо “памятнымъ” самодержцемъ всея Руси, який “одолѣвъ всѣмъ поганскымъ языкомъ, ума мудростию ходяше по заповѣдемъ Божіимъ” і “устремилъ бо ся бяше на поганья ако левъ”. Такі атрибути цілком логічні для поствізантійської риторичної традиції. Звідси – концепти приснопам’ятності та образ “самодержця”. Крім того, на думку ряду текстологів, ідіома, яка описує богобоязненність князя (“ума мудростию ходяше по заповѣдемъ Божіимъ”) та порівнює його з левом, запозичена з хроніки Малали¹¹. Справді, цей елемент панегірику назагал відповідає символічній логіці середньовічних “Фізіологів /

⁹ Грушевський М. *Люстрована історія України*. Київ; Львів 1912, с. 113.

¹⁰ Чижевський Д. *Історія української літератури. Від початків до доби реалізму*. Тернопіль 1994, с. 170.

¹¹ Генсьорський А. *Галицько-Волинський літопис. (Процес складання, редакції і редактори)*. Київ 1958, с. 14.

Бестії аріїв”. Її витоком була біблійна традиція, яка зображала лева відважною, але агресивною і небезпечною твариною, наділеною хижим поглядом, гострими зубами та жакливим риком. Ці атрибути робили його символом могутньої людини: чоловіка з великою фізичною силою або володаря, що має значну силу соціального впливу¹². Водночас як дикий звір лев у біблійній герменевтиці виступає у роздвоєному світлі. В окремих текстах він стає емблемою злого правителя і навіть іпостассю диявола. Водночас візантійські “Фізіологи” та західні “Бестиарії” бачать у левові втілення не лише доброї, милосердної людини, а навіть самого Христа, Святого Духа і таїнства хрещення тощо¹³. У прославі Романові знайшла розвиток лише одна з цих символічних ліній. Тут лев – символ володаря-“самодержця Русі”, втілення безстрашності та стійкості сильного й непереможного воїна. Ці значення, як показує О. Белова, добре знані у середньовічній руській традиції¹⁴. Сприймання алегоричних левів як доблесних воїнів, а водночас правителів, було спільним для західної і східної християнських цивілізацій. Так, “Етимології” Исидора Севільського наділяли левів доблестю й міццю (“Доблесть у їхніх грудях, міць – у голові”), а також милосердним / благородним ставленням до ворогів / жертв¹⁵. Зі свого боку, з XII ст. візантійська середньовічна література використовувала стереотип “гордого, сильного царя-лева” з популярного переказу арабської “Калілі і Дімні” – збірника байок “Стефаніт та Іхнілат”, де лев, однак, виступав алегорією боягузства та недалекоглядності правителів¹⁶. Руський книжник, який укладав прославу Романові, цих текстів, ймовірно, не знав, а тому опирався лише на знайомі позитивні асоціації, пов’язані з “царем звірів”. Очевидно, вони були близькі й самим Романовичам: недаремно один з синів

¹² *Библейская энциклопедия*. Москва 1991, с. 427–428.

¹³ *Физиолог. Памятники литературы Древней Руси. XIII век*. Москва 1981, с. 474.

¹⁴ Белова О. *Славянский бестиарий. Словарь названий и символики*. Москва 2001, с. 162.

¹⁵ Из “Этимологий” Исидора Севильского. *Одиссей. Человек в истории*. 1998. Москва 1999, с. 317.

¹⁶ *Стефанит и Ихнилат. Средневековая книга басен по русским рукописям XV–XVII веков*. Ленинград 1969, с. 116–121.

Данила Романовича дістав ім'я Лев. Прикметно, що порівняння Романа з левом у тексті літопису зустрічається ще раз, проте вже в іншому контексті: "...иже бѣ изострился на поганья, яко левъ, имъ же половци дѣти страшаху"¹⁷. Ця фраза, винесена у заголовок нашої статті, натякає водночас і на позитивну, і на негативну рецепцію Романа: хороброго володаря в очах християн / русі, і "страшної, небезпечної людини" у масовій свідомості ворожих їм поган, зокрема половців. Згодом цей образ володаря, яким язичники страшать дітей, за спостереженнями Дмитра Лихачова, перекочував у життє Олександра Невського¹⁸.

Так чи інакше, появу риторичного лева у тексті панегирику Роману ще можна пояснити. Згадки про інших "стереотипно-символічних" звірів (чи компіляцію висловлювань про них, взятих з якихось інших текстів) інтерпретувати важче. Так, у християнському дискурсі рись і орел були трактовані дуже по-різному. Зокрема, біблійні тексти робили атрибутами рисі швидкість, спритність і гострий зір, але водночас кровожерність¹⁹. Натомість орла у текстах Святого Письма вважали нечистою твариною, проте асоціювали (як і рись) зі швидкістю руху, гостротою зору, але також із гордим усамітненням, відокремленістю від інших тощо. Тому його називали і царем птахів, символом влади й могутності, але водночас алегорією надлишкової гордості, самовпевненості, і, як наслідок, – морального й соціального краху²⁰. У текстах пророків читачі також могли знайти символічну тріаду "лев, рись і орел", яку було досить непросто витлумачити. Як відомо, у пророчій візії Даниїла з моря виходять чотири звірі: першим з них є левиця з крилами орла (у старослов'янському варіанті "первый аки львица имый крилѣ, крилѣ же его аки орли"), а третім – рись з пташиними крилами ("и се свѣрь инъ аки рысь, тому же крила четыри птичѣа" (Данііл: 7, 3)). Символічне тлумачення цих звірів було, радше, негативним, аніж позитивним: бестій трактували як алегорії ворожих Ізраїлеві країн. У свою чергу, середньовічні тексти

¹⁷ *Галицко-Вольнская летопись...*, с. 121.

¹⁸ Лихачев Д. Галицкая литературная традиция в житии Александра Невского. *Исследования по древнерусской литературе*. Ленинград 1986, с. 210–211.

¹⁹ *Библейская энциклопедия...*, с. 612.

²⁰ *Там само*, с. 533.

наділяли орла та рись іншими напівреальними-напівмагічними рисами. Метафоричний орел у “Фізіологах” наближався до фантастичного фенікса. Це – птах, який живе “сто років”, потім відрощує дуже довгий дзьоб, сліпне, після чого кидається на скалу, купається у золотому озері, нагрівається на сонці, скидає шкіру, а тоді відроджується як пташеня. У цій іпостасі орел мав слугувати зразком доброго християнина, який “відігривається” у церкві, скидає з себе гріхи та стає новою людиною²¹, але водночас символом Євхаристії, хрещення самого Христа у Йордані, доброго батька, і навіть алегорією щедрості взагалі; при цьому візуальні зображення птаха були досить реалістичними²². На рись також дивилися черезподвійну перспективу. З одного боку, у ній бачили “строкатого” плямистого звіра, схожого на собаку, kota і навіть коня водночас, але також і “горлицю серед звірів” – символ цнотливості й подружньої вірності, але ще також – алегорію релігійно строкатої людини, еретика²³. Орел та рись з “прослави” Романа Мстиславича були породжені, очевидно, первинним, а не вторинним символізмом: у контексті панегірику вони, як і лев, ставали символами войовничості, швидкості та вправності, а також жорстокості (рись) у “полюванні на нечестивих”. Цю ж функцію в уяві компільатора мали виконувати також фігури “страшного” крокодила та “хороброго” тура. Образ крокодила для руського читача був чистою алегорією. Біблійна традиція зображала цю тварину морським чудовиськом, схожим на змію, бегемота і таємничого левіафана, – символом жорстокого правителя та безбожної держави загалом тощо²⁴. У руському контексті згадки про крокодила можна було знайти також у перекладних візантійських текстах, які розповідали про далекі екзотичні країни. Так, з “Повісті про Варлаама та Йоасафа” читач міг довідатися, що давні єгиптяни поклонялися “телцемь и крокодилу”²⁵. У символіці “Фізіологів” крокодил поставав гібридом змії, ящірки, черепахи, вовка, пса

²¹ Физиолог. *Памятники литературы Древней Руси. XIII век...*, с. 476.

²² Белова О. *Славянский bestiарий...*, с. 194–196.

²³ *Там само*, с. 218.

²⁴ *Библейская энциклопедия...*, с. 414.

²⁵ Повесть о Варлааме и Иоасафе. *Памятники литературы Древней Руси. XII век*. Москва 1980, с. 222.

та василиска, символом лицемірства і навіть диявола, а загалом твариною, якої бояться усі звірі²⁶. Останнє значення, очевидно, було найактуальнішим у нашому панегірику. Тут крокодил став алгорією безпощадного воїна.

Ще одну “символічну” тварину – тура – середньовічні жителі також сприймали у подвійній перспективі. Загалом Ізмаїл Срезневський доходив до висновку, що лексему “турь” у давньоруських писемних пам’ятках вживали для позначення не однієї, а двох різних тварин: буйвола і зубра²⁷. Перша з них, свійська й приручена, асоціювалася з добротою покірливістю, а через велику фізичну силу її пов’язували з сільським господарством. Другу сприймали як об’єкт полювання і також пов’язували з великою фізичною силою, але не з освоєною, а дикою, хижою, отже, – потенційно небезпечною для людини. Проте однозначно ідентифікувати літописного тура непросто. Тому Срезневський супроводжує значення “зубр” знаком питання, і пропонує читачам порівняти давньоруський номен “турь” з грецьким ταῦρος, якого у середньовічній Європі також ототожнювали з різними тваринами. Зокрема, автор “Етимологій” Ісидор Севільський, текст якого вплинув на середньовічні “Бестиарії” та “Фізіологи”, окремо виділяв турів, таврів, буйволів та вепрів. Прикметно, що ці тварини, навіть буйволи, були для нього втіленням нестримної дикості, причому турів Ісидор Севільський називав “давніми німецькими дикими биками”, у яких дуже довгі роги, а основними рисами таврів вважав скажену агресивність, дивовижну міць та бойовий дух²⁸. Тому важко сказати, якого саме агресивного звіра (можливо, дійсно зубра) згадував, наприклад, Володимир Мономах у своєму “Повчанні”. Для нього зустріч з туром під час ловів була дуже неприємним життєвим досвідом, однією з тих екстремальних ситуацій, у якій Бог рятує людину від смерті чи каліцтва. “Тура мя 2 метала на розѣхъ и съ конем”, – повідомляв князь нащадкам²⁹.

²⁶ Белова О. *Славянский бестиарий...*, с. 148.

²⁷ Срезневский И. *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*. Санкт-Петербург 1903, т. 3, стб. 1038.

²⁸ Из “Этимологий”..., с. 313.

²⁹ Поучение Владимира Мономаха. *Памятники литературы Древней Руси. XI – начало XII века*. Москва 1979, с. 402.

Однак у панегірику Роману власне цей “турь” символізував хоробрість. Слід відзначити, що кожна з панегіричних тварин в уяві компільатора мала символізувати певну рису доброго воїна у його ставленні до ворогів-язичників: лев та орел імпліцитно асоціювалися зі стрімкістю, швидкістю нападу, рись – зі злістю, тур – з хоробрістю, крокодил – з кровожерністю, агресивністю тощо. Така композиційно-сміслова симетрія епітетів та висловлювань загалом створювала враження композиційної стрункості, продуманості, тобто мала усі риси словесної декоративності, “риторичності”. Але, на відміну від модерного читача, для якого таке порівняння персонажа з твариною штучне і гротескне, середньовічний реципієнт літописного тексту вважав такий спосіб уславлення цілком нормальним атрибутом високого стилю.

Крім того, зоологічні символи з прослави Романа Мстиславича опосередковано позначені ще однією рисою тогочасного мислення: специфічним ставленням людини до природи і тваринного світу зокрема. Тут видно дві протилежні тенденції. З одного боку, панегірик демонструє “зближення” людини і тварини аж до їх символічного уподібнення. Однак це не означає, що руський літописець та його сучасники поділяли концепцію, близьку до тої, яку висловлював Франциск Асизький. Світ диких тварин міг захоплювати уяву середньовічних жителів Галичини й Волині своєю екзотичністю, проте залишався для них небезпечним й абсолютно “чужим”. У Центрально-Східній Європі XII–XIII ст. дикі звірі поставали об’єктами полювання та стимуляторами страху: на концепцію “братів менших” треба було чекати ще не одне століття. Тому похвала Романа Мстиславича – не прояв модерних почуттів до “друзів людини” (дружби з тваринами, тим більше, любові до них), а наслідок боязні перед “диким звіром” і водночас віддалений релікт тотемістичного мислення, яким переповнена середньовічна геральдика й символіка.

Вище ми не випадково звернули увагу на Мономахове “Почуєньє”. Одним з ключових елементів прослави Романа Мстиславича у Галицько-Волинському літописі стало приховане порівняння його з Володимиром Мономахом. Цей князь виглядав тут ідеалом, новим втіленням якого став Роман: “Ревна же дѣду

своєму Мономаху, погубившему поганья измаилтяны, рекомья половцы (...) Володимеръ Мономахъ пиль золотымъ шеломомъ Донъ, пріємши землю ихъ всю, и загнавша окааньныа агаряны. (...) Роману же князю ревновавшу за то, и тшачесея погубити иноплемєнники³⁰.

Усередині наведеного літературного обрамлення, як відомо, вміщена легенда про євшан-зілля. Питання, який зв'язок має цей сюжет з похвалою Роману Мстиславичу та рештою літописного тексту, залишається дискусійним. Деякі дослідники бачать у ньому механічну вставку пізніших компіляторів редакторів або ж наслідок втрат, яких зазнала початкова частина Галицько-Волинської хроніки. Інші науковці, як ми вже зауважували, схильні вважати легенду інтегральним елементом панегірику, проте розходяться у питанні щодо її функцій та походження. Наприклад, Рікардо Піккіо об'єднує не лише прославу і легенду, але й їхніх головних персонажів. У його трактуванні початок Галицько-Волинського літопису – панегірик “давнім князям Роману і Володимирі Мономаху”, “довершене художнє ціле”, тому “глибоко патріотичний за смыслом роздум” (тобто легенда) – його невід’ємний елемент, який лише видається самостійним текстом³¹. Натомість Микола Котляр відокремлює панегірики Романа і Володимира Мономаха. Джерелом обидвох фрагментів, об’єднаних прославленням антиязичницької політики князів, дослідник вважає фольклор: руський (панегірик Романа Мстиславича) та половецький (прослава Володимира Мономаха)³². З іншого боку, в літературознавчому дослідженні Галицько-Волинського літопису Назара Федорака легенду про зілля євшан трактовано окремо як аналог сирійського апокрифу – “Пісні про перлину”³³. Кожна з цих теорій все ще потребує додаткового підтвердження. Однак видається, що теза про фольклорний характер обох текстів є не такою вже очевидною. Книжне походження багатьох формул прослави Романа Мстиславича досить випукле: тому в ній згадано і екзотичного лева, і

³⁰ *Галицько-Вольнская летопись...*, с. 78.

³¹ Пиккио Р. *Древнерусская литература*. Пер. с ит. Москва 2002, с. 114.

³² *Галицько-Вольнская летопись...*, с. 182.

³³ Федорак Н. *Поетика Галицько-Волинського літопису*. Львів 2005, с. 116–122.

ще екзотичнішого “крокодила”. Проте фольклорно-половецький характер легенди про Ора, Отрока і Сирчана – також не аксіома. По-перше, до нас не дійшли автентичні зразки половецької усної традиції. По-друге, фольклористика для середньовіччя – анахронізм. У цей час не існувало ані поняття “уснонародних” текстів, ані бажання зберегти їх у чистому вигляді. Це стосувалося і руської культури, і, тим більше, – половецької, яка для руських авторів була, усе ж, чужою. Тому питання, що у цих літописних текстах “фольклорне”, а що – літературне та яке їх історичне підґрунтя так і залишиться відкритим. Але водночас обидва тексти – панегірик Романа Мстиславича і “Легенда про зілля” – усе ж пов’язані між собою. Тому один із літописних редакторів поєднав два генетично різні текстові комплекси в один. Як цементуючий матеріал він використав порівняння Романа Мстиславича з Володимиром Мономахом і, відповідно, половецький мотив. Цікаво, що у сприйманні Миколи Чубатого історія Сирчана з легенди про євшан-зілля пов’язана не стільки з Мономахом, як із самим Романом. Дослідник асоціював розповідь про ув’язненого юнака з походом Романа Мстиславича проти половців у 1203 році, під час якого князь забирав в полон “навіть половецьких дітей”³⁴. І справді, коли довільно переказати історію про євшан без конкретних імен, як це зробив Чубатий, вона трансформується в оповідання про захопленого руським володарем і “асимільованого русинами” половця, який, врешті-решт, повертається до попередньої ідентичності та стає “героїчним оборонцем” свого народу³⁵. Фактично ж, у цьому літописному сюжеті можна виділити кілька пластів, ліній чи сюжетів. Перший з них нібито “половецький”. Так, персонажі розповіді мають половецькі імена (Орь, Отрокъ і Сърчанъ, Кончакъ), діють у конкретному, хоч і віддаленому від читача географічному просторі (Обезы, Желѣзныя врата, Донъ, Сула) та історичному часі (походи Мономаха на половців, репресії проти них, смерть руського князя). Водночас половецькі й руські

³⁴ Чубатий М. *Історія християнства на Русі-Україні*. Рим; Нью-Йорк 1965, т. 1, с. 550–551.

³⁵ Там само, с. 551.

персонажі розповіді наділені метафоричними, міфопоетичними, атрибутами, які переважно надають епічним героям: Сирчан “оставшю у Дону, рибою оживши”, Володимир Мономах “пиль золотымъ Донь”, Кончак гіперболічно “снесе Сулу, пѣшь ходя, котель нося на плечу”(…). Специфічно “степовим” мав би виглядати також і мотив прикликання у рідну землю “русифікованого половця”: спочатку гудець Ор співає вигнанцеві половецьких пісень, а пізніше дає понюхати “зілля євшан”, яке повертає йому родову пам’ять. Водночас Микола Котляр бачить у словах про харчування Сирчана рибою іронію, а у євшані “звичайний полин”, що нібито дещо приземлює високий стиль розповіді³⁶. Насправді добачити якусь спеціальну іронію у тексті про чудозілля дуже важко (зрештою, ми мало знаємо, що було іронією для редакторів і читачів XIII–XIV ст., а що – ні). Варто, натомість, звернути увагу на давній коментар Антона Генсьорського до ключового афоризму легенди: “да лучче есть на своей земли костью лечи, нежли на чюжей славу бытии”. Видається, що львівський текстолог мав певну рацію, коли стверджував, що перед нами – “прислів’я”, пов’язане з “почуттям честі дружинника”, вкладене в уста легендарного “половецького” персонажа³⁷. Насправді подібні вирази локального патріотизму і лицарської моралі водночас у різних формулюваннях зустрічаються і в руській літописній традиції. Наприклад, у тому ж Київському літописі один з персонажів, як зауважив Дмитро Чижевський, виправдовує своє небажання йти в похід у “чужу” землю тим, що навіть смерть на рідній землі для нього краща³⁸. Можливо, саме тут приховане справжнє – не стільки фольклорне, як книжне походження усієї легенди, джерела якої сьогодні встановити трудно. Для руського книжника чи книжників половці, за традицією, були “окаянними агарянами”, тому вони сконструювали гібридний текст – повчальну притчу, настільки ж половецьку,

³⁶ Галицько-Волынская летопись..., с. 183.

³⁷ Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). Київ 1961, с. 176.

³⁸ Чижевський Д. Історія української літератури. *Нариси історії української літератури і критики* М. Гнатишака., Д. Чижевського, М. Глобенка-Оглоблина, А. Ковалівського. Фотопередрук О. Горбача. Мюнхен 1994, с. 59.

як і руську. Іншими словами, у легенді про євшан відбито не стільки автентичні перекази степовиків, як руські уявлення про половців, їхню культуру та звичаї.

Так чи інакше, початок Галицько-Волинського літопису, й, відповідно, панегірик є наслідком поєднання гетерогенних текстів, та ще й з певними пропусками. Це зауважили уже ранньоновітні читачі літопису, про що свідчить красномовний запис на полях Хлебниковського списку: “Туть много чого нема”³⁹. Отож, цілком можливо, що панегірик Роману, згадка про Мономаха і легенда про євшан взяті з різних контекстів або, навпаки, колись були частинами більшого цілого. Питання лише, якою була ця гіпотетична первісна цілість і чи існувала вона взагалі. У цьому аспекті слід звернути увагу на речення, вміщене перед Романовим панегіриком, на самому початку Галицько-Волинського літопису: “Въ лѣто 6709. Начало княжения великаго князя Романа самодержца бывша всей Руской земли, князя Галичкого” (Інший варіант: “Въ лѣто 6709 начало княжения великаго князя Романа како державего бывша всей Руской земли, князя галичкого”). В Іпатському списку воно вписане кіновар’ю як заголовок тексту. Таке сприймання викликало заперечення частини дослідників літопису. Зокрема, О. Лихачова вважала цю фразу чимось на зразок епіграфа, “який підкреслює велику(…) роль Романа й перегукується з похвалою йому на початку розповіді”⁴⁰. Інша частина науковців прочитувала початкове повідомлення Галицько-Волинського літопису як елемент його втраченої частини, або, принаймні, сигнал, що вказував на існування літописця Романа Мстиславича. Наприклад, Іван Франко добачав фрагменти цього тексту у “виписках” з нього, включених до Київського літопису. На його думку, вміщені там повідомлення про діяльність Романа своїм лаконічним стилем та прозахідними акцентами вписуються у загальну канву галицького літописця, а тому презентують його загублений сегмент⁴¹.

³⁹ *Галицко-Вольнская летопись...*, с. 78.

⁴⁰ Комментарии. Галицко-Вольнская летопись. *Памятники литературы Древней Руси. XIII век*. Москва 1981, с. 567.

⁴¹ Франко І. *Історія...*, с. 221–222, 225.

Попри це, здогад О. Лихачової, усе ж, видається пліднішим. Насамперед, видно, що перша фраза літопису дійсно кореспондує з початком Романового панегірику. У ній йдеться про початок княжіння Романа з підкресленням його могутності як самодержця усієї Руської землі, тоді як похвала володареві починається з його смерті, причому князя наділено аналогічними атрибутами: “По смерті же великого князя Романа, памятнаго и самодержьца всея Руси...”. І це, мабуть, не випадково. Звичайно, назвати перше речення галицького літопису “епіграфом” важко. Навряд чи давньоруський книжник наділяв своє повідомлення схожою функцією. Можливо, перше речення і наступні, разом з панегіриком / панегіриками та “половецькою” легендою, попри їхню фрагментарність і компілятивність, були для нього єдиним цілим. На якомусь етапі панегірик Романа Мстиславича, що починався згадкою про його вокняжіння, був підсилений панегіриком Володимирові Мономаху, в якому книжник бачив прототип Романа. Половецький мотив, що об’єднував діяльність обох князів, у свою чергу, асоціативно призвів до включення у (квазі) похвалу ще й половецької притчі. При цьому увесь комплекс сюжетів, який книжники пов’язали з “великим Романом”, було вмонтовано в повідомлення про його смерть. Нарешті, цей сегмент підсумовано згадкою про бунти після смерті галицько-волинського самодержця усієї Русі. Вона мала слугувати семантичним мостом-зв’язкою, між ініціальною прославою та літописцем Данила Романовича. Важко сказати, як сприймали таке непросте поєднання книжники, переписувачі й читачі княжої доби. Найвірогідніше, у свідомості компіляторів асоціативні зв’язки були важливішими за строгу логічну послідовність, взаємопов’язаність подій і персонажів. Можливо, такий конгломерат текстів мав слугувати заміником літописця Романа Мстиславича, але, можливо, й ні. Адже Галицько-Волинський літопис – по суті, літопис Романовичів. Для нас виглядає логічним, що він мав би починатися з літопису самого Романа. Однак точка зору середньовічних редакторів могла бути й дещо іншою. Невипадково текст хроніки датований постфактум і досить довільно. Його автори то переходять “вперед”, до майбутніх подій, то знову розповідають про “залишені позаду” минулі факти, то звертаються до побічних сюжетів, то несподівано покидають їх (як у випадку з Галичем та

Галичиною могилою, генезу яких літописець обіцяв пояснити далі, але цього таки не зробив), то вдаються до риторичних чи теологічних роздумів / вставок тощо. Інколи це створює враження хаосу, але ж нам невідомо, як саме середньовічні книжники уявляли собі історію; може, власне так – у вигляді “потоків” подій і явищ, а не як хронологічно упорядковану систему. На цьому тлі початкова частина Галицького літопису може вказувати якраз на його самостійність, – безвідносно до того, був перед нею вміщений якийсь інший текст, чи ні. У такому випадку панегірично-легендарний сегмент мав слугувати просто формальним риторичним елементом – достойною прославою предків, “гарним” прологом до основної розповіді. Однак підкреслимо, це лише одна з гіпотетичних стратегій, за якими міг бути побудований текст.

Так чи інакше, факт залишається фактом. У свідомості того/тих, хто поєднав усі початкові фрагменти, вони були пов’язані власне з “великим самодержцем Русі Романом”, а через нього – з Володимиром Мономахом (прославу якого зведено, по суті, до одного речення). Через цю “реконструкцію” панегірик Роману Мстиславичу зайняв особливе місце серед прослав інших руських князів. Досить порівняти найвідоміші з похвал, які зафіксувала давньоруська література XI–XIII ст. Так, прослава Володимира Великого з “Повісті временних літ” конструє образ князя як хрестителя Русі і “нового Константина великого Рима”, вчинок якого повністю змінює державу: “дивно же есть се, колико добра створилъ Русьѣи земли, крестивъ ю. (...) Аще бы онъ не крестилъ насъ, то нынѣ быхомъ в прельсти дьяволи, якоже и прародители наши погынуша”⁴². Той же мотив став основою “Слова про Закон і Благодать” Іларіона, який прагнув виразити захоплення “доброю, міцністю і силою” князя, зображав його “чесною главою”, “апостолом серед володарів”, “христолубцем”, “вмістилищем розуму”, “осердям милості”, “учителем і наставником благочестя” тощо⁴³. “Святих князів Бориса і

⁴² Повесть временных лет. Памятники литературы Древней Руси. XI – начало XII века. Москва 1979, с. 146.

⁴³ Иларион. О законе, данном через Моисея, и о благодати и истине, явленной Иисусом Христом. Златоструй. Древняя Русь X–XIII веков. Москва 1990, с. 106–121.

Гліба” також характеризували крізь призму релігійних категорій і житійних кліше. “Повість временних літ” прославляє їх передовсім як “богомудрих” чудотворців, “Христових страстотерпців”, небесних жителів, “ангелів во плоті”, “теплих заступників”, “сіяючих світильників та світлих зірок, які сходять зранку”⁴⁴. Лише в окремому “Сказанні і страсті і похвалі про Бориса і Гліба” поруч з чисто релігійно-аскетичним з’являється мілітарний образ “невинновбитих володарів”. Вони постають як “цесаря цесаремъ и князя княземъ”, “стълпа... землѣ нашей”, а водночас чудесні захисники від язичників: “Вы бо тѣмъ и намъ оружие, земля Русьскыя забрала и утвржение и меча обоюду остра, има же дързость поганьську низъзлагаемъ и дияволя шатания въ земли попираемъ”⁴⁵. У похвалі Ярославу Мудрому редактор “Повісті временних літ” акцентував на інтелектуальному образі цього князя, прославляючи його як популяризатора книжності, і отже, християнства, поруч з Володимиром Великим. Так у літописі з’являється метафора володаря-хлібороба: “Отець бо сего Володимерьъ землю взора и умягчи, рекше крещениемъ просвѣтивъ. Съ же насѣя книжными словеси сердца вѣрныхъ людей, а мы пожнаемъ, ученье приемлюше книжное”⁴⁶. Текст панегирику Романові вирізняється серед похвал на честь Романовичів у тому ж Галицько-Волинському літописі. З одного боку, образ Данила Романовича (як справедливо зауважує О. Головка) формується за моделлю “другого Романа”. Це – постать воїна, який наслідує свого батька (“По великомъ бо князи Романѣ никто же не бѣ воеваль на нѣ въ рускыхъ князехъ, развѣ сына его Данила, Богомъ же данаа ему дань, послушенство сътвори Лядскою землею, сирѣчь въ память дѣтемъ своимъ, яко отъ Бога мужество ему показавши”)⁴⁷. В окремих ситуаціях літописний Данило навіть успішніший від колишніх володарів Русі: “не бѣ бо въ земли Рустей пръвѣ, иже бѣ воеваль землю Ческую, ни Святос-

⁴⁴ Повесть временных лет..., с. 152.

⁴⁵ Сказание о Борисе и Глебе. *Памятники литературы Древней Руси. XI – начало XII века*. Москва 1979, с. 298.

⁴⁶ Повесть временных лет..., с. 166.

⁴⁷ *Галицко-Волинская летопись...*, с. 131.

лавъ Хоробрый ни Вълодимеръ Святый”⁴⁸. Як відомо, політичну біографію Данила Галицького літописні редактори подають майже повністю у руслі “ідеології меча”⁴⁹. Проте його підсумкова похвала у літописі зведена до образу розважливого й “братолюбного правителя/будівничого”, іпостасі біблійного Соломона: “Съй же король Данило князь добрый и хоробый и мудрый, създа города многы и церкви постави, и украси я разноличными красотами; бяше бо братолюбіемъ светяся съ братомъ своимъ Василкомъ, съ же Данило бяше вторый по Соломонъ”⁵⁰. Брат Данила, Василько, взагалі не має літописного панегірку. У повідомленні про його смерть виведено трафаретний образ “благовірного” і “христілюбивого” князя, наділеного одним особливим атрибутом – спорідненістю з Романом Мстиславичем: “сынъ великого князя Романа”⁵¹. Натомість прослава Романового внука, “особливого” Володимира Васильковича, побудована як наслідування образу святого володаря – Володимира Великого. Звідси – прямі вставки зі “Слова про закон і благодать” з риторичними зверненнями до князя як “чесної глави” (“встани от гроба, о честнаа главо, встани!”) та відповідні цій ідеології запозичення з інших джерел⁵².

На цьому тлі панегірик Роману Мстиславичу виглядає хоч і скомпільованим, але водночас “іншим” за формою й змістом. Його наскрізним мотивом є прагнення зробити войовничість і строгість, навіть жорстокість князя ідеальними рисами зразкового володаря. Водночас нарощений кількома бічними сюжетами, він перетворився у досить складну і навіть заплутану риторичну конструкцію. Тим самим реальна постать галицького князя ставала символом, міфом, зразком для спадкоємців – наріжним каменем генеалогічної міфології та політичної ідеології Романовичів.

⁴⁸ Галицко-Волынская летопись..., с.125

⁴⁹ Голик Р. Король – (не)чудотворець: образ Данила Романовича у системі літописних стереотипів. *Княжа доба: історія та культура*. Львів 2007, вип. 1, с. 186–198.

⁵⁰ Пор.: Галицко-Волынская летопись..., с. 143, 324–326

⁵¹ Там само, с. 146.

⁵² Пор.: Галицко-Волынская летопись..., с.169, 359.

Інвектива. Такий погляд мав не лише прихильників, але й противників. Ними були, зокрема, ті “безбожні галичани”, яких осуджував галицький літописець. Однак їхніх аргументів проти Романового правління і влади Романовичів він, звичайно, не наводив. Відкритим виявом антипатії до князя та його політики стали, наприклад, тексти середньовічних польських літописців, зокрема анонімна Великопольська хроніка (чи “Велика Хроніка”). Її автор, скопіювавши тексти Вікентія Кадлубка, пропонував читачеві дуже неоднозначний образ руського князя, який еволюціонував від відносно позитивного до негативного. Отож, його хроніка сигналізує той етап, коли Кадлубкові враження й повідомлення вже трансформувалися у стійкі ідеологеми, яким можна було повністю довіряти.

Спочатку, стверджував великопольський літописець, польські володарі бачили у руському князі свого родича та союзника, тому опікувалися ним. Водночас Роман Мстиславич, на думку літописця, вже тоді керувався не стільки пієтетом супроти своїх польських патронів, як корисливим політичним розрахунком. Так, у 1195 році він виступає на боці краків’ян проти Мешка Старого не лише з вдячності за колишні добродійства, а й насамперед, – зі страху перед тим самим Мешком, якому не підкорився, та великим київським князем Рюриком, з донькою якого розлучився⁵³. У цій битві Романа поранено, і він не може далі захищати Кракова, однак рятує місто, даючи стратегічно важливі поради архієпископу Пельці. Прикметно, що у цьому випадку літописець не просто фіксує факт, а перетворює його у діалог єпископа і руського князя. Так Роман Мстиславич мимоволі стає одним із значущих персонажів польської хроніки. Це враження підсилює й спосіб, яким літописець прагне “реконструювати” розмову князя. Анналіст вкладає в його уста фрази, повністю співзвучні з риторичними стратегіями, ідеалами та етосом рицарського стану. Симптоматично, що “хронікальний” Роман Мстиславич висловлює свої думки, оперуючи символікою середньовічних бестіаріїв. “Твоя мудрість очевидна, бо ж мудрість змії полягає у тому,

⁵³ “Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. Под. ред. В. Янина. Москва 1987, с. 132.

щоби зберегти голову. Отож, накажи стерегти столицю, поки не перестануть кровоточити наші рани”, – дипломатично радить руський князь польському єпископу⁵⁴. Очевидно, тут використано кілька конотацій образу змії. За логікою середньовічної “зоосеміотики”, вона може символізувати і підступність (як у біблійній книзі Буття), і розсудливість, розум/мудрість, здатність до самозбереження тощо⁵⁵. Так чи інакше, далі у тексті польський хроніст опосередковано відзначає раціональність, далекоглядність та ефективність Романової пропозиції⁵⁶.

Однак у наступній згадці про Романа Мстиславича домінує вже інший мотив. Тепер руський князь постає васалом, залежним від “вродженої доброти” сюзерена – Лешка Білого. Від цього моменту протиставлення Лешка і Романа стає одним з наскрізних мотивів польського літописного тексту. Для хроніста Лешко виступає “символом” і зразком княжіння: дуже молодим, але водночас надзвичайно хоробрим володарем, наділеним великодушністю та мужністю. У метафоричній літопису це – “сонце, яке осяває Русь і її князів”⁵⁷. Тому не дивно, що в уяві хроніста навіть галицькі вороги Лешка, попри свою “безчисельну кількість”, змушені підкоритися його “залізним” полкам, обіцяти вірність та покійно просити милосердя⁵⁸. Натомість Роман Мстиславич трансформується у замаскованого недруга: дуже близького, спорідненого, але водночас далекого полякам і їхнім інтересам, честолюбного володаря. У такому руслі польський анналіст й зображає дискусії довкола вокняжіння Романа Мстиславича у Галичі, суперечку його супротивників та прихильників. Перші зразу ж дивляться на руського князя з підозрою: для них він – чужоземець, якому не слід особливо довіряти. Для других, навпаки, – “свій”, благочестивий, постійно відданий родич; навіть свої бойові рани Роман отримує в обороні Кракова. Ці знаки вірності виразно свідчать на його

⁵⁴ “Великая хроника”..., с. 133.

⁵⁵ Sax B. *The Serpent and the Swan. The Animal Bride in Folklore and Literature*. Blacksburg, Virginia 1998, p. 57–79.

⁵⁶ “Великая хроника”..., с. 134.

⁵⁷ Там само, с. 134.

⁵⁸ Там само, с. 136.

користь – переконані неназвані симпатичні волинського володаря⁵⁹. Зрештою, переважає сприятлива для руського князя думка, якої літописець не схвалює. Навіть підступні галичани – вороги Романа Мстиславича – намагаються усіма способами уникнути його ярма, “тиранії” та “вишуканої жорстокості”. Вони знають його інше, “зле” обличчя, про яке довірливі поляки навіть не здогадуються, – підкреслює автор “Великої хроніки”. Щоб переконати у цьому своїх читачів, далі він змальовує повністю негативний портрет князя. Образ Романа тут виразно демонізований. Це не тільки всесильний повелитель майже усієї Русі, але й деспот, який нищить галицьких вельмож з допомогою шокуючих тілесних тортур: “Кого вбиває, кого живим закопує в землю, з інших зриває шкіру, розриває на шматки, багатьох прибиває стрілами. А деяким вириває внутрішні органи, і уже пізніше убиває. Застосовуючи усі види мук, є для своїх (...) жахливішим ворогом, аніж для неприятелів”⁶⁰. Іншою складовою Романового характеру польський автор вважає страшну підступність: “тих, кого не може відразу схопити (...) він, використовуючи дари, лестощі, різноманітні хитрощі, закликає назад, обдаровує їх почестями і вивищує. А потім (...) наказує знищити їх у (...) немислимих муках для того, щоб цим настрашити сусідів і (...) правити безпечніше”⁶¹. Отож, уся діяльність руського володаря в уяві польського хроніста зведена до принципу: “власне благополуччя за рахунок нещастя інших”. Крізь таку призму він витлумачує й відомий “бортинцький” фразеологізм, який зустрічаємо і в Галицько-Волинському літописі. У Великопольській хроніці його подано у розгорнутому вигляді (“Не можна безпечно спробувати меду бджіл, поки не буде повністю знищено їхній рій”) як кредо жорстокої політики Романа Мстиславича, що згодом стало приказкою⁶². У Галицько-Волинському літописі цей ідіоматизм лаконічніше: “Не погнетши бчьль, меду не ѣсти”. Це – алегорична рекомендація, яку вірні бояри дають

⁵⁹ “Великая хроника”..., с. 135.

⁶⁰ Там само, с. 137

⁶¹ Там само.

⁶² Там само.

синові Романа Мстиславича, Данилові Романовичу⁶³. Сьогодні важко встановити генезу цього вислову: він може бути, наприклад, приказкою руських бджолярів, якою хтось пояснив дії князя. Важливо інше: якщо у Галицько-Волинському літописі цей фразеологізм, фактично, легітимізує принцип “твердої руки”, то у Великопольській хроніці навпаки, акцентує на деспотизмі й жорстокості Романа Мстиславича. Звідси логічною є й оцінка битви під Завихостом: у “Великій хроніці” загибель Романа – колишнього союзника і навіть рятівника Малопольщі – виглядає карою за його самовпевненість, нелояльність та невдячність супроти сюзерена, Лешка Білого⁶⁴.

Отож, коли галицький літописець дійсно вибудовує позитивну парадигму зображення “великого князя Романа”, то польське джерело (повторюючи Вінцентія Кадлубка), висвітлює його постать негативно. Ці діаметрально різні проєкції одного образу й визначили тлумачення діяльності Романа Мстиславича не лише в українській та польській, але також і в російській традиціях. Так, не випадково, наприклад, і в тексті Яна Длугоша, і у ранньоновітній хроніці Мацея Стрийковського спостерігаємо приблизно один і той же мотив: симбіоз поваги до “наймогутнішого князя Русі”, страху перед небезпечним Романом та радості від перемоги на ним⁶⁵.

Традиції: між панегіриком та звинуваченням. Подібні розходження не могли не позначитися й на модерній історичній свідомості. Так, у новій, сформованій Австрією Галіції і Лодомерії, образ князя – об’єднувача княжих Галичини й Волині сприймали неоднаково. Руські (українські) діячі початку – середини ХІХ ст. краю зачисляли його до канонічного ряду “славних наших князів”. Водночас уже Денис Зубрицький, наприклад, намагався балансувати між глорифікацією і відносно відстороненою оцінкою діяльності Романа Мстиславовича. У його версії Роман поставав “мужнім, розумним (“остроумным”), але властолюбним” володимирським володарем, який з допомогою

⁶³ *Галицко-Вольнская летопись...*, с. 131.

⁶⁴ *Великая хроника*”...”, с. 145.

⁶⁵ Головки О. Парадигма Романа..., с. 59–60.

різноманітних політичних комбінацій (“происков”) намагається захопити галицький престол⁶⁶. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. українсько-руська історіографічна традиція в Галичині була також обережною в оцінці діяльності князя. На це впливали, зокрема, й думки науковців ззовні, наприклад, перекладена і видана у 1886 році робота М. Смирнова. На її підставі читачі могли сформуванати досить двозначний образ Романа Мстиславича. Учений стверджував, що описи звірячих тортур князя щодо галицьких бояр, про які говорили середньовічні польські літописці, цілком вірогідні. Підтвердження цьому науковець бачив не лише у згадуваній вище “бортницькій” приповідці, але й у тому самому панегірику, з якого починається Галицько-Волинський літопис. На думку історика, згадка про “страшних”, небезпечних тварин (лева, крокодила, тура) у цьому контексті відповідала реальному політичному та психологічному портретові князя⁶⁷. Вміщена в одному томі з працею Смирнова робота М. Дашкевича про Данила Галицького також акцентувала на сильній індивідуальності Романа Мстиславича – людини, яка утворила на південному заході Русі “страшне для сусідів князівство”⁶⁸. Додатковим аргументом на користь особливої значущості князя стали тогочасні дослідження усної культури. Так, прихильники історичної школи у фольклористиці, В. Антонович і М. Драгоманов, вбачали сліди народної пам’яті про Романа Мстиславича у піснях, зафіксованих на Підляшші та в Галичині. На їхню думку, згадки про “князя Романа, нашого пана” з гри в Воротаря чи Володаря насправді символізували давні походи руського князя на ятвягів, змушених платити йому данину: “Слід думати, що князь Роман називається у підляських піснях не випадково і що пісні ці стосуються Романа Мстиславовича Галицького. Данниками наших пісень мають бути давні мешканці Підляшшя – ятвяги, в землі яких Роман

⁶⁶ Зубрицькій Д. *История древняго Галицско-Русскаго княжества*. Львов 1852, ч. II, с. 122–129.

⁶⁷ Смирнов М. Доля Галицкои Руси до злученя єи з Польщею. *Монографіи до истории Галицкои Руси М. Смирнова, М. Дашкевича и др-ра И. Шараневича*. Тернопіль 1886, с. 10–11.

⁶⁸ Дашкевич М. Галицькій князь Данило. *Там само*, с. 59.

володів містами, входи до яких мали міцно охороняти воротарі; частина ятвягів була у Романа у підданстві і платила йому данину”, – стверджували дослідники⁶⁹. Фактично, Антонович і Драгоманов пов’язували пісню і гру у Воротаря з образом Романа Мстиславича на підставі віддалених аналогій. Логіка дослідників опиралася на концепціях тогочасних англійських дослідників, зокрема на авторитет Маколея з його “Історією Англії” та Тейлора з його “Примітивною культурою”. Якщо, зауважували Драгоманов і Антонович, гра англійських хлопчаків з Седгемура у “людей Якова” і “людей Монмута” – народна пам’ять про битву між військами двох середньовічних володарів (як у Маколея), а забави шотландських дітей, за Тейлором, – переосмислені ритуали васалітету, то ідентичність Романа з “малоруських” пісень та історичного галицько-волинського князя закономірна. Більше того, учені думали, що народна пам’ять зберігає алюзії до втрачених історичних фактів, про які мовчать писемні джерела: “Цілком природно, що в області, де будував міста й побирав данину суворий князь Роман, збереглася пам’ять про нього у наведеній вище грі. Можливо, що й носіння дитяти та передавання його в замок натякає на якусь історичну обставину, але, за відсутністю точних вказівок, говорити про це важко: відомо, що біографія Романа в Іпатському літописі втрачена”, – зазначали автори⁷⁰.

Зрештою, особливим авторитетом серед галицьких українців початку ХХ ст. користувалася думка М. Грушевського. З одного боку, в академічній “Історії України-Руси” історик намагався подати життєпис князя з погляду “чистої фактографії”. У такому розрізі біографія Романа зводилася до його політичних кроків та військових походів і навіть дещо губилася серед історичних подій та постатей ХІІ ст.⁷¹ Проте у тому ж таки томі свого дослідження учений сконцентрувався на народній пам’яті про Романа Мстиславича, а в наступному – третьому – постать

⁶⁹ *Историческая песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова*. Киев, 1874, т. 1, с. 41–42.

⁷⁰ Там само, с. 42.

⁷¹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Львів 1905, т. 2, с. 198–200, 218–223 тощо.

князя уже чітко відокремлена від історичного тла. При цьому преференції дослідника виявлені досить чітко. З одного боку, Грушевський “захищав” фольклорні згадки про Романа Мстиславича від панхронічних інтерпретацій дослідників міфологічної школи. У тій же веснянці “Воротар” історик закликав бачити не лише пам’ять про Романа, але й про його малолітніх сиріт – Данила на Василька. Крім того, Грушевський ототожнював Романа Мстиславича з російським билинним Романом Дмитриєвичем, а пригоди цього персонажа – з епізодами із життя галицько-волинського князя (стосунки Романа зі своєю першою дружиною, “Казимировичами” та “племінниками литовського короля”)⁷². Натомість інвективи середньовічних польських хроністів – Кадлубка та анонімного великопольського літописця, історик спочатку переказував, а далі витлумачував як яскравий вияв упередженої антируської міфотворчості, майже повністю несумісний з історичною реальністю: “Се бомбастичне і повне великих переборщень оповідання має дати контраст великих добродійств, зроблених Поляками Роману і його пізнійшої невдячності, а з другого боку, має воно ілюструвати славу Лешка... Щоб представити славу свого героя, автор, видно, не пожалував фарб фантазії, і його образ має тільки досить далекі й непевні відгомони дійсних фактів”⁷³. Водночас далі у тексті учений усе ж визнавав, що міфологізм польських середньовічних авторів може приховувати у собі й частку реальності, зокрема у згадках про жорстокість Романа Мстиславича. Грушевський не заперечує існування репресивної політики князя щодо галицьких бояр. Проте довіра дослідника усе ж на боці руських літописців, які відкрито про це не говорять: “Безперечно Кадлубек (...) дав собі духу і в сім оповіданню. Буквально брати його оповідання неможливо, але мусимо прийняти основу – остру боротьбу Романа з боярством, хоч певне без таких драстичних крайностей, про які оповідає Кадлубок. Коли б вони були в дійсности, ми певне почули їх відгомони і в наших джерелах, бодай в пізніших гадках”⁷⁴.

⁷² Грушевський М. *Історія..*, т. 2, с. 405–406.

⁷³ *Там само*, Львів 1905, т. 3, с. 5.

⁷⁴ *Там само*, с. 13.

Відкинувши “польське” уявлення про князя-сатрапа і тирана, М. Грушевський усе ж прихильний до “легенди гнівного Романа” з усіма її атрибутами. “Але нам цікавий тут оцей традиційний образ Романа – скрізь він виступає сильним, грізним володарем, часом немилосердним”, – підсумовує учений⁷⁵.

Проте у популярній версії “Історії України-Русі” Грушевський репрезентує Романа Мстиславича передовсім як великого, сильного володаря, який прагне навести лад у занедбаній країні, отже – творця української державності. Суворість князя, про яку йдеться в академічному варіанті “Історії”, у популярному варіанті стає позитивним атрибутом гідної людини і зразкового керівника, який сильною рукою припиняє внутрішні міжусобиці і захищає її від чужоземців: “Слава князя сильного, грізного, могутнього, який нікому не дозволить його легковажити, пішла про Романа не тільки по всій Україні, а й по сусідніх державах (...). І ся слава будила на Україні надію, остатню надію, що от може таки в особі Романа виступає нарешті таки чоловік, який заведе лад на Україні, візьме в руки князів і положить кінець мішанням в українські справи постороннім інтриганам в таким роді як суздальський Всеволод, приборкає половців і інших ворогів й зробить кінець їхнім сваркам”⁷⁶. На тлі цієї модерної прослави смерть Романа у Грушевського виглядає невчасним крахом великих проєктів: “Пропала надія на відродженне політичного життя, а й сама Галицько-Волинська держава, здавало ся, захитала ся до решти”⁷⁷.

Таке трактування образу Романа Мстиславича добре відповідало історичній свідомості та уяві галицьких українців, хоча “легенда Романа” поширювалася серед них різними шляхами. Так, наприклад, Грушевський наводив приказку “Романе, Романе, не добре робиш, литвою ореш” за версією М. Стрийковського – як афоризм литвина, який навчився руської (“нашої”) мови⁷⁸. У той же час Іван Франко фіксував її не лише як фразеологізм, але й як вияв історичної свідомості галицьких українців середини

⁷⁵ Грушевський М. *Історія...*, с. 17.

⁷⁶ Грушевський М. *Люстрована історія України*. Київ; Львів 1912, с. 113.

⁷⁷ *Там само*, с. 114.

⁷⁸ Його ж. *Історія...*, т. 3, с. 16; Його ж. *Люстрована історія України...*, с. 112.

XIX ст. на прикладі “Зорі Галицької” 1850 року: “В статті “Молода Русь” до сеї приказки додано: так мовляли прапрадіди наші до дерзкого свого князя, коли, побідивши орди сусідніх наїзників, жорстоко з ними яв ся обходити”⁷⁹. Водночас, вмістивши її під гаслом “Роман”, учений у коментарі не згадував безпосередньо Романа Мстиславича. Знаменно, що іншу приповідку, зафіксовану у Галичині, дослідник також не прив’язував до особи цього князя, хоча за змістом вона відповідає наведеній у галицькому літописі та польських хроніках: “Щоб мід їсти, треба бджоли переморити”. Для Франка це – звичайний релікт старої бджолярської практики (“Давніше не знали іншого способу”, – зауважує він у примітці до фразеологізму)⁸⁰.

Проте у масовій свідомості українських галицьких інтелектуалів кінця XIX – першої третини XX ст. Роман Мстиславич був, насамперед, “будівничим держави”. Його постать пов’язували з твердим стилем управління, але водночас з інтеграцією руських земель – елементом, дуже важливим для ідеологічних аспірацій і проектів тогочасних українців Галичини. Цей компонент набув особливої актуальності після поразки визвольних змагань 1918–1919 рр. Тож не випадково в “Українській історії” Степана Томашівського, виданій у Львові 1919 р., домінуючим став саме такий аспект діяльності князя. Тут “невсипущий” Роман був зображений борцем з половцями – політиком, “що інтуїційно відгадує дійсні потреби громадянства”, прихильником прозахідного, прокатолицького, але водночас антипольського руху, чим викликав невдоволення “памфлетиста” і “безцеремонного фальшивника історії Вікентія Кадлубка”⁸¹. У підсумку, за Томашівським, волинський князь став дуже харизматичною особистістю – не просто об’єднувачем Галицької й Волинської земель, але й фундатором української державності загалом, а водночас серйозною противагою небезпечним амбіціям північноруських володарів: “Роман належить до типу таких визначних одиниць,

⁷⁹ *Галицько-руські народні приповідки у 3-х тт.* Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко: 2-е вид. Львів 2006, т. 3, с. 58.

⁸⁰ *Там само*, т. 2, с. 519.

⁸¹ Томашівський С. *Українська історія: Старинні і середні віки.* Львів 1919, с. 89.

яких сучасність обдаровує як сильною любовю, так великою ненавистю (...) Історичне значіння Романа “самодержця і царя всеї Руси” величезне. Він був творцем першої національної української держави, якої основу дала Галичина, перша українська земля, що відокремилася від загальноноруської держави перед більше як 100 літами (...) Роман розумів се завдання першої загальноукраїнської держави й однією з головних цілей уважав боротьбу з кочовиками, для яких був “львом, рисом і крокодилем”, – зауважував дослідник, регенеруючи кліше середньовічного галицького літописця для потреб модерних читачів⁸².

Ще чіткіше сплетіння політичного підтексту 20–30 рр. ХХ ст. з інтерпретацією середньовічної реальності помітне у художньому образі Романа Мстиславича в історичній белетристиці міжвоєнного періоду. Показовим є витлумачення Романової смерті у тексті Івана Филипчак та Івана Зубенка “Княгиня Романова”. Тут загибель під Завихостом – не наслідок битви, а підступне вбивство, інспіроване поляками, зокрема Лешком Білим та Владиславом Лісконогим. Його причина – настільки ж романтична й особиста, як і політична й суспільна. Лешко заздрить Романові через його дружину, а водночас прагне перешкодити інтеграції руських земель під рукою сильного володаря, який не хоче бути його васалом. Так, у повісті Лешко з Романом стають супротивниками на рицарському турнірі в Константинополі: Роман – (точніше, “варяг Ромуальд” / “стрункий русявий лицар з волошковими очима”) – перемагає польського візаві та завойовує серце князівни Анни⁸³. Це викликає лють молодого польського князя – “ненависть відтрученого коханка до щасливого супротивника”⁸⁴. Натомість сам Роман у повісті постає миротворцем: він припиняє суперечку посварених Лешка Білого та Владислава Лісконогого, а потім, вдоволений місією, вирушає на лови під Завихостом. Тут на нього чекає замах – “таємниче вбивство”, яке у повісті набуває чіткого етнічного забарвлення: “нашого князя Романа убили ляхи”⁸⁵. Нереалізовані політичні

⁸² Томашівський С. *Українська..*, с. 89–90.

⁸³ Филипчак І., Зубенко І. *Княгиня Романова*. Коломия 1927, с. 14–15.

⁸⁴ *Там само*, с. 21.

⁸⁵ Филипчак І., Зубенко І. *Княгиня..*, с. 35–40.

проекти Романа Мстиславича Филипчак і Зубенко подавали крізь призму сконструйованих спогадів його вдови. Фактично, у формі мемуарів княгині Романової були приховані не гіпотетичні прагнення середньовічного володаря, а мрії галицьких українців доби визвольних змагань початку ХХ ст. і категорії їхньої історичної уяви. Так з'являється образ Утопії – “Великої України” Романа Мстиславича – економічно сильної селянської держави, в якій панує демократія і “соціальна справедливість”, країни, де навіть войовничі номади стають мирними хліборобами: “І вона пригадувала собі, як то вони, удвох з Романом, будували пляни, щоб усі українські землі сполучити в одну цілість – від пинських болот по багна Оки, від Нового Сутеча по Тьмуторокань... А Галич тоді, як діамант, засяє в короні Русі-України. Пригадувала, як будували пляни перетворення сполучених українських земель в могутню державу першого ступеня через внутрішні реформи, через піднесення смердів, через надання їм прав і привілеїв, щоби рільництво якнайліпше розвивалося, через зміцнення торгівлі, через збільшення фльоти на Чорнім морі, щоби плоди України вивозити до Греції, до Риму, бо там – брак хліба. Роман оповідав їй про свої наміри змусити орди кочевиків до осілого життя, до праці на ріллі. Вони передбачували, як Україна буде славною, великою державою, яку поважатимуть і якої боятимуться сусіди. А свої піддані благословлятимуть їх за добре і справедливе правління”⁸⁶.

Загибель від рук поляків, сильна влада над галицькими боярством, захист “простого люду” (“обороняв селян і міщан”), боротьба з половцями, Литвою та Польщею, об’єднання Галичини й Волині (іноді до цього переліку додавали звістку про відмову від королівської корони, яку пропонував папа) – ці елементи популярного образу Романа Мстиславича були доволі стійкими в українських галицьких виданнях 30-х років. Це добре видно з відповідного гасла Української загальної енциклопедії⁸⁷.

⁸⁶ Там само, с. 57–58.

⁸⁷ Роман. *Українська загальна енциклопедія. Книга знання в 3-х томах*. Львів; Станіславів; Коломия б/р., ст. 1268.

Натомість галицькі поляки у кінці XIX – у першій половині XX ст. підтримували, хоч із застереженнями, версії середньовічних польських хроністів. Знаковою у цьому аспекті була поема Яна Ляма “Завихост” (“Zawichost”), де антипольські виступи Романа Мстиславича поставали наслідком трагічного непорозуміння, що спричинило братовбивчий конфлікт і загибель самого руського володаря. Роман, – твердив Лям, – став жертвою імпульсу, згубної ілюзії, бо сприйняв своїх союзників за ворогів, і навпаки. У цьому тексті лейтмотивом стає убоління над “необдуманим” вчинком галицького князя, висловленим з сумішню симпатії й докору:

Czemuż, o kniaziu, ty kniaziu Romanie,
Powiodłeś pulki w bój ten niegodziwy,
O czemu w gniewie zamyśliłeś panie
Krwia ruską zrosić sandomierskie niwy?
W gronie twoich zasiedli poganie,
A ziemią twoją czeka los straszliwy,
Krwawymi łzami zapłaczą po tobie
Dzieci sieroty, cała Ruś w żalobie!

Водночас в умовах україно-польського протистояння в Галичині першої половини XX ст. Кадлубковий образ віроломного руського володаря – васала, який підступно напав на Польщу і асоціювався зі зрадою, був актуальнішим для масової свідомості галицьких поляків, аніж відносно толерантний погляд Ляма.

У повоєнному дискурсі галицьких українців постать Романа Мстиславича не була такою популярною, як, наприклад, діяльність його сина, Данила Романовича. Однак і тут поступово утвердився образ князя як будівничого держави. В умовах радянської Галичини таке трактування постаті галицько-волинського володаря було полегшене його північно-руськими генеалогічними зв'язками, дворічним правлінням у Новгороді, а також тим, що з Романом можна було пов'язати окремі сюжети російських билин. Це дозволяло переносити в новий історіографічний дискурс окремі моменти зі старого, довоєнного. Різні дослідники робили це по-різному. Так, у написаній ще 1957 і виданій аж 1984 року книзі Івана Крип'якевича – монографічному описові Галицько-Волинської держави – постать Романа подана хоч

і з певним пієтетом, проте загалом нейтрально. У цьому тексті Роман Мстиславич – наймогутніший з південноруських князів, який заслужив “історичне ім’я” “незвичайною енергією” в об’єднанні Галичини з Волинню (це, за Крип’якевичем, – “найважливіша справа Романа”⁸⁸) та боротьбою з кочовиками, що залишила по собі сліди у фольклорі (панегірик з Галицько-Волинського літопису учений трактував саме як уривок з пісні про князя)⁸⁹. Однак до негативів галицько-волинського володаря учений зараховував його участь у “дрібній феодальній боротьбі, яка руйнувала Київщину”, і на яку володар затрачував “багато даремних зусиль”⁹⁰. Назагал же біографія Романа Мстиславича в аналізі Крип’якевича поставала переплетінням фактів зі значною кількістю “білих плям”. До таких нез’ясованих обставин дослідник зараховував, насамперед, стосунки руського князя із Лешком Білим та їхню еволюцію в часі⁹¹ – отже, саме ті факти, які започаткували кардинально різне трактування постаті Романа в українській та польській історичній традиції.

В офіційній, “підручничковій”, версії середньовічної історії радянського часу Роман Мстиславич також поставав миротворцем, могутнім володарем, захисником Русі від степовиків, силу якого оцінював “навіть папа римський Інокентій III” і прагнув її використати “для посилення впливу римо-католицької церкви на Південно-Західну Русь”⁹². В іншому варіанті Романа прямо зображали “прогресивним” володарем, який “зірвав спробу папської курії поширити вплив Ватикану на Русь”⁹³. Це кліше добре вписувалося в ідеологічну лінію “боротьби з католицизмом та уніатством”. Паралельно в радянській історіографії спеціально акцентували на тому, що діяльність галицько-волинського князя мала “широку соціальну базу” і ґрунтувалася на опозиції до “великих феодалів”. Так, у марксистській версії Роман зайняв

⁸⁸ Крип’якевич І. *Галицько-Волинське князівство*. Вид. 2. Львів 1999, с. 110.

⁸⁹ Там само, с. 112.

⁹⁰ Там само, с. 109.

⁹¹ Пор: Крип’якевич І. *Галицько-Волинське князівство*, с. 110, 113.

⁹² Див. напр.: Рибалка І. К. *Історія Української РСР. Дорадянський період*. Київ 1978, с. 45.

⁹³ *Історія Української РСР Короткий нарис*. Київ 1981, с. 33.

Галич, “спираючись на підтримку дружинників, частини середніх бояр та міщан, які були незадоволені могутністю великих бояр, роздмухуванням ними феодальних усобиць і тяжіли до міцної князівської влади”⁹⁴; “його дії підтримало міське населення, що домагалось обмеження сваволі феодалів” тощо⁹⁵. Водночас у цій парадигмі Романа зараховували до політиків твердої руки – централізаторів, “збирачів Русі”. Тому взяті з Татищева згадки про “добрий порядок” Романа Мстиславича (“план піднесення ролі Києва”) в українській радянській історіографії вважали позитивним, хоч і нереалізованим, проектом⁹⁶. Однак зрідка в офіційній історіографії УРСР з’являлися й різко протилежні сюжети. Наприклад, у полеміці з українськими діаспорними істориками (за радянською термінологією – “фальсифікаторами минулого”), які закидали північноруським володарям знищення Київської Русі та узурпацію влади на її просторах, їхні радянські опоненти наводили, як контраргумент, деструктивну діяльність Романа Мстиславича: “Отже, руйнівний похід на Київ в 1169 р. володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського вони (українські еміграційні історики – Р. Г.) витлумачують як вираз “етнічного роздору” між “російською північчю” та “українським півднем”. Але не менш руйнівним для Києва був і похід у 1202 році галицько-волинського князя Романа Мстиславича – за фальсифікаторськими мірками, “українського” князя. Однак цей похід ті ж автори згадують скоромовкою, і, як правило, анонімно, як “спалах міжкнязівської війни”⁹⁷.

Заснована на “ламанні націоналістичних кліше”, ця інвектива проти Романа опосередковано слугувала утвердженню стереотипу “віковичної дружби трьох братніх східнослов’янських народів” та думки про їхнє спільне право на київську культурно-історичну спадщину.

⁹⁴ Рибалка І. К. *Історія...*, с. 45.

⁹⁵ *Історія Української РСР...*, с. 33.

⁹⁶ *Там само*, с. 32.

⁹⁷ *Правда истории против фальсификаторов (Критика буржуазных и буржуазно-националистических фальсификаций истории Украины)*. Киев 1982, с. 52.

На противагу такому поглядові, еміграційні історики будували свій образ князя. Так, Микола Чубатий репрезентував образ Романа Мстиславича як “самодержця” та інтегратора Русі, якого очорнили “північні літописці, щоб закрити погром Києва суздальцями 1169 р.”⁹⁸. Крім того, учений прагнув зруйнувати російське популярне уявлення про галицького володаря як про ворога Риму: (“Роман... держить меч в руках і проганяє папських послів”⁹⁹). Натомість, поборюючи “північний” стереотип князя як протипольського політика, дослідник змальовував Романа Мстиславича як майже повністю прозахідного політика, “прихильного до католицького світу”, так само, як і його дружина та більшість населення Західної Русі¹⁰⁰. Водночас Чубатий підкреслював цезаропапистські тенденції в політиці князя: “Це перший раз на Україні церква, на византийський взір, стає на услуги володаря”¹⁰¹. Отож, образ Романа в концепції українського католицького історика церкви роздвоювався на позитивний і негативний компоненти.

Популярною спробою “відтворити” образ Романа Мстиславича в українській радянській літературі повоєнного часу став роман львівського прозаїка Теодора Микитина “Полки йдуть на Галич”¹⁰². Текст Микитина, як засвідчувала анотація до його книги, мав пропагувати “яскраву постать волинського, а згодом галицько-волинського князя Романа Мстиславича” як противагу зрадникам – боярам та їхнім союзникам-уграм¹⁰³. У такому контексті князь ставав природним союзником “народних мас”, які дали відсіч “іноземним загарбникам” і ворогом їхніх визискувачів – “феодалів”. Такий підхід відповідав ustalеним канонам радянської історіографії. Однак у самому творі акценти розставлено дещо інакше. На його сторінках Роман зображений в іпостасі волинського князя, який хоче об’єднати Галичину зі своїми володіннями. При цьому романіст прагнув

⁹⁸ Чубатий М. *Історія...*, т. 1, с. 550.

⁹⁹ Там само, с. 551.

¹⁰⁰ Там само, с. 551–556, 569

¹⁰¹ Там само, с. 565.

¹⁰² Микитин Т. *Полки йдуть на Галич*. Львів 1965.

¹⁰³ Там само, с. 2.

схарактеризувати князя не лише через літописні характеристики (непоступливий, владний характер, войовничість), але й “реконструював” зовнішній вигляд Романа Мстиславича і його інтелектуальні горизонти. В уяві письменника князь поставав широкоплечою людиною середніх років з блискучими розумними очима та чорним, злегка посивілим волоссям; коло його читання у Микитина формують Плутархові “Паралельні біографії” / “життеписи славних мужів”, де володар, очевидно, шукає зразків для наслідування¹⁰⁴. Далі герой повісті вагається в роздумах, вибираючи між волинською та галицькою ідентичністю. Врешті, він визнає “своїми”, “рідними” обидві тотожності. Зважаючи на плутархові образи “ідеальних мужів”, головними ідеями Романа Мстиславича у романній версії стають боротьба з агресією угорців та утворення об’єднаного князівства, що може протистояти викликам чужого, зовнішнього світу: “Хіба у нього мало землі...? Тільки чи й справді чужа йому галицька земля? Чи матиме він право називати себе щитом і стражем землі руської, як Галичину стануть топтати копита угорських коней? Чи його Волинь не поплатиться колись за байдужість до долі Галичини? Вони – як ті сестри близнята, що не можуть одна без одної жити. ... Але як Галичина і Волинь об’єднаються в одну державу, тоді ні угрове, ні половці, не кажучи вже про ятвягів, не посміють ступити й кроку на руську землю. (...) Він, Роман, забезпечить руській державі мир, заведе лад і безпеку, дбатиме про торговий люд та вчених книжників, і слава про нього піде на весь світ”¹⁰⁵.

Зрештою, ідеал і реальність збігаються. Князя-патріота, який виганяє іноземних загарбників з Галича, радо вітають мешканці міста. На тлі святкового братання галичан та волинян Роман стає фундатором нової держави, – переможцем, визволителем і творцем глобальної Історії: “Роман, гордий та щасливий, випрямився в сідлі (...). Ворог був знищений доценту. Галицька земля знову стала вільною. Тепер можна було ... оповістити цілому світові, що тут, на цій дорозі, у цьому сірому світанку

¹⁰⁴ Микитин Т. *Полки...*, с. 69.

¹⁰⁵ *Там само*, с. 76.

народилась нова руська держава, якої досі не було. Галицько-Волинська держава”¹⁰⁶.

Частина галицької інтелігенції сприйняла такий поворот сюжету (у якому Галицько-Волинське князівство було названо “державою”) разом з символічною ілюстрацією на титульній сторінці книжки (жовтий “галицький лев на щиті, поруч з ним – меч”) як натяк, альянсу до локального патріотизму і української національної свідомості, до традицій державності тощо. У такий спосіб образ Романа Мстиславича ставав для них символічною фігурою, елементом пробудження історичної пам’яті в умовах другої половини 60-х років ХХ ст. Знаменно, що у післявоєнний час і у польській історичній думці негативний образ галицько-волинського князя відійшов на задній план. Так, у популярній “Історії України” Владислава Серчика Роман зображений творцем однієї з найбільших європейських держав кінця ХІІ – початку ХІІІ ст.¹⁰⁷.

В історіографії та історичній свідомості незалежної України можна виділити, принаймні, два різні образи Романа Мстиславича. Перший – традиційний. Його ілюструють, зокрема, праці Леонтія Войтовича. Тут не лише окреслено образ Романа Мстиславича як одного з “найвидніших політиків свого часу”, але й зроблено спробу популяризувати цю постать, реконструювати зовнішність й характер володаря на підставі аналізу татішевських матеріалів¹⁰⁸. На противагу цьому, прихильники постмодернізму пропонують “інший” образ Романа Мстиславича. Вони трактують галицького князя не лише як реальну людину, об’єднувача руських земель, але й як одного з історичних персонажів, “напівапокрифічна” біографія якого багато в чому сконструйована уявою літописців та модерних авторів¹⁰⁹. Нато-

¹⁰⁶ Микитин Т. *Полки...*, с. 164.

¹⁰⁷ Serczyk W. A. *Historia Ukrainy*. Wrocław; Warszawa; Kraków 1990, s. 48.

¹⁰⁸ Див, напр.: Войтович Л. *Князівські династії Східної Європи (Кінець ІХ – початок ХІV): склад, суспільна роль і політична роль*. Львів 2000, с. 223–224.

¹⁰⁹ Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Київ 2005, с. 100; Толочко А. П. Конституционный проект Романа Мстиславича 1205 г.: опыт источникововедческого исследования. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1995. Москва 1997; Толочко О. Як звали другу дружину Романа Мстиславича? *Україна: культурна спадщина, національна свідомість*,

мість у масовій свідомості галичан і волинян кінця ХІХ – початку ХХ ст. трактування постаті Романа у канонічному ряду українських політичних діячів минулого – значною мірою, відображення довоєнних інтерпретацій. Звідси, зокрема, – поява вулиць імені князя Романа у Львові та деяких інших галицьких містах. Такі назви з’явилися внаслідок масових перейменувань 1990-х рр. і ґрунтувалися власне на героїзації Романової постаті у ретроспективі українського державотворення. Натомість пошук реліктив давнього образу Романа Мстиславича у колективній підсвідомості – не така очевидна справа, якою здається на перший погляд. Не можна забувати, що “сліди” князя Романа в усній творчості – значною мірою відлуння концепцій та підходів порівняльно-історичної школи у фольклористиці кінця ХІХ ст., в якій багато що вирішували алузії та аналогії. Насправді дуже важко доказати, коли фольклорний “Роман” має якийсь стосунок до Романа Мстиславича чи іншого історичного діяча з таким іменем, а коли є просто “вічним персонажем” у канві якогось з “вічних сюжетів” усної народної творчості. У той же час притчу про “євшан-зілля”, первісно прив’язану до середньовічного панегірику Роману, уже в ХІХ ст. почали сприймати як самостійний “відгук половецького епосу”. З цього часу легенда про євшан в українській та російській літературній традиції стала вічним сюжетом, загальним місцем – символом національної свідомості, відчуття батьківщини, однак безвідносно до Романової постаті. Еволюція сприймання його “похвали” у часі й просторі – яскравий приклад того, як поєднуються, зливаються і знову розходяться сюжети, мотиви, міфи та стереотипи.

Загалом же історія з Романом Мстиславичем в українській традиції дуже нагадує ситуацію з “Дуеньєю” Дієго Веласкеса у відомій інтерпретації Мішеля Фуко. На початку своїх “Слів і речей” Фуко розглядає картину іспанського художника як приклад візуально-сміслового парадоксу¹¹⁰. Він зауважує: погляди усіх персонажів на полотні спрямовані в одну точку. Отже,

державність. Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Львів 2006–2007, с. 98–102.

¹¹⁰ Фуко М. *Слова и вещи. Археология гуманитарных наук.* Санкт-Петербург 1994.

насправді вони очікують когось дуже важливого, проте наразі відсутнього на картині; людину, яка от-от має увійти в приміщення, але якої там ще нема. Є лише її нечітке відображення в дзеркалі. Проте саме ця постать – візуальний і смисловий центр усього художнього твору. Це – король, що заходить до зали у супроводі дружини. Ситуація з галицько-волинським князем аналогічна. В українській (руській) традиції його цілісний образ, по суті, втрачено. Цей образ заміняють розпорошені літописні повідомлення і той же панегірик. Тому сьогодні, як не парадоксально, ми змушені дивитися на Романа Мстиславича опосередковано, через призму численних “дзеркал”, зокрема й “чужих”, ворожих князю інвектив польської літописної традиції. Це й є джерелом дискусій та полеміки довкола цієї постаті – дискусій, які не вичерпаються, мабуть, ніколи. Водночас усі учасники цих суперечок, починаючи від середньовічних руських і польських хроністів, сходяться в одному – у визнанні могутності, ініціативності й авторитету Романа, іншими словами, його незвичної харизми. Так, цей галицький князь, фактично, відсутній у сучасних йому руських джерелах, а його друга дружина у галицькому літописі залишається безіменною. Однак ця пара, усе ж, залишається однією з смислових осей локальної та регіональної історії Центрально-Східної Європи XII – початку XIII ст. – достоту так, як королівське подружжя на картині Веласкеса знаходиться у її центрі, де факто перебуваючи поза нею.

*Roman Holyk. “ЛЕВЪ, ИМЪ ЖЕ ПОЛОВЦИ ДЪТИ СТРАШАХУ”:
STEREOTYPES OF ROMAN MSTYSLAVYCH IN THE HALYCH-VOLYNIAN
CHRONICLE, THE GREAT POLISH CHRONICLE AND THE MODERN HIS-
TORICAL TRADITION*

The article proposes a comparative analysis of images of Roman Mstyslavovych available in two medieval narratives: the Halych-Volynian Chronicle and the Great Polish Chronicle. The article also traces changes of this stereotype in the modern Ukrainian and Polish historical memory.

Key words: the Halych-Volynian Chronicle, the great Polish Chronicle, Roman Mstyslavovych, stereotype, historical tradition.

ГАЛИЦЬКО-БОЛГАРСЬКІ ВІДНОСИНИ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIII СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена дискусійним проблемам приналежності галицьким князям Нижнього Подунав'я та галицької допомоги болгарському царевичу Івану II Асеню в боротьбі з узурпатором Борилом.

Ключові слова: Нижній Дунай, Друге Болгарське царство, Іван II Асень, Борил, бродники, половці.

Проблеми присутності Галицького князівства на Нижньому Дунаї, галицько-візантійських та галицько-болгарських стосунків належать до питань, полеміка навколо яких триває ще з другої половини XIX ст. З них чи не найменш дослідженим етапом залишається перша третина XIII ст., коли після загибелі князя Романа Мстиславича розпочався довгий період боротьби за його спадщину.

Утвердившись протягом кінця XI – першої половини XII ст. на Нижньому Дунаї¹ за згодою Візантії, яка не заперечувала проти опанування цієї території сильним галицьким князем, виділяючи стосунки з ним окремо від стосунків з Києвом², Галицьке князівство взяло на себе завдання оборони від кочовиків проходів у причорноморські та болгарські області, що перебували під візантійським контролем. Область у межиріччі Дністра та Серета і Нижнє Подунав'я була своєрідними воротами між морем і Карпатами, через які в XI–XII ст. кочовики проникали на Балкани. Змушена концентрувати військові сили на сході і півдні, Візантійська імперія користала з такого становища. Через Галицьку землю проходив знаменитий *буриштиновий шлях* (Вісла–Сян–Дністер та Німан–Західний Буг–Дністер), який з'єднував

¹ Мавродин В. В. Русские на Дунае. *Ученые записки ЛГУ. Серия гуманитарных наук.* Ленинград 1943, № 87, с. 12; Крип'якевич І. *Галицько-Волинське князівство.* Львів 1999, с. 55; Войтович Л. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї. *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України.* Галич 2008, с. 3–18.

² Литаврин Г. Г. Русь и Византия в XII веке. Його ж. *Византия и славяне.* Санкт-Петербург 1999, с. 505–506.

Балтійське та Чорне моря. По Дністру лежала і найкоротша дорога до Візантії, через Нижнє Подунав'я можна було вийти більш безпечно суходолом до візантійських міст. У той час, коли дніпровський шлях контролювали половці, стосунки з якими постійно змінювалися, таке становище було вигідним і галицьким князям. У Нижньому Подунав'ї візантійська та галицька адміністрації, схоже, в якійсь формі співпрацювали. Союз Галицько-Волинської держави з Візантією, скріплений шлюбом Ірини Володарівни із севастократором Ісааком Комніном, сином василевса Олексія I Комніна, відбувся 20.07.1104 р.³ і був першим подібним у практиці візантійських василевсів. Від цього шлюбу народився майбутній василевс Андронік I Комнін (1123/1124–1185).

Ситуація змінилася, коли після загибелі Андроніка I галицький князь у 1186–1187 рр. підтримав повстання Ангелів, яке призвело до відродження Другого Болгарського царства⁴. Зрозуміло, що відроджена Болгарська держава не могла в короткий час організувати власне лицарське військо, тому на перших етапах Асені спиралися на галицьку допомогу (тих, *що походять з Вордони, які сміються з смерті, гілки тавроскіфів*⁵), половців⁶ та волохів⁷. Існує версія волоського походження

³ *Acta et diplomata graece mediet saevi sacra et profana collecta*. Ed. F. Miklosich, J. Müller. Vindobonae 1886, t. 5, p. 375.

⁴ Успенский Ф. И. *Образование Второго Болгарского царства*. Одесса 1879, с. 36–37; Шушарин В. П. Свидетельство письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Причерноморья пер. пол. XIII в. *История СССР*. Москва 1978, № 2, с. 43; Литаврин Г. Г. Новое исследование о восстании в Паристрионе и образовании Второго Болгарского царства. *Византийский временник*. Москва 1980, т. 41, с. 109–111; Юрасов М. К. Поэтический и реальный образ Ярослава Осмомысла. *Образование и Православие*. 2006 // [www. tellur.ru](http://www.tellur.ru); Войтович Л. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї..., с. 12–17.

⁵ Литаврин Г. Г. Новое исследование..., с. 109–110.

⁶ Мутафчиев П. Владелите на Просень. София 1913, с. 6–7; Златарски В. Потеклото на Петра и Асеня на воданите на възстанието въ 1185 год. *Списаникъ на Българската Академия на науките*. София 1933, т. 45, с. 427; Ников П. *Второ българското царство. 1186–1936*. София 1937, с. 23; Литаврин Г. Г. *Болгария и Византия (XI–XII вв.)*. София 1987, с. 288–302; Его же. *Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XIII в.)*. Санкт-Петербург 2000.

⁷ Ostrogorsky G. *Geschichte des byzantinischen Staates*. München 1940, s. 287; Wolff R. L. *The Second Bulgarian Empire. Its Origin and History to 1204. Speculum*. 1949. vol. 24, p. 167–206.

Асенів⁸, яка наштовхує на думку, що останні справді могли мати якісь володіння у Бирладській волості з мішаним слов'яно-волоським населенням.

Активна участь половців у болгаро-візантійській війні кінця XII ст.⁹ мусила змістити значні їх масиви ближче до Дунаю. Останнє не могло не викликати занепокоєння у слов'янського населення Пониззя. Крім того, міська верхівка та галицьке боярство, також пов'язане з торгівлею, терпіли від галицько-візантійського конфлікту. Саме тому новий галицько-волинський князь Роман Мстиславович відразу вдався до відновлення союзу з Візантією, яке відбулося бл. 1200 р., коли Добрина Ядрейкович бачив в Константинополі галицьке посольство у складі Твердяти Остромирича, Недана, Домажира і Негвара. Микола Котляр навіть вважає, що угода укладена раніше – у 1197 чи 1198 рр.¹⁰. Цей союз був настільки важливим для Візантії, що його поспішили скріпити династичним шлюбом¹¹.

Наслідком спільних дій союзників став розгром половців. Перемоги Романа Мстиславича над останніми Іпатіївський літопис поставив в один ряд із перемогами Володимира Мономаха: "...одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей Божих. Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був як та рись і губив, як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців, вигнав Отрока в Обези за Залізні ворота"¹². За повідомленням тогочасного візантійського пись-

⁸ Brătianu G. *Rechercher sur Vicina et Cetatea Alba*. Bucharest 1943, p. 93.

⁹ Петров П. *Въстания против Византия*. София 1960, с. 51–56.

¹⁰ Котляр М. Ф. *Історія дипломатії Південно-Західної Русі*. Київ 2002, с. 82.

¹¹ Войтович Л. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за династії Ангелів. *Княжа доба*. Львів 2008, вип. 2, с. 30–39.

¹² "...вдолѣвша всимъ поганьскымъ ѣзыко оума моудростью ходаща по заповѣдемъ Божиимъ оустремил бо са баше на поганьна ѣко левъ сердить же бїи ѣко и рысь и гоубаше ѣко и коркодилъ и прехожаше землю ихъ ѣко и врель храборъ бо бѣ ѣко и тоуръ ревноваше бо дѣдоу своему Мономаху погубившему поганьна Измалтъяны рекомьна Половцы изгнавшю Сѣтрока во Сѣбезы за Желѣзнаѣ врата" (*Полное собрание русских летописей*). Москва 1962, т. 2, стб. 715–716.

менника Микити Хоніата, у 1200 р. столицю імперії врятувала від половців “богом призвана фаланга” Романа Мстиславича¹³. Похід галицько-волинського князя у Візантії пам’ятали довго. Хроніст Федір Скутаріот (бл. 1230 – після 1283) та поет Єфрем Єнійський (перша третина XIII ст.) також згадали про походи як винятково важливі для Візантії¹⁴. Зрозуміло, що зазначені походи Романа Мстиславича на початку XIII ст. не лише відкинули половців від Нижнього Дунаю, а й ускладнили для болгар отримання половецької допомоги. У поемі Єфрема Єнійського саме так і сказано: “Бо правитель Галичини за переконанням архипастиря Руської Церкви, узявши багато війська, числом близько десяти тисяч, зненацька напав на область куманів (половців – Л.В.) і сплюндрував їхню землю дощенту. І, насмілюючись вчиняти так багаторазово, на славу своїх благочестивих христоіменитих (предків), розірвав союз місійців (болгар – Л.В.) і варварів”¹⁵.

На той час половецьке військо стало основним чинником у болгаро-візантійському протистоянні¹⁶. У вбивстві Петра I Асеня (1196) та Івана I Асеня (1197) було замішане не просто боярське угруповання¹⁷, а куманська (половецька) партія, до якої схилявся їх брат Калоян¹⁸ (займав престол у 1197–1207 рр.). Сам Калоян одружився з донькою половецького хана, яка після хрещення прийняла ім’я Марія¹⁹. Незважаючи на те, що контроль

¹³ Nicetas Choniates. *Historia*. Ed. I. Bekker. Bonn 1835, p. 691–692.

¹⁴ Щиро вдячний петербурзькому дослідникові проф. О. Майорову, який люб’язно дозволив ознайомитися з рукописом своєї статті на цю тему “Маловідомі грецькі джерела з історії русько-візантійських відносин початку XIII століття: текст, переклад, коментар”, що готується до друку в черговому томі “Записок НТШ”.

¹⁵ Цитата за перекладом О. Майорова з тексту його статті.

¹⁶ Расовский Д. Роль половцев в войнах Асеней с Византийской и Латинской империями в 1186–1207 гг. *Списания на Българската академия науките*. София 1939, т. 58, с. 203–211; Павлов П. Куманите в българската военна история. *Военноисторически сборник*. София 1990, кн. 7, с. 14–23; Средневековна България и куманите (1186–1241). *Трудове на ВТУ св.св. Кирилла и Методия*. 1992, т. 27, кн. 3, с. 5–59.

¹⁷ Злагарски В. *История на българската държава през средните векове*. София 1940, т. 3, с. 92–101.

¹⁸ Мутафчиев П. *История на българския народ*. София 1943, т. 2, с. 45.

¹⁹ Войтович Л., Целуйко О. *Правлячі династії Європи*. Біла Церква 2008, с. 49.

над Нижнім Подунав'ям був для болгар надзвичайно важливим, опанувати цей регіон у перші роки відродження Болгарського царства не вдалося²⁰. Ставши союзником Візантії, Галицьке князівство опинилося у таборі ворогів Болгарії.

Очевидно, що ситуація повністю змінилася після загибелі Романа, коли почалася боротьба за його спадщину. Половці перенесли кочовища ближче до Дунаю й надалі допомагали болгарам. Калоян загинув внаслідок змови половецької партії, в якій, схоже, брала активну участь і його дружина. Болгарський престол посів племінник Борил (1207–1218), син сестри і боярина Стрежа²¹. Щоб узаконити захоплення трону, Борил одружився з вдовою Калояна – своєю тіткою (що було порушенням церковних правил). Половці склали основу армії Борила (у невдалій битві поблизу Пловдива 1 серпня 1208 р., де його 33-тисячне військо зазнало розгрому від мало не вдесятеро меншого війська латинського імператора Генріха I та при спробі блокади гірських проходів у 1211 р.)²². Від самого початку узурпатор змушений був воювати проти свого рідного брата Добормира Стрежа, який з допомогою Сербії утворив незалежне Струмо-Вардарське князівство (1208–1214) та двоюрідного брата деспота Олексія Слава, який також відірвав шматок Болгарії, спираючись на підтримку Латинської імперії²³. Законні спадкоємці,

²⁰ Мутафчиев П. Съдбитите на средновековия Дръстър. Мутафчиев П. *Избрани произведения*. София 1973, т. 2, с. 85; Тъпкова-Займова В. *Долни Дунай – гранична зона на византийския “Запад” (Към историята на северните и североизточните български земи: краят на X–XII в.)*. София 1976; Ї ж. *Тюркские кочевники, византийская администрация и местное население на нижнем Дунае (XI–XII вв.)*. *Восточная Европа в древности и средновековье*. Москва 1978, с. 67–73; Божилев И. *Гранична област на Византия. Кратка история на Добруджа*. Варна 1986, с. 55–64.

²¹ Войтович Л., Целуйко О. *Правлячи династії Європи...*, с. 49.

²² Данчева-Василева А. *България и Латинската империя (1204–1261)*. София 1985, с. 104–115.

²³ Ациевски К. *Деспот Алексій Слав – самостоен феодален владетел во Македонија. Годишен зборник на филолошкиот факултет на Университетот во Скопје*. 1977, т. 3 (29); Радий Р. *Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века. Зборник радова византолошког института*. Београд 1986, књ. 24–25, с. 235–245; Hendrickx В. *Regestes des empereurs latins de Constantinople. 1204–1261/1272*. Thessalonika 1988, Nr 88.

сини царя Івана I Асеня – Іван II Асень та Олександр, musiли втікати з краю.

Як зазначив візантійський хроніст Георгій Акрополіт (1217–1282), болгарський царевич Іван Асень “втік у країну русів, прожив тут досить довго і, зібравши кілька руських дружин, почав добиватися батьківської спадщини”²⁴. В. Пашуто вважав, що царевич був у Києві²⁵. Однак болгарські дослідники дотримуються думки щодо перебування царевича у Галицькому князівстві²⁶. У давньоруських джерелах інформація про Івана II Асеня відсутня. Але аналіз подій дозволяє стверджувати, що дослідники мають більшу рацію. Жодне інше князівство на Русі, крім Галицького, в цей період не мало ніякого зацікавлення в допомозі болгарському претендентові і не могло її надати (відправлення і утримання великого контингенту в такий далекий похід вимагала значних ресурсів). Для болгарських вигнанців не мало сенсу навіть намагатися шукати допомоги при якомусь іншому дворі, окрім Галича.

Іванові Асеню та Олександру, які не могли сховатися в Сербії або до Константинополя, найпростіше було сховатися в Нижньому Подунав'ї в одному з міст, де могли знаходитися галицькі залоги. Втікати до половців, на яких спирався Борил, було небезпечно. Половці могли в будь-яку хвилину видати царевичів узурпатору. Київ був надто далеко і тамтешні правителі вже давно не виявляли інтересу до Нижнього Подунав'я. До того ж, шлях до Києва лежав через Галич. У 1209 р. Галицьку землю повторно опанували Ігоревичі, які повели тверду політику, придушуючи

²⁴ Georgii Acropolitae. *Opera*. Rec. A. Heisenberg. Lipsiae 1903, t. 1, cap. 20, p. 33; Летопись логофета Георгия Акрополита, перевод под ред. бакалавра И.Троицкого. *Византийские истории, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской Духовной Академии*. Санкт-Петербург 1863, гл. 20, с. 38–39.

²⁵ Пашуто В. Т. *Внешняя политика Древней Руси*. Москва 1968, с. 266.

²⁶ Дуйчев И. *Цар Иван Асен II. 1218–1241. По случай от 700 г. от неговата смерт*. София 1941, с. 5–6; Його ж. *Преноси към историята на Иван Асен II*. София 1943, с. 152–162; Цанкова-Петкова Г. *България при Асеневици*. София 1978, с. 108; Ї ж. *Културни и политически връзки и отношения България, Киевска Русия и Византия през ранното средновековие. Руско-български връзки през векове*. София 1986, с. 79–81; Божилов И. *Фамилията на Асеневици (1186–1460). Генеалогия и просопография*. София 1994, с. 37–38, 104–118.

бойарську опозицію. Десь на початку 1210 р. у Болгарії прибічники синів Івана I Асена підняли заколот, захопивши фортецю Відин. Очевидно, на той час Іван II Асен вже міг розраховувати на військову допомогу, принаймні мав такі надії.

Борил конфліктував майже з усіма сусідами. Щоб знайти підтримку у папи (з часів Калояна, коронованого папою, болгарська церква перебувала в унії з Римом), Борил пішов на організацію собору 11 лютого 1211 р., на якому було засуджено єресь богомилів (близьких до альбігойців, з якими воював папа Інокентій III)²⁷. Попри думку Г. Цанкової-Петкової щодо розриву унії, здійсненої Борилом²⁸, інші дослідники переконливо доводять протилежне, вказуючи на уніатські нововведення у болгарській церкві цього періоду²⁹. Така політика дозволила Борилу вистояти і, навіть, перетворити поразку 1211 р. на вигідний союз з Латинською імперією.

Однак самотужки здолати відинських бунтівників Борил не зміг. Лише ціною відмови від Браничева та Белграда на користь угорського короля Андрія II з допомогою угорських військ він здобув непокірний Відин. Угорські війська очолював ішпан Себена, який виступив з Трансильванії “приєднавши до себе саксів, влахів, секеїв і печенігів”³⁰. Збереглася грамота

²⁷ Попруженко М. Г. *Синодик царя Борила*. София 1928, с. 79–80; Ангелов Д. *Богомилството в България*. София 1961; Кожухаров С. Неизвестен летописен разказ от временито на Иван Асен II. *Литературна мисъл*. 1974, № 2, с. 127; Gjuzev V. Das Papstum und Bulgaren im Mittelalter (9–14 Jahrhundert). *Bulgarian historical Review*. 1977, N 1, s. 43; Данчева-Василева А. България, папството и западноевропейската политика през първата половина XIII в. *Из политическата история на България*. София 1985, с. 195–196.

²⁸ Цанкова-Петкова Г. *България при Асеневици*, с. 92.

²⁹ Петков К. Унията между Българската църква и Рим в началито на XIII век – някои пренебрегвани аспекти. *Духовна култура*. 1992, № 9, с. 25–32; Його ж. *Българските добавки към Синодика на цар Борил – историко-културна интерпретация*. Велико Търново 1993; Стефанов П. Нов поглед към унията между българската и римската църква през XIII век. *Духовна култура*. 1998, № 5, с. 343–352; Чолова Ц. Българските църква и опитите за уния през Средновековието. *Религия и църква в България. Социални и културни измерения в православието и неговата специфика в българските земи*. Ред. Г. Бакалов. София 1999, с. 124.

³⁰ Шушарин В. И. Укрепление феодального государства. *История Венгрии*. Москва 1971, т. 1, с. 145.

угорського короля Бели IV від 1.07.1259 р., де відзначено хоробрість ішпана в боротьбі за Відин³¹. Ці події відносяться до 1212–1213 років.

Схоже, що Ігоревичі таки пообіцяли болгарському царевичу допомогу у боротьбі за престол. Їм був потрібний зовнішньо-політичний успіх. Проте їх наступне падіння і хаос, який настав у Галицькому князівстві в зв'язку з новим спалахом боротьби за галицьку спадщину³², не дозволили здійснити цієї допомоги. Важко сказати, наскільки залежними були Ігоревичі в своїй політиці від Угорщини³³, як і боярський князь Володислав Кормильчич³⁴. Принаймні активність останнього в Пониззі могла бути самостійною спробою втрутитися у болгарські події.

³¹ *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*. Ed. St. L. Englicher. Sangalli 1849, р. 489–491; *Списання на Българската академия науките*. Софія 1912, т. 3, с. 133.

³² Волощук М. М. Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу. *Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу (присвячується 70-річчю археологічного відкриття і 850-літтю Галицького кафедрального собору)*. *Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції*. Івано-Франківськ; Галич 2006, с. 64–72; Його ж. Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу. *Вісник національного університету “Львівська політехніка”*. Львів 2006, № 571, с. 99–104; Його ж. Обстоятельства казни в 1210 г. Игоревичей Черниговских: актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений начала XIII в. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. Санкт-Петербург 2007, № 1–2, с. 105–112.

³³ Волощук М. М. Проблема васальної (?) підлеглисті князів Ігоревичів чернігівських від угорського короля Ендре II: джерела, історіографія, коротка постановка проблеми. *Український історичний збірник*. Київ 2008, вип. 11, с. 18–25.

³⁴ Майоров А. В. *Галицько-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община*. Санкт-Петербург 2001, с. 408–410; Петрик А. До історії боярських родин Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич 2001, вип. 5, с. 29–45; Його ж. До історії боярства та боярських родів Перемишльської землі. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич 2002, вип. 6, с. 105–117; Його ж. Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич 2005, вип. 9, с. 181–193; Мазур О. Володислав Кормильчич: Шлях до княжого столу. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич 2002, вип. 6, с. 118–129; Драбчук І. Три портрети найвпливовіших представників галицької знаті кінця XII – початку XIII ст. *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали Міжнародної наукової конференції*. Галич,

Під впливом проугорської партії, що тоді домінувала серед галицької еліти, почала різко змінюватися і політика угорських королів, які самі захотіли контролювати Дунайське Пониззя. У 1211 р. король Андрій II надав у Трансільванії володіння Тевтонському Ордену, який після втрати Палестини животів у Венеції. Лицарі мали допомогти Угорщині взяти Пониззя під свій контроль. Межі Ордену досягали земель “бродників”. Проте від цієї ідеї угорський король швидко відмовився. Як він писав, лицарі були подібні до “миші в торбі, змії за пазухою” і загрожували не розширити, а скоротити кордони королівства³⁵.

Ситуація ще більше змінилася після Спішської угоди, коли галицький престол зайняв юний король Калман. Очевидно, Андрій II вирішив посадити на болгарський престол свого ставленника, а для початку претендент отримав допомогу від його васала – Галицького королівства. Врешті, царевичу Івану II Асеню надали реальну можливість набрати кілька руських дружин (цей факт свідчить, що військо було різноманітне і збиралося в різних місцях) й перейти болгарський кордон. Погоджуюся з думкою, що ці дружини були набрані у Нижньому Подунав’ї³⁶.

У 1217 р. руські дружини розгромили військо Борила, якого далі підтримували половці, й оточили його в Тирново. Облога тривала сім місяців, а не сім років (на цю описку у Георгія

10–11 жовтня 2008 року. Галич 2008, с. 135–148; Волощук М. М. Володислав Кормильчич: угорське перебування 1214–1232 рр. *Тези Міжнародної наукової конференції “Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя”, присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б. О. Тимощука, Чернівці, 10–11 квітня 2009 р.* Чернівці 2009, с. 20–21; Його ж. “Вокняжъние” галицьке Володислава Кормильчича (1210–1214 рр., з перерами): міфи і реальність. *Acta Posoniensia. Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, katedra Všeobecných dejín.* Bratislava 2009, v. 10 (K životnému jubileu Zuzany Ševčíkovej), s. 99–113.

³⁵ Gaspar E. *Hermann von Salza und die Gründung des Deutsxhordenstaats in Preussen.* Tübingen 1924, s. 6.

³⁶ Котляр М.Ф. Русь на Дунаї. *Український історичний журнал.* Київ 1966, № 9, с. 19–20; Павлов П. Древнеруските броднице в българската история. *Сборник българо-украински връзки през вековете.* София 1983, с. 119; Головко О. Б. *Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя.* Київ 2006, с. 162–163.

Акрополіта слушно звернув увагу В. Златарський³⁷). Після здачі фортеці Борила схопили і осліпили. У 1218 р. Іван II Асень став царем Болгарії. Впевнившись, що Іван II Асень утвердився на батьківському престолі, угорський король Андрій II у січні 1221 р. видав за нього доньку Марію (1204–1237)³⁸. Свого часу він планував її віддати за галицького спадкоємця Данила Романовича, а тепер з її посередництвом угорсько-болгарський союз став реальністю.

У Галичі тим часом утвердився князь Мстислав Мстиславович Удатний, який контролював Дунайське Пониззя, звідки частина його війська вирушила на Калку. Угорці, зі свого боку, розгорнули в цьому регіоні активну діяльність. Уже 1221 р. угорські домініканці проникли до половців, дійшли навіть до половецьких веж на Дніпрі, правда, “нічого значного для Божої справи не досягли”, деякі з них були схоплені, а двоє вбиті³⁹. Проте зусилля в цьому напрямі продовжувалися. 31.07.1227 р. на прохання угорського короля папа Григорій IX призначив абата Роберта легатом “in Cumanorum et Brodnicorum provinciis”⁴⁰. У 1228 р. Роберт з єпископами Бартоломієм (Печ) та Рейнольдом (Трансільванія) в присутності королевича Бели урочисто хрестили сина половецького хана Бортуа з його свитою⁴¹. Бортуа зі своїм військом взяв участь у поході угорців в Галичину наступного року. Схоже, що угорці переселили його орду (на такому ж праві, як сасів і секеїв) у Трансільванію. 21 березня 1229 р. провінціал угорських домініканців Теодоріх призначений половецьким єпископом. Само єпископство було підпорядковано безпосередньо папі. Резиденція єпископства знаходилася у Мілкові (при гирлі р. Мілков у Молдові). Королевич Бела прийняв титул “короля куманів”⁴².

³⁷ Златарски В. *История на българската държава през средните векове...*, т. 3, с. 587–588.

³⁸ Войтович Л., Целуйко О. *Правлячі династії Європи...*, с. 49.

³⁹ Пашуто В. Т. *Внешняя политика Древней Руси*. Москва 1968, с. 266.

⁴⁰ Шушарин В. П. *Свидетельства письменных источников...* с. 39–44.

⁴¹ Пашуто В. Т. *Внешняя политика Древней Руси...*, с. 269.

⁴² *Там само*, с. 270.

Незважаючи на те, що половецьке єпископство продовжувало діяти до початку XIV ст., успіхи його були незначними. Працьовиті проповідники створили ряд пам'яток, найцікавіша з яких “Codex Cumanicus” – рукописна збірка XIII–XIV ст. (словник половецької мови, укладений латинськими проповідниками та виконані ними переклади латинських молитов і гимнів – “Alphabetum Persicum Comanicum et Latinum Anonymi scriptum Anno 1303. Die 11 Julii” на 82 аркушах, зберігся в бібліотеці св. Марка у Венеції⁴³). Угорцям не вдалося ні взяти під контроль Нижнє Подунав'я, ні підпорядкувати собі болгарського царя. Іван II Асень (1218–1241) виявився чи не найкращим правителем з династії Асенів. Він відродив могутність Болгарії і повів політику винятково в її інтересах. У 1235 р. була відновлена Болгарська патріархія з центром у Тирново. 25.05.1236 р. за союз з Нікеєю папа відлучив Івана II Асеня від церкви, а 9.08.1238 р. навіть видав буллу про хрестовий похід угорського короля на Болгарію⁴⁴.

Джерела не дозволяють прослідкувати подальших взаємин Івана Асеня II з Галицьким князівством, боротьба за престол якого тривала аж до 1238 р. Однак, виходячи з потужного впливу болгарської культури і книжності не тільки на Галицько-Волинські землі, а й інші терени Русі, можна припускати, що з цього періоду конфронтація змінилася на нормальні стосунки, а Нижнє Подунав'я трансформувалося з контактної візантійсько-галицької на контактну болгаро-галицьку зону⁴⁵. Таке становище

⁴³ Venezia. Biblioteca Nazionale di San Marco. – Fondo antico. Collocazione 1597. Codex DXLIX. № 549; *Codex Cumanicus: Половецкие молитвы, гимны и загадки XIII–XIV веков*. Подготовил А. Н. Гаркавец. Москва 2006.

⁴⁴ Пашуто В. Т. *Внешняя политика Древней Руси...*, с. 266–267.

⁴⁵ Соболевський А. И. *Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV–XV вв.* Санкт-Петербург 1894; Лукьяненко А. М. *Культурно-историческая роль Болгарии в судьбах славянства вообще, России – в частности*. Киев 1913; Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах. *Науковий збірник тов. “Просвіта” в Ужгороді*. Ужгород 1929, т. 6, с. 29–198; Снегаров И. *Духовно-культурни връзки между България и Русия през средните векове (X–XV в.)*. София 1950; Мошин В. К истории взаимоотношений русской и южнославянской письменности. *Славяне*. 1958, № 1, с. 40–42; Атанасов П. З минулого болгаро-українських зв'язків. *Український історичний журнал*. Київ 1960, № 4, с. 65–73; Мишанич С. В. Порівняльне вивчення

зберігалося й далі, а в другій половині XIII ст., коли і Галицько-Волинське князівство і Болгарія опинилися в зоні впливу ординського темника Ногая, який утворив потужний улус з центром в Ісакчі на Нижньому Дунаї⁴⁶, галицько-болгарські зв'язки стали тісними, особливо в царині культурних впливів.

Leontiy Voytovych. HALYCH-BOLGARIAN RELATIONSHIPS IN THE FIRST DECADES OF THE 13TH CENTURY

The article discusses the problems of the Halych dominance in the Lower Danube region and the Halych involvement on the side of the Bulgarian prince Ivan II in his struggle with the usurper Borylo.

Key words: the Lower Danube, the Second Bulgarian Tsardom, Ivan II Asen, Boryl, brodneyky, kumans.

епосу українського та південнослов'янських народів, *Народна творчість та етнографія*. Київ 1974, № 4, с. 24–37; Степовик Д. В. *Українсько-болгарські мистецькі зв'язки*. Київ 1975; Ангелов Б. Проникване на старобългарски съчинения в старата руска литература. *Стабългарска литература*. 1977, кн. 2, с. 20–45; Його ж. Из историята на руско-българските литературни връзки. София, 1980; Його ж. *Старобългарско книжовно наследство*. София 1983; Тодоров Н. Славянские культуры и Балканы. *Славянские культуры и Балканы*. 1978, т. 1, с. 11–18; Нешев Г. *Культурни прояви на българския народ X–XVIII век*. София, 1978; Тъпкова-Заимова В. Търново между Ерусалим, Рим и Царград (Идеята за престолен град. *Търновска книжовна школа*. 1985, т. 4, с. 249–261; Польшвинний Д. И. Търновград глазами средневекового современника. *Там само*, с. 262–269; Гюзелев В. *Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV век*. София 1985; Димитров Б. *Българите – цивилизатори на славянския свят*. София 1993; Мавродинова Л. Н. *Стенната живопис в България до края на XIV в.* София 1995; Василевски Т. Политическата и культурната роля на българите и на Великото княжество Литва през XIV–XV век. Його ж. *Българите и Византия IX–XV век*. София 1997, с. 178–191; Шпик І. Болгарсько-українські книжково-літературні зв'язки та взаємовпливи (остання чверть XIV – перша половина XVI ст.). *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України*. Львів 2006, вип. 14, с. 3–36.

⁴⁶ Войтович Л. Улус Ногая і Галицько-Волинське князівство. *Україна – Монголія: 800 років у контексті історії*. Київ 2008, с. 71–78.

КИЇВСЬКІ МИТРОПОЛИТИ КИРИЛО II І ПЕТРО РАТЕНСЬКИЙ: ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ

У статті аналізується церковно-політична діяльність київських митрополитів Кирила II і Петра Ратенського, вихідців з Галицько-Волинської Русі, які у другій половині XIII – на початку XIV ст. стали союзниками руських князів у Заліссі. У цей період почалася руйнація старої Київської Русі, об'єднаної св. Володимиром, й зароджувалася нова Русь, в якій відцентровані тенденції готували появу молодих незалежних держав. Вказані зміни знайшли відображення у церковному житті.

Ключові слова: митрополити Кирило II і Петро Ратенський, Київська церква, Галицько-Волинська Русь.

Історичні події середини XIII – початку XIV ст. висунули на лідерство у Київській церкві двох видатних осіб – митрополитів Кирила II (1242–1281) і Петра Ратенського (1308–1326). Їм вдалося залишити помітний слід не лише у церковному, а й політичному житті. У біографії і діяльності київських святих чимало спільного. І Кирило, і Петро вийшли з Галицько-Волинської землі, були висуванцями галицьких правителів: Кирило – Данила Романовича, Петро – Юрія Львовича. Обоє, попри практику заміщення київської кафедри митрополитами-греками, висвятили патріархи: Кирило – Мануїл II (1243/4–1254), Петро – Афанасій I (1289–1293, 1303–1309). Після повернення до Києва і Кирило, і Петро зосередили свою діяльність у північно-східних епархіях, зблизившись із заліськими князями. Кирило II підтримав новгородського князя Олександра Ярославича (Невського, з 1252 р. – великий князь владимирський), який обрав політику підкорення Золотій Орді. Петро Ратенський прийняв сторону московських князів Юрія та Івана Даниловичів у їхній боротьбі за великокняжий стіл з тверським князем Михаїлом Ярославичем і його синами. І в кожному випадку політичний вибір митрополитів залежав від складних історичних обставин, у яких вони діяли.

Ці паралелі часто скеровують дослідників до компаративного погляду на життя святителів. Наприклад, “прихильність” Петра до московських князів пояснюють попереднім перебуванням на півночі Русі Кирила, отже, – продовження попередньої практики. А приїзд Кирила у Залісся пов’язують не лише з “симпатією” до Олександра Невського, а й неприйняттям політики зближення Данила Романовича з Апостольською столицею.

Існує значна історіографія, присвячена митрополитам Кирилу II і Петру Ратенському, однак усе ще не до кінця з’ясовано чимало сторінок їхнього життя і пастирства. Чому, наприклад, попри неприйняття Константинополем попередніх кандидатів Русі – митрополитів Іларіона і Климентія Смолятича, претендентів Галицько-Волинської землі підтримали патріархи? Чому Петра, якого Юрій Львович бачив галицьким митрополитом, висвячено на київську кафедру? Чому Кирило, попри тривале мешкання у Заліссі, зберіг свій юрисдикційний зв’язок з Києвом, а Петро, як переконає російська історіографія, “надав перевагу” Москві, заклавши основи майбутнього розділення Київської церкви? Однак, чи справді Петро переніс свою резиденцію до Москви, зробивши її новим центром митрополії? Відповіді на ці та інші запитання потребують узагальнення переказів, наявних джерел та висновків історичних студій.

Зацікавлення викликають насамперед біографії обох святителів. Відомості про *київського митрополита Кирила II* доволі скупі. Перший (до висвячення) період його життя відображено у Галицько-Волинському і компілятивному, XVI ст., Никоновському літописах. Про діяльність Кирила на чолі Київської церкви довідуємося з великокняжих зводів – 1263 р. (складеного у Ростові), 1281 р. (Переяславлі), 1305 р. (Твері), Московського зводу кінця XV ст., Симеонівського, Новгородського V і Супрасльського літописів, Літописного збірника Авраамки. Дослідники на основі Галицько-Волинського літопису ототожнюють Кирила з печатником (канцлером) князя Данила Романовича. Та, попри те, що патріархи російської історії Василій Татищев, Миколай Карамзін і Сергій Соловйов не сумніваються у цьому, питання походження Кирила залишається відкритим.

Літописи вперше згадують Кирила у зв'язку з подіями у Бакоті (Пониззя, що перебувало тоді у володіннях Романовичів). Тут 1241 р. спалахнув “мятеж великий” проти боярського насилля. Князь Данило послав свого печатника у Бакоту, й Кирило не лише “ісписав” усі грабіжництва бояр, а й “мудростию” і “кріпостью” втихомирив бунтівників. Коли ж підійшов з військом чернігівський князь Ростислав Михайлович, Кирило намовлянням, а потім рішучою погрозою зупинив його¹. Дипломатичні здібності канцлера галицько-волинський князь використовує ще не один раз. Зацікавлений у шлюбі свого сина Лева з донькою угорського короля Бели IV, Данило Романович доручив переговори у такій делікатній справі Кирилові, який успішно їх завершив. Подібну місію, уже як митрополит, він виконав у Володимиро-Суздальській землі, де князь Данило шукав союзників. Взимку 1250–1251 рр. укладено шлюб Данилової доньки з володимирським князем Андрієм Ярославичем, братом Олександра Невського.

Втім, для Миколи Чубатого перебування Кирила в оточенні Данила Романовича – не доказ, що “це ідентична особа з митрополитом-номінатом”². На думку Платона Соколова, враховуючи шанобливе ставлення Кирила до Святослава Якова³,

¹ Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ). Санкт-Петербург 1908, т. 2, стб. 791.

² Чубатий М. *Історія християнства на Русі-Україні*. Рим; Нью-Йорк 1965, т. 1, с. 627.

³ Соколов П. *Русский архиепирей из Византии и право его назначения до начала XV века*. Київ 1913, с. 159. Йдеться про деспота Якова Святослава, який у середині XIII ст. перебував на службі у болгарського царя Івана Асеня II. Титул деспота вказує на зв'язки з імператорською родиною (він був зятем нікейського імператора Йоана IV Ласкаріса). Одним з перших на руське походження Якова вказав: Брун Ф. Додатки касательно участия русских в делах Болгарии в XIII и XIV столетиях. *Журнал Министерства народного просвещения* (далі – ЖМПН). Санкт-Петербург 1878, № 12, с. 228–229. П. Біцилли також був у цьому переконаний (Бицилли П. М. *Избранные труды по средневековой истории: Россия и Запад*. Москва 2006, с. 610). На думку болгарських учених, підтриману Я. Щаповим, Яків походив з галицької княжої родини. Цар Іван Асень під час політичної боротьби у Болгарії знайшов притулок у Галицько-Волинській землі, а після повернення на батьківщину запросив до себе Якова Святослава. За службу той отримав землі і майно: Златарски В. *История на Българската държава през средните веков*. София 1940, т. 3, с. 322–323, 456–457, 499–519; Ангелов Б. *Из старата българска*,

він, радше, був уродженцем Болгарії. До цього твердження Ірина Жиленко додає: “Зважаючи на наступну діяльність Кирила, навряд чи є підстава вважати його галичанином”⁴. Степан Томашівський (беручи, ймовірно, до уваги близькість митрополита до заліських князів) вбачав у ньому суздальця, якого обрали кандидатом Данило Романович і владими́ро-суздальський князь Ярослав Всеволодович у час їхнього політичного порозуміння⁵. Але більшість церковних істориків погоджуються з тим, що Кирило походив з Галицької землі. Світська наука також схиляється до цього. “Думка про тотожність митрополита з печатником Данила, також на ім’я Кирило, є всього лише гіпотезою, але такою, що має досить серйозні підстави”⁶.

Прихильність галицько-волинського князя до Кирила засвідчує і такий факт. Коли Данило Романович зробив своєю новою столицею Холм і переніс туди єпископську кафедру з Угровська, її, можливо, посів Кирило. Принаймні, деякі автори називають його серед перших холмських єпископів⁷. За православною традицією, єпископську кафедру могли займати лише ченці. На думку Дмитрія Лихачова, Кирило прийняв постриг

руська и сръбска литература. София 1967, кн. 2, с. 191–194; Шапов Я. Н. *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв.* Москва 1978, с. 148.

⁴ Жиленко І. *Святий Серапіон Печерський – маловідомий український письменник XIII ст.* <http://litopys.org.ua/synopsis/serap.htm>

⁵ Томашівський С. *Вступ до “Історії Церкви в Україні”*. Жовква 1932, с. 108.

⁶ Шапов Я. Н. *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.* Москва 1989, с. 204.

⁷ Б. Г. *Правило митрополита Кирилла II. Православный собеседник* (далі – ПС). Казань 1865, ч. 1, с. 51–52; Петрушевич А. С. *Холмская епархия и святители ее со времени введения христианства и по 1866 г.* Львов 1867, с. 27; Краткий очерк состояния Холмской Руси в религиозном отношении со времен введения христианства до церковной унии на Брестском соборе. *Памятники русской старины в западных губерниях* / Изд. П. Н. Батюшкова. Санкт-Петербург 1885, вып. 8, с. 87; Махнач В. *Основание Сарайской (Крутицкой) епархии.* <http://mahnach.ru/article/roots.html>; Amman A. M. *Storia della Chiesa Russa e dei paesi limitrofi.* Torino 1948, p. 49. Цю думку не поділяють інші автори, зокрема: Жаворонков П. И. *Никейская империя и княжества Древней Руси. Византийский временник.* Москва 1982, т. 43, с. 84; Успенский Б. А. *Царь и патриарх: харизма власти в России (Византийская модель и ее русское переосмысление).* Москва 1998, с. 371.

“за наказом” Данила Романовича⁸, але це не доведено. Як і те, чи взагалі був Кирило до висвячення ченцем “якогось монастиря галицько-волинської області”⁹ або ігуменом¹⁰. В усякому разі, “літопис згадує про печатника, тобто канцлера великого князя... Канцлерами зазвичай були духовні особи”¹¹. Біографічні дані Кирила залишаються дискусійними.

Особливе зацікавлення викликає ініціатива Данила Романовича у заміщенні київської кафедри. Попри негативну реакцію Константинополя на дії київського князя Ізяслава Мстиславича (історія поставлення митрополитом Климента Смолятича), Данило висунув свого претендента без попереднього погодження з патріархом. Автори, прихильні ідеї прокатолицьких симпатій князя, вбачають в його рішенні зачатки церковного партикуляризму. Так, М. Чубатий доводив прагнення Данила знайти нове місце Київської церкви у християнському світі. “З... Літопису видно, що під дискусію... входило питання, як практично має виглядати ця унія з Римською Церквою... на Західній Україні знали, що у лоні Вселенської Церкви під проводом наслідника св. Петра... можливі автономічні Церкви”¹². Відтак, рішення князя у важливому церковному питанні мало би відповідати його незалежній політичній позиції.

Однак більшість науковців пов’язують вчинок Данила Романовича з тим, що у 1239–1240 рр. він фактично посідав київський великокняжий стіл. Тому – мав підстави висунути на митрополиту кафедру свого кандидата, посиливши цим претензії на Київ. Розглядаючи власну державно-церковну політику у ширшому геополітичному аспекті¹³, галицько-волинський князь

⁸ Лихачев Д. С. *Русские летописи и их культурно-историческое значение*. Москва; Ленинград 1947, с. 263–265.

⁹ Голубинский Е. Е. *История Русской Церкви*. Москва 1900, т. 2, первая половина тома, с. 53.

¹⁰ Груздев Б. Кирилл. *Православная энциклопедия*. Санкт-Петербург 1909, т. 10, с. 393–397.

¹¹ Соколов П. *Русский архиерей...*, с. 160.

¹² Чубатий М. *История...*, с. 635.

¹³ “Це яскраво виявлено в Літописному Холмському зводі 1246 року, веденому, можливо, печатником Кирилом. У цьому зводі привертає увагу міжнародний його характер: велич руської землі поставлено в зв’язок з подіями

прагнув бачити Київську митрополію впливовим суб'єктом Все-ленської церкви. Але чому Данило, який звернувся до патріарха лише у 1246 р., зволікав з офіційним визнанням номіната? На той час Кирило принаймні не менше чотирьох років де-факто очолював Церкву (попередній митрополит Йосиф зійшов з арени за невідомих обставин – з 1240 р. свідчення про нього відсутні). Одна частина істориків вбачає у діях князя сподівання на унію з Апостольською столицею¹⁴: її успіх робив би цілком можливим висвячення майбутнього митрополита не патріархом, а папою. Тому, за Йоаном Мейєндорфом, Кирило поїхав у Нікею тільки після відмови Данила від переговорів з папою; при цьому невідомо чи був у них втягнутий сам Кирило¹⁵. Інша частина істориків нагадує про владими́ро-суздальського князя Ярослава Всеволодовича, який у 1243 р. першим з руських князів поїхав до Золотої Орди, отримавши від хана Батия ярлик на великокняжий стіл. Попри те, що Ярослав, поставивши у Києві намісника, обрав резиденцією Владимир, він міг заявити свої права на вибір митрополита. Мав свого претендента¹⁶ і

угорськими, польськими, литовськими, чеськими, австрійськими, татарськими” (Полонська-Василенко Н. *Історія України*. Київ 1992, т. 1, с. 204).

¹⁴ Важливими у цей час були події у Східній Європі. Нікейський правитель Йоан III Дука Ватац, який воював проти хрестоносців у Малій Азії і на півдні Балкан, шукаючи союзників, 1232 р. ініціював звернення патріарха Германа II (1222–1240) до папи Григорія IX (1227–1241) з пропозицією про унію між Східною і Західною церквами. Апостольська столиця не підтримала ініціативи, але ідея унії не полишала нікейців. У другій половині 1240-х рр. Дука зблизився з імператором Священної Римської імперії німецької нації Фрідріхом II Гогенштауфеном. Переговори про об'єднання Церков відновилися: Катанський А. *Історія попыток к соединению церковей греческой и латинской в первые четыре века по их разделении*. Санкт-Петербург 1868; Герцберг Г. Ф. *Історія Византиї*. Москва 1898; Norden W. *Das Papstum und Byzanz*. Berlin 1903; Острогорски Г. *Історія Византије*. Београд 1947; Gill J. *Byzantium and the Papacy 1198–1400*. New Brunswick 1979; Успенский Ф. И. *Історія Византийской империи IX–XV вв. Восточный вопрос*. Москва 1997. Безумовно, зазначені події також вплинули на державну і церковну політику галицько-волинського князя.

¹⁵ Мейєндорф И. *Византия и Московская Русь. Очерк по истории церковных и культурных связей в XIV веке*. Париж 1990, с. 61–62.

¹⁶ Можливо ним був ігумен монастиря Спаса на Берестові, який перебував на дипломатичній службі в Михайла, див.: Томашівський С. Предтеча Исидора Петро Акеревич, незнаний митрополит руський (1241–1245). *Записки*

чернігівський князь Михайло Всеволодович, який кілька разів володів Києвом.

Не слід забувати тієї складної ситуації, в якій опинилася Київська церква з початком татарської навали. Літописи описують руйнацію храмів і монастирів у Києві та інших містах, фіксують кадрові втрати. Тому перебування кандидата-митрополита під опікою Данила у безпечніших тоді західних землях також могло бути виправданим. Євгеній Голубінський пояснював зволікання князя невизначеністю його відносин з Ордою до 1245–1246 рр.¹⁷ Врахуймо при цьому, що у 1241–1243 рр. кафедра вселенського патріарха була вакантною. І все ж, Данило виявив неабияку наполегливість у висвяченні свого кандидата. Для П. Соколова відсутність заперечень на дії Данила з боку Нікеї – тодішньої патріаршої столиці – була зумовлена, насамперед, її внутрішніми проблемами. А зникнення митрополита Йосифа на певний час взагалі позбавило Нікейську імперію інформації про церковне життя Русі. Тодішню слабкість патріархату “в екзилі” засвідчує на диво легке унезалежнення 1219 р. Сербської церкви і визнання 1235 р. самопроголошеного болгарського патріарха у Тирнові.

Нові політичні обставини, в яких опинився Данило Романович після повернення 1246 р. з Орди, актуалізували виїзд Кирила до Нікеї. Угорський король Бела IV пообіцяв останньому охорону під час небезпечної подорожі до патріарха. Тривала вакантність київської кафедри і владна протекція (після падіння Києва Данило був чи не наймогутнішим руським князем) сприяли позитивному вирішенню справи. Деякі автори вважають, що після висвячення Кирило довгий час (від трьох до п’яти років)¹⁸ перебував у Нікеї. І нібито патріарх, невдоволений спробами

Чина св. Василія Великого (далі – *Записки ЧСВВ*). Жовква 1927, т. 2, вип. 3–4, с. 221–290; Толочко О. П. Петро Акеревич – гаданий митрополит всея Руси. *Український історичний журнал*. Київ 1990, № 6, с. 45–54; Паславський І. *Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів*. Львів 2009.

¹⁷ Голубинский Е. Е. *История...*, с. 53.

¹⁸ Феннел Дж. *Кризис средневековой Руси. 1200–1304* / Пер. с англ., вступ. ст. и общ. ред. А. Л. Хорошкевич и А. И. Плигузова. Москва 1989, с. 129. Цю думку поділяє також Й. Мейєндорф.

зближення галицько-волинського князя з Апостольською столицею, хотів налаштувати проти нього Кирила¹⁹. Саме з цим, головню, пов'язують той факт, що літопис не відзначив приїзду митрополита у Галицько-Волинську землю після Нікеї.

Антон Карташов вважав, що Кирило вже відтоді визначився на користь північно-східних епархій²⁰. Натомість для Є. Голубинського відсутність Кирила у володіннях галицько-волинського князя не доведена й “не слід робити особливих висновків з мовчання про це волинського літопису”²¹. З ним солідарний Ярослав Шапов: для нього здогади про те, що зв'язки Кирила з Галичем і Волиню нібито послабшали, якщо не зовсім обірвалися, необґрунтовані²². Не забуваймо – 1250 р. Кирило приїхав до Володимиро-Суздальської землі саме за дорученням Данила. Виступаючи в делікатній ролі свата, митрополит допомагав галицькому князеві проводити його північно-східну політику.

1251 р. у Новгороді Кирило познайомився з князем Олександром Ярославичем, а через рік благословив його сходження на великокняжий стіл. Визнавши свою залежність від хана і ставши в такий спосіб великим князем владимирським, Олександр набув переважного права у впливі на політичне і церковне життя. Реалії змусили митрополита переорієнтувати свою пастирську активність на його володіння. Чимало істориків розглядають вказаний факт крізь дилему “Данило Романович – Олександр Невський”, якою позначають історичний дуалізм давньої Русі, її вибір між православним Сходом і католицьким

¹⁹ Навіть більше: взяти “від Кирила присягу, що його нога не ступить на територію проримської (?) Галицько-Волинської держави” (Чубатий М. *Історія...*, с. 645). Порівняймо: “Кандидат на руську митрополію не міг не отримати суворих інструкцій і зобов'язань – триматися на шанобливій відстані від вел. кн. Даниїла, як зрадника справи православного патріотизму греків” (Карташев А. В. *Очерки по истории Русской Церкви*. Париж 1959, т. 1, с. 292).

²⁰ Карташев А. В. *Очерки...*, с. 292.

²¹ Голубинский Е. Е. *История...*, с. 59.

²² “Мовчання джерел про це зумовлене їх поганою збереженістю” (Шапов Я. Н. *Государство...*, с. 205). Врахуємо також, що церковно-політичні події на Русі в роки святительства Кирила знайшли лише часткове відображення в літописах і, головню, – у північноруських (Його ж. *Византийское и южнославянское правовое наследие...*, с. 184).

Заходом²³. У їхньому баченні зближенням з Олександром митрополит засвідчив неприйняття прозахідного вектору. На думку Владислава Петрушка, Романовичі турбувалися переважно про інтереси свого князівства, “на угоду яким були готові поступитися навіть православ’ям”; не випадково “надії Данила Галицького не виправдалися: Кирило не став провідником його політики”²⁴. П. Соколов пояснив прихильність Кирила до Олександра і тим, що той був “милостивим сюзереном” духовенства, на протигагу Данилові з його “деспотичним ставленням до ієреїв”. П. Соколов, а за ним І. Жиленко, побачили “деспотизм”²⁵ в “розправі” над угровським владикою Йоасафом, який через самовільне захоплення митрополичого столу втратив єпископство. Хоча рішення князя цілком відповідало моделі державно-церковних відносин, що утвердилась у східнохристиянській ойкумені. Прийнята на Русі візантійська державно-церковна система не знала відокремлення світської і духовної влади. У Київській церкві митрополит завжди залежав від великого князя, а князь спирався на підтримку митрополита.

Глибшу оцінку діям Кирила дав Й. Мейєндорф: “Ймовірно, такий рішучий поворот Кирила не був результатом особистого вибору. Не можна також сказати, що митрополит зрадив

²³ Winter E. *Russland und das Papstum*. Berlin, 1960, bd 2; Stökl G. Kanzler und Metropolit. *Studien zur Geschichte Osteuropas. III. Wiener Archiv Geschichte des Slawentums und Osteuropas*. Graz; Köln 1966, bd. 5, s. 150–175; Fubrmann J. T. Metropolitan Cyril II (1242–1281) and the Politics of Accommodation. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Wiesbaden 1976, bd 24, h. 2, s. 162–179; Leitsch W. Einige Beobachtungen zum politischen Weltbild Aleksander Nevskijs. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. Berlin 1978, bd 25, s. 202–216; Феннел Дж. *Кризис...*, с. 97–124; Рошко Г. Иннокентий IV и угроза татаро-монгольского нашествия: послания Папы Римского Даниила Галицкому и Александру Невскому. *Символ*. Париж 1988, № 29, с. 92–114; Кучкин В. А. Александр Невский – государственный деятель и полководец средневековой Руси. *Отечественная история*. Москва 1996, № 5, с. 18–33; Шенк Б. *Александр Невский в русской культурной памяти: Святой, правитель, национальный герой (1263–2000)*. Москва 2007.

²⁴ Петрушко В. И. *История Русской Церкви с древнейших времен до установления патриаршества*. Москва 2007, с. 106, 96–97.

²⁵ Те саме пояснення див.: Петрик А. Бояри та Церква Галичини й Волині крізь призму літописних та археологічних досліджень. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич 2003, вип. 7, с. 85–86.

інтереси галицького князя, адже він сам зв'язав два княжих роди шлюбними узами. Непереконливе і просте відсилення до “антизахідних” настроїв Кирила... Ні у Візантії, ні на Русі церковна ієрархія ніколи не була цілком закритою для переговорів із папством, попри те, що у більшості усвідомлювала політичну вимушеність і недовговічність спроб унії, здійснюваних східноєвропейськими володарями... для Кирила і... Олександра Невського вирішальним у виборі, який вони зробили..., були міркування реальної політики”²⁶. Відтак, зміна політичних пріоритетів Кирила зрозуміла: Данилові не вдалося втримати Київ і митрополит звертає свій погляд туди, де “творилась нова влада, нова сила”²⁷. Приставши до протатарської політики великого князя, Кирило керувався прагматичними мотивами.

Вибір Кирила заохочувала Нікейська імперія, яка задля послаблення позицій Риму на Сході і нейтралізації ворожих їй турків-сельджуків, вела переговори з Ордою²⁸. Остання також підштовхувала Кирила до зближення з великим князем – згідливішим її васалом, аніж Данило Романович. Саме у цьому контексті слід розглядати ярлик хана Менгу-Тимура Київській церкві від 1267 р. (за іншою версією – 1279 р.)²⁹. Цією грамотою (першою зі семи збережених, що їх видали татари київським митрополитам) православні віра та обряд захищались від усіляких посягань; духовенство звільнялось від світських повинностей, данини татарам і княжій владі; його права, земельні володіння, церковні нерухомість (“церковний домовоє, землі и воды, огороды, виногради, мелници”) і майно оголошувались недоторканими; надавались пільги “церковним людям” – слугам і холопам, а також майстрам, “соколникам” і “пардусникам”, що

²⁶ Мейендорф И. *Византия...*, с. 64–65.

²⁷ Лужницький Г. *Українська Церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української Церкви*. Філадельфія 1954, с. 134. Подібну думку поділяють інші історики, аргументи яких узагальнено: Ostrowski D. Why Did the Metropolitan Move from Kiev to Vladimir in the Thirteenth Century? *California Slavic Studies*. Berkeley; Los Angeles; London 1993, vol. 16, p. 83–101.

²⁸ Феннел Дж. *Кризис...*, с. 92–93; Мейендорф И. *Византия...*, с. 63–65.

²⁹ Czeszak G. Sytuacja Kościoła prawosławnego na Rusi w świetle jarłyków chańskich z XIII i XIV wieku. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. Poznań 1979, t. 31, s. 31–56.

працювали при церквах і монастирях. Визнавалася за злочин “хула” на Церкву³⁰. А ще Кирило домогся дозволу на відкриття 1261 р. нової єпископії в столиці Орди – Сараї, що стала форпостом місійної праці серед татар. Це, вочевидь, не могло відбутися без домовленості Кирила з ординською владою³¹, що підтверджує також поїздка сарайського єпископа Феогноста 1276 р. до патріарха з дорученнями від Кирила і хана³².

П. Соколов неприхильно змалював постать митрополита, відмовивши йому в “особливих політичних здібностях”³³. Інші автори переконані: Кирило зіграв неабияку роль у налагодженні зв’язків Русі з Ордою. Його дипломатія заклала основи географічного трикутника Русь–Сарай–Константинополь, яким надалі послуговуватимуться киево-руські святителі³⁴. Підкреслюється місія Кирила у порозумінні між галицько-волинськими і заліськими князями. Звісно, не Кирилові належала ініціатива замирення Русі з Ордою, однак, безперечно, він теж до цього схилявся. Політична стабільність держави була запорукою стабільності церковного життя. І вибір Кирила, а також його успіх у здобутті юридичного імунітету та економічних привілеїв для Церкви засвідчують якраз неабияке політичне чуття.

Подвійна, з боку великого князя і Золотої Орди, підтримка Церкви відкрила можливості для її відродження. Саме ця мета і рухала Кирилом. Татарська навала порушила ієрархічну структуру Церкви (окремі єпархії були скасовані чи приєднані до інших, деякі не мали єпископів, різко зменшилось число

³⁰ Григорьев А. П. Ярлык Менгу-Тимура. Реконструкция содержания. *Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки*. Москва 1990, вып. 12, с. 62–117.

³¹ Белозеров И. Русские митрополиты и ханы Золотой Орды: система отношений. *Вестник Московского государственного университета. Серия 8: история*. 2003, № 3, с. 11.

³² Єпископ мав владнати, зокрема, питання про хрещення Анни, доньки хана Менгу-Тимура, нареченої ярославського князя Феодора (Махнач В. *Основание Сарайской (Крутицкой) епархии*).

³³ Соколов П. *Русский архиерей...*, с. 160.

³⁴ Позитивну оцінку діяльності Кирила див.: Avenarius A. Nikaia und Russland zur Zeit der tatarischen Bedrohung. *Byzantinoslavica*. Prague 1980, bd 41, s. 33–43; Івакін Г. Ю. *Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси)*. Київ 1996.

священників³⁵), призвела до падіння моральних засад життя, поширення язичницьких звичаїв. Емоційно змалювавши церковні втрати на соборі у Києві (або Володимирі) 1273 р.³⁶, Кирило пов'язав трагедію, що занастила Русь, з її гріховним зіпсуттям і занедбанням церковними пастирями “правил святих наших и преподобных отец”³⁷.

Відповідно до канонів Східної церкви, провінції східного патріархату повинні були не менш як двічі на рік скликати помісні собори для вирішення церковних справ, а головно – висвячення нових єпископів, що вимагало присутності усіх владик. Але в давній Русі всі єпископи ніколи не скликалися. Її Церква до XIII ст. знала юридичні тексти візантійських імператорів і патріархів, керуючись також своїми законодавчими документами (Руська правда, устави князів Володимира і Ярослава). Однак церковноправна діяльність не спиралась на єдиний канонічний текст, який би уніфікував життя Київської митрополії в контексті східного християнства.

Відбудову Церкви митрополит розпочав з нагальних проблем, зосередившись, передусім, на впорядкуванні життя

³⁵ Филарет (Гумилевский). *История Русской Церкви*. Москва 1847–1848, ч. 2, с. 128.

³⁶ Попри усталену (грунтовану на північноруських літописах) думку про місце проведення собору у Володимирі, деякі сучасні автори вважають, що це був Київ (Бережков Н. Г. *Хронология русского летописания*. Москва 1963, с. 344; Щапов Я. Н. *Византийское и южнославянское правовое наследие...*, с. 181–184; Івакін Г. Ю. *Исторический розвиток...*, с. 98; Senyk S. *A History of the Church in Ukraine*. Rome 1993, vol. 1, p. 166; Poppe A. *The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300. Harvard Ukrainian Studies*. Cambridge 1997, vol. 21, nr 3–4, p. 362, 364). При цьому вони зауважують явні протиріччя у літописних текстах. На Київ, хоча і під питанням, вказали упорядники нового видання Макарієвої праці: Макарій (Булгаков). *История Русской Церкви*. Москва 1995, кн. 3, т. 4. Приложение, с. 664. Підтвердження цього погляду може бути хронологія подорожей митрополита Кирила у 1270-х рр. і точні вказівки про його перебування у Києві 1273 р. Крім цього, навряд чи й було можливим проведення загальноцерковного собору поза митрополічною кафедрою. Наступник Кирила київський митрополит Максим (1283–1305), перенісши 1299 або 1300 р. свою резиденцію до Володимира, скликав церковний собор 1284 р. також у Києві.

³⁷ Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1. *Русская историческая библиотека*. Санкт-Петербург 1880, т. 6, с. 86.

зруйнованих епархій. 1250 р. він відвідав Чернігівську, Рязанську і Суздальську землі, 1255–1258 рр. заснував єпископію у Твері, 1251 р. висвятив новгородського архієпископа Далмата, 1261–1263 рр. у Володимирі – сарайського владика Митрофана і ростовського – Ігнатія, 1269 р. у Києві – наступного сарайського єпископа Феогноста і полоцького владика Симеона. 1273 р. знову у Києві він хіротонізував на єпископа архимандрита Києво-Печерського монастиря Серапіона, а через рік поставив його на кафедру Володимира, Суздаля і Нижнього Новгорода. 1276 р. у Києві рукопокладено нового новгородського архієпископа Климента, а також Феогноста, наступника померлого Серапіона. Найчастіше бачимо Кирила у Володимирі, що став для нього зручним місцем перебування поза Києвом. Вирішуючи “кадрові питання”, митрополит водночас наставляв ієреїв у нормуванні церковного життя: “...изыде из Кіева по обычаю своему, и прохожаше грады всеа Руси учаше, наказуаше, исправляше...”³⁸.

До Кирила жоден київський архіпастир не здійснював тривалих поїздок, керуючи епархіями, головню, через окружні послання. Є. Голубінський вважав, що Кирило у такий спосіб зміцнював митрополичий суд на місцях, прагнучи посилити свій вплив у епархіях. І маємо промовистий приклад такого розгляду справи ростовського єпископа Ігнатія (1280), який засудив померлого князя Гліба Васильковича і наказав винести його тіло з собору³⁹. Важливою мотивацією поїздок був також контроль за стягненням десятини і відрахуваннями на потреби митрополичого двору. Крім цього, у Київській церкві існувала практика “почестя” (надання “честі”) єпископу, який об’їжджав свою епархію задля управління і служіння в місцевих храмах, що виражалося, зокрема, в певній винагороді. Правила собору 1273 р. серед непорядків церковного життя згадали занедбання цієї практики⁴⁰.

³⁸ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. ПСРЛ. 1885, т. 10, с. 157.

³⁹ Доброклонский А. П. *Руководство по истории Русской Церкви*. Москва 2001, с. 117.

⁴⁰ Правило Кирилла митрополита русского. *Русские достопамятности*. Москва 1815, ч. 1, с. 105.

На думку Я. Шапова, регулярні відвідини Кирилом єпархій є наочною реалізацією теорії “підкування про всіх”⁴¹, що нею у XIII–XIV ст. патріархи стверджували право на верховний нагляд за своїми провінціями. Відтак, Кирило діяв як глава Церкви, наділений суверенною повнотою архиєрейської влади у митрополії і всіх її єпархіях. Тому, наприклад, він міг і не ставити у Володимирі єпископа коли сам перебував у місті, а також рішуче втрутився у конфлікт між великим князем Ярославом Ярославичем і мешканцями Новгорода, що його не зміг залагодити архієпископ Далмат⁴². Про це дізнаємося з грамоти Кирила, в якій він закликав городян не проливати крові і дав поручительство за князя⁴³. Особливо цікавою є погроза накласти на новгородців єпитимію, хоча їхні дії не стосувалися церковних порушень.

Кирило прагнув зміцнення митрополичої влади як запоруки зміцнення Церкви. Логічним кроком у втіленні теорії “підкування про всіх” став собор 1273 р. і впровадження в життя Київської церкви нової редакції Номоканону. Формально собор скликано з приводу висвячення Серапіона. Кирило запросив новгородського архієпископа Далмата, єпископів ростовського Ігнатія, переяславського Феогноста, полоцького Симеона. Та головною метою митрополита була легітимізація запланованих реформ. Ішлося про доволі широкий спектр змін: виправлення накопичених зловживань у церковному управлінні, викривлень у богослужбовій практиці, відновлення морального авторитету священства. Соборні рішення узагальнені у “Правилі Кюрила митрополита руського”⁴⁴, включеному Кормчої книги, та “Поученні попом”, в якому рішення собору доповнені етико-дидактичним напученням єпархіальному духовенству⁴⁵.

⁴¹ Повніше про теорію “підкування про всіх”, або кідемоніальну теорію, у Східній церкві див.: Соколов П. *Русский архиерей...*, с. 167–170, 224–225.

⁴² *ПСРЛ*. 1885, т. 10, с. 149.

⁴³ Текст грамоти: Срезневский И. И. *Древние памятники русского письма и языка (X–XIV веков)*. Санкт-Петербург 1863, стб. 67.

⁴⁴ *Правило Кирилла...*, с. 104–124; *Памятники древнерусского канонического права...*, с. 86–89.

⁴⁵ Евгений (Болховитинов). *Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина*. Санкт-Петербург 1827, т. 1, с. 53–58; Шевырев А. С. *Обозрение русской словесности в XIII в. Известия отделения русского языка*

Перше, головне, правило скасовувало довільні виплати єпископам за поставлення священика і диякона, оголошені як заборонена канонами Першого Вселенського собору (Нікея, 325) симонія. Традиція сплати за поставлення здавна існувала у Грецькій церкві, проте в XI ст. наказом імператора Ісака Комніна був визначений певний розмір платні. Натомість руські владики часто встановлювали її самі. На соборі ухвалено брати не більше тієї суми (сім гривень), яку визначив митрополит, виплати ж за нижчі ступені взагалі відмінити, а з ними – й різні фінансові зловживання єпископів⁴⁶. Наступні виправлення стосувалися обряду рукопокладення з акцентом на виборі моральних і авторитетних кандидатів. Собор заборонив висвячення осіб, які не досягли канонічного віку (25 років для диякона і 30 – для священика), а також холопів, що не мають відпускної грамоти від господаря. Інші правила усували недоліки при проведенні таїнства хрещення і здійсненні чину проскомидії, забороняли участь у священнодійствах непосвячених осіб; а також п'янство священиків. Останніми правилами були засуджені язичницькі звичаї у деяких, насамперед, – північних парафіях.

Не менш важливим для долі Київської церкви слід вважати запровадження на соборі 1273 р. слов'янського перекладу Номоканону, атрибутованого константинопольському патріарху Фотію (857–867, 877–886). У XII ст. цей кодекс доповнили коментарями візантійські каноністи Олексій Арістин і, частково, – Йоан Зонара⁴⁷. Номоканон з коментарями перевищив попередні правничі кодекси ґрунтовністю і прикладним значенням, що робило його особливо цінним для молодих слов'янських Церков, які не спирались на античну культуру, не були обізнані з

и словесности (далі – *ИОРЯС*). Москва 1854, т. 3, с. 83–85, 87–89; Макарий (Булгаков). О сочинениях митрополита Киевского Кирилла II. *ИОРЯС*. 1858, т. 8, с. 161–185.

⁴⁶ Щоправда, у деяких рукописах XIV ст., наприклад, канонічному трактаті “Власфимія”, платня за висвячення на священство отримала гостру критику. Перше правило собору 1273 р. оголошено як “поставлення на мзде”, а, отже, “в нем же ересь Симона волхва и Антонина-еретика в закон введена”: *ПС*. 1867, ч. 2, с. 242.

⁴⁷ Див.: Красножен М. *Толкователи канонического кодекса Восточной Церкви: Аристин, Зонара и Вальсамон*. Юрьев 1911.

римським правом. На початку XIII ст. його перекладено на Афоні за ініціативи архієпископа святого Сави (1219–1237) для новоствореної Сербської церкви. 1221 р. Сербську кормчу визнали у Болгарії. На прохання митрополита Кирила деспот Яків Святослав 1262 р. передав її до Києва. Документи собору 1273 р. засвідчують використання Сербської кормчої. Наголошуючи, зокрема, на тому, що руські пастирі не можуть гідно виконувати покладені на них обов'язки, Кирило відтворив твердження святого Сави про незрозумілість багатьох грецьких правил. Лише перекладені і належно витлумачені (“ныне обलिшташа, рекше истолкованы быша”), ці правила стануть фундаментом церковних реформ, допоможуть звільнитися від гріха невігластва (адже “благодатию Божиею ясно сияют, неведения тьму отгоняюще и все просвещающе светом разумным”⁴⁸).

Звернення до Номоканона з коментарями стало тим етапом в історії Київської церкви, який поставив її на богословський ґрунт церковного права. Це дозволило розпочати виправлення зловживань у церковному управлінні, викривлень у богослужбовій практиці. Ініціатива митрополита стимулювала правничу творчість, “оживила у нас канонічну писемність... після смерті Кирила з'явилися два списки Кормчої, що стали прототипом майже всіх її пізніших текстів”⁴⁹. Йдеться про Рязанський і Новгород-Софійський зводи, в яких статті Сербської кормчої поєднані (більшою-меншою мірою) з давньоруськими текстами. Рязанська кормча (1284), найближча до сербського протографа, пропонує скорочений список візантійських статей і кілька руських⁵⁰. Новгородська, переписана 1280 р. для новгородського

⁴⁸ Правило Кирилла..., с. 105.

⁴⁹ Павлов А. С. *Первоначальный славяно-русский Номоканон*. Казань 1869, с. 73.

⁵⁰ За своєю структурою і мовно-стилістичними ознаками до рязанського кодексу подібна Волинська кормча, переписана 1286 р. на замовлення волинського князя Володимира Васильковича. До нашого часу дійшло лише чотири її списки, найстарший – XV ст. (Харківський історичний музей). Після першої згадки про нього (див.: Абрамович Д. И. Несколько слов о рукописных и старопечатных собраниях Вольнской епархии. *Христианское чтение*. Санкт-Петербург 1903, № 7, с. 114), рукопис був втрачений та в 70-х рр. його віднайшов у Харкові Ярослав Ісаєвич. Інший список, датований другою половиною XV ст., належить сьогодні Арадському єпископству (Румунія). У бібліотеках

архієпископа Климента і передана до храму Святої Софії, має нові візантійські статті, полемічні твори і давньоруські тексти. Ці зводи, в яких віддзеркалене життя місцевих парафій, відтворені в багатьох регіональних редакціях і численних списках, складених у різних землях Русі впродовж XIII–XVII ст.

Рязанську кормчу надіслав 1284 р. рязанському єпископу Йосифу київський митрополит Максим, наступник Кирила II. Її текст, як засвідчує вміщений у кодексі запис, відтворює Київську кормчу. Сьогодні немає сумнівів у тому, що Кирило не лише організував переписування Сербської кормчої, а й доповнив її кількома давньоруськими текстами. Слід відзначити масштабність цієї роботи, можливої лише при кафедрі митрополита. Вона, за оцінкою Михаїла Тихомирова, “здійснювалася з великою наснагою в найтяжчі роки татарського поневолення і, попри свою церковну мету, мала загальноісторичне значення”⁵¹. Зрозуміло, що підготовка Київської кормчої вимагала досвідчених переписувачів. Та чи були вони тоді у Києві? У тому, що йдеться про Київ, впевнені Ізмаїл Срезневський і Ярослав Щапов⁵², попри літописні свідчення про значну руйнацію міста, визнану в історіографії – й небезпідставно – явно перебільшеною. Втім, імена переписувачів, як і сам київський кодекс, до нас не дійшли. А ось у мові Рязанської кормчої зафіксовано “очевидні

Російської Федерації знаходяться ще два списки Волинської кормчої: кінця XVI ст. (зібрання Михаїла Погодіна, Російська національна бібліотека у Санкт-Петербурзі) і початку XVII ст. (зібрання Румянцевського музею, Російська державна бібліотека у Москві). Палеографічний і текстологічний опис списків Волинської кормчої див.: Розенкамф Г. А. *Обозрение Кормчей книги в историческом виде*. Москва 1829, с. 62–65; Востоков А. Х. *Описание русских и славенских рукописей Румянцевского музея*. Санкт-Петербург 1842, с. 309–313; Юшков С. В. *Исследования по истории русского права*. Саратов 1925, вып. 1, с. 42–45; Iufu I. *Manuscrisele slave in bibliotecile din Transilvania și Banat. Romanoslavica*. București 1963, t. 8, p. 452–453, 464–466; Смокина Н. П., Смокина Н. Н. Вновь найденный фрагмент древнего Евангелия. *Изучение русского языка и источниковедение*. Москва 1969, с. 68–79; Щапов Я. Н. *Византийское и южнославянское правовое наследие...*, с. 209–213, 270–272).

⁵¹ Тихомиров М. Н. *Русская культура X–XVIII вв.* Москва 1968, с. 176.

⁵² Срезневский И. И. *Памятники русской литературы*. Санкт-Петербург 1882, с. 139–143; Щапов Я. Н. *Византийское и южнославянское правовое наследие...*, с. 151–152.

сліді південно-західного походження”⁵³. Олексій Соболевський також схилився до галицько-волинського письма пам’ятки: “Київський митрополит Кирило II, який отримав 1262 р. з Болгарії Кормчу книгу тієї редакції, що відображена в Рязанській кормчій, і, можливо, приготував її списки, жив не у Києві..., а то на південному заході, то на північному сході Росії... Чому не вважати її писаною десь на Волині або в Галичині? Побачивши у Рязанській кормчій галицько-волинський оригінал, ми цілком пояснили би присутність в ній деяких рис давнього галицько-волинського наріччя”⁵⁴.

Брак історичних джерел залишає відкритим питання локалізації Київської кормчої. І все ж можна припустити, що Кирило мав у своїй митрополичій канцелярії переписувачів із Галицько-Волинської Русі, де в XIII ст. уже діяли книжні осередки у Володимирі, Холмі, Перемишлі. Якщо ж прийняти гіпотезу деяких дослідників про участь Данилового печатника у створенні літописних текстів Галицької землі⁵⁵, дійдемо висновку, що і сам Кирило мав досвід книжної роботи. Олег Творогов вбачає участь митрополита у створенні літописного зводу у Переяславлі та написанні “Повісті о житті Олександра Невського”. На його думку, саме Кирило і галицькі книжники, що супроводжували його у Новгород, познайомили Владимиро-Суздальську Русь не лише зі своїми літературними навиками і традиціями, а й з деякими текстами⁵⁶.

Митрополит Кирило II керував Київською церквою майже сорок років. Під час поїздки до Переяславля 1281 р. він захворів

⁵³ Ягич И. В. *Четыре критико-палеографические статьи*. Санкт-Петербург 1884, с. 72.

⁵⁴ Соболевский А. И. Источники для знакомства с древне-киевским говором. *ЖМНП*. 1885, № 2, с. 349.

⁵⁵ Див.: Черепнин Л. В. *Летописец Даниила Галицкого*. *Исторические записки*. Москва 1941, № 12, с. 245–251; Лихачев Д. С. *Русские летописи...*, с. 263–265; Пашуто В. Т. *Очерки по истории Галицко-Волинской Руси*. Москва 1950, с. 87–91; Феннел Дж. *Кризис...*, с. 103, 112; Ужанков А. Н. “Летописец Даниила Галицкого”: проблема авторства. *Герменевтика древнерусской литературы*. Москва 1992, сб. 3, с. 149–180; Приселков М. Д. *История русского летописания XI–XV вв.* Санкт-Петербург 1996, с. 97–99, 157–159.

⁵⁶ Творогов О. В. Кирилл. *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Москва 1987, вып. 1, с. 226.

і помер, заповівши поховати себе у Софійському соборі – офіційній резиденції київських архиєреїв. Більшість істориків оцінюють тривалу пастирську діяльність Кирила як напрочуд плідну. Його гнучка позиція у відносинах між руськими князями, Нікеею та Ордою піднесла авторитет Київської церкви у християнському світі. На думку Олександра Доброклонського, саме визнання його митрополитом з боку вселенського патріарха стало знаменним фактом, що ніби провіщав майбутні заміщення київської кафедри руськими кандидатами⁵⁷. І саме з другої половини XIII ст. посилилася роль першоієрарха в організації церковного життя⁵⁸. А прийняття на соборі 1273 р. Сербської кормчої, як і сам собор, стали початком тих реформ, які допомогли Київській церкві не лише вистояти в умовах поневолення, а й зміцнити свої позиції в суспільних і духовних процесах давньої Русі. Водночас, як бачимо, Кирило був останнім святителем, який не розірвав зв'язку з Києвом як інституційним і духовним центром митрополії. Хоча його тривале перебування у володіннях Олександра Невського та його сина Дмитрія дійсно стало тим прецедентом, який виходив за рамки усталених церковних традицій.

Прецедент виявився повчальним для Галицько-Волинської Русі. Тому наступні представники княжого дому Романовичів спробували на початку XIV ст. повернути собі ініціативу у церковних справах.

Звернімось до біографії *київського митрополита Петра Ратенського*. Вона викладена у північноруських, частково – візантійських джерелах⁵⁹. Щоправда візантійські

⁵⁷ Доброклонский А. П. *Руководство...*, с. 107.

⁵⁸ Шапов Я. Н., Флоря Б. Н. Высшее церковное управление в XIII – нач. XV в. *Православная Энциклопедия. Том “Русская Православная Церковь”*. <http://ezh.sedmitza.ru/index.html?did=515>

⁵⁹ Огляд документів див.: Зубрицкий Д. *Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси*. Москва 1845; Pelesz J. *Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom*. Vienna 1878, t. 1; Филевич И. П. *Борьба Польши и Литвы-Руси за Галицко-Владимирское наследие*. Москва 1890; Gelzer H. *Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen. Zeitschrift für Kirchengeschichte*. Gotha 1892, bd 13, s. 241–282; Павлов А. С. О начале Галицкой и Литовской митрополии и о первых тамошних

документи⁶⁰ стосуються не стільки постаті Петра, скільки митрополій, підлеглих константинопольському патріархові у XIV ст., зокрема і Галицької. Давньоруський корпус джерел складають літописи (Новгородські I і IV, Типографський, Симеонівський, Воскресенський, Московський звід кінця XV ст., Рогозький літописець) та агіографічна література. Літописи розкривають, головню, владимирський і московський періоди життя митрополита. Його перебування у Галицько-Волинській землі і перипетії, пов'язані з поїздкою до Константинополя, викладено в житіях.

Збереглися дві повних і одна коротка редакції “Житія” Петра Ратенського, що увійшли до Прологу і Четій. Першу повну редакцію, написану доволі стисло і сухо й одразу після смерті Петра у 1326–1327 рр., більшість істориків атрибує ростовському єпископу Прохору, який був ставлеником митрополита: саме Петро 1311 р. висвятив ігумена Прохора на єпископа. Втім, належність йому першої редакції “Житія” дискутується⁶¹. Другу – повну і розлогу (датовану 1378–1381 рр.) написав митрополит

митрополитах по византийским документальным источникам XIV века. *Русское обозрение*. Москва 1894, т. 27: май, с. 214–251; Тихомиров Н. *Галицкая митрополия. Церковно-историческое исследование*. Санкт-Петербург 1896; Tinnefeld F. *Byzantinisch-russische Kirchenpolitik im 14. Jahrhundert. Byzantinische Zeitschrift*. München 1974, bd 67, s. 359–384; Stökl G. *Staat und Kirche im Moskauer Rußland. Die vier Moskauer Wundertäter. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Regensburg 1981, bd 29, s. 481–493.

⁶⁰ Вміщені у: *Acta patriarchatus Constantinopolitani (1315–1402)* / Ed. Miklosich M., Müller L. Vindobonae 1860 (перевидання – Wien 1975), т. 1–2 (з 615 документів 44 стосуються Русі), деякі у: Darrouzès J. *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine*. Paris 1966; Ejud. *Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle. Etude paléographique et diplomatique*. Paris 1971; Ejud. *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*. Paris 1981. Частина документів у російському перекладі: Протоколи Константинопольського патріархата XIV столетия. *ЖМНП*. 1847, ч. 54, отд. 2, с. 130–164; Памятники древнерусского канонического права. Приложение..., с. 1–316; Макарий (Булгаков). *История...* Приложение..., с. 982–993.

⁶¹ Запереченням цього є дослідження Владимира Кучкина, за яким Прохор – автор не “Житія”, а “Читання на пам'ять митрополита Петра”, виголошеного на Владимирському соборі 1327 р. (Кучкин В. А. Сказание о смерти митрополита Петра. *Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР* (далі – *ТОДРЛ*). Москва; Ленинград 1962, т. 18, с. 59–79). Раніше подібний сумнів висловили Є. Голубінський і В. Ключевський.

київський і всієї Русі Кипріян (1390–1406)⁶² на основі твору Прохора і живих ще свідчень про Петра у Галицько-Волинській землі і Москві. Коротка редакція “Житія” укладена на підставі Кипріянового твору⁶³. Фрагментарні свідчення про Петра подають також літургійні і повчальні тексти⁶⁴, пом’яники⁶⁵, актови джерела, духовні грамоти руських князів⁶⁶.

“Житія” є чи не головним джерелом для вивчення біографії Петра Ратенського, але вірогідність деяких їхніх свідчень

⁶² Огляд текстів див.: Строев П. М. *Библиографический словарь и черновые к нему материалы*. Санкт-Петербург 1882; М. Р. *Житие святителя Петра, митрополита и чудотворца России*. Москва 1886; Дмитриев Л. А. Роль и значение митрополита Киприана в истории древнерусской литературы (к русско-болгарским литературным связям XIV–XV вв.). *ТОДРЛ*. 1963, т. 19, с. 215–254; Ignatiew С. “*Žitie Petra*” des *Metropolitens Kiprian*. Wiesbaden 1976; Дончева-Панайотова Н. *Киприан: Старобългарски и староруски книжовник*. София 1981; Прохоров Г. М. Житие митрополита Петра. *Словарь книжников..*, с. 163–166; Седова Р. А. Рукописная традиция “Жития Петра” в редакции митрополита Киприана. *ТОДРЛ*. 1983, т. 37, с. 256–268; Её же. *Святитель Петр митрополит Московский в литературе и искусстве Древней Руси*. Москва 1993; Wørtnes O. *Visions of Glory: Studies in Early Russian Historiography*. Oslo 1988, p. 115–126.

⁶³ Кожна з редакцій має низку пізніших списків, уперше описаних: Барсуков Н. *Источники русской агиографии*. Санкт-Петербург 1882, с. 431–450. Їх сучасний найдокладніший опис: Клосс Б. М. *Избранные труды*. Москва 2001, т. 2, с. 15–47.

⁶⁴ Це, зокрема, “Служба митрополиту Петру” і “Слово похвальне святителю Петру” (1394–1404) пера Кипріяна, “Слово на перенесення мощів святителя Петра” Пахомія Логофета (80-і рр. XV ст.), “Сказання про мощі”, “Сказання про смерть митрополита Петра”, “Сказання про чуда митрополита Петра”, “Сказання про життя митрополитів Петра, Алексія та Йони”, “Похвальне слово трьом святителям”, створені у XV–XVII ст.

⁶⁵ Наприклад: *Голубев С. Древний Помяник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI столетия). Чтения в историческом обществе Нестора летописца*. Киев 1892, кн. 6. Приложение, с. 4; Баран О. Холмський пом’яник (за текстом збірника Лева Кішки). *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Львів 2007, вип. 2, с. 198.

⁶⁶ Черепнин Л. В. *Русские феодальные архивы XIV–XV вв.* Москва; Ленинград 1948, ч. 1; Москва 1951, ч. 2; *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.* Москва; Ленинград 1950; Янин В. Л. *Новгородские акты XII–XV вв. Хронологический комментарий*. Москва 1991. Уривки з літописів, актових, житійних, літургійних текстів, в яких згадується про Петра, увійшли до “Книги степенної царського родоводу” (XVI ст.).

сумнівна. І, взагалі, чи може бути агіографічна література надійним історичним документом? Та більшість наукових студій, присвячених Петру, ґрунтуються саме на творі Кипріяна. А він, на думку Геліана Прохорова, Владимира Кучкина, Римми Седової, Льва Дмитрієва та ін., є доволі вільним переказом Прохорового тексту, його суб'єктивною інтерпретацією і своєрідною автобіографією самого Кипріяна. Не випадково, переживши драматичні події власного утвердження в Москві, Кипріян у “Житті” проводить чимало паралелей між собою і Петром. Василій Ключевський, пишучи про літературні особливості Кипріянового твору, властиві штучному стилю південнослов'янської агіографії, підкреслює наявність значних текстуальних доповнень і пов'язує їх з ідейною мотивацією самого автора⁶⁷. При цьому залишається нез'ясованим, наскільки його додатки до життєпису Петра (особливо московського періоду) відповідають реаліям.

Назагал, “Життя” досить звично з огляду агіографічної традиції викладають біографію святителя. З одного боку, Петро постає уособленням християнських чеснот – ревність у молитві, милосливість, щедрість (дарував багатьом свої ікони, віддавав бідним одяг, “ніколи же просящого убога или странна не отпустить тьща”⁶⁸), з іншого – носієм рис, властивих простій людині (попервах хлопчику Петру було важко навчатися, свій послух у монастирі він поєднував з фізичною працею – носив воду і дрова, прав волосяниці, служачи ченцям “не яко человекомь, но яко самому Богу”). Петро був народжений у побожній і, на думку Є. Голубінського (“позаяк на вищі церковні посади у давні часи здебільшого ставили родовитих за походженням ченців”), боярській чи купецькій родині⁶⁹. Місцем народження Петра є, за од-

⁶⁷ Ключевский В. О. Древнерусские жития святых как исторический источник. его же. *Русская история*. Москва 2001, т. 4, с. 540–541.

⁶⁸ Тут і далі цитуємо найповнішу редакцію з Мінеї службової за грудень (кінець XIV ст.), яка зберігається у рукописному фонді Харківської наукової бібліотеки. Див.: Прохоров Г. М. Древнейшая рукопись с произведениями митрополита Киприана. *Памятники культуры: Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник. 1978*. Ленинград 1979, с. 205–215.

⁶⁹ Голубинский Е. Е. *История...*, с. 102.

ними даними, Равщина або Сокальщина⁷⁰, віднесені історичною традицією до Волинської землі⁷¹. За іншою версією, йдеться про Ратно на річці Прип'ять, районний центр Волинської обл.⁷² У сім років Петро був відданий на навчання, “вскоре навыче всей мудрости”, й у дванадцять років прийняв постриг.

Особливо прославився Петро хистом іконописця і подвигом чернечої аскези. Згодом майбутній святий “обходить округ места она пустынаа и обретаает место безмолвно” на березі річки Рати (притока Західного Бугу), в урочищі Рата (неподалік Рави-Руської), де пізніше засновує монастир. Ченці за особливий хист наставництва (“яко отца чадолюбива”) обирають Петра на ігумена. Його авторитет набув розголосу (“и князю тогдашнему в слух прииде добродетелное мужа житие, и велможам такожде, и... всей стране и земли... Вельньскаа”), вплинувши на вибір онука Данила Романовича – князя Юрія Львовича поставити Петра на місце померлого першого галицького митрополита, грека Нифонта (1303–1305). Слава Петра привернула увагу високих церковних осіб. Відвідавши західноруські єпархії, тодішній київський митрополит Максим благословив Петра

⁷⁰ Йдеться про галицькі села Двірці (нині – Сокальський район Львівської обл.) і Верхрату над річкою Ратою (нині – Любачівський повіт у Польщі). Саме Двірці як місце народження Петра, покликаючись при цьому на документи візантійського імператора Андроніка II Палеолога, називає український полеміст Захарія Копистенський (Палинодия. Сочинение киевского иеромонаха Захария Копыстенского. *Памятники полемической литературы в Западной Руси*. Санкт-Петербург 1878, кн. 1, стб. 1025).

⁷¹ Хойнацкий А. Ф. *Православие на западе России в лице ближайших представителей, или Патерик Вольно-Почаевский*. Москва 1888, с. 65–80; Невский А. А. *Жизнеописания первосвятителей и чудотворцев Всероссийских Петра, Алексия, Ионы и Филиппа*. Москва 1894, с. 4–6; Свистун Ф. И. *Петр Ратенский*. Львов 1904, с. 4; Гумецкий И. И. *Великий сын Галича*. Санкт-Петербург 1909, с. 2; Скурат К. Святой Петр, митрополит Московский. *Журнал Московской Патриархии* (далі – ЖМП). 1959, № 8, с. 54–59; *Московский Патерик. Жития святых* / Сост. Иосиф (Шапошников), Я. А. Шипов. Москва 1991, с. 181–183; Овсійчук В. Іконописець – митрополит Петро Ратенський. *Записки НТШ*. Львів 1998, т. 236, с. 25–40; Мануил (Лемешевский). *Русские православные иерархи. 992–1892*. Москва 2003, т. 1, с. 211–214.

⁷² Уездный г. Ковель, Вольнской губернии и его современная Воскресенская церковь. *Волинские епархиальные ведомости*. Кременец 1873, № 21, с. 727; Яхонтов Д. Св. Петр, митрополит всея Руси. *ЖМП*. 1966, № 9, с. 54–61; Рожко В. С. *Православні монастирі Волині і Полісся*. Луцьк 2000, с. 94–99.

і, за церковним переданням, отримав від нього у дар власноруч писану ікону Богоматері.

Позитивно змальовуючи Петра, “Житія” прагнули довести його особливу святість. Ця ідея проглядається у багатьох епізодах. Так, коли Петро, прибувши до Константинополя, ввійшов у патріарший храм Святої Премудрості, той наповнився особливими пахощами і патріарх запевнив присутніх, що “се человек повелениемъ Божиимъ приде к нам”. Після смерті Петра вже при його труні почали відбуватися чуда зцілення. Ідея святості покликана обґрунтувати легітимність канонізації святителя. І цим житійні тексти виконали своє головне призначення. Однак вони залишили нез’ясованими ключові моменти діяльності святителя. Ці пробіли впродовж декількох століть намагається заповнити історична наука. Спробуємо узагальнити її пошуки і висновки.

Погляньмо, передусім, на історію Петрового висвячення. Перша проблема, яка активно дискутується в історіографії, стосується ініціативи Юрія Львовича висунути Петра на галицьку кафедру. Сам її факт не викликає сумнівів, як і заснування Галицької митрополії 1303 р. Звернення Юрія до патріарха Афанасія мотивувалось, передусім, переїздом митрополита Максима з крилосом до Володимира, що ускладнювало належний нагляд над південними і південно-західними єпархіями.

Очевидною є також глибинна причина утворення Галицької митрополії: боротьба Романовичів із залоськими князями за першість у посткиївському геополітичному просторі. Перенесення кафедри до Володимира упосліджувало інші руські землі, які, відтак, відходили на другий план не лише у церковних, а й політичних справах. А давня традиція пов’язувала уявлення про “царствующе місто” з тим містом, де жили князь і митрополит. За цих обставин бажання Юрія Львовича, могутнього володаря окремої держави, створити новий церковний центр цілком зрозуміле, як і його прагнення отримати для нього легітимного главу. У цьому бажанні, як відомо, він виступив одnodумцем свого батька Лева Даниловича. Тому одразу після смерті Нифонта у 1305 р. Юрій послав Петра Ратенського за благословенням до патріарха. Саме в цей час помер київський

митрополит Максим. І тверський князь Михаїл Ярославич запропонував Константинополю свого протеже на київську кафедру. 1304 р. Михаїл посів великокняжий стіл у Владимиро-Суздальській Русі, прагнучи надійної церковної підтримки. Ставку зроблено на владимирського ігумена Геронтія. Останній поспішив до Константинополя.

Житійні тексти змальовують постать Геронтія негативно. Але врахуймо, що обидва автори “Житія” належали до промосковської партії. Він, буцімто, сам посягнув на святительський сан, без світської підтримки і соборного рішення: “Геронтій... дерзну дерзостію, вьсытити хотя сан святительства... тако самовластиа недугом объят був, своеумением ни таковую высоту дризну... и многие негодоваху”. Цю думку, що проглядається вже у Прохора, а ще сильніше – в Кипріяновому тексті, поділяв Миколай Тихомиров. Він так розвинув житійну концепцію: Юрій Львович не міг сприйняти протизаконного вчинку Геронтія. Прагнучи убезпечити від нього церковну спільноту, вирішив протиставити Геронтію свого гідного претендента⁷³. У цій оцінці явно помітний натяк на ширші плани Юрія, який, скориставшись смертю митрополита Максима, міг звернути свій погляд і на київську кафедру.

Подібне міркування підсилює дивне мовчання в обох редакціях “Житія” про тверського князя. Але О. Павлов переконаний, що Геронтія відіслав до Константинополя саме тверський князь, який, до того ж, першим звернувся до патріарха⁷⁴. І, всупереч житійній розповіді, не Юрій Львович протиставляє Михаїлу свого кандидата, “извьтомъ творяся Геронтиева високоумия”, а навпаки – “як тільки Михаїл дізнався, що з Волині запропонований новий святитель для Галицької митрополії, він тут же посилає свого претендента на Владимир”⁷⁵. Хоча ім’я Михаїла у “Житіях” не згадується, сам факт добре підготовленого виїзду Геронтія до Константинополя (він не лише мав при собі святительський одяг і дари для патріарха, а й їхав з цілою

⁷³ Тихомиров Н. *Галицкая митрополия...*, с. 55–56.

⁷⁴ Павлов А. С. О начале Галицкой и Литовской митрополии..., с. 220.

⁷⁵ Соколов П. *Русский архиерей...*, с. 220–221.

делегацією) суперечить твердженню про самовільні дії претендента.

Питання про першість у зверненні до патріарха не дургорядне. Адже і сьогодні історики розходяться у думці чи мав Юрій Львович на увазі лише заміщення галицького владики, чи може, як і його дід, планував поставити свого протеже на київську кафедру? Вочевидь, першим виїхав до Константинополя Петро, випередивши конкурента (“Житія” пояснюють це надісланими “звище” перешкодами, що супроводжували вояж Геронтія), і його поїздка була викликана смертю Нифонта, а не Максима. Юрій Львович, зацікавлений у зміцненні Галицької митрополії, прагнув якомога швидшого утвердження свого кандидата. А Царгород не завжди поспішав з поставленням митрополитів навіть для Києва. Відтак, поспішність Юрія могла стати подразником для тверського князя. Однак, ще глибшою мотивацією Михаїлового посольства було протистояння з московськими князями. Цю причину житійні тексти, природно, замовчують.

Брак документів залишає не до кінця з’ясованим, що відбувалось у Константинополі після приїзду двох претендентів. За “Житіями”, першим у Царгород прибув Петро у посольстві від Юрія Львовича з його листом до патріарха. У листі – з цим погоджується більшість істориків – було прохання висвятити Петра на галицького митрополита. Афанасій прийняв його дуже прихильно, на відміну від Геронтія, кандидатуру якого на київську кафедру патріарший собор відхилив. Однак собор не мав і свого претендента. Дослідники сперечаються, чому Петро був висвячений на київського митрополита. Адже Константинополь, заперечивши кандидатуру Геронтія, міг прислати до Києва свого ставленика. І чому патріарх Афанасій, який у 1303 р. дав дозвіл на відкриття Галицької митрополії, вже 1308 р. висвяченням Петра на київського владику фактично позбавив її окремого статусу? Чи були дії патріарха рішенням скасувати галицьку кафедру, попри звернення Юрія Львовича, з яким Константинополь підтримував приязні стосунки?

Іриней Назарко вважав, що патріарх спочатку висвятив Петра на галицького митрополита, а потім також і на київського⁷⁶. Є. Голубінський зазначив суперечливість житійних повідомлень про висвячення Петра⁷⁷. Та більшість дослідників заперечують факт подвійної хіротонії і переконані, що патріарший собор, зіставивши дві кандидатури, визнав Петра гідним керувати не лише західноруськими єпархіями, а всією Церквою.

Існування двох митрополій порушувало канонічно встановлені кордони Київської церкви й ускладнювало не лише релігійні, а, насамперед, – політичні відносини Константинополя з Руссю. У Візантії найважливіші церковні питання (передусім висвячення митрополитів) патріарх вирішував після санкції імператора⁷⁸. Натомість Андронік II Палеолог у своєму протистоянні із Заходом був зацікавлений у добрих відносинах з Ордою і, як більшість володарів Східної імперії ромеїв, не заохочував сепаратистських настроїв руських князів⁷⁹. Попри те, що його правління візантиністи називають періодом “перетасування” митрополичих кафедр, “упродовж вказаного часу зіткнення

⁷⁶ Назарко І. Київські і галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590–1960). *Записки ЧСВВ*. Рим 1962, сер. 2, секц. 1, т. 13, с. 141. Цей погляд непоодинокий, див.: Павлов А. С. О начале Галицкой и Литовской митрополии..., с. 217, 221, 227; Stasiw M. *Metropolita Haliciensis (eius historia et juridica forma)*. *Записки ЧСВВ*. Рим 1960, сер. 2, секц. 1, т. 12, с. 21–23; Барабанов Н. Д. *Византия и Русь в начале XIV в. (Некоторые аспекты отношений патриархата и митрополии)*. *Византийские очерки*. Москва 1991, с. 198–215.

⁷⁷ Голубинский Е. Е. *История...*, с. 103–105.

⁷⁸ Перший Вселенський собор визнав обов'язковість узгодження системи церковного управління з державним, вплинувши на формування теорії симфонії церковної і державної влад у Східній церкві. Вона, зокрема, надавала право імператору через декрети не лише впливати на поставлення патріархів і митрополитів, а й визначати географічні межі їхньої юрисдикції. Імператор Йоан VI Кантакузин саме це право використав у своєму хрисовулі 1347 р., яким заборонив самостійність Галицької митрополії. Роль церковного собору полягала, головно, у затвердженні хрисовулу. Див.: Weiss G. *Joannes Kantakuzenus*. Wiesbaden 1969. Текст хрисовулу: *Памятники древнерусского канонического права. Приложения...*, с. 13–20.

⁷⁹ Про це: Оболенский Д. Д. *Связи между Византией и Русью в XI–XV вв.* Москва 1970; Laiou A. *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282–1328*. Cambridge 1972; Obolensky D. *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe*. London 1982; Nicol D. M. *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453*. Cambridge 1993.

місцевих інтересів з централізаторськими тенденціями Візантії стало справжнім стержнем історичного процесу в Східній Європі... у XIV ст. візантійська політика на Русі була скерована на посилення адміністративного контролю над Церквою”⁸⁰. Отже, політична складова в питанні функціонування чи скасування Галицької митрополії є визначальною.

У протистоянні партикулярним тенденціям на Русі інтереси імператора і патріарха співпадали. Відкриття Галицької митрополії було зумовлено, не в останню чергу, загрозою подальшого зближення Романовичів з Римом. Приймавши королівський титул, Юрій Львович продемонстрував свою готовність до продовження відносин з папою. А патріарх Афанасій, відомий послідовною протикатолицькою позицією, що вплинуло на зовнішню політику Візантії, прагнув обмеження її контактів із Заходом⁸¹. Водночас існування окремої митрополії⁸² посилювало князівські суперечки і могло призвести до подальшого поділу Київської церкви⁸³. Тому Афанасій “вирішив за краще повернутися до старого порядку церковного управління”⁸⁴. Цієї оцінки дотримувались Андрій Горський та Йоан Мейєндорф⁸⁵.

⁸⁰ Мейєндорф И. *Византия...*, с. 108

⁸¹ Див.: Васильєв А. А. *История Византии. Падение Византии. Эпоха Палеологов (1261–1453)*. Ленинград 1925, с. 65–67; Baynes N. H. *The Byzantine Empire*. London; New York 1926, p. 213–222; Барабанов Н. Д. Борьба внутри византийской церкви на рубеже XIII–XIV вв. *Античный и средневековый город*. Свердловск 1981, с. 141–156.

⁸² Яка, з осідком у Галичі, обіймала Володимирську, Луцьку, Холмську, Перемишльську і Туровську єпископії.

⁸³ Керуючись рішеннями вселенських і помісних соборів, Східна церква неприхильно ставилась до утворення не лише нових митрополій, а й єпископій. Ще київський митрополит Йоан II (1078–1089) вимагав, щоб “учащення єпископій”, тобто заснування нових єпархій, здійснювалось з особливою обережністю. Подвоєння Київської митрополії суперечило інтересам візантійської дипломатії через посилення втручання князів у церковні справи, можливе падіння авторитету митрополичого сану і, врешті, – послаблення впливу Візантії на церковне і політичне життя Русі (Цыпин В. А. *Церковное право*. Москва 1996, с. 122; Борисов Н. С. *Церковные деятели средневековой Руси XIII–XVII вв.* Москва 1988, с. 29).

⁸⁴ Тихомиров Н. *Галицкая митрополия...*, с. 56

⁸⁵ Горский А. В. Св. Петр, митрополит Киевский и всея России. *Прибавления к Творениям св. Отцов*. Москва 1844, ч. 2, кн. 1, с. 74. Порівняймо: “З візантійського погляду єдність митрополії була важливішою за

Як бачимо, висвячення Петра на київську кафедру із збереження його юрисдикції над Галичем цілком відповідало бажанню патріарха відновити єдність митрополії.

А ось П. Соколов не відкидав того, що Галицька митрополія де-юре – до її закриття зусиллями київського митрополита Феогноста (1328–1353) – продовжувала своє існування. Історик нагадує про давню традицію в Грецькій церкві, коли за подібних обставин (відсутність гідного претендента на старшу кафедру) митрополит молодшої кафедри міг перейменуватися на митрополита старшої, яка доручалась йому в управління. При цьому до часу появи нового претендента на старшу кафедру зберігалась церковна гідність кожної кафедри. Можна думати, що у нашому випадку було дотримано саме цієї практики. Приїзд Петра до Константинополя виявився дуже вдалим моментом, аби, звернувшись до цієї традиції, де-факто відновити єдність митрополії. І відновити в такий спосіб, за якого було виконано прохання Юрія Львовича і, водночас, дотримано церковних канонів.

Перебування Петра у Константинополі тривало приблизно три роки. Вочевидь, патріарх, заклопотаний внутрішніми проблемами Грецької церкви (його двір, як і сама імперія, переживав тоді арсенітський розкол⁸⁶), не поспішав із відповіддю. О. Павлов припускав, що Афанасій у цей час вів переговори з Юрієм Львовичем, переконуючи його у своїй особливій симпатії та неприйнятті тверської кандидатури. До цієї ж думки схиляються інші автори. Й. Мейєндорф назвав такі дії Афанасія віртуозною дипломатією. Зрештою, з обранням на київську кафедру Юрієвого протеже і, до того ж, – вихідця з галицько-волинського регіону патріарх міг сподіватися на надійне піклування над місцевими церквами і паствою.

скарги “Малой Русі” на церковну занедбаність” (Мейєндорф И. *Византия...*, с. 109).

⁸⁶ Див.: Троицкий И. *Арсений и арсениты*. Санкт-Петербург 1873; Успенский Ф. И. *История Византийской империи*. Санкт-Петербург 2001, т. 3, с. 510–513; Михайленко С. Роль арсенитов в политической жизни Византии в начале XIV в. *Мир православия*. Волгоград 2002, вып. 4, с. 77–102; Oikonomidès N. *Society, Culture and Politics in Byzantium*. Aldershot 2005.

І дійсно, своє повернення на Русь 1308 р. новий митрополит розпочав з Галицько-Волинської землі. Цей факт, можливо, став підставою назвати Петра другим серед галицьких митрополитів у грамоті 1370 р., якою польський король Казимир III звернувся до константинопольського патріарха Філофея Коккіна (1353–1354, 1364–1376)⁸⁷. А в Четьїх-Мінеях Російської православної церкви за 21 грудня вшановується пам'ять Петра як митрополита київського і галицького⁸⁸.

Зазначимо: висвячення Петра, попри проблематичність внаслідок цього подальшої долі Галицької митрополії, виявилось перемогою короля Юрія Львовича. На початку XIV ст. великий князь Михаїл Ярославич набирав політичної ваги, ставши головним суперником московських князів за лідерство у Заліській землі. Відмова йому Константинополя межувала з порушенням церковних традицій.

Попри цю перемогу, Галицька митрополія за Петрового пастирства нічим не виявила себе як окремий церковний центр⁸⁹. Тому, за Макарієм (Булгаковим), плани Юрія Львовича “сповнилися лише наполовину”⁹⁰. Щоправда, важко спрогнозувати, які дії у відповідь на рішення патріарха міг вчинити король Юрій: його смерть фактично співпала з поверненням Петра. Останній же, будучи главою усієї Київської церкви, мав зайняти тодішній митрополичий стіл. Відтак, відвідавши Волинь і Київ, він

⁸⁷ Текст грамоти: Памятники древнерусского канонического права. Приложение..., с. 125–128.

⁸⁸ *Минея. Декабрь*: Москва 1982, ч. 2, с. 147.

⁸⁹ За однією версією, Петро залишив у Галичі свого намісника, або вікарія, в особі Гавриїла, “доручивши йому на тих чи інших умовах завідування усіма південноруськими єпархіями” (Павлов А. С. О начале Галицкой и Литовской митрополии..., с. 222). За іншою – Гавриїл “можливо був галицьким митрополитом” (Тихомиров Н. *Галицкая митрополия...*, с. 67). На думку Юліана Пелеша, його призначив галицький князь Юрій-Болеслав Тройденевич, і Гавриїл перебував у статусі митрополита впродовж 1326–1329 рр. (Pelesz J. *Geschichte...*, s. 283). Серед галицьких митрополитів, названих польським королем Казимиром III, Гавриїл згаданий якраз після Петра. Однак це гіпотетичне митрополитство, за відсутності офіційного рішення щодо нього у Константинополі (адже в актах патріархату за 1315–1402 рр. ім'я Гавриїла не вказане), могло бути лише номінальним.

⁹⁰ Макарий (Булгаков). *История...*, с. 849.

1309 р. виїхав до Владимира – місце поховання свого попередника та офіційну резиденцію великого князя. І того ж року Петро рукопоклав тут новгородського архієпископа Давида.

З того часу немає вірогідних даних про зв'язок Петра з південно-західними єпархіями. Після смерті Юрія Львовича Галицько-Волинська держава перейшла до його синів – Андрія і Лева, які мали союзницькі відносини з Тевтонським орденом і польським князем Владиславом Локетком (з 1320 р. польський король). У церковно-історичних студіях є припущення, що Петро (як і Кирило) під час перебування у Царгороді міг отримати інструкцію від патріарха обмежити відносини з галицько-волинськими володарями⁹¹. Але, мабуть, для самого Петра більше важив статус київського першоієрарха з фактичною підлеглистю йому усіх церковних провінцій Русі.

Прибувши до Владимира, митрополит одразу потрапив у немилість до Михаїла Ярославича, який не бажав змиритися зі своєю поразкою. І більшу частину свого першосвятительського служіння Петро провів у поїздках. Цим він засвідчив не лише незатишність своєї резиденції, а й наслідування тієї церковної традиції, яку втілював до нього митрополит Кирило. Постійно об'їжджаючи єпархії⁹², Петро посилював контроль над місцевими владиками і свою владу над Церквою, наставляв чернечі громади і мирян. Знову маємо справу зі здійсненням ідеалу місіонера-апостола, на якому побудована теорія “підкування про

⁹¹ Наприклад: “...в ім'я ліквідації зобов'язань відкинутої Ліонської унії – уникати залежності від латинської польської корони” (Карташев А. В. *Очерки...*, с. 372). Або: “Патріарх не погодився на перенесення митрополії до Галича, побоюючись, імовірно, того, що Галич часто був і міг бути, якщо не під владою, то під впливом католицького Заходу” (Соколов Д. *История разделения Русской митрополии*. Санкт-Петербург 1900, с. 25).

⁹² За “Житієм” Прохора, Петро “преходя Вольнскую землю; и Киевскую, и Создальскую землю, уча везде вся”. Тому В. Петрушко переконаний, що митрополит бував на Волині, І. Гумецький – і в Галичі. Див. також: Борисов Н. С. *Иван Калита*. Москва 1995, с. 34; Его же. *Политика московских князей. Конец XIII – первая половина XIV века*. Москва 1999, с. 189–190. Але свідчення Прохора стосуються, радше, Петрового повернення з Константинополя через Галицько-Волинську і Київську землі. Хоча не можна відкидати (як і у випадку з Кирилом), що північноруські літописи просто обійшли увагою перебування Петра у межах Галицької митрополії.

всіх”, покладена в основу життєдіяльності східного православ’я. Така практика була спрямована також на подальше зміцнення самої Церкви і поширення її суспільного впливу.

Втім, власне церковну діяльність Петра літописи і житійні тексти викладають фрагментарно, особливо у порівнянні з Кирилом і Петровим наступником Феогностом (1328–1353). Більше уваги приділено протистоянню Петра з князем Михаїлом, його синами і церковною верхівкою Твері. Виглядає, що Михаїл не припиняв конфлікту з митрополитом аж до своєї загибелі. На думку багатьох істориків, це стало трагічною помилкою князя, яка відіграла для нього “фатальну роль”⁹³. Не полишаючи планів зведення на київську кафедру своєї людини, князь дозволив кампанію з дискредитації Петра Ратенського. Можливо, її ініціював сам Михаїл, можливо, – тверський єпископ Андрій, син литовського князя Горденя Давидовича, який в середині XIII ст. правив у Полоцьку.

Дехто з дослідників вважає: єпископ Андрій уміло підігрівав княжу неприязнь до Петра через те, що той був галицьким кандидатом⁹⁴. А ось у “Житті” Прохора проглядається натяк на те, що ворожість Андрія мала меркантильну мотивацію. Адже митрополит чинив нагляд за фінансовим станом єпархій, їх відрахуваннями на користь свого двору. Будучи одночасно єпископом Києва і Владимира, він повністю користувався їхнім церковним майном⁹⁵. Митрополитові належало також кілька видів

⁹³ Див. про це: Клюг Э. *Княжество Тверское (1247–1485)*. Тверь 1994; Кричевский Б. В. *Русские митрополиты. (Церковь и власть XIV в.)*. Санкт-Петербург 1996; Кусков В. В. *Древнерусские княжеские жития*. Москва 2001; Пономарёв Г. Н. *Михаил Ярославич тверской – первый “Великий князь всея Руси”*. Тверь 2003.

⁹⁴ Наприклад: Петрушко В. И. *История...*, с. 107.

⁹⁵ Так, на початку XIII ст. митрополитові належали значні земельні наділи у межах Києва, Владимира і Суздаля. Ханські ярлики Максима і Петра перелічують митрополиче добро – землі, міста, волості, села, ліси, угіддя тощо, підтверджуючи усі дари, отримані від світських володарів. Успадкувавши володіння Максима, Петро істотно збільшив їх новими придбаннями, зокрема, – купив місто Олексин з волостями та усіма угіддями. Руські князі були зацікавлені в обдаруванні митрополитів, сподіваючись на їхню підтримку. Подібну практику широко застосовували московські князі. Див.: Горчаков М. *О земельных владениях всероссийских митрополитов, патриархов и св. Синода (988–1738)*. Санкт-Петербург 1871, с. 48, 54–56.

церковних податків, зокрема судове мито. Глава Церкви отримував постійний прибуток від єпископів, які при поставленні обіцяли справно виплачувати усі мита митрополичому престолу⁹⁶. Йдеться і про прийняту на соборі 1273 р. (а, отже, узаконену в Київській церкві ще до Петра) практику сплати при цьому семи гривень податку до казни архиерейського дому⁹⁷.

Останній факт узяли на озброєння організатори собору, скликаного у Переяславлі 1311 р. з метою звинувачення Петра у симонії. Окрім єпископа Андрія, з вищих духовних осіб тут був присутній лише ростовський єпископ Симеон. Більшість учасників склали рядові священики, ігумени, а ще більше – князі та бояри на чолі з юними синами Михаїла (який, за життєвими текстами, перебував тоді в Орді). Джерела підкреслюють надзвичайно бурхливий перебіг собору й активність світських учасників в обговоренні важливого канонічного питання. Це, а також відсутність інших владик, ставить під сумнів канонічність собору. До того ж, митрополит підлягав лише патріаршому судові. Зазначене підтверджує висновки істориків про інспірацію собору, а, радше, князівського з'їзду⁹⁸, самим Михаїлом. Однак Петра підтримали московські князі Юрій Данилович і його молодший брат Іван (на прізвисько Калита⁹⁹, що був тоді володарем Переяславля).

Ще до цього єпископ Андрій надіслав скаргу патріарху з викладом “злочину симонії”, який закидав Петрові. Князь Михаїл звинуватив Петра у невизнанні законів про шлюб і дозволі шлюбу у шостому ступені спорідненості. Патріарх скерував на Русь свого представника для з'ясування ситуації на місці. Та, вивчивши матеріали собору, патріарший суд не визнав протизаконності дій митрополита: у Константинополі плата за поставлення

⁹⁶ Мейендорф И. *Византия...*, с. 112.

⁹⁷ Є. Голубінський вважав, що Петро наполягав на загальноприйнятій практиці сплати мінімального податку за поставлення на священика (“ставленне мито”), В. Петрушко – що у рішеннях собору 1273 р. йшлося насправді не про платню за хіротонію, а компенсацію витрат, пов'язаних з нею, поїздкою архиєрея та його свити.

⁹⁸ Соколов П. *Русский архиерей...*, с. 231.

⁹⁹ За одним припущенням, від звичаю носити зі собою гаманець для роздачі милостині, іншим – за скупість і жадобу до грошей.

на церковні посади, хоча й не визнавалась офіційно, була річчю звичною, а патріарха Нифонта I (1310–1314) самого звинуватили у симонії. Відомо, що патріархи при поставленні митрополитів отримували значні “підношення”. За припущенням Й. Мейєндорфа, київський митрополит сплачував патріарху податок на зразок того, який отримував від своїх єпархій. Попри виправдання Петра, Михаїл Ярославич не припиняв спроб його усунення. Відомим є листування князя з патріархом Нифонтом і скерування до нього ченця Акіндіна з новими викривальними матеріалами¹⁰⁰. Та своєї мети Михаїл знову не досяг. “Безсумнівно, що митрополит зовсім не був винний у висунутих проти нього звинуваченнях... інакше великий князь... не допустив би його оправдин”¹⁰¹.

Переяславський собор мав серйозні наслідки для митрополита й усієї Київської церкви. Переконавшись у недружності Твері, Петро шукав підтримки московських князів, які виборювали у свого дядька Михаїла великокняжий стіл. У 1311 р. Петро не тільки відмовився благословити військо, очолюване юним Михаїловим сином Дмитрієм, що вирушило проти Юрія Даниловича, а й застосував до Дмитрія право церковного відлучення. Маємо тут перший в історії Київської митрополії випадок церковного відлучення за політичними міркуваннями, чим свого часу Кирило II лише лякав новгородців.

За умов боротьби між двома княжими гілками Петро зробив митрополичу резиденцію у Володимирі союзницею Москви. Хоча при цьому він виявив милосердя до свого опонента – єпископа Андрія, якого привселюдно простив, залишивши йому Тверську єпархію¹⁰² (щоправда, за нез’ясованих обставин той

¹⁰⁰ Авторство цих звинувачень належало Акіндіну, який у своєму “Написанні” використав згадану “Власфімію” (Кучкин В. А. Источники “Написания” Мниха Акиндина. *Археографический ежегодник за 1962 г.* Москва 1963, с. 66–73). Не виключено, що і “Власфімія” вийшла з оточення тверського князя для засудження Петра, – адже до цього не фіксуємо відкритих сумнівів у канонічності рішень собору 1273 р. Текст “Написання”: Памятники древнерусского канонического права..., с. 150–158.

¹⁰¹ Голубинский Е. Е. *История...*, с. 108.

¹⁰² 1311 р. у Твері митрополит хіротонізував єпископів Харлампія (його єпархію літописи не згадують) і Прохора у Ростов. Андрій брав участь у здійсненні обряду.

1316 р. змушений був піти у монастир). “В інших випадках – писав М. Карамзін про Петра, – цей смиренний архипастир міг бути і суворим”¹⁰³. Так, 1312 р. він позбавив сану (можливо, за опозицію митрополитові¹⁰⁴) сарайського єпископа Ізмаїла, призначивши свого кандидата Варсонофія¹⁰⁵. Митрополит рішуче припинив діяльність єретика Сеїта, який проповідував мусульманство (сеїтами на Русі називали ісламських учителів) і заперечував чернецтво. Його Петро переміг у диспуті на тому ж Переяславському соборі. Цей випадок набув широкого розголосу, увійшовши до церковних переказів. Вони ототожили Сеїта з новгородським протопопом, за яким пішли інші ченці, що вийшли з монастирів і одружилися. Різка реакція митрополита на такі дії була логічною у контексті тієї боротьби, яку вели митрополити проти церковно-автономних прагнень Новгородда, поширених тут язичництва і вільнодумства. Аби зупинити подальший розвиток ересі, Петро наклав на Сеїта анафему. За Геннадієм Карповим, Сеїт був наближений до тверського єпископа Андрія, який виступив на його захист¹⁰⁶.

У 1313 р. Петро і великий князь Михаїл відбули до юного хана Узбека (першого магометанина серед золотоординських володарів). Маючи підтримку в особі Юрія Даниловича (який наблизився до хана, одружившись 1315 р. з його сестрою), митрополит був прийнятий у Сараї досить прихильно, чого не скажеш про Михаїла Ярославича. Неприязне ставлення до нього Узбека призвело, врешті, до загибелі великого князя 1318 р. Його страта непривабливою тінню впала на московських князів¹⁰⁷.

¹⁰³ Карамзін Н. *История государства Российского*. Москва 2008, кн. 1, т. 4, с. 189.

¹⁰⁴ Вернадский Г. В. Монгольское иго в русской истории. *Евразийский вестник*. Париж 1927, кн. 5, с. 158–159.

¹⁰⁵ Приселков М. Д. *Троицкая Летопись. Реконструкция текста*. Москва; Ленинград 1950, с. 354.

¹⁰⁶ Карпов Г. *Очерки из истории российской церковной иерархии*. Москва 1865, с. 8.

¹⁰⁷ Своїми войовничістю, підступною боротьбою за великокняжий стіл, брутальним ставленням до інших князів Юрій Данилович набув недоброї слави. “Георгій своєю чорною душею заслужив всезагальну ненависть” (Карамзін Н. *История...*, с. 191), “Московський князь Юрій Данилович, особа... абсолютно по-маккіавелівськи безпринципна” (Петрушко В. И. *История...*, с. 107).

Історичні джерела не ставлять в один ряд загибель Михаїла і його конфлікт з Петром. Однак, на думку П. Соколова, цей факт також міг вплинути на рішення Узбека. В усякому разі, очевидним є те, що під час перебування в Орді митрополит прагнув убезпечити себе від подальших утисків з боку Михаїла. Опосередкованим свідченням цього є ярлик 1313 р. хана, що мав доповнення порівняно з ярликами Кирила і Максима. За ним, усі священники і церковні люди в усіх життєвих справах, навіть за кримінальні вчинки, підлягали лише митрополичому судові, а церковна ієрархія оголошувалась недоторканою¹⁰⁸.

Наведені приклади показують Петра сильною особистістю, справжнім політиком, здатним своїм святительським авторитетом впливати на світських володарів і церковну ієрархію. Діючи подекуди у візантійському дусі (на що штовхали його життєві обставини і хід історичних подій), Петро переслідував не лише власні інтереси (що є цілком природнім), а й загальноцерковні. У цьому він був гідним продовжувачем митрополита Кирила.

І як Кирилові, Петрові також довелося діяти в складних політичних обставинах: ще більша державна руїна, небувале загострення князівської боротьби за владу, постійне протистояння з великим князем. Літописи під 1310 р. відзначають смертельну небезпеку, в яку потрапив Петро у Брянську під час збройного конфлікту між місцевим князем Святославом і його племінником Васи́лієм. А ще на початку XIV ст. Залісся пережило кілька руйнівних природних лих і масових епідемій. Нова небезпека для Київської

А ось Іван Калита змальований у джерелах миролюбним, дипломатом, будівничим; хоча в багатьох випадках він діяв не менш рішуче і грізно, а в російській історіографії постає як спритний політик. Його позитивні риси названі в “Житіях” тією причиною, що особливо привернула до нього митрополита. Однак, зрозуміло, їхнє зближення мало обопільну прагматичну вигоду.

¹⁰⁸ Текст грамоти: Григорьев В. В. *О достоверности ярлыков, данных ханами Золотой Орды русскому духовенству*. Москва 1842, с. 112–113; Черепнин Л. В. *Памятники русского права*. Москва 1955, т. 3, с. 467. Водночас, автентичність цього ярлика спростовується: Соколов П. Подложный ярлык Узбека митрополиту Петру. *Русский исторический журнал*. Петроград 1918, кн. 5, с. 70–85; Черепнин Л. В. *Русские феодальные архивы...*, ч. 2, с. 53–57; Каштанов С. М. *Из истории русского средневекового источника. Акты X–XV вв.* Москва 1996, с. 82.

церкви прийшла від литовських князів. За вимогою Гедиміна імператор Андронік II Палеолог (який шукав з Литвою політичного союзу) і патріарх Йоан Глікис (1315–1319) у 1315 або 1317 рр. дозволили Литовську митрополію. Її глава Феофіл (1315/1317–1330) мав резиденцію у Новоградку, йому певний час підпорядковувалися полоцький і, можливо, туровський¹⁰⁹ єпископи.

Цікаво, втім, що історичні джерела обходять мовчанням реакцію митрополита Петра на рішення Константинополя, яке знову загрожувало єдності Київської митрополії. Але не забуваймо, що Петро не тільки очолював найбільші єпархії – Київську і Владимирську. Йому підкорялося усе православне духовенство на півночі Русі, у Галицько-Волинській землі¹¹⁰

¹⁰⁹ Це припустили Є. Голубінський, О. Павлов, Й. Мейєндорф на тій підставі, що Туров був захоплений Гедиміном. Тому “Литовська митрополія за Гедиміна ще не була власне литовською і обіймала лише Туровську і Полоцьку єпархії, а не інші єпископії Західної Русі” (Петрушко В. И. *История...*, с. 111–112). Належність Туровського князівства Гедиміну зазначено в історичній науці, наприклад: Антонович В. Б. *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России*. Киев 1885, т. 1, с. 46. Вхідження Турово-Пінської землі до складу Великого князівства Литовського в сучасній білоруській історіографії віднесено до 1320–1330-х рр.: *Вялікае княства Літоўскае: Эцыклапедыя / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.* Мінск 2007, т. 2, с. 8, 111.

¹¹⁰ Відомим є факт приїзду до Москви перед смертю Петра луцького єпископа Феодосія, який взяв участь у похороні митрополита. На думку Макарія (Булгакова), Феодосій прибув “у справах єпархіальних”. П. Соколов вважав, що протеже цього луцького владика був архимандрит Феодор, якого Петро, за першою редакцією “Житія”, “воименова на митрополію”. І ніби цей Феодор і став майбутнім галицьким митрополитом (початок 1340-х – 1347). Тому приїзд Феодосія був спричинений “справою заміщення Галицької митрополії” (Соколов П. *Русский архиерей...*, с. 262–263). Симптоматично, що згадка про цей візит є у “Житії” Прохора, але відсутня у “Житії” Кипріяна, який після свого утвердження в Москві був зацікавлений у відновленні єдності Київської митрополії. Ким насправді був цей Феодор, історики сперечаються. Відомо, що під час перебування на Волині 1328–1331 рр. київський митрополит Феогност висвятив галицького єпископа Феодора. Це зазначено у Никоновському літописі (*ПСРЛ*. 1885, т. 10, с. 195–198), свідчення якого підтвердив грецький рукопис другої половини XIV ст., знайдений В. Регелем у Ватиканській бібліотеці (див.: Васильевский В. Г. Записи о поставлении русских епископов при митрополите Феогносте в Ватиканском греческом сборнике. *ЖМПН*. 1888, № 2, с. 445–463; Головацкий Я. Новоткрытый источник для церковной истории Галицкой Руси XIV столетия. *Литературный сборник Галицко-русской материцы*. Львов 1888, с. I–XIX). І вже за Феогноста єпископ Феодор, про якого згадано також у грамоті галицько-волинського

і Литві¹¹¹. Отримавши 1308 р. виняткові повноваження на керування усією безмежною Київською митрополією, Петро, дійсно, міг почуватися духовним главою “численного народу”, попри перебування пастви у різних, часто ворогуючих між собою князівствах.

Чи не найзагадковішою сторінкою життя Петра є його переїзд до Москви, який більшість істориків, ґрунтуючись на “Житті” Кипріяна, пов’язують з рішенням митрополита зробити це місто своєю новою резиденцією. У розповіді Кипріяна Петро, відвідуючи Івана Калиту у Москві, настільки полюбив її, що вирішив переселитися сюди з усім своїм причтом. І нібито це рішення йшло від самого Петра, який побачив у Москві новий центр Русі. У Петрові уста Кипріяна вклав пророцтво про майбутню велич і могутність Москви, звернуте до Івана Даниловича: “Аще мене, сыну, послушаеши и храм пресвятое Богородици въздвигнеши въ своем граде, и самъ прославившися паче инех князий, и сынове и вьнуци твои в роды, и град съ[й] славен будет в всех градах Русских, и святители поживут в нем, и възьдут “руки его на плеща враг его”, и прославитьсѧ Бог в немь”. Цікаво, що ці слова відсутні в “Житті” Прохора, а їхній пафос цілком відповідає стилю і політичним намірам Кипріяна.

Натомість більшість церковних істориків продовжують іти за житійною традицією. Відтак, і переїзд митрополита до Москви, і побудову її першого кам’яного храму – собору Успення Богородиці, і поховання у ньому Петра (що мало би підтвердити офіційну версію про перенесення митрополичої кафедри) вони подають як власну ініціативу святителя¹¹². Чимало світських істориків

князя Юрія II Болеслава 1334 р. до великого магістра Тевтонського ордену Лютера (Лотаря) фон Брауншвейгського, домагався митрополичого столу (Тихомиров Н. *Галицькая митрополия...*, с. 82). А документи патріаршого собору, що відбувся у Константинополі 1331 р., також вказують на якогось галицького митрополита.

¹¹¹ Так, у 1451 р. московський митрополит Йона (1448–1461) довірив своєму намісникові церковне керівництво Вільно, Новогрудка і Гродно, позаяк останні “изъ старины” належали київським митрополитам (Памятники древнерусского канонического права..., с. 571).

¹¹² Наприклад, читаємо, що вибір Петра зумовлений гарним місцезнаходженням Москви і симпатією до Івана Калити. Тому при кінці свого служіння святитель

вважають: Петро дійсно приїхав до Москви (яка не мала свого єпископа), але зробив це внаслідок намовлянь Івана Калити. Не забуваймо, що останній жив здебільшого у Переяславлі, й лише після смерті брата Юрія заступив його на московському княжінні. Тільки відтоді Петро міг звернути увагу на Москву¹¹³. А перше реальне свідчення про його перебування тут маємо з 1325 р., коли він відспівував трагічно загиблого Юрія¹¹⁴.

Безсумнівно й те, що саме Іван Данилович запропонував Петрові залишитись у Москві, створивши для нього привабливі умови (“упокоїв його старість”¹¹⁵). Князь добре розумів те значення, яке мало перенесення митрополичого двору. Утвердження митрополита в Москві давало їй “вигляд столиці всієї Русі, адже єдність останньої підтримувалась в той час єдиним митрополитом”¹¹⁶. І не просто вигляд: окрім політичної (піднесення московського князя, посилення його авторитету в очах Заходу і Золотої Орди) і церковної вигоди (підтримка Константинополя), йшлося також про матеріальний зиск. С. Соловйов підкреслює факт збагачення Москви після набуття статусу церковного центру. До цього ж місто було “нікчемним” (Іван Гумецький) провінційним поселенням. Нагадаємо, що до переїзду Петра у Москву Іван Данилович залишався удільним князем: після смерті його брата великокняжий стіл перейшов до Михайлового сина Олександра. Тому Іван Калита був кровно за-

більше часу проводив у Москві і сам вирішив встановити тут митрополичу кафедру (Барсов Т. *Константинопольский патриарх и его власть над Русскою Церковью*. Санкт-Петербург 1878, с. 427). Те саме: Полежаев П. В. *Московское княжество в I половине XIV века. Исторический этюд*. Санкт-Петербург 1878, с. 37–38.

¹¹³ В. Петрушко вважає: Петро назавжди оселився у Москві вже 1322 р. Однак про його пастирство тут до 1325 р. ніде не згадано. Є дані про рукопокладення у Москві новгородського архієпископа Мойсея, та воно також відбулося 1325 р. чи 1326 р.

¹¹⁴ Деякі історики, на основі запису у Новгородському I літописі, доводять, що загибель Юрія Даниловича сталася у листопаді 1325 р., а сам похорон – у лютому 1326 р., наприклад: Забелин И. *История города Москвы*. Москва 1990, с. 71.

¹¹⁵ Карпов Г. *Очерки...*, с. 28.

¹¹⁶ Соловьев С. М. *Сочинения в восемнадцати книгах*. Москва 1988, кн. 2, т. 3–4, с. 222.

цікавлений у союзі з митрополитом. Руйнуючи церковну міць Володимира, той руйнував водночас могутність великого князя. Зацікавлений був і Петро з огляду на чергове піднесення тверських князів.

Однак чи мав Петро намір офіційно оголосити Москву новою резиденцією київських митрополитів? Сумнів викликає вже той факт, що саме він зніціював будову тут першого кам'яного собору і заповів себе у ньому поховати. Адже офіційним місцем поховання київських митрополитів були Київ чи Владимир. І не тільки за Петра, а й за його наступників на київській кафедрі митрополіча адміністрація довгий час залишалась у Володимирі¹¹⁷.

Макарій (Булгаков) подає переїзд Петра як його “особисте переселення, та аж ніяк не перенесення самої митрополічої кафедри”¹¹⁸. Ця думка непоодинокі¹¹⁹. Владимир Топоров також сумнівається у цьому, як і у тому, що побудову Успенського собору ініціював Петро¹²⁰. Істориків дивує поспіх, з яким Іван Калита почав її у серпні 1326 р.¹²¹, хоча церкву зазвичай закладали навесні. А сам Петро був уже хворим і нездатним на подібну масштабну акцію. І, справді, вже у грудні 1326 р. Петро помер, а його труну (у Кипріяна, за заповітом святителя: “Еще же и мои кости в нем положени будут”) поклали у стіну храму. П. Соколов вважав цей запис у Кипріяновому “Житті”, як і Петрове пророцтво, домислами автора¹²². Опосередковано підтримав цю думку В. Топоров: саме “Іван Данилович придумав переконати митрополита залишити у нього в Москві хоча би свій

¹¹⁷ Голубинский Е. Е. *История...*, с. 38–39; Успенский Б. А. *Царь...*, с. 328. Коли 1389 р. московський претендент на митрополічу кафедру Михаїл (Митяй) виїхав до Константинополя за висвяченням, його у дорозі супроводжували володимирські крилошани (*ПСРЛ*. 1897, т. 11, с. 39).

¹¹⁸ Макарій. (Булгаков). *История...*, с. 850.

¹¹⁹ Карташев А. В. *Очерки...*, с. 302–303. Nitsche P. *Die Mongolenzeit und der Aufstieg Moskaus (1240–1538). Handbuch der Geschichte Rußlands*. Stuttgart 1981, bd 1, s. 593.

¹²⁰ Топоров В. Н. *Святость и святые в русской духовной культуре*. Москва 1998, т. 2, с. 615.

¹²¹ Ця дата також дискутується в історіографії.

¹²² Соколов П. *Русский архиерей...*, с. 258.

прах, аби й інші митрополити мали якісь спонукання мешкати у ній”¹²³. Зусилля Івана Калита виправдались. Уже 1328 р. він здобув велике княжіння.

А для досягнення мети Іван Данилович зробив ще один далекоглядний крок – домігся канонізації митрополита. Причому, у такі стислі терміни, які й досі дивують істориків. Канонізація вимагала доведення святості Петра, тому фіксація чудесних зцілень при гробі святителя (адже божественний дар чудотворення є визначальним у прилученні до лику святих) почалася одразу після його смерті і, поза сумнівом, – за наказом князя. Він послав ростовського єпископа Прохора на Владимирський собор 1327 р. Той виступив з листом, в якому перелічувались по смертні чуда, і схилив присутніх до рішення про канонізацію (через кілька місяців після смерті Петра).

Про чуда згадано у “Житіях” Прохора і Кипріяна¹²⁴. Останній міг користатися також офіційним зверненням Петрового наступника на київській кафедрі, митрополита Феогноста, до константинопольського патріарха Йоана XIV Каліки (1333–1347). Саме звернення також ініціював Іван Калита, який пришвидшував відповідь Константинополя. Тому вже 1339 р. патріарх надіслав митрополиту Феогносту грамоту, якою підтвердив прилучення Петра до сонму святих Київської церкви. Феогност, не зволікаючи, встановив загальноцерковне шанування святого, надавши йому особливої урочистості, “що було таким бажаним для московських князів з політичних міркувань”¹²⁵. З цього часу Москва зберігала мощі Петра Ратенського (а ще його ікони, жезл, панагію та ін.) як запоруку свого благоденства.

¹²³ Топоров В. Н. *Святость...*, с. 616.

¹²⁴ А у “Слові похвальному святителю Петру” Кипріяна оповів про свою тяжку хворобу у Константинополі, яку він переміг лише молитвами до Петра. Тому “понеже тебе предстателя Руськаа земля стяжа, славный же град Москва честныа твоя мощи, яко же некое съкровище, честно съблюдает, и яко же тебе живу” (Цит. за: “Слово похвалное иже во святых отца нашего въ ерархох великого чюдотворца Петра митрополита всея Руси”. Седова Р. А. *Святитель Петр...*, с. 96–107). За іншою версією, автором “Слова” був Пахомій Логофет (Клосс Б. М. *Избранные труды*, с. 34).

¹²⁵ Голубинский Е. Е. *История канонизации святых в Русской Церкви*. Москва 1903, с. 67.

Митрополит Петро став не просто першим руським святим ієрархом, а першим московським святим. Російська церковна традиція зробила його родоначальником руських першоієрархів, які вже цілком репрезентували інтереси Москви. Остання відтоді претендувала на статус міста особливої святості, нового православного центру, спадкоємиці киево-руської духовної спадщини. Церковна підтримка дійсно забезпечила швидке піднесення московських князів. Тому не викликає сумніву політична мотивація канонізації. Не випадково тривалий час Петро як покровитель Москви прикликався свідком при оголошенні князівських указів і підписанні політичних угод, при його гробі вінчалися на царство московські володарі. Постаць Петра постала своєрідним символом московського самодержавства¹²⁶ і була використана для побудови цілого пантеону московських святих. Його прославлення увійшло не лише до літургійної практики російського православ'я, а й у світську поезію. Свою частку в піднесення культу Петра доклав Іван IV Грозний, який склав на честь митрополита стихирі “Кыми похвальными венцы”, “Придете собори рустии”, “Отче преблаженне святителю Петре”. У цих віршах події XIV ст. змальовані як своєрідна прелюдія концепції “Москва – третій Рим”¹²⁷.

Історики відзначили продуману послідовність у діях Івана Калити: підтримка митрополита, його запрошення до Москви, будівництво Успенського собору, поховання у ньому Петра, прославлення його мощів¹²⁸. До цього додамо канонізацію і написання “Житій” за наказом московських князів (Прохор) або їм на догоду (Кипріяни). А, отже, на думку К. Соловйова, “зусиллями Івана Калити і митрополита Петра формується релігійно-політична “московська ідея”, за якою, саме Москва та її пра-

¹²⁶ Гумецкий И. И. *Великий сын...*, с. 76. Див. також: Медведев А. А. *Русская Православная Церковь в процессе формирования Московского княжества: 1283–1453 гг.* Автореф. дис. ... канд. истор. наук. Москва 2006.

¹²⁷ Владышевская Т. Ф. *Отражение русской истории в творчестве древнерусских распевищников*. <http://www.portal-slovo.ru/art/36093.php>

¹²⁸ Тож “підготовка до “освячення” Москви велась фундаментально” (Хорошев А. С. *Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.)*. Москва 1986, с. 95).

вители обрані Богом для спасіння руської землі”¹²⁹. Висновок дискусійний. Зусилля і справжні наміри московського князя не викликають сумнівів. Однак навряд чи можна пов’язати “московську ідею” з митрополитом Петром. Він дійсно приїхав до Москви, втомлений мандрами і боротьбою з тверськими князями. Все інше за нього – й насамперед рішення про утвердження в ній митрополичої кафедри – зробили його біографи, а також церковні перекази і політична історія.

Наведений ряд подій доповнимо ще однією – приїздом на Русь 1328 р. нового київського митрополита, грека Феогноста. Він одразу поселився у Кремлі (тому, на думку деяких авторів, датою перенесення митрополичої резиденції слід вважати 1328 рік), засвідчуючи цим остаточний вибір Константинополя на користь Москви¹³⁰. Цікаво, що чи не найактивніше проявив себе Феогност протидією партикулярним настроям у західноруських єпархіях, які відновилися після смерті Петра. Своєю боротьбою проти Галицької митрополії Феогност нібито очищав пам’ять про святителя (можливо і не прямо) від усього, що могло поставити під сумнів його новий образ – образ “натхненника” московської державності.

З огляду на зазначене, сумнівно, що саме Петро Ратенський був інспіратором нового вектору в історії Київської церкви. Як і Кирило II, він своєю діяльністю лише відгукнувся на глибинні політичні зміни, які знайшли відображення у церковному житті. Ці зими руйнували стару Київську Русь святого Володимира й народжували нову Русь, у якій відцентрові тенденції готували ґрунт для появи молодих незалежних держав. Зайнявши київську кафедру в надзвичай складний

¹²⁹ Соловьев К. А. Великокняжеская легитимность во второй половине XIV в. *Международный исторический журнал*. 1999, № 2. http://history.machaon.ru/all/number_02/diskussi/1/second/index.html.

¹³⁰ Горский А. А. К вопросу о причинах “возвышения” Москвы. *Отечественная история*. Москва 1997, № 1, с. 3–12; Кузенков П. В. Регионы и периферия. Византия и Русь. *Православная энциклопедия*. Москва 2004, т. 8, с. 229. “Спир між Москвою і Твер’ю за першість був вирішений на користь Москви уже тоді, коли наступник Петра, митрополит Феогност... остаточно утвердив своє місцеперебування у Москві” (Тихомиров М. Н. *Труды по истории Москвы*. Москва 2006, с. 226).

час, обидва святителі сприяли зближенню церковної і світської влади, а, отже, утвердженню візантійського ідеалу державності. Своєю співпрацею з ключовими суб'єктами руської історії – князівською верхівкою, ординськими ханами, нікейсько-візантійськими володарями і східними патріархами – Кирило і Петро сприяли посиленню позицій Київської церкви у східнохристиянській ойкумені.

Viktoriya Lyubashchenko. METROPOLITANS OF KIEV CYRIL AND PETER RATEN'SKY – HISTORICAL PARALLELS

The article analyzes the church-political activities of the Metropolitan of Kyiv Cyril II and Peter Raten'sky, were from Galicia-Volhynian Rus', who became allies of the Russian Princes in Zalissia in the second half of the thirteenth century – in the early of the fourteenth centuries. This period began the destruction of the Old Kievan Rus', St. Vladimir united, and the emerging of a new Rus', in which the centrifugal tendencies prepared emergence of young independent States. These changes were reflected in church life.

Key words: metropolitans Cyril II and Peter Raten'sky, Kievan Church, Galicia-Volhynian Rus'.

SIGILLUM LEONIS

Аналізується опублікована К. Болсуновським латиномовна свинцева печатка, на яку мало звертали уваги науковці. Висловлено думку, що вона належала князеві Леву Юрійовичу (1308–1323) і використовувалася для внутрішнього вжитку. Дослідник вважає, що двозуб зображений на печатці, був “зубом князя Лева”.

Ключові слова: печатка, зуб, князь Лев Юрійович.

Науковцям відомо лише кілька печаток, що належали Романовичам. Князю Роману Мстиславичу дослідник В. Янін запропонував атрибутувати печатку (№ 167), на одній стороні якої зображені св. Борис і Гліб, на другій – св. Федір. Відомо сім її свинцевих екземплярів, діаметр яких 21–26 мм. Він також вважає, що хресним іменем Романа було Борис¹, але підтвердження висловленої ним думки відсутнє у джерелах. Запропонована атрибуція цієї печатки залишається досить гіпотетичною, тому справедливо піддається сумнівам².

Вищезазваному князеві дослідник А. Молчанов запропонував атрибутувати печатку (№ 289), на одній стороні якої зображений св. Кирило, а на другій – “знак Рюриковичів” у вигляді двозуба прямокутних обрисів, лівий зуб якого завершується хрестом, а правий відігнутий праворуч, натомість середній досить малий. Науковець вважає, що новгородський посадник Якун (1167–1170) мав хресне ім’я Кирило, а описаний вище княжий знак належав Роману Мстиславичу, який князував у Новгороді в 1168–1170 рр.³

¹ Янін В. *Актовые печати Древней Руси X–XV вв.* Москва 1970, т. 1, с. 94–95, 200.

² Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich.* Poznań; Wrocław 2002, s. 26.

³ Молчанов А. Об атрибуции лично-родовых знаков князей Рюриковичей X–XIII вв. *Вспомогательные исторические дисциплины.* Ленинград 1985, т. XVI, с. 79.

Гл. 1. Печатка Романа Мстиславича і новгородського посадника Якуна

носив, як вважав цей дослідник, хресне ім'я Кирило⁵. Тому ідентифікацію підтримали деякі дослідники⁶.

Найвідомішою сфрагістичною пам'яткою Романовичів є маєстатична печатка короля Юрія Львовича, що вціліла у п'яти воскових екземплярах різного ступеня збереженості. Перший із них був прикріплений до документа датованого 1316 р., яким князі Лев і Андрій Юрійовичі пролонговували союз із Тевтонським орденом. На нашу думку, цією печаткою користувався старший із двох братів – Лев. Ще чотири її екземпляри були привішені до аналогічних документів князя Юрія-Болеслава Тройденовича, датованих 1325, 1327, 1334 і 1335 рр. Використання сином і внуком короля Юрія Львовича його маєстатичної печатки свідчить про великий авторитет цього правителя серед нащадків. Діаметр цієї сфрагістичної пам'ятки становить приблизно 90 мм. На її лицевій стороні зображено короля на троні, довкола якого латиномовна легенда: “s[igillum] domini Georgi regis Rusie” (“печатка пана Юрія короля Русі”), на зворотній – озброєний вершник зі щитом і прапором, який оточує напис: “s[igillum] domini Georgi ducis Ladimirie” (“печатка пана Юрія князя Володимирії”)⁷. Намагання О. Лаппо-

⁴ Янин В. *Актовые печати...*, т. 1, с. 217.

⁵ Лихачев Н. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. *Известия АН СССР*. Москва 1930, т. 2, с. 205.

⁶ Орешников А. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам. *Известия АН СССР*. Москва 1930, серия VIII, № 3, с. 105; Рыбаков Б. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII вв. *Советская археология*. Москва; Ленинград 1940, № 6, с. 233; Янин В. *Актовые печати...*, т. 1, с. 71.

⁷ Лаппо-Данилевский А. Печати последних галичско-владимирских князей и их советников. *Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований*. Санкт-Петербург 1907, с. 244–245, 249.

Данилевського приписати цю печатку князеві Юрію-Болеславу Тройденевичу⁸ не знайшло підтримки у дослідників.

До грамоти, виданої Юрійовичами у 1316 р., була підвішена ще одна воскова печатка, яка збереглася дещо пошкодженою. Діаметр цієї сфрагістичної пам'ятки становить приблизно 70 мм. На її лицевій стороні зображений стоячий воїн у лицарських обладунках, на зворотній – лев, що спинається на скелю. Легенда на печатці відсутня. В історіографії домінує думка, що ця сфрагістична пам'ятка належала князеві Леву Даниловичу⁹. Допускаючи можливість такої атрибуції визначимо її гіпотетичність. На нашу думку вона також могла належати королеві Юрію Львовичу. Найімовірніше, нею користувався молодший з Юрійовичів – Андрій.

У 1906 р. М. Грушевський опублікував репродукцію пошкодженої воскової печатки, відтисненої на листі громади м. Володимира, датованого 3 травня 1324 р. і адресованого мешканцям німецького міста Штральзунда¹⁰. На цій сфрагістичній пам'ятці зображено св. Юрія на коні, що проколює списом крилатого змія. Від латиномовної легенди збереглася тільки літера “d”. Діаметр печатки становить приблизно 65 мм¹¹. Атрибуція пам'ятки залишається дискусійною. Одні дослідники вважають її приналежною володимирській громаді¹², інші – княжою (королівською)¹³, зокрема, “меншою” печаткою

⁸ Лаппо-Данилевский А. Печати..., с. 242–244.

⁹ Грушевський М. *Ілюстрована історія України*. Київ 1990, с. 123; Маркевич О. Значення печаток міст для дослідження міської геральдики. *Історичні джерела та їх використання*. Київ 1969, вип. 4, с. 248; Гавриленко В. *Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії*. Київ 1977, с. 89; Гречило А. Територіальні символи Галицько-Волинської держави другої половини XII – початку XIV століть. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ)*. Львів 2000, т. 240, с. 257.

¹⁰ Грушевський М. Лист Володимирської громади з 1324 р. Факсиміле листа. *ЗНТШ*. Львів 1906, т. 72, с. 5–8, табл. 1.

¹¹ Дашкевич Я. Володимир-Волинська печатка 1324 року: міська чи князівська. *Знак*. Львів 1997, № 13, с. 9.

¹² Грушевський М. Лист..., с. 7–8; Барвінський Б. Українські сфрагістичні пам'ятки XII–XIV століть. *ЗНТШ*. Львів 1996, т. 231, с. 256; Маркевич В. Значення..., с. 247.

¹³ Линниченко И. Дополнительные замечания. *Болеслав-Юрий...*, с. 205.

Юрія Львовича¹⁴. Переконливіші аргументи висунули прихильники другої думки.

У писемних джерелах наявні численні звістки про печатки, які були при грамотах князя Лева. В 1565 р. ревізори пропонували вважати автентичними ті документи цього правителя, при яких збереглися печатки “з зубом” (“zębem”)¹⁵. 3 січня 1470 р. шляхтич Микола Балицький подав до лавничого суду м. Перемишля грамоту князя Лева про продаж Іванові війтівства та кам’яної церкви у Перемишлі “з підвішеною на шовковому шнурку печаткою з простого воску, на якій знак у вигляді зуба” (“signum ad modum dentis”)¹⁶. Більшість дослідників вважають цей документ автентичним¹⁷.

На грамоту, якою князь Лев Данилович у 1282 р. або 1292 р. подарував своєму слuzі Осташкові Гласкові село Васичин “печат привісили зубом запечатали”¹⁸. В іншому недатованому документі, яким князь Лев, найімовірніше, – Юрійович подарував своєму слuzі Данилові потік Яблонку з усіма землями, що його оточують і користями з них, згадується “місце зубчатої печатки” (“locus sigilli dentalis”)¹⁹. У 1556–1557 рр. польський

¹⁴ Дашкевич Я. Володимир-Волинська печатка..., с. 9.

¹⁵ Купчинський О. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти.* Львів 2004, с. 900–901.

¹⁶ Там само, с. 832.

¹⁷ Najwcześniejsza wzmianka o wójtostwie w Przemyślu. *Wypisy i teksty źródłowe do historii regionalnej województwa rzeszowskiego dla klasy VIII i IX.* Rzeszów 1958, s. 17–18; Gilewicz A. Najwcześniejsza wzmianka o wójtostwie w Przemyślu. *Tysiąc lat Przemyśla. Kalendarz 1961–1965.* Przemyśl 1961, s. 43; Маркевич О. Невідома грамота князя Льва Даниловича. *Архів України.* Київ 1968, № 5, с. 25–29; Генсьорський А. З коментарів до Галицько-Волинського літопису (Волинські і галицькі грамоти XIII ст.). *Історичні джерела та їх використання.* Київ 1969, вип. 4, с. 183–184; *Zbiór dokumentów Małopolskich.* Wyd. Kuraś S., Sułkowska-Kuraś I. Wrocław; Warszawa; Kraków 1969, cz. IV, s. 45; Fenczak A. Z badań nad początkami samorządu miejskiego w Przemyślu i jego konzelacji (do 1389 roku). *Rocznik historyczno-archiwalny.* Przemyśl 1988, t. 5, s. 25–29; Janeczek A. Ząb kniazia Lwa. W kwestii wiarygodności przemyskiego przewileju wójtowskiego. *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej.* Wrocław; Praha 2002, с. 184; Капраль М. Привілей 1356 року як повторне надання магдебурзького права для міста Львова. *Львів: Місто – суспільство – культура.* Львів 1999, т. 3, с. 16; Купчинський О. *Акти...*, с. 139–145.

¹⁸ Купчинський О. *Акти...*, с. 490.

¹⁹ Там само, с. 733.

король Сигизмунд II підтвердив три пергаментні грамоти князя Лева, які були скріплені “його звичною зубчатою печаткою” (“sigillo eius dentali solito”)²⁰. Автентичність цих документів залишається сумнівною.

У історіографії поширена думка, що печатки “з зубом” не збереглися²¹. Проте дослідники мало звертали увагу на сфрагістичну пам’ятку, яку опублікував К. Болсуновський у 1894 р. під порядковою латинською літерою “L”²². Тільки М. Таубе перепублікував наявний на ній знак, вважаючи, що він належав князеві Леву Даниловичу, але саму пам’ятку помилково назвав пломбою²³. Цю неточність повторили й інші дослідники²⁴. Водночас у літературі поширилася думка, що цей правитель користувався двозубом²⁵.

К. Болсуновський у своїй монографії чітко розрізняв пломби і печатки, що “в нашу колекцію на 1000 варіантів пломб потрапило відносно мало печаток, всього приблизно 17 штук”. Також, цей автор зазначав, що “під вислими печатками ми розуміємо печатки, що спеціально приготувалися для підвищення їх до грамот і документів: вони відрізняються від звичайних пломб іноді величиною, частково способом оброблення і характером зображень”²⁶. Натомість “більшість пломб

²⁰ Купчинський О. *Акти...*, с. 877–880, 883–884.

²¹ Див. напр.: Дашкевич Я. Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII. *Третя наукова геральдична конференція*. Львів 1993, с. 32.

²² Болсуновский К. *Дрогичинския пломбы*. Київ 1894, ч. I, табл. № XX.

²³ Таубе М. Загадочный родовой знак семьи Владимира Святого. *Сборник статей, посвященных Павлу Николаевичу Милюкову 1859–1929*. Прага 1929, с. 122, 126.

²⁴ Січинський В. *Український тризуб і прапор*. Вінніпег 1953, с. 23; Андрусак М. *Тризуб*. Б. м. 1947, с. 9, 18–19; Драчук В. *Рассказывает геральдика*. Москва 1977, с. 238; Белецкий С. К изучению древнерусских княжеских знаков на пломбах из Дрогичина (по материалам свода К. Болсуновского). *Восточная Европа в древности и средневековье. Контакты, зоны контактов и контактные зоны. XI Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Паушто*. Москва, 14–16 апреля 1999 г. *Материалы конференции*. Москва 1999, с. 109. Відзначимо, що С. Белецький допускав можливість використання цієї сфрагістичної пам’ятки у діловодстві.

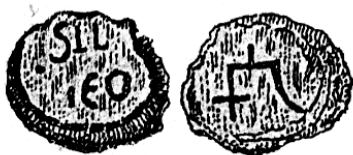
²⁵ Сергійчук В. *Доля української національної символіки*. Київ 1990, с. 7; *Державна символіка України*. Київ 2004, с. 25.

²⁶ Болсуновский К. *Дрогичинския пломбы...*, с. XLIX.

досить неправильної форми, величиною лише від 5 до 12 мм в діаметрі”²⁷. Такими ж критеріями користуються й інші дослідники²⁸. У 70-х роках минулого століття вважалося, що у музеях зберігається приблизно 15 тис. пломб²⁹.

Одну з опублікованих К. Болсуновським печаток досить інтенсивно використовують дослідники. Під порядковою латинською літерою “С” він помістив сфрагістичну пам’ятку, на лицевій стороні якої наявний трирядковий напис: “Дь-нѣсло-во”, а на зворотній погрудне зображення неідентифікованого святого³⁰.

Десять із опублікованих К. Болсуновським печаток, до яких належить і вищезгадана під порядковою літерою “L”, мали діаметр від 15 до 20 мм і товщину від 2 до 3 мм. На її лицевій стороні наявний дворядковий латиномовний напис: “sil-eo”, який розшифровується як “Si[gillum] Leo[nis]” (“печатка Лева”)³¹. Сучасне місцезнаходження цієї сфрагістичної пам’ятки невідоме.

Іл. 2 Печатка Лева Юрійовича

Описана вище пам’ятка, зважаючи на її розміри і якість, безсумнівно використовувалася для документації, що функціонувала всередині держави і найімовірніше призначалася для вихідців із західноєвропейських країн. Писемні джерела зберегли скупі звістки про їх перебування у галицько-волинських землях. На думку деяких дослідників, свідченням присутності німців у Галичі є мікротопонім “Німецькі ворота”³², на яких у 1238 р. Данило Романо-

²⁷ Болсуновский К. *Дрогичинския пломбы...*, с. L.

²⁸ Див., напр.: Янин В. *Актовые печати...*, т. 1, с. 132.

²⁹ Каменцева Е., Устюгов Н. *Русская сфрагистика и геральдика*. Москва 1974, с. 116.

³⁰ Болсуновский К. *Дрогичинския пломбы...*, с. 1, табл. 1; Лихачев Н. *Материалы...*, т. 2, с. 25, рис. 26; Jodkowski F. *Pieczęćie ruskie z XI–XII w. znalezione w Grodnie i Drohiczynie. Przegląd historyczny*. Warszawa 1948, t. XXXVII, s. 161; Орлов А. *Библиография русских надписей XI–XV вв.* Москва; Ленинград 1952, с. 197; Янин В. *Актовые печати...*, т. 1, с. 186, табл. 9, № 94.

³¹ Болсуновский К. *Дрогичинския пломбы...*, с. 64, табл. XXI.

³² Крип’якевич І. *Галицько-Волинське князівство*. Львів 1999, с. 30.

вич “постави... хороговь свою”³³. Після монголо-татарської навали цей князь на будівництво Холма “нача призывати прихожаа Нѣмци и Роусь и иноязычники и Ляхы”³⁴. У 1267 р. у Володимирі “Марколтъ же Нѣмѣчичъ зва к собѣ князи на обѣдъ Василка, Льва, Воишелка”³⁵. У грудні 1288 р. в цьому ж місті серед національних меншин які оплакували померлого князя Володимира Васильковича, згадуються німці³⁶. Польський король Казимир III 22 серпня 1352 р. підтвердив нащадкам (братам Юрієві Рупертіві та сестрі Маргариті) львівського вйта Бертольда Штекера земельні володіння (млин Сільський Кут, село Малі Винники і хутір Підберізці), надані йому “Левом князем Русі”³⁷. Більшість дослідників вважає, що це був Лев Данилович, хоча дехто віддає перевагу Леву Юрійовичу. У єдиному латиномовному документі, призначеному для функціонування всередині держави – наданні князем Юрієм-Болеславом Тройденовичем 20 січня 1339 р. магдебурзького права м. Сяноку сказано, що вйт повинен судити всіх “чи буде німець, поляк, угорець чи русин”³⁸. На жаль, печатка при цьому документі не збереглася.

Незважаючи на те, що під час князювання Лева Даниловича у другій половині XIII ст. на території його держави проживали, здебільшого в містах, вихідці з західноєвропейських країн, найчастіше німці, але вони становили незначний відсоток насе-

³³ Староруські київські і галицько-волинські літописи: Острозький список (Хлебніковський) і список Четвертинського (Погодінський). *Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів*. Гарвард 1990, т. 8, с. 331(668); Іпатьєвська летопись. *Полное собрание русских летописей* (далі – *ПСРЛ*). Москва 1998, т. II, стб. 778. Галицько-волинський літопис ми цитуємо за Хлебніківським списком, який на нашу думку, точніше передає архетип Києво-Галицько-Волинського літописного зводу, ніж Іпатьвський. У дужках подаються поклики на третю, найпізнішу посторінкову пагінацію Хлебніківсько кодексу, яка найкраще відчитується в цьому виданні. Подаються також поклики на Іпатьвський список, щоб полегшити читачам орієнтацію у літописному тексті.

³⁴ Староруські..., с. 356(715); *ПСРЛ*, т. II, стб. 843.

³⁵ Староруські..., с. 365(733); *ПСРЛ*, т. II, стб. 868.

³⁶ Староруські..., с. 378(759); *ПСРЛ*, т. II, стб. 920.

³⁷ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie*. Lwów 1872, т. 2, s. 1–3.

³⁸ Купчинський О. *Акту...*, с. 190.

лення. Його син – Юрій Львович використовував у міжнародних відносинах латиномовну печатку, якою, найімовірніше, скріплював латиномовні документи. Нам не відомо яку печатку використовував при своїй дипломатичній документації Лев Данилович, але малоімовірно, щоб серед грамот, які призначалися для функціонування всередині держави, латиномовні становили такий відсоток, щоб для них виготовили латиномовну печатку. Натомість, під час князювання Лева Юрійовича (1308–1323) зросла чисельність вихідців із західноєвропейських країн, особливо у Львові, тому, очевидно, і збільшилася кількість латиномовної документації, призначеної для внутрішнього використання, власне тоді й виникла потреба виготовити латиномовну печатку.

У писемній пам'ятці середини XIV ст. “Книзі знань про всі королівства землі і володіння, які є у світі” наявний опис Держави Романовичів, який можна датувати 1302–1306 рр., де також сказано, що її правитель, на нашу думку, – король Юрій Львович “має зелений прапор з червоним хрестом”³⁹. Його малюнок знаходиться у двох списках (“S” і “R”) “Книги...”. Натомість у двох інших списках (“N” і “Z”) бачимо інший малюнок – на зеленому полотнищі червоний півмісяць, над ним червоний хрест, який не відповідає процитованому вище текстові. Відзначимо, що такий самий прапор намальований над Львовом на портулані Анжеліно Дульсера, датованому серпнем 1339 р., але він відображає значно ранішу ситуацію⁴⁰. На нашу думку, два останні списки стосуються пізнішої редакції “Книги...”, в якій подано прапор наступного правителя Держави Романовичів – Лева Юрійовича (1308–1323), але не внесено змін у відповідний фрагмент тексту. Найімовірніше, на прапорі цього правителя було зображено такий самий знак, як і на печатці “L”, але його спотворив один із художників.

³⁹ El libro del conocimiento todos los reinos, tierras y señoríos que son por el mundo. Ed. M. F. Espada. *Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid*. Madrid 1877, t. II, s. 33.

⁴⁰ Див. публікацію відповідного фрагмента портулана: *Історія Львова. У трьох томах*. Львів 2006, т. 1 (між с. 56–57 кольорова вклейка); Zalewska-Lorkiewicz K. *Ilustrowane mapy świata jako obraz świata. Średniowiecze i początek okresu nowożytnego*. Warszawa 1997, s. 230.

При порівнянні “знака Рюриковичів” печатки № 289, яку А. Молчанов запропонував атрибутувати князеві Роману Мстиславичу, зі “знаком Рюриковичів” печатки з написом “*Sigillum Leonis*” стає очевидним, що між ними існує генетичний зв’язок, тобто вони належали представникам однієї династії. Тому запропоновану А. Молчановим ідентифікацію печатки № 289 слід вважати вдалою.

На дорогичинських пломбах “знаки Рюриковичів” становлять, за підрахунками дослідників, приблизно 25–30%, серед них переважають двозуби, складаючи 85% загальної кількості⁴¹. Вивчення “знаків Рюриковичів” значно ускладнюється тією обставиною, що тільки незначну частину пломб опубліковано. На нашу думку, щонайменше третина двозубів належала Романовичам. Завданням майбутніх досліджень буде не тільки вичленення їх із фонду “знаків Рюриковичів”, але й ідентифікація належності певних різновидностей конкретним представникам династії.

Можливо, геральдичний знак, який використовував князь Лев Юрійович, наявний на низці пломб, опублікованих К. Болсуновським. На їх зворотній стороні зображено букви кириличного алфавіту, хрести, обриси обличчя тощо (щонайменше 10 варіантів)⁴². Вони, мабуть, належали вищим княжим урядникам, які виконували адміністративні, фіскальні та інші функції. Найімовірніше, що представник княжої адміністрації володів фрагментом срібного персня, знайденого поблизу с. Старяви, на якому на шестикутному щитку наявний геральдичний знак Лева Юрійовича⁴³. Одному з Романовичів, на нашу думку, належав геральдичний знак на персні, що знаходився у складі скарбу, знайденого у 1903 р. на території колишнього Дмитрівського монастиря у м. Києві⁴⁴. Він пов’язаний з геральдичним

⁴¹ Белецкий С. К изучению..., с. 107–108.

⁴² Болсуновский К. *Дрогичинския пломби...*, № 582, 599, 601, 608, 668, 689, 711, 715, 722, 767, 881.

⁴³ Петегирич В. Археологічний коментар до локалізації літописної ріки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів 2001. № 8, с. 815, 816 (№5); *Muzeum imienia Lubomirskich*. Lwów 1889, s. 40 (nr 816).

⁴⁴ Рыбаков Б. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси. *Советская археология*. Москва 1940, № 6, с. 237 (№ 23); Макарова Т. Персни с

знаком Лева Юрійовича, тому належав одному з представників цієї династії.

Загадковою нумізматичною пам'яткою залишається пошкоджений бронзовий бракететат, знайдений на Таманському півострові. У його центрі знаходиться “знак Рюриковичів”, оточений кириличним написом, що зберігся частково. Перший публікатор монети О. Орешніков датував її другою половиною XI ст., вважаючи належною одному з нащадків князя Святослава Чернігівського. З напису він зміг прочитати тільки слова “Господи помози”⁴⁵. Через кілька десятиліть дослідник Н. Енговатов приписував бракететат на основі “знака Рюриковичів” князеві Всеволоду (Кирилу) Ольговичу. Реконструювавши напис, він пропонував його читати: “помози ми, гсди Кирилу”⁴⁶. На нашу думку, “знак Рюриковичів” на брактеаті ідентичний з геральдичним знаком, зображеним на печатці з написом “Sigillum Leonis”, тому ця монета належала князеві Леву Юрійовичу. Знахідка іншого екземпляра бракететата, на якому можна було б впевнено відчитати напис, підтвердить або заперечить цю гіпотезу.

мал. 3 Таманський брактеат

Більшість Романовичів, якщо не всі, використовували генетично споріднені між собою двозуби, але з індивідуальними відмінностями. Оpubлікована К. Болсуновським сфрагістична пам'ятка свідчить, що західноєвропейські впливи під час правління князя Лева Юрійовича були значно більшими, ніж вважалося досі, адже з його канцелярії виходила певна кількість

геральдическими эмблемами из киевского клада. *Древности славян и Руси*. Москва 1988, с. 243.

⁴⁵ Орешников А. Денежные знаки домонгольской Руси. *Труды Государственного исторического музея*. Москва 1936, вып. 6, с. 85.

⁴⁶ Энговатов Н. Таманский бракететат Всеволода (Кирилла) Ольговича. *Нумизматика и сфрагистика*. Киев 1963, вып. 1, с. 103–108.

латиномовних документів, призначених для функціонування всередині держави, для яких виникла потреба виготовити окрему печатку.

Jaroslav Knysh. SIGILLUM LEONIS

The article examines the leaden seal which was published by K. Bolsunovkyj and which was largely neglected in the scholarship. The article contends that the seal belonged to Prince Lev Yuriovich (1308–1323) and was used for internal affairs. The analysis suggests that the double tooth depicted on the seal was “a tooth of Prince Lev”.

Key words: seal, tooth, Prince Lev Yuriovich.

ЧИ ІСНУВАЛА РУСЬКА ДРУЖИНА УГОРСЬКОГО КОРОЛЯ КАРЛА РОБЕРТА НА ПОЧАТКУ XIV СТОЛІТТЯ?¹

Дана публікація є продовженням довготривалої дискусії між Станіславом Срокою і Дюлою Кріштою. Польський дослідник наводить свою аргументацію щодо сілезького походження першої дружини угорського короля Карла Роберта Марії.

Ключові слова: Сілезія, жінка, король Карл Роберт.

У 1301 р. після смерті Андрія III, останнього представника старої династії Арпадів, розгорілася боротьба за угорську корону, внаслідок якої престол посіли Анжу з Неаполя. Дослідження історії та генеалогії анжуйської династії мають багатолітню традицію. Ще 1882 р. італійський історик К. Річчіо Міньєрі (С. Riccio Minieri) в одному зі своїх творів, присвяченому Карлові III Анжуйському, виклав генеалогію угорської династії Андегавенів. Однак його праця була далекою від ідеалу². У 1888 р. генеалогію угорських Анжу опрацював Мор Вертнер (Mór Wertner), проте він не забезпечив її науковим апаратом, тому позбавив читачів можливості перевірити свої висновки³. У 1997 р. генеалогію Карла Роберта досліджував словацький медієвіст Ярослав Перніш (Jaroslav Perniš)⁴, натомість автор цієї статті в 1998 р. опублікував генеалогію угорської лінії

¹ Текст є доповненою версією доповіді, виголошеної 12 червня 2009 р. в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові.

² Minieri R. C., Genealogia di Carlo II d'Angiò re di Napoli, *Archivio storico per le provincie napoletane* 1882, 7, s. 5–67.

³ Wertner M. Az Anjouk genealogiája különös tekintettel a magyarországi ágra. *Turul* 1888, 6, s. 14–20, 68–75; *Ibidem*. Anjou. Genealogische Skizze, *Jahrbuch der k. k. heraldischen Gesellschaft "Adler" in Wien* 1884, 11, s. 151–157.

⁴ Perniš J. Karol Róbert z Anjou a jeho manželky, *Historický časopis*, 1997, 45, s. 177–193. Я. Перніш торкався генеалогічної проблематики Анжу також у інших своїх працях. Див. його ж: Alžbeta uhorská (1353–1380) v osidlach dynastickej politiky. *Genealogicko-Heraldický Hlas* 1998/2, s. 3–12, і також Posledná Anjouovská kráľovná Mária uhorská (1371–1395), *Historický časopis* 1999, 47, s. 3–17.

анжуйської династії угорською, а наступного року також польською мовами⁵. Ця робота має навіть декілька рецензій⁶.

Одним із найдискусійніших питань, що стосуються угорських генеалогій Анжу, є питання кількості дружин Карла Роберта, першого Анжу на угорському троні, який панував у 1301–1342 рр. Згідно з ранішими дослідженнями, Карл Роберт був одружений тричі. З першою дружиною, князівною Марією Битомською із сілезької лінії П'ястів, він одружився 1306 р. Король так і не дочекався нащадка з цього недовгого шлюбу (Марія померла 1317 р.), оскільки королева, ймовірно, була безплідною⁷. Однак, ще за її життя, не в змозі дочекатися законного нащадка, Карл Роберт підтримував стосунки з невідомою конкубіною, що походила “de magna insula Danubii”, тобто з острова Чепель на Дунаї. Саме вона близько 1317 р. народила йому сина, якого назвали Коломаном. Як і більшість таких королівських байстрюків, він зробив швидку кар'єру в угорській церкві і став єпископом⁸. Відсутність легального потомства змусила овдовілого короля до нового шлюбу, який уможливив би йому продовження угорської лінії Анжу. В той час увагу угорського короля привернув празький двір Іоана Люксембурзького і вже в 1318 р. він одружився з його сестрою Беатріче. Однак чеська принцеса померла при пологах 1319 р. Врешті, 1320 р. Карл Роберт узяв за дружину Ельжбету, доньку польського короля Владислава Локетка. Це було дуже вдале подружжя, яке мало п'ятеро синів. Ельжбета Локетек пережила Карла Роберта і була шанованою угорською королевою, відіграючи істотну роль у політичному житті Королівства Угорщини⁹.

⁵ Sroka S. A. *A magyar Anjouk családi története*. Kraków 1998; Ibidem. *Genealogia Andegawenów węgierskich*. Kraków 1999.

⁶ *Roczniki Historyczne* 1998, 64, s. 261–262 (R. Grzesik); *Századok* 1999, 133, s. 210–213 (F. Piti); *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego* 2001, V (XVI), s. 193–195 (Dariusz Dąbrowski, Dariusz Karczewski); *Записки НТШ* 2000, т. 240, с. 710–711 (Л. Войтович).

⁷ Sroka S. A. *Piastówna śląska Maria, królową Węgier. Z dziejów stosunków polsko-węgierskich w późnym średniowieczu. Szkice*. Kraków 1995, s. 29–53.

⁸ Sroka S. A. *Nieślubne potomstwo władców Europy Środkowej w XIV wieku. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. 2008, 135, s. 25–26.

⁹ Perniš J., *Karol Róbert z Anjou a jeho manželky*, s. 177–193.

Наш висновок про три шлюбні зв'язки Карла Роберта відкинув у 1988 р. видатний угорський історик, нині покійний, Дюла Крішто (Kristó Gyula). На його думку, Карл Роберт, перш ніж одружився з Марією Битомською, уже був одружений з галицькою князівною¹⁰. Свою гіпотезу він обґрунтував двома джерельними згадками. Першою з них є грамота Карла Роберта від 7 лютого 1326 р., в якій король, згадуючи угорсько-чеське суперництво початку XIV ст., згадує й про свій похід на Русь з метою приведення своєї першої дружини (“in Rutheniam, quo cum quibusdam baronibus regni nostri fidelibus pro adducenda prima consorte nostra accesseramus”)¹¹. Переказ Д. Крішто підтвердив ще однією згадкою, не пов'язаною із цим документом – “Anonymi Descriptio Europae Orientalis”, – джерелом датованим першою половиною 1308 р. У розділі, присвяченому Русі, невідомий автор згадує її могутнього володаря на ім'я Лев, доньку якого взяв за дружину угорський король Карл Роберт (“Loco imperatoris habet unum ducem permaximum virorum, qui vocatur dux Leo, filiam huius Leonis duxit nunc in uxorem rex Unгарie Karulus”)¹².

На підставі цих джерел Д. Крішто зробив висновок, що на початку XIV ст. дійшло до угорсько-руського шлюбу, а якщо бути докладним, угорсько-галицького, адже доньку руського князя Лева, ім'я якої не відоме, автор ототожнював з донькою останнього Романовича – князя галицького Лева II. Одруження Карла Роберта, згідно з думкою угорського дослідника, відбулося в 1307–1308 рр. Таким чином, шлюб короля Угорщини з Марією Битомською датується приблизно 1310 р.¹³ В окремій статті, на підставі недавно опублікованого документа Д. Крішто встано-

¹⁰ Kristó Gy., Károly Róbert első felesége. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*. 1988, 86, s. 27–30.

¹¹ Оригінал: *Štátný Oblastný Archiv v Levoči, архів роду Андрássy*. Scr. 1, fasc. 66, nr 3; *Budapest, Magyar Országos Levéltár*, DF 265464. Обширний реєстр цього документа див.: *Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*, ed. Blazovich L., Géczi L., Budapest; Szeged 2000, t. X (1326), nr 50.

¹² *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, ed. Górká O. Cracoviae 1916, s. 40.

¹³ Kristó Gy. Károly Róbert első felesége, s. 29.

вив, що перша королівська дружина звалася Марія¹⁴. Отже, перша і друга дружини Карла Роберта носили б однакове ім'я.

З поглядом угорського історика я вступив у полеміку в статті “Навколо шлюбу Карла Роберта та Марії Битомської із сілезької лінії П'ястів”, опублікованій, крім польської, також і в угорській та англійській версіях¹⁵. Насамперед я звернув увагу на факт, що князь Лев II, гіпотетичний батько дружини першого угорського Анжу, не міг 1306 р. мати доньку шлюбного віку, бо сам на той час був десь чотирнадцятилітнім. Батьком першої дружини Карла Роберта не можна вважати також князя Лева I, що помер у 1300 або 1301 р. – його доньки вже давно або були заміжні, або перебували в монастирях. На підставі аналізу використаних Д. Крішто джерел, можна встановити, що першою дружиною Карла Роберта була Марія Битомська. Король Угорщини одружився з нею в 1306 р.¹⁶

Щоб підтвердити подальші висновки, лише кількома реченнями нагадаю мої головні аргументи. Аналізуючи “Анонімний опис Східної Європи”, я запропонував (за видавцем джерела Ольгердом Гуркою) емендацію фрагмента, власне того опису, що нас цікавить. На мою думку, замість “filiam” в джерелі повинно бути слово “nepem”, тобто онука, а не донька Лева стала дружиною угорського короля. Марія Битомська, ймовірно, й була онукою галицького князя Лева I¹⁷. Дискутуючи над фрагментом документа Карла Роберта з 1326 р., що стосується подорожі молодого короля на Русь за дружиною, вважаю, що автор міг помилитися (адже він був складений на 20 років пізніше) і замість “Poloniam” написав “Rutheniam”, визначаючи місце, куди Карл Роберт повинен був вирушити за своєю першою дружиною. Я навів також аргумент, підказаний мені К. Ясінським

¹⁴ Kristó Gy. Aba Sámuel és Károly Róbert családi kapcsolatairól. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 1992, t. 96, s. 25–30.

¹⁵ Sroka S. A., Wokół mariażu Karola Roberta z Piastówną śląską Marią. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*, 1994, 11, s. 1–5; Eius. Ki volt Károly Róbert első felesége? *Aetas*, 1994, nr 1, s. 187–193; Eiusd. A Hungarian-Galician Marriage at the Beginning of the Fourteenth Century? *Harvard Ukrainian Studies*, 1994, 16, p. 261–268.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Ibid.*

(К. Jasiński), що “Марія могла виховуватися при дворі свого дядька Юрія I”. Тоді Карл Роберт мусив би вирушити за своєю першою дружиною з династії П’ястів на Русь¹⁸.

Як я й передбачав, мій опонент (професор Д. Крішто) негайно виступив з відповіддю, цілком відкидаючи наведену аргументацію і, відстоюючи власну гіпотезу щодо “галицького” шлюбу угорського короля Карла Роберта¹⁹, ствердив, що немає підстав не довіряти звісткам із двох незалежних від себе джерел. Повертаючись до інформації “Анонімного опису Східної Європи”, Д. Крішто особливо підкреслює, що цей запис стосується правителя Русі Лева, який жив у часи написання цього ж джерела. Видавець джерела О. Гурка (O. Górká) досить переконливо довів, що “*Descriptio*” укладено на початку 1308 р., отже, цим володарем міг бути лише Лев II (єдиний руський правитель, що жив у ті часи і мав таке ім’я)²⁰. Щоб ототожнювати тестя Карла Роберта з Левом II, потрібно – відповідно до слушного зауваження угорського історика – довести, що по-перше, в 1308 р. він фактично був галицьким князем, а по-друге, що мав доньку на виданні. Ствердити, що Лев II володів Галицьким князівством вже в 1308 р. важко, про що пише й Д. Крішто, тому що докладна дата смерті князя Юрія I (1308 або 1315 р.) – невідома. Навіть якби за деякими генеалогічними опрацюваннями вважати датою його смерті 24 квітня 1308 р., то й це не дало б змоги визначити час княжої влади Лева II, адже О. Гурка датує “*Descriptio*” лютим–березнем 1308 р., тобто тоді, коли правителем Галицько-Волинського князівства безперечно був Юрій I²¹.

На відміну від мене, угорський дослідник припускає, що Лев II близько 1306–1308 рр. міг мати доньку шлюбного віку. Спираючись на тезах М. Баумгартена (Baumgarten)²², який датує народження Юрія I 1252–1257 рр., Д. Крішто також припус-

¹⁸ Sroka A. A Hungarian-Galician Mariage at...

¹⁹ Kristó Gy. Orosz hercegnő volt-e Károly Róbert első felesége? *Aetas*, 1994, nr 1, s. 194–199.

²⁰ *Ibid.*, s. 196.

²¹ *Ibid.*, s. 196–197.

²² Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russe de X au XIII siècle, *Orientalia Christiana*, Rome 1927, vol. IX–I, num. 35, tab. 11.

кає, що і Юрій I уклав ще одне, невідоме нам подружжя, з якого й народився Лев – майбутній батько однієї з дружин Карла Роберта. Цей шлюб руський князь міг укласти на початку сімдесятих років XIII ст. приблизно у двадцятилітньому віці. Якби Лев прийшов на світ близько 1273 р., тоді на 1290 р. він справді був би шлюбного віку. Таким чином, у 1306–1308 рр. він також міг би мати доньку на виданні. Угорський історик визнає: наведені припущення не підтверджуються конкретним історичним джерелом, а лише обґрунтовані його переконанням, що спадкоємець княжого трону не міг зволікати з одруженням до досить пізнього, як на середньовіччя, тридцятирічного віку, і тому, ймовірно, одружився значно раніше, однак про цей шлюб відомі нам джерела не зберегли жодної згадки²³. У підсумку своєї статті Д. Крішто стверджує, що мені не вдалося заперечити вірогідності джерел, які згадують перше, руське подружжя Карла Роберта. Даючи ствержувальну відповідь на запитання, поставлене у назві статті (“Чи руська князівна була першою дружиною Карла Роберта?”), водночас підкреслює, що нині потрібно бути обережнішим щодо встановлення особи батька руської князівни²⁴.

Аргументи угорського дослідника, як і раніше, мене не переконують. У моєму розумінні інформація “Анонімного опису Східної Європи” не мусить бути пов’язана з князем Левом, що володарював у часи написання цього джерела. Крім того, й сам Д. Крішто звернув увагу на те, що пам’ятка датована лютим–березнем 1308 р., а Юрій I, попередник Лева II, помер не пізніше 24 квітня 1308 р.²⁵ Отже, невідомий нам автор “*Descriptio*” не міг мати на увазі Лева II, котрий хоча й жив у ті часи, проте не відігравав визначної ролі на політичній арені (адже ще не князував). Нагадаю, що у джерелі цей князь згадується як “*permaximus virorum*”. Я підтверджую моє припущення, що в “Анонімному

²³ Kristó Gy. Orosz hercegnő volt-e Károly Róbert első felesége?, s. 197.

²⁴ *Ibid.*, s. 198.

²⁵ На думку Д. Домбровського? князь Юрій I напевно помер у 1308 р. Див. Dąbrowski D., *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. Poznań; Wrocław 2002, s. 346.

описі Східної Європи” у фрагменті, що стосується угорсько-руського шлюбу, замість слова “filiam” має бути “neptem”.

Д. Крішто в своїй полеміці не погодився з моїм припущенням, що цитований документ Карла Роберта від 7 лютого 1326 р. або помилився у назві держави, до якої вирушив король за дружиною (замість “Rutheniam” – “Poloniam”), або Марія Битомська виховувалася при дворі свого дядька Юрія I і тому Карл Роберт був змушений їхати за нею не до Польщі, а на Русь. Нагадаю, що в документі з початку XIV ст. йдеться про подорож короля на Русь з метою привезення першої своєї дружини (“in Rutheniam... pro adducenda prima consorte nostra accesseramus”). Вже після публікації моєї відповіді я натрапив на джерело, яке може бути корисне для розуміння цього фрагмента королівської грамоти. Йдеться про документ короля Сигізмунда I Люксембурга від 8 квітня 1401 р., підписаний у Буді, в якому монарх пересуває судові терміни одному зі своїх наближених лицарів, бо той вирушив на княжий двір у сілезьке місто Бжер “pro conducenda serenissima principe domina Margaretha ducissa de Breega, conthorali nostra carissima”²⁶. Як з’ясував німецький дослідник П. Фотенгауер (P. Pfothenhauer), шлюб Сигізмунда I Люксембурга та князівни Маргарити із бжезької лінії П’ястів не відбувся²⁷. Отже, можливо, король Карл Роберт, який поїхав на Русь “pro adducenda prima consorte”, лише заручився з галицькою князівною, а ці заручини пізніше, з невідомих нам причин, було розірвано?! Схожість зворотів, використаних авторами обох документів, дає підстави саме так перекладати опис королівської подорожі на Русь. Ніщо не вказує на те, щоб дослівно розуміти фрагмент королівського документа і стверджувати, як це робить Д. Крішто, що близько 1306 р. було укладено угорсько-галицький шлюб.

²⁶ *A zichy és vásenkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasenkeo*. Budapest 1888, t. 5, nr 202.

²⁷ Pfothenhauer P. Eine schlesische Prinzessin als ungarische Königsbraut. *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens*, 1891, 25, s. 331–341. Також див.: Wertner M. Zsigmond király egy ismeretlen házassági összeköttetéséről. *Századok*, 1889, 23, s. 772–776; Dvořáková D. Stiborovci v Uhorsku. *Historický časopis*, 1993, 41, č. 1, s. 9.

Наукова дискусія над проблемою походження першої дружини Карла Роберта тривала й після публікації мого опрацювання короткої генеалогії угорських Анжу²⁸. У рецензії цієї книжки видатний знавець генеалогії П'ястів, професор К. Ясінський (Kazimierz Jasiński) визнав мої аргументи цілком прийнятними і погодився, що перший угорський Анжу мав три, а не чотири дружини²⁹. Важливою в цій польсько-угорській полеміці є також рецензія на мою книжку про генеалогію Анжу, яку спільно написали Даріуш Домбровський (Dariusz Dąbrowski), автор генеалогії галицько-волинського князівського роду Романовичів, і Даріуш Карчевський (Dariusz Karczewski)³⁰. Автори звернули увагу, що не слід було і Д. Крішто, і мені намагатися встановити точну генеалогію Романовичів, адже всі наші тези спиралися на застарілій і помилковій науковій літературі. На їхню думку, найважливішим аргументом, використаним мною у полеміці з угорським істориком, є підтвердження, що Марія Битомська, як було прийнято у середньовіччі, могла перебувати при дворі своїх галицько-волинських родичів. Отже, документ Карла Роберта з 1326 р. про королівський похід на Русь є джерелом, яке “визначає винятково місце зустрічі подружжя”³¹. Рецензенти також додали, що відомості про кількість і походження дружин Карла Роберта зберегла не використана нами хроніка Іоанна з Фіктрінга (Joannes Victoriensis), австрійського автора XVI ст. Він подав чимало надійної генеалогічної інформації, а у важливій для нас обох справі Карла Роберта написав, що “*accepta prima uxore filia ducis Polonie, secunda filia imperatoris Heinrici, sorore Johannis regis Bohemie, tertia filia Lottonis regis Krakovie, ex qua heredes genuit*”³². Окрім того, рецензенти підкреслили, що наша польсько-угорська полеміка має важливе значення для встановлення родоводу філіації Олени, дружини битомського

²⁸ Sroka S. A., *Genealogia Andegawenów węgierskich*. Kraków 1999.

²⁹ *Studia Źródloznawcze*. 2000, 37, s. 196–197.

³⁰ *Rocznik Polskiego towarzystwa Heraldycznego*. 2001, V (XVI), s. 193–195.

³¹ *Ibid.* S. 194.

³² *Johannis abbatis Victoriensis. Liber certarum historiarum*, ed. F. Schneider. *Scriptores Rerum Germanicarum*. Hannoverae et Lipsiae 1909, 42, cz. 1, s. 367.

князя Казимира II, батька Марії – вона була донькою Лева I Даниловича³³.

Ймовірність існування руської дружини Карла Роберта свого часу також обговорював український історик Леонтій Войтович³⁴. Дослідник підтвердив, що справді це питання й досі залишається дискусійним. Він також звернув увагу на той факт, що на початку XIV ст. король Угорщини прагнув укласти політичний союз з кимсь із сильних володарів Центральної Європи, яким, безперечно, міг бути правитель Русі. Ані битомський князь Казимир, батько Марії, ні Владислав Локетек, який запевне патрунував цьому шлюбові, на той час не були суттєвою політичною силою на європейській арені³⁵. Аргумент Л. Войтовича влучний, особливо у контексті того, що Марія Битомська була онукою руського князя Лева I. Одначе український науковець сумнівається у подружжі Карла Роберта з сілезькою князівною, вбачаючи в першій дружині угорського правителя руську князівну Марію, доньку Лева I³⁶.

Беручи до уваги складність наукової дискусії стосовно першої дружини Карла Роберта, доречно було б ще раз пригадати мою думку щодо обговорюваного питання. Теза Д. Крішто про невідомий угорсько-галицький шлюб початку XIV ст. видається мало правдоподібною. Я продовжую стверджувати, що першою дружиною Карла Роберта була Марія Битомська, і що цей шлюб укладено 1306 р. Д. Крішто також не відмовився від свого погляду про шлюби Карла Роберта та у своїй посмертно опублікованій у 2005 р. статті продовжував його відстоювати³⁷.

³³ *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*. 2001, V (XVI), s. 195.

³⁴ Войтович Л., Ще одна загадка генеалогії Романовичів. Чи існувала королева Марія Львівна? *А се єго сребро*. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М.Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. Київ 2002, с. 161–164; Його ж, *Княжа доба на Русі. Портрети еліти*. Біла Церква 2006, с. 507–509.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *Ibid.*

³⁷ Kristó Gy. Károly Róbert családja. *Aetas*. 2005, 20, nr 4, i. 14–21.

Stanisław Sroka. DID EXIST THE RUSIAN DETACHMENT OF CHARLES ROBERT, HUNGARIAN KING OF THE EARLY FOURTEENTH CENTURY?

The article is a continuation of the long discussion between Sroka and Dyula Kriszto. The Polish historian proposes additional arguments for the Silesian origin of Maria – the first wife of the Hungarian king Charles Robert.

Key words: Silesia, wife, King Charles Robert.

POCZĄTKI OSADNICTWA RYCERSTWA ŚLĄSKIEGO NA RUSI CZERWONEJ

Охарактеризовано міграцію сілезького рицарства на територію Червоної Русі. Показано особливості заселення території Галичини, подано біограми осіб, наближених до Владислава Опольського і перелічено їх земельні надання.

Ключові слова: Сілезькі рицарі, князь Владислав Опольський, поселення, земельні наділи.

I

Problem migracji rycerstwa śląskiego na ziemi Rusi Czerwonej w XIV–XV wieku nie doczekał się jeszcze swego monografisty, chociaż fragmentarycznie zagadnienie to było podejmowane w polskiej historiografii¹. W pierwszej połowie ubiegłego wieku, trochę miejsca w swoich pracach poświęciło mu kilku historyków, z których należy wymienić: Przemysława Dąbkowskiego dającego zarys rozsiedlenia rycerstwa obcego w ziemi halickiej i sanockiej, Jana Fijałka opisującego dzieje Tarłów, Aleksego Gilewicza przedstawiającego zarys polityki gospodarczej na Rusi Władysława Opolczyka, oraz Jerzego Skoczka prezentującego związki kulturowe Lwowa ze Śląskiem. Do tych ogólnych prac należy jednak przede wszystkim dodać monografistów rodów (czy rodzin), które w XIV–XV w. związały się z Rusią, a mianowicie Władysława Semkowicza i jego Awdańców, z których kilku śląskich przedstawicieli znalazło się na Rusi, Olgę Łaszczyńską i jej monografię o Füllsteinach-Herburtach oraz Juliusza Dunikowskiego, autora artykułu dotyczącego rodziny Świerczków². W okresie powojennym do wspomnianych autorów

¹ * Przygotowuję pracę na ten temat.

² Dąbkowski P., Wędrowki rodzin szlacheckich. Karta z dziejów szlachty halickiej: *Księga Pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza*, Lwów 1916, t. 2, s. 5 i nast.; tenże, *Zwierzciadło szlacheckie*, Lwów 1928 (Wschód. Wydawnictwo do Dziejów i Kultury Ziem Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej, t. 1), passim; Fijałek J., *Tarlowie. Znamienitego rodu początki i świetność*, *Przegląd Historyczny*. 1908, t. 8, s. 181 i nast.; Gilewicz A., Stanowisko i działalność gospodarcza Władysława

dołączył Adam Fastnacht omawiający osadnictwo w ziemi sanockiej, oraz niedawno Andrzej Janeczek podejmujący zagadnienia polskiej ekspansji osadniczej w ziemi lwowskiej³. Ostatnio wrócono do problemów migracji rycerstwa śląskiego na Ruś. Zagadnienie było ogólnie prezentowane przez Romana Sękowskiego i bardziej szczegółowo – w odniesieniu do rządów ruskich księcia opolskiego – przez Jerzego Sperkę⁴.

Badania migracji rycerstwa śląskiego na Ruś Czerwoną nie są jednak sprawą prostą. Po pierwsze, trudność identyfikacji osób śląskiego pochodzenia wynika z małej ilości źródeł zachowanych do połowy lat 30-tych XV w. Sprawę potęguje brak ksiąg sądowych – tak przecież ważnych dla badań osadniczych i genealogicznych – dla Rusi Czerwonej do czasów wprowadzenia prawa polskiego, oraz

Opolczyka na Rusi w latach 1372–1378, w: *Prace historyczne wydane ku uczczeniu 50-lecia Akademickiego Koła Historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1878–1928*, Lwów 1929, s. 97 i nast.; Skoczek J., *Stosunki kulturalne Śląska ze Lwowem w wiekach średnich*, Katowice 1937 [Polski Śląsk. Odczyty i Rozprawy, nr 27]; tenże, *Udział Śląska w rozwoju i kulturze południowo-wschodnich ziem Polski*, Katowice 1938 [Polski Śląsk. Odczyty i Rozprawy, nr 38]; Polackówna H., [recenzja]: (Dąbkowski P., *Wędrowki rodzin szlacheckich...*; Dzianulewicz S., *Drobiazgi heraldyczne*, “Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie” 1926 [Kraków], t. 7), *Kwartalnik Historyczny* 1926, t. 40, s. 436 i nast.; Semkowicz W., *Ród Awdanów w wiekach średnich*, Poznań 1920 (Przedruk z: “Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 1917–1920, R. 44–46), s. 134–135, 242–243; Łaszczyńska O., *Ród Herburtów w wiekach średnich*, Poznań 1948, s. 373–379; Dunikowski J., *O rodzie Świerczków na Rusi w wieku XV i początkach rodziny Dunikowskich*, *Miesięcznik Heraldyczny* 1931, r. 10, s. 202–210, 217–227.

³ Fastnacht A., *Osadnictwo w ziemi sanockiej w latach 1340–1650*, Wrocław 1962, s. 189–208; Janeczek A., *Polska ekspansja osadnicza w ziemi lwowskiej w XIV–XV w.*, “Przegląd Historyczny”, t. 79, 1978, s. 597–620.

⁴ Sękowski R., *Udział rycerstwa śląskiego w rządach i kolonizacji Rusi Czerwonej przez Władysława Opolczyka – problemy genealogiczne i rozeznanie wstępne*, w: *Władysław Opolczyk jakiego nie znamy*, red. Pobóg-Lenartowicz A., Opole 2001, s. 115–135 (praca praktycznie pozbawiona aparatu naukowego, z masą błędów i uogólnień); Sperka J., *Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą*, Katowice 2006; tenże, *Borschnitzowie na Rusi Czerwonej do końca XV w.*, w: *Księga Jubileuszowa ofiarowana Prof. Bożenie Wýrozumskiej w 75. rocznicę urodzin*, red. Piech Z., Kraków 2009. Zob. też: Czwojdrak B., *Młodowiccy herbu Działosza. Przyczynek do dziejów szlachty w ziemi przemyskiej z XV w.*, w: *Mieszczanie, wasale, zakonnicy*, red. Śliwiński B., Malbork 2004, s. 47–60.

brak takich źródeł dla dużej części księstw śląskich w XIV–XV w.⁵ Kryteria imionowe nie zawsze oddają obcego przybysza, ponieważ nowi osadnicy, po pierwsze szybko przyjmowali nowy zasób imion, po drugie, imiona w źródłach często zapisywane są po rusku (np. był Georgius, a jest Jurga). Szybko też zaczynają pisać się z miejscowości otrzymanych na Rusi, zarzucając dawne odmiejscowe nazwy śląskie. Niewiele też zachowało się odcisków pieczęci z obszaru Rusi Czerwonej z przełomu XIV/XV w., które umożliwiają identyfikację herbową i rodową obcych przybyszy. To wszystko powoduje, że niejednokrotnie bardzo trudno jest powiązać osoby, o których wiemy, że pochodziły ze Śląska (albo się tego domyślamy) i otrzymały dobra na Rusi Czerwonej np. w latach 70-tych XIV wieku, z właścicielami tych wsi w latach 20-tych czy 30-tych XV wieku znanych już z obwitych źródeł sądowych⁶. Ponad pół wieku, które przypada na ten okres, to przecież życie dwóch pokoleń, co powoduje, że poszczególne dobra mogły utrzymać się w rękach spadkobierców po mieczu, ale mogły też zmienić kilkakrotnie właścicieli.

Wstępne zaznajomienie się z problematyką osadnictwa rycerstwa śląskiego na Rusi Czerwonej wskazuje, że mieliśmy do czynienia z dwiema falami migracyjnymi. Pierwsza – którą w zarysie przedstawię w niniejszym artykule – wiązała się z rządami Władysława Opolczyka (1371–1378, 1386), druga natomiast z okresem panowania na polskim tronie Władysława Jagiełły (1386–1434). Po rewindykacji Rusi Czerwonej do Korony Polskiej w 1387 r. wkrótce zaczęło tam przybywać za sprawą króla – prócz przede wszystkim

⁵ Zob. Przedmowę Pietruskiego O. i Liskego X. w *Aktach grodzkich i ziemskich*, t. 11, Lwów 1886, zwłaszcza s. XXI–XXIII oraz Wstęp T. Jurka w *Landbuchu księstw świdnickiego i jaworskiego*, t. 2, Poznań 2000, s. VIII–XVI.

⁶ Zob. pracę Paszyna S.S. (Перемышльская шляхта второй половины XIV–начала XVI века. Историко-генеалогическое исследование, Тюмень 2001) gdzie autor szczegółowo omawiając szlachtę ziemi przemyskiej swój wywód rozpoczął w większości od połowy lat 30-tych XV w., a więc od momentu od kiedy mamy księgi sądowe przemyskie. W nielicznych przypadkach wymienia właścicieli poszczególnych wsi znanych z dokumentów XIV w. stwierdzając jednak, że nie wiadomo, czy osoby piszące się z tej wsi w XV w., to spadkobiercy tych z XIV w. Z podobnymi problemami dotyczącymi szlachty halickiej czy sanockiej borykał się wcześniej P. Dąbkowski – zob. np. *Zwierciadło szlacheckie..*; tenże, *Wędrowniki rodzin..*; tenże, *Szkice z życia szlachty sanockiej w XV stuleciu*, “Rocznik Towarzystwa Heraldycznego”, t. 6, Kraków 1923 (osobna odbitka: Lwów 1923).

rycerstwa polskiego – liczne grono rycerzy śląskich, m.in.: Borschnitzowie, panowie z Bierawy, Brochwicze, Działosze Nasięgniewice, Świerczkowie. Ponadto dobra na Rusi otrzymali pochodzący ze Śląska, a robiący karierę u boku króla: Hinczka z Roszkowic i Rogowa (herbu Działosza), późniejszy podskarbi Królestwa, Jan Mężyk z Dąbrowy (herbu Wadwicz), podczaszy króla, późniejszy wojewoda lwowski, brat przyrodni Hinczki oraz Mikołaj Kornicz Sistrzeniec (herbu Kornicz), burgrabia będziński⁷.

II

Książę Władysław Opolczyk otrzymał w zarząd Ruś Czerwoną, jak wskazują ostatnie badania, już wiosną 1371 r.⁸ Sformalizowano to jednak rok później, kiedy 10 października 1372 r. król Ludwik Węgierski wystawił dokument, którym przekazywał mu te ziemie⁹. Książę początkowo nie wykazywał tam większej aktywności, akceptując nawet urzędników ustanowionych jeszcze przez Kazimierza Wielkiego. Dobitym przykładem jest starosta generalny Jasiek Kmita, który – jak potwierdzają źródła – wykonywał swoje obowiązki jeszcze 12 XI 1371 r.¹⁰ Diametralne zmiany nastąpiły dopiero jesienią 1372 roku kiedy książę został pozbawiony przez króla urzędu palatyna Węgier. Pomijając motywy tej decyzji, która różnie jest interpretowana przez historyków, ona właśnie skutkowała tym, że Władysław Opolczyk, uwolniony od urzędu, który absorbował dużo jego czasu i energii, w pełni mógł zaangażować się w rządy na Rusi¹¹. Wkrótce też książę udał się na ziemie ruskie i w trakcie objazdu kraju w listopadzie i grudniu 1372 roku dokonał pierwszych

⁷ Zagadnienia te będą omówione w przygotowywanej przeze mnie pracy.

⁸ Tęgowski J., *Nowe źródła do kwestii datacji objęcia rządów Władysława Opolczyka na Rusi*, w: *Średniowiecze polskie i powszechne*, t. 5, red. Panic I., Sperka J., Katowice 2009.

⁹ *akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie*, t. I–XIX, wyd. Pietruski O., Liske X., Prochaska A., Lwów 1870–1906, (dalej cyt.: AGZ), t. 3, nr 20.

¹⁰ AGZ, t. 2, nr 3. Odszedł z urzędu zapewne jesienią 1372 r. hojnie obdarowany przez księcia nadaniem dystryktu buskiego – *Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu*, oprac. Tomaszewicz J. i Zdanek M. pod red. Bukowskiego W., Kraków 2004, nr 11.

¹¹ Sroka S.A., *Książę Władysław Opolczyk na Węgrzech. Studium z dziejów stosunków polsko-węgierskich w XIV wieku*, Kraków 1996, passim.

nominacji urzędniczych. Książę opolski obejmując Ruś – przynajmniej początkowo – zaakceptował ukształtowaną i wypracowaną w czasach Kazimierza Wielkiego strukturę urzędów wraz z jej nazewnictwem. Najwyższym urzędnikiem na Rusi był więc starosta generalny, który tytułował się tak samo jak w okresie kazimierzowskim (*capitaneus generalis Russie, capitaneus terre Russie, Capitaneus Russie, starosta Ruskiej zemli, capitaneus Lemburgensis*). Podlegali mu wojewodowie grodzcy, którzy zarządzali okręgami grodowymi, dawnymi wołościami, które w tym czasie zwano już dystryktami (*districtus*). Struktura ta w ciągu kilku lat cechowała się jednak dużą fluktuacją. Wojewodów grodzkich zastąpili w niedługim czasie starostowie lokalni (1374), natomiast zarządców zamków tytułowano naprzemian kasztelanami lub burgrabiami. Wkrótce też książę ustanowił jeszcze sędziego generalnego Rusi (*iudex generalis Russiae, iudex Russiae*), którym od 1374 r. został, mający śląskie korzenie, Piotr Brun herbu Nabra¹².

Jak wspominałem, pierwsze nominacje urzędnicze nastąpiły w grudniu 1372 r. Wojewoda przemyski – Piotr Gumprecht von Schlieben (Sliwin) – odnotowany został 9 grudnia 1372 r. w Starzowie¹³. Wojewoda halicki, którym został Strzała z Rokicia, świadkował na dokumencie wystawionym 14 grudnia tego roku w Sanoku, mimo, że jeszcze 9 i 10 grudnia w Starzowie i Wiszni występował bez urzędu¹⁴. Nowego starostę generalnego Rusi książę mianował po 9 XII a przed 14 XII 1372, a został nim wspomniany już Piotr Gumprecht, dotychczasowy wojewoda przemyski¹⁵.

¹² Sperka J., *Urzednicy Wladyslawa Opolczyka na Rusi (1372–1378)*, w: *Spoleczenstwo Polski sredniowiecznej*, red. Kuczyński S. K., t. 10, Warszawa 2004 (dalej cyt.: UrzRusWO), s. 86–94; tenże, *Otoczenie*, s. 73–77. Błędnie uważał Ehrlich L. (*Starostwa w Halickiem w stosunku do starostwa lwowskiego w wiekach srednich (1390–1501)*, w: *Studia nad historią prawa polskiego*, t. 6, z.1, Lwów 1914, s. 23), Ehrlich L. Władysław Opolczyk w początkowym okresie rządów nie powoływał starosty generalnego, tylko rządził z pośrednictwem wojewodów.

¹³ AGZ, t. 3, nr 21.

¹⁴ *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 1–8, wyd. Kuraś S., Sułkowska-Kurasio-wa I., Kraków; Wrocław 1962–1975 (dalej cyt.: ZDM), cz. 1, nr 139; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej cyt. AGAD), dok. perg. nr 7233; AGZ, t. 3, nr 21.

¹⁵ ZDM, cz. 1, nr 139; UrzRusWO, nr 1; Sperka J., *Otoczenie...*, s. 316.

Analizując skład osobowy urzędników Władysława Opolczyka na Rusi, należy stwierdzić, że generalnie większość z nich wywodziła się ze Śląska (w części z księstwa opolskiego) i z ziemi wieluńskiej, a wcześniej należała do otoczenia księcia. Tak było – poza jedną osobą – w przypadku dostojników, którzy sprawowali urząd starosty generalnego (pomijam Jaśka Kmitę). Byli to: Piotr Gumprecht (1372–1373), Wiktor z Mierzyc (1374, 1375), Merbota z Droniowic i Żyrowy (1375), Jan Radło (1376–1378)¹⁶. Natomiast z Węgier (z Barlabas) pochodził starosta Andrzej (Andraszko), ostatni nominat księcia na tym urzędzie (1378). Ponownie objął urząd w 1386 r. kiedy Władysław Opolczyk próbował przejąć rządy na Rusi w imieniu królowych węgierskich, Elżbiety i Marii¹⁷.

W przypadku niższych urzędników – wojewodów grodzkich (zastąpionych później przez starostów lokalnych), czy kasztelanów (burgrabiów) – wydaje się, że także większość nominatów pochodziła spoza Rusi. Ze Śląska wywodzili się, wspomniani wcześniej: Piotr Gumprecht, wojewoda przemyski (1372), Strzała z Rokicia, wojewoda halicki (1372), Merbota z Droniowic, starosta przemyski (1376–1377), Wiktor z Mierzyc, starosta halicki (1375–1376) i kasztelan jarosławski (1377) i Franczek z Marszowic, kasztelan lubaczowski (1377–1378). Z księstwa oświęcimskiego (przynależnego do Śląska) natomiast pochodził Pokrasz ze Stryszowa (k/Barwałdu), wojewoda lwowski (1373)¹⁸. Także Bieniek z Kuchar i Żabokruk, starosta przemyski (1375), śniatyński (1377) i sanocki (1376–1377)¹⁹, do niedawna łączony przez historyków z ruskim rodem Korczaków²⁰, nie wywodził się z Rusi, tylko ze Śląska²¹.

¹⁶ UrzRusWO, nr 1–5, 18; J. Sperka, *Otoczenie...*, s. 178–180, 248–249, 287–290, 315–317, 344–347, 361–362.

¹⁷ Sperka J., *Andrzej Schony z Bobolic i Jan Schoff z Toplina. Z dziejów kariery i awansu rycerzy obcych w Polsce późnośredniowiecznej*, w: „Średniowiecze polskie i powszechne”, t. 4, red. Panic I., Sperka J., Katowice 2007, s. 189–197.

¹⁸ UrzRusWO, nr 10, 16, 23, 24, 25, 34; T. Jurek, *Obce rycerstwo na Śląsku*, Poznań 1998, s. 223–225, 282–283; Sękowski R., *Udział...*, s. 122–127; Sperka J., *Otoczenie...*, s. 285, 287–290, 315–317, 332, 344–347, 363.

¹⁹ UrzRusWO, nr 21, 22, 27, 30; Sperka J., *Otoczenie...*, s. 197–202.

²⁰ Sikora F., *Krąg rodzinny i dworski Dymitra z Goraja i jego rola na Rusi*, w: *Genealogia. Kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*, red. Wroniszewski J., Toruń 1989, s. 65–70.

²¹ Sperka J., *Otoczenie...*, s. 197–198, ilustracja nr 1; tenże, *Borschnitzowie...*

Nie jesteśmy pewni pochodzenia wojewody gródeckiego Jenka (1372)²², chociaż nie jest wykluczone, że należy go utożsamić z Jenkiem z Kuncewic (dawniej Kunzendorf, dziś Polanka k/Środy Śląskiej), który występował u boku księcia opolskiego 6 i 15 XII 1373 r.²³ Podobnie jest w przypadku Hanka, wojewody lwowskiego górnego zamku (1378), którego można ostrożnie łączyć z Hankiem z Uszyc (k/Gorzowa Śląskiego), późniejszym kasztelanem (burgrabią) wieluńskim (1382–1387)²⁴. Jeśli natomiast chodzi o burgrabiego sanockiego Andrzeja Penaka (1374–1376), to można doszukiwać się tutaj jakiś związków z krakowską rodziną, z której wywodził się Piotr Penak, herbu Trąby, sędzia sądu wyższego prawa niemieckiego na zamku krakowskim (1365) i wójt krakowski (1374)²⁵. Nieznane jest natomiast pochodzenie kasztelana samborskiego Szymona (1373), kasztelana bełskiego Przybka (1377), burgrabiego, a następnie starosty sanockiego Macieja (1377) i wojewody samborskiego Wraclawa (1378)²⁶. Jednak imiona wymienionych, a także pełnione przez nich urzędy, które były wyłącznie obsadzane Ślązakami, wskazują, że osoby te pochodziły najpewniej z któregoś z księstw śląskich, ewentualnie ziem czeskich czy polskich²⁷.

III

Zarządzając ziemiami ruskimi (1371–1378), książę pociągnął tam ze sobą przede wszystkim rycerzy śląskich. Obok nich niewielką grupę stanowili także rycerze morawscy, czescy, niemieccy, a także węgierscy. Rycerstwo śląskie, które przybyło z księciem na

²² UrzRusWO, nr 12.

²³ AGAD, Metryka Koronna (dalej cyt.: MK) 23, s. 109; AGZ, t. 5, nr 8 = *Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. 1, wyd. Rzyszczewski L., Muczkowski A., Warszawa 1847, nr 133, s. 240.

²⁴ UrzRusWO, nr 11; Sperka J., *Otoczenie...*, s. 235.

²⁵ UrzRusWO, nr 31; Szczur S., *Piotr, zwany Penakiem h. Trąby (zm. po 1374 r.)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 26. Kraków; Warszawa 1981, s. 376.

²⁶ UrzRusWO, nr 13, 14, 28, 32, 33.

²⁷ Jedynie starosta sanocki Tomasz Naschalka (Waszota) z 1373 r., który już w 1359 r. z nominacji Kazimierza był burgrabią sanockim, mógł pochodzić z Rusi, chociaż jego genealogia także nie jest znana. Rusinem był z pewnością Kostek, pisarz książęcy (1378), który pisał się z Bolestraszyca (k/Przemyśla), gdzie był diakiem. Książę za zasługi obdarował go dobrami pod Przemyślem – UrzRusWO, nr 26, 29; Sperka J., *Otoczenie...*, s. 80, 277–278.

Ruś, pochodziło najczęściej z jego rodzinnego księstwa opolskiego (i wieluńskiego), część jednak z innych, najczęściej granicznych księstw: brzeskiego, oleśnickiego, raciborskiego, cieszyńskiego, opawskiego, czy nysko-otmuchowskiego. Były to jak wiadomo władztwa z reguły niezbyt duże, których granice ulegały ciągłym zmianom w wyniku podziałów dynastycznych czy różnych transakcji (zakup, zastaw). Powodowało to, że poszczególne rodziny rycerskie miały dobra – zazwyczaj niewielkie – często w dwóch czy trzech księstwach, z których to dóbr oczywiście podlegały właściwym książętom. Innym skutkiem takiego rozdrobnienia było przyjmowanie służby u kolejnych książąt, zwłaszcza u tych, u których były większe perspektywy zrobienia kariery²⁸. Z tego też powodu kiedy Władysław Opolczyk objął we władanie Ruś Czerwoną dla części rycerzy otworzyły się perspektywy nie tylko na zrobienie kariery urzędniczej u jego boku, ale także na zdobycie majątku. Niewielkie dobra, którymi do tej pory dysponowali w rodzinnych stronach, nie gwarantowały im bowiem wzrostu majątkowego, nie mieli oni także możliwości na powiększenie dóbr dzięki łasce książęcej, ponieważ domeny monarsze były niewielkie, a książęta nie byli skorzy do ich dalszego uszczuplania. Te oczekiwania rycerzy nałożyły się na świadome działania Władysława Opolczyka, który – jak wszystko wskazuje – łączył z Rusią plany budowy swego władztwa dynastycznego. Tak więc wkrótce obok mieszczan i chłopów, na Ruś ruszyli także najbardziej zdeterminowani, ale zarazem odważni i przedsiębiorcy przedstawiciele stanu rycerskiego ze Śląska. Należy oczywiście podkreślić, że w czasie sześciolletnich rządów Władysława Opolczyka na Rusi nadania tam otrzymali od niego także ruscy bojarzy (np. Waszek Teptukowicz, Chodek Łojowicz, Kostek Bolestraszycki), Węgrzy, Wołosi, Czesi, Morawianie, Niemcy, Polacy, ale bez wątpienia Ślązaków było najwięcej. Nadania były przede wszystkim formą nagrody za oddane zasługi, ale także sposobem na zagospodarowanie obszarów ruskich. Stąd

²⁸ Na ten temat zob.: T. Jurek, *Rotacja elity dworskiej na Śląsku w XII–XIV w.*, w: *Genealogia. Władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej*, red. Radziwiński A., Wroniszewski J., Toruń 1999, s. 7–26; tenże, *Elity Śląska w późniejszym średniowieczu*, w: *Kolory i struktury średniowiecza*, red. Fałkowski W., Warszawa 2004, s. 404–420; Sperka J., *Otoczenie...*, s. 58–64.

bardzo częste w dokumentach sformułowania o obowiązku osobistego zamieszkania na Rusi z żoną i dziećmi. Nadania miały także przyczynić się do zwiększenia potencjału militarnego tych ziem, w tym obronnego, w obawie przed ewentualnymi najazdami Litwinów i Tatarów. Z tego powodu każdy akt szczegółowo określał obowiązki wojskowe obdarowanego. Nadania miały formę lenną (często określaną prawem śląskim) i w większości koncentrowały się w zachodniej części władztwa ruskiego Władysława Opolczyka. Ich wielkość była różna, od części wsi po kilkanaście i zależała – co jest oczywistością – od pozycji społeczno-politycznej obdarowanego oraz jego zasług²⁹.

Jeśli chodzi o rycerzy pochodzących ze Śląska, to dobra na Rusi otrzymali z łaski Władysława Opolczyka przedstawiciele: Füllsteinów, Gallów z Marszowic, Korniców, Kühschmaltzów, Labantów, Slanczów, Awdańców, Awstaczów, Kopaczów Ossowskich, a także pojedyncze osoby, jak np.: Piotr Brun, herbu Nabra, Merbota z Droniowic czy Bieniek z Kuchar³⁰. Po odejściu księcia opolskiego z Rusi obdarowani dobrami rycerze śląscy w większości tam pozostali, służąc nowym panom tych ziem – początkowo Węgom (1379–1387), później Polakom. Wrastali w nowe środowisko, asymilując się z miejscową szlachtą i stopniowo utożsamiając się z nową ojczyzną.

Na koniec należy dodać, że z pewnością dalsze badania przyczynią się do poszerzenia liczby beneficjentów księcia Władysława Opolczyka na Rusi, w tym pochodzących ze Śląska. Wiemy bowiem np. że za księciem na Ruś podążył przedstawiciel śląskich Salischów (Działoszów), Baszek Nasięgniew, który w 1375 r. został odnotowany u boku Ottona z Pilicy w Łańcucie. Nie mamy jednak żadnych

²⁹ Gilewicz A., *Stanowisko...*, s. 74–105; Jawor G., *Osady prawa włoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, Lublin 2004, passim; J. Sperka, *Otoczenie...*, s. 84–90; Karczewski D., „*Meliorator terre Russiae*”. *Panowanie Władysława Opolczyka na Rusi (1371–1378)*, w: *Piastowie śląscy w kulturze i europejskich dziejach*, red. A. Barciak, Katowice 2007, s. 265–272.

³⁰ Gilewicz A.: *Stanowisko...*, s. 97 i nast.; Polackówna H., [recenzja]..., s. 436 i nast.; Łaszczynska O., *Ród Herburtów...*, s. 373–379; Sękowski R., *Udział...*, s. 115–135; Sperka J., *Otoczenie...*, s. 77–80, 84–90, 197–202, 203–205, 225–226, 278–281, 284–286, 290–294, 296–297, 305–307, 311–315, 336; Karczewski D., „*Meliorator terre Russiae*”..., s. 265–272; zob. niżej Aneks.

danych aby uznać, że otrzymał tam jakieś dobra. Kolejne pokolenie rodziny uzyskało je dopiero od Władysława Jagiełły, dając początek rodzinom Młodowickich i Kormanickich³¹. U boku Władysława Opolczyka na Rusi pojawili się także przedstawiciele rodziny Swerczków (Świerczków) osiadłej na Morawach i Opolszczyźnie. Ich gniazdami rodowymi na Śląsku były: Świerczów koło Namysłowa, Świercze k/Olesna i Mokry Daniec (dzisiaj Daniec) koło Opola. Byli to: Piotr Swerczek odnotowany u boku księcia (1375) w Gródku na Rusi oraz Hanko Swercz, który, także w Gródku, świadcował na dokumencie książęcym wystawionym (1377). Nic jednak nie wiadomo o jakichkolwiek nadaniach księcia opolskiego dla przedstawicieli tej rodziny na Rusi, dobra zawdzięczali dopiero Teodorowi Koriatowiczowi, Witoldowi i Jagielle³². Ciągłe nie jesteśmy w stanie ustalić pochodzenia Jaska Kustry, który z łaski Władysława Opolczyka otrzymał dystrykt krzeszowski w ziemi przemyskiej. Pieczętował się herbem mającym tarczę czarno-srebrną dzieloną w pas, a w klejnocie – na hełmie z labrami – trzy głowy łabędzie (lub gęsie) na długich szyjach. Herb ten – nieznan w Polsce, a tym bardziej na Rusi – skłania do szukania jego gniazda rodowego na Śląsku, w Czechach lub na Węgrzech. U boku Władysława Opolczyka występował od 1374 do 1377 r. W 1376 r. był też kasztelanem księcia opolskiego na węgierskim zamku Patakvár (Sárospatak)³³. Zapewne więc dalsze badania pozwolą bliżej zidentyfikować, włączając w szersze kręgi rodowe, rodzinne czy herbowe, przynajmniej część osób, które teraz znamy tylko z imienia, jak np. Wraclawa, Rejnolda, Nynotka, Macieja, Lymbarda, Jenka, czy Denharda i możemy jedynie przypuszczać, że pochodziły ze Śląska.

³¹ ZDM, cz. 4, nr 1025; Czwojdrak B., *Młodowiccy herbu Działosza...*, s. 48 i nast.

³² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (dalej cyt.: BCzart), dok. perg. nr 170; AGZ, t. 3, nr 23; Dunikowski J., *O rodzie rodzie Świerczków...*, t. 10, s. 222–223; Sperka J., *Otoczenie...*, s. 336–337.

³³ Sperka J., *Otoczenie...*, s. 263–265.

ŚLĄSCY BENEFICJENCI KSIĘCIA WŁADYSŁAWA OPOLCZYKA³⁴

1. Bieniek z Kuchar i Żabokruk był bliskim współpracownikiem najpierw Władysława Opolczyka w czasie jego ruskich rządów, a następnie króla Władysława Jagiełły. Z łaski księcia opolskiego był kolejno kasztelanem (czyli burgrabią) lwowskim (1373), a następnie starostą przemyskim (1375), starostą sanockim (1376–1377) i tamtejszym kasztelanem (1377). Władysław Opolczyk, nagradzając jego wierną służbę nadał mu wsie Żabokruki i Branice w ziemi lwowskiej (9 IX 1374), siedlisko we Lwowie na prawie miejskim (1375), wieś Górki w ziemi sanockiej (1376–1378), a ponadto Krostowice i część Leśnic w dystrykcie lwowskim. Własnej zapobiegliwości zawdzięczał wejście w posiadanie Podsosnowa we wspomnianym dystrykcie³⁵. Po rewindykacji Rusi przez Królestwo Polskie w 1387 r. Bieniek wszedł do otoczenia Władysława Jagiełły, był także wysyłany przez niego w misje dyplomatyczne. Za wierną służbę król potwierdził mu dokument dotyczący Podsosnowa (1394); wyrazem zaufania królewskiego było także sprawowanie urzędu starosty halickiego i śniatyńskiego (1398–1401)³⁶. Bieniek położył spore zasługi w rozwoju organizacji kościoła katolickiego na Rusi; fundował i uposażył: kaplicę w kościele dominikanów we Lwowie (1394) oraz parafie w Humniskach (1409) i w Brzozdowcach w powiecie lwowskim (1410)³⁷. Mimo, że był żonaty z Anną

³⁴ W Aneksie, obok rycerzy, których pochodzenie ze Śląska jest pewne, zestawilem także osoby, wobec których istnieją przesłanki (np. imionowe) skłaniające do przypuszczeń, że stamtąd pochodziły.

³⁵ AGZ, t. 7, nr 10; AGZ, t. 8, nr 10; AGZ, t. 9, nr 1; ZDM, cz. 6, nr 1532; Sikora F., *Krąg rodzinny...*, s. 69–70; Fastnacht A., *Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu*, cz. 1–3, Brzozów; Kraków 1998–2002 (dalej cyt.: SHGSanok), cz. 1, s. 126–127; cz. 2, s. 121–122; Sperka J., *Otoczenie...*, s. 198–201.

³⁶ Sikora F., *Krąg rodzinny...*, s. 72; *Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. Przyboś K., Wrocław 1987 (dalej cyt.: UrzRus), nr 325.

³⁷ Trajdos T.M., *Kościół Katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434)*, t. 1, Wrocław; Kraków 1983, s. 189–191, 259; tenże, *Uposażenie klasztoru dominikanów lwowskich w średniowieczu*, „Nasza

(bliżej nam nieznaną), zmarł bezpotomnie najpewniej w 1410 r.³⁸ Bratem Bieńka był Andrzej z Kuchar (zm. przed 10 II 1398 r.). Z dalszych krewnych Bieńka znamy jeszcze jego synowca, Michnika (1415) oraz bratanka Stachlika, pewnie syna Andrzeja z Kuchar; ten ostatni został poświadczony w 1409 r. Musiał jednak szybko umrzeć, gdyż nie dziedziczył po stryju³⁹. Do niedawna problematyczna była przynależność rodowa Bieńka. Przypisywano mu herb Groty,⁴⁰ Ołobok⁴¹, Wieniawę⁴², a ostatnio Korczak⁴³. Wydaje się jednak, że ostatecznie sprawę przynależności rodowej rozwiązuje odcisk jego pieczęci, który zachował się przy dokumencie z 17 (12) marca 1382 r., wystawionym przez Mikołusza Oleksandrowicza, wojewodę lwowskiego i halickiego oraz Piotra Bruna we Lwowie. Przedstawia on herb, który w tarczy ma pole szachowane złożone z kwadratowych kamieni w 5 rzędach (układ: 3–2–3–2–1)⁴⁴. Jest to więc odmiana polskiego herbu Wczele lub, co wydaje się bardziej prawdopodobne, śląski Borschnitz. Należy jednak dodać, że szachownicą – obok Borschnitzów – pieczętowały się w tym czasie także dwie inne śląskie rodziny, a mianowicie – powiązana z Borschnitzami, jedna z gałęzi Prittwitzów oraz Reideburgowie⁴⁵. Na śląskie pochodzeniu Bieńka wskazują także inne przesłanki, w tym wieś Kuchary, z której się pisał, ostatnio lokalizowana w dobrach Borschnitzów koło Brzegu⁴⁶.

Przesłość” 1999, t. 91, s. 52, 64; Stadnicki K., *O początkach arcybiskupstwa i biskupstw katolickich tacińskiego obrządku na Rusi Halickiej i Wołyniu*, Lwów 1882, s. 52, 54.

³⁸ Sikora F., *Krąg rodzinny...*, s. 72–73.

³⁹ Ibid., s. 66, 72–73; Sperka J., *Otoczenie...*, s. 201–202.

⁴⁰ Zieliński L., *Mikołaj Bienieł z Żabokruk Cebrowski herbu Groty, mylnie Ołobok, “Lwowianin”*, 1841, s. 280.

⁴¹ Kozierowski S., *Obce rycerstwo w Wielkopolsce w XIII–XIV wieku*, Poznań 1929, s. 76; A. Gilewicz, *Stanowisko...*, s. 29.

⁴² Boniecki A., *Herbarz polski*, t. 1–16, Warszawa 1899–1916, t. 3, s. 363–364; t. 6, s. 232.

⁴³ Sikora F., *Krąg rodzinny...*, s. 63–69.

⁴⁴ *Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomusza Niewodniczańskiego...*, nr 17, ilustracja 22; Sperka J., *Otoczenie...*, ilustracja nr 1.

⁴⁵ Jurek T., *Zmienność herbów rycerzy niemieckich na Śląsku*, “Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, t. 2 (13), 1995, s. 48–49.

⁴⁶ Sperka J., *Borschnitzowie...*

2. Bohunko (Boguszko) Bohemus, ochmistrz dworu księcia (1373), otrzymał przed 1375 r. wieś Chrebnowice (później Chrebieńce) w dystrykcie lwowskim, z której zaczął się pisać. Obdarowany był najpewniej synem Jaśka Bohemusa z Grudzie (k/Opola) i Kromłowa, kasztelana (burgrabiego), a następnie starosty opolskiego, który pieczętował się herbem Ramułt (w tarczy pięć róż w krzyżu św. Andrzeja)⁴⁷.

3. Denhard, bliżej nieznan, otrzymał od księcia w ziemi lwowskiej wieś Dunajów (15 VII 1386), a następnie prawo poboru cła od kupców przejeżdżających przez tą wieś (25 VII 1386)⁴⁸. Z tego tytułu Denhrad i jego sukcesorzy zobowiązani byli do uczestniczenia w wyprawach wojennych z jednym kusznikiem. Nadanie miało miejsce w okresie kiedy Władysław Opolczyk próbował ponownie przejąć władzę na Rusi z ramienia królowych węgierskich, Elżbiety Bośniaczki i Marii. Dalsze losy Denharda niestety nie są nam znane. W 1427 r. wśród szlachty ruskiej składającej homagium Władysławowi Jagiellsiem, brak dziedziców Dunajowa. Najpewniej już wtedy wieś ta stanowiła własność arcybiskupstwa lwowskiego, co dowodnie potwierdzone jest dopiero w 1445 r.⁴⁹ Do arcybiskupa należało także prawo pobierania cła w Dunajowie⁵⁰. Należy więc przypuszczać, że interesujące nas dobra i dochody wróciły do króla, może w wyniku konfiskaty, a ten nadał je arcybiskupowi lwowskiemu⁵¹.

4. Franczek z Marszowic uzyskał od księcia 14 XII 1372 r. wieś Nowosiedlce (Nowosielce) koło Jarosławia w ziemi przemyskiej. Z tego tytułu zobowiązany był do uczestnictwa w wyprawach z jednym kopijnikiem i strzelcem na koniu⁵². Obdarowany przynale-

⁴⁷ BCzart, dok. perg. nr 170; AGZ, t. 2, nr 6; AGZ, t. 5, nr 10; AGZ, t. 7, nr 12; D. Veldtrup, *Prosopographische Studien zur Geschichte Oppelns als herzoglicher Residenzstadt im Mittelalter*, Berlin 1995, s. 409–410; Sperka J., *Otoczenie...*, s. 202–203.

⁴⁸ AGZ, t. 2, nr 14, 15.

⁴⁹ Zob. *Z Jana Zamoyskiego inwentarza Archiwum Koronnego*. w: *Materiały do dziejów Rusi i Litwy w XV wieku*, wyd. Halecki O., t. 12, Kraków 1919, s. 179–193; AGZ, t. 14, nr 1524.

⁵⁰ *Bona regalia onerata in terris Russiae. Lustratio 1469 r.*, w: *Źródła dziejowe*, t. 18, cz. 1, Warszawa 1902 (dalej cyt.: *Lustracja z 1469 roku*), s. 67.

⁵¹ Od XVI w. właścicielami wsi była natomiast rodzina Dunajewskich herbu Sas – Boniecki A., *Herbarz...*, t. 5, s. 83.

⁵² ZDM, cz. 1, nr 139.

żał do rodziny Gallów piszącej się z Marszowic koło Oławy, a przybyłej na Śląsk z Saksonii w połowie XIII w. Używali herbu, który przedstawiał w tarczy sześć kamieni (układ: 3+2+1)⁵³. Najpewniej na początku II połowy XIV w. panowie z Marszowic nawiązali bliskie kontakty z książętami opolskimi i weszli do ich otoczenia. Franczek, który w latach 1377–1378 był kasztelanem lubaczowskim, zmarł przed 19 X 1384 r.⁵⁴ Wdowa po nim, Katarzyna, za zgodą swego zięcia Wojciecha uposażyła kościół św. Marii Magdaleny w Nowosiedlcach (1384)⁵⁵. W 1391 r. (15 VII) Stefan, niegdyś dziedzic w Nowosiedlcach (jak podano w dokumencie), sprzedał tę wieś za 100 grzywien Janowi z Tarnowa, wojewodzie sandomierskiemu⁵⁶. Nie wiadomo jednak czy Stefan był synem Franczka z Marszowic i Nowosiedlec, jego dalszym spadkobiercą, czy tylko późniejszym właścicielem wspomnianej wsi lub jej części⁵⁷.

5. Füllsteinowie, Herbord zwany Pawsze i Frydrusz, otrzymali największe dobra w ziemi przemyskiej. Najpierw, 23 XI 1374 r., książę nadał im 9 wsi, były to: Dobromil, Smolnica, Starzawa, Suszyca (dzisiaj Suszyca Wielka i Mała), Chyrów, Grodowice, Laszki (dzisiaj Laszki Murowane), Chliple, Sąsiadowice. Nadanie obejmowało także monasterzy znajdujące się w obrębie tych miejscowości. Otrzymali ponadto pozwolenie na lokację miasta i jego obwarowanie oraz pozwolenie wzniesienia tam zamku. Wkrótce też założyli miasteczko Felsztyn i zbudowali tam zamek. Z tytułu posiadania tych dóbr zobowiązani byli do wystawienia na każdą wyprawę 4 kopijników i 4 kuszników⁵⁸. Oprócz tego Władysław Opolczyk przekazał im jeszcze 22 VII 1376 r. Mużyłowice, leżące w połowie

⁵³ Jurek T., *Obce rycerstwo...*, s. 223–225.

⁵⁴ Sperka J., *Otoczenie...*, s. 284–287.

⁵⁵ Abraham W., *Powstanie organizacji Kościoła Łacińskiego na Rusi*, Lwów 1904, s. 387–388 = ZDM, cz. 4, nr 1068.

⁵⁶ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 4, wyd. Piekosiński F., Kraków 1905, nr 1016.

⁵⁷ Niewykluczone, że synem Franczka z Marszowic był Jan, altarysta w kościele farnym we Lwowie (*Johannes Franczkonis*), który w 1398 r. przybył na Śląsk, by sprzedać Wieneberg (pod Głogowkiem) kapitule kolegiaty głogóweckiej – *Codex diplomaticus Silesiae*, Bd. 33, hrsg. Graber E., Breslau 1928, s. 145, nr 45.

⁵⁸ ZDM, cz. 4, nr 1022 = O. Łaszczyńska, *Ród Herbertów...*, s. 374–376 i Dodatki nr 1; Пашин С. С. Перемышльская шляхта..., s. 133.

w ziemi przemyskiej, a w połowie w ziemi lwowskiej, oraz Czochłynie i Podłuby w dystrykcie gródeckim⁵⁹. Ponadto otrzymali od księcia (1374–1378) wieś Przyłbice w dystrykcie żydaczowskim w ziemi lwowskiej⁶⁰.

Füllsteinowie, którzy na Rusi przyjęli nazwisko Herburtów, byli rodziną o niemieckich korzeniach, która osiadła na Śląsku Opawskim w połowie XIII w. W końcu tego wieku podzielili się na dwie gałęzie piszące się ze Sławkowa koło Opawy i Krzanowic koło Raciborza; Herburt i Frydrusz wywodzili się najpewniej z linii sławkowskiej. Pieczętowali się herbem, który w czerwonej tarczy miał trzy miecze przeszywające w gwiazdę złote jabłko⁶¹.

Herburt za swoją siedzibę obrał Grodowice i stamtąd się pisał. Po jego śmierci – przed 14 X 1400 r. – majątek przeszedł na jego trzech synów: Mikołaja, Frydrusza i Herburta, późniejszego chorążego przemyskiego (1427–1453)⁶². W 1425 r. król Władysław Jagiełło potwierdził im posiadanie dóbr otrzymanych niegdyś od księcia opolskiego⁶³.

6. Henryk de Srakorz⁶⁴ otrzymał 6 XII 1373 r. od księcia Władysława wsie Zagwózdź i Pasieczne leżące w ziemi halickiej⁶⁵.

7. Henryk z Czech (de Bohemia) otrzymał od księcia 7 XII 1371 r. Radochońce, Wapowce i połowę Tarnawców; wsie leżały w

⁵⁹ *Kilka gramot Wołodysława Opolskovo*, wyd. M. Gruševs'kij, "Zapysky Naukovego Tovarystva im. Ševčenka", 1903, t. 51, nr 5 = O. Łaszczyńska, *Ród Herburtów...*, s. 378. Dokument wydano z błędną datą, zob. Sperka J., *Otoczenie...*, s. 372.

⁶⁰ Lustracja z 1469 roku, s. 24.

⁶¹ Szymański J., *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993, s. 135.

⁶² Łaszczyńska O., *Ród Herburtów...*, Dodatki nr 2; UrzRus, nr 1603. R. Sękowski (*Udział...*, s. 130) błędnie utożsamiał Herburta zwanego Pawsze, który otrzymał dobra na Rusi, z Herburtem Puczem ze Sławkowa i z Rogowa (1382–1412), żonatym z Małgorzatą, siostrą Adama i Otika z Prószkowa (Proskau). Łaszczyńska O. (*Ród Herburtów...*, s. 370) natomiast w Herburcie Puczu ze Sławkowa widziała ojca Herburta i Frydrusza (z 1374 r.). Jednak w związku z różnym okresem występowania tych postaci w źródłach także ta hipoteza jest nie do zaakceptowania, gdyż jej przyjęcie powodowałoby sytuację, w której synowie poprzedzaliby swego ojca.

⁶³ ZDM, cz. 7, nr 1992; Łaszczyńska O., *Ród Herburtów...*, s. 382–383, 406–407.

⁶⁴ Miejscowości nie udało się zidentyfikować.

⁶⁵ AGAD, MK 23, s. 108–109 = *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, t. 1–4, wyd. Wierzbowski T., Warszawa 1905–1919 (dalej cyt.: MRPS), t. 4, nr 150 = MRPS, t. 4 *Supplementum*, nr 267.

ziemi przemyskiej⁶⁶. W 1427 r. Wacław z Radochońców, zapewne spadkobierca Henryka (syn?), składając w gronie szlachty z ziemi przemyskiej homagium Władysławowi Jagielle, pieczętował się herbem Awstacz (Napiwo), rozpowszechnionym na Śląsku, co jednoznacznie wskazywałoby skąd się wywodzili jego przodkowie⁶⁷.

8. Jan Goły ze Strzegowa (k/Strzelina) dziedzic Denkowa otrzymał 24 V 1373 r. za zasługi wieś Lutoryż w ziemi sanockiej, którą miał osadzić na prawie niemieckim, a z tytułu posiadania tych dóbr zobowiązany był do służby wojskowej zwyczajem innych ziem⁶⁸. Jego synem był Franczek z Lutoryża, który w 1390 r. świadkował na dokumencie Jadwigi, wdowy po Ottonie z Pilicy, staroście ruskim⁶⁹. Jan Goły i Franczek z Lutoryża byli przedstawicielami rodziny Kühschmaltzów, pieczętujących się herbem Sztembark, których gniazdem rodzinnym była wieś Kühschmaltz (obecnie Kobiela) koło Grodkowa na Śląsku. O przynależności rodowej dowiadujemy się z zapiski sądowej z 1425 r., kiedy to Jan i Mikołaj, synowie wspomnianego Franczka, bracia rodzeni i sołtysi Lutoryża, oświadczyli przed starostą sanockim, że Jan z Kobieli albo Cuchschmalcz (Kobiela), ich brat stryjeczny, ma z nimi część dziedziczną w Lutoryżu, dotąd nie wydzieloną⁷⁰. Rodzina była związana z Władysławem Opolczykiem od końca lat 80-tych XIV w. – Wincenty Kühschmaltz był burgrabią zamku Gryzów (1390), natomiast Przeclaw, pełnił urząd starosty opolskiego (1394), a w późniejszych latach był burgrabią nowego zamku w Opolu (1410–1417)⁷¹.

9. Jasiak z Kornic otrzymał od księcia w 1375 r. (31 VIII) wieś Bybło i sołectwo wraz z dworem w Dobrowodzie, które leżały w ziemi halickiej. Warunkiem nadania było osiedlenie się na Rusi wraz z żoną i dziećmi oraz obowiązek uczestnictwa w wyprawach

⁶⁶ ZDM, cz. 4, nr 1012.

⁶⁷ *Z Jana Zamoyskiego inwentarza...*, s. 181; *Jana Zamoyskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne*, w: Piekosiński F., *Studia, rozprawy i materiały z dziedziny historii polskiej i prawa polskiego*, t. 7, Kraków 1907, nr 1119, s. 102; Sperka J., *Otoczenie...*, s. 86.

⁶⁸ ZDM, cz. 1, nr 142; SHGSanok, cz. 2, s. 125.

⁶⁹ ZDM, cz. 4, nr 1093; SHGSanok, cz. 2, s. 125.

⁷⁰ AGZ, t. 11, nr 112.

⁷¹ Pilnáček J., *Rody starého Slezska*, t. 1–5, Brno 1991, t. 3, s. 730; Sperka J., *Otoczenie...*, s. 57–58, 63, 356–357.

z jednym kopijnikiem i łucznikiem⁷². Obdarowany pochodził ze śląskiej rodziny znanej od drugiej połowy XIII w. i wywodzącej z Kornic (Kornitz) koło Raciborza, ale osiadłej także w księstwie opolskim⁷³. Jasiiek z Kornic osiadł na Rusi, a w 1390 r. został odnotowany w Haliczu u boku króla Władysława Jagiełły, kiedy ten nadawał dobra niejakiemu Dziurdziowi⁷⁴. Jednak dalsze jego losy i jego potomstwo nie są znane. Brakuje Korniczów na dokumentach homagialnych szlachty halickiej z 1427 r., a także w dokumentach lustracji królewskiej na Rusi z 1469 r. W latach 1437–1453 z Bybła pisał się niejaki Dzierśław. Nie wiadomo jednak czy miał cokolwiek wspólnego z Jaśkiem z Kornic⁷⁵. Natomiast Dobrawoda przeszła na Buczackich; w 1436 r. była własnością Teodora, kasztelana kamienieckiego i starosty podolskiego⁷⁶.

10. Jasiiek, bliżej nieznan, otrzymał od księcia 6 VII 1375 r. Daroszów w dystrykcie samborskim⁷⁷. W 1427 r. właścicielem wsi był Wojciech z Daroszowa, herbu Awdaniec, możliwe, że to wnuk Jaśka⁷⁸.

11. Lambant (Labantowie, Łabęccy), Jasiiek, Cewlejko i Jakusz, herbu Awdaniec w 1375 r. (16 VIII) otrzymali od księcia Duszanów, Buszcze i Żuków. Z tytułu nadania zobowiązani byli do wystawienia trzech kopii i trzech strzelców na każdą wyprawę generalną na obszarze Rusi⁷⁹. Wspomniani wywodzili się z Łabęd koło Gliwic na Górnym Śląsku, gdzie ich przodkowie żyli już w końcu XIII w.⁸⁰ Do niedawna – właściwie bez żadnych podstaw

⁷² AGZ, t. 2, nr 4.

⁷³ Kozierowski S., *Obce rycerstwo...*, s. 51; Pilnáček J., *Rody...*, t. 1, s. 307–308; Veldtrup D., *Prosopografische Studien...*, s. 74, 412–413; Sperka J., *Otoczenie...*, s. 278–279.

⁷⁴ ZDM, cz. 6, nr 1573.

⁷⁵ AGZ, t. 12, nr 159, 2563; Sperka J., *Otoczenie...*, s. 278.

⁷⁶ AGZ, t. 12, nr 2053.

⁷⁷ AGZ, t. 7, nr 11 (z tytułu posiadania wsi miał obowiązek uczestniczenia w wyprawach z jednym kopijnikiem i jednym strzelcem).

⁷⁸ *Z Jana Zamoyskiego inwentarza...*, s. 181 (tu błędna identyfikacja nazwy wsi); *Jana Zamoyskiego notaty...*, nr 1127, s. 103.

⁷⁹ BCzart, dok. perg. 170 = *Katalog dokumentów pergaminowych Biblioteki Czar-torskich w Krakowie*, t. 1, oprac. Szelińska W., Tomaszewicz J., Kraków 1975, nr 192 (regest).

⁸⁰ Cetwiński M., *Rycerstwo śląskie do końca XIII w. Biogramy i rodowody*, Wrocław; Kraków 1982, s. 47.

źródłowych – uważano, że Łabęccy, którzy otrzymali dobra od Władysława Opolczyka, pieczętowali się herbem Łabędź; łączono bowiem nazwę herbu (rodu) z nazwą miejscowości⁸¹. Przynależność herbową (rodową) Łabęckich określają natomiast pieczęcie Mikołaja Łabęckiego z Żukowa – wnuka któregoś z wymienionych braci z 1375 r. – pieczętującego się herbem Awdaniec⁸². Łabęccy bardzo szybko zadomowili się na Rusi, a Michał Łabęcki (1382–1397) – najpewniej syn jednego z obdarowanych przez Władysława Opolczyka – zaliczał się już bez wątpienia do elity. W 1392 r. kupił wieś Malechową (dystrykt lwowski) od Piotra Bloroka, mieszczanina lwowskiego, za 34 kopy groszy ruskich. Synami Michała Łabęckiego byli Jan (1397–1451) i Mikołaj (1400–1436)⁸³. W 1427 r. Mikołaj z Żukowa znalazł się w gronie szlachty ruskiej składającej homagium Władysławowi Jagielle i przystawił pieczęć z herbem Awdaniec do wystawionego wtedy dokumentu (jego pieczęć znana jest także z 1436 r.)⁸⁴. Jan z Żukowa, pojawił się natomiast w źródłach – jeszcze u boku ojca – w 1397 r. W 1420 r. otrzymał od Władysława Jagiełły prawo średzkie dla swoich dóbr Żuków i Dryszczów, był także dziedzicem Międzygórza w ziemi halickiej. Dwukrotnie żonaty (druga żona Elżbieta), pozostawił po sobie liczne potomstwo, w tym dwie córki, Elżbietę i Barbarę oraz czterech synów: Pakosława, Nawoja, Teodoryka i Jerzego⁸⁵. Łabęccy, zwani na Rusi Labantami, występowali tam aż do XVII w.⁸⁶

12. Lymbard, bliżej nieznan, otrzymał 31 VIII 1375 r. wieś Zdużyce oraz dworzysko w Oświcach w dystrykcie lwowskim⁸⁷.

⁸¹ Pilnáček J., *Rody...*, t. 3, s. 733; Sękowski R., *Udział...*, s. 131; tenże, *Herbarz szlachty śląskiej*, t. 4, Katowice 2005, s. 176.

⁸² *Z Jana Zamoyskiego inwentarza...*, s. 189; *Jana Zamoyskiego notaty...*, nr 641, s. 70; Sperka J., *Otoczenie...*, s. 280–281.

⁸³ AGZ, t. 3, nr 53; *Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasa Niewodniczańskiego...*, nr 34, 36; Sperka J., *Otoczenie...*, s. 281.

⁸⁴ *Z Jana Zamoyskiego inwentarza...*, s. 189; *Jana Zamoyskiego notaty...*, nr 641, s. 70.

⁸⁵ *Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasa Niewodniczańskiego...*, nr 34; AGZ, t. 3, nr 89; Boniecki A., *Herbarz...*, t. 15, s. 133–134; P. Dąbkowski, *Wędrówki rodzin szlacheckich...*, s. 12.

⁸⁶ Boniecki A., *Herbarz...*, t. 15, s. 133–134.

⁸⁷ AGZ, t. 2, nr 5; A. Gilewicz, *Stanowisko...*, s. 99.

13. Maciej, bliżej nieznan, otrzymał 5 VIII 1377 r. Kupnowice w dystrykcie samborskim⁸⁸.

14. Maciej, kapelan księcia, otrzymał od niego wieś Dudyńce (z młynem, folwarkiem i sadzawkami) leżącą koło Sanoka; nadanie miało miejsce w okresie po 9 IV 1374, a przed końcem 1375 r. Z tytułu posiadania zobowiązany był do udziału w wyprawach z jednym łuczniakiem⁸⁹.

15. Merbota Świętopelk z Żyrowy i Droniowic w księstwie opolskim, bliski doradca Władysława Opolczyka, starosta generalny Rusi (1375), a następnie starosta przemyski (1376–1377), otrzymał od niego przed 25 VI 1375 r. Rokitnicę (obecnie Rokietnica) pod Przemyślem⁹⁰. Przynależność rodowa Merboty nie jest ostatecznie rozstrzygnięta. Do niedawna historycy uważali go za przedstawiciela rodu Lisów⁹¹. Jednak zachowane źródła uniemożliwiają udowodnienie takiej tezy, sugerując raczej przynależność do herbu Czewoja, którym pieczętowali się późnośredniowieczni i nowożytni Żywowscy⁹². Najstarszych przedstawicieli rodziny z Żyrowy można wyprowadzić od końca XIII w. Ojcem Merboty, związanego z Władysławem Opolczykiem, był Stefan, syn Świętopelka z Żyrowy. Po odejściu Władysława Opolczyka z Rusi, Merbota wrócił do księstwa opolsko-wieluńskiego, gdzie najpierw został kasztelanem (burgabią) wieluńskim (1378), a następnie starostą generalnym opolsko-wieluńskim (1381–1382); zmarł po 15 II 1384 r.⁹³ Jeśli chodzi o jego dobra na Rusi, w tym Rokitnicę w ziemi przemyskiej, to odziedziczyli ją jego synowie, Mikołaj Merbocic i Stanisław. Oni też w 1400 r. uposażyli miejscowy

⁸⁸ ZDM, cz. 4, nr 1033.

⁸⁹ *Dwa fragmenty ksiąg kancelaryjnych królewskich z 1-szej połowy XV w.*, wyd. Wierzbowski T., Warszawa 1907, s. 14–15 = ZDM, cz. 4, nr 1045 (na temat datacji dokumentu zob. Sperka J., *Otoczenie...*, s. 282–283).

⁹⁰ ZDM, cz. 4, nr 1025. Ponownie pisał się z tej wsi 9 IX 1377 r., świadkując w Łąncucie na dokumencie Ottona z Pilicy – *Regesty dokumentów przechowywanych na Górnym Śląsku*, red. Barciak A. i Müller K., Wrocław; Opava 2004, nr 137.

⁹¹ Bieniak J., *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łączycka i sieradzka wobec problemu zjednoczenia państwowego w latach 1300–1306*, Toruń 1969, s. 105–109; Jurek T., *Państwo z Wierzbnej. Studium genealogiczne*, Kraków 2006., s. 86–89, 99, 104, 107.

⁹² Pilnáček J., *Rody...*, t. 5, s. 1439; Sękowski R., *Herbarz...*, t. 2, Katowice 2003, s. 89.

⁹³ Veldtrup D., *Prosopographische Studien...*, s. 415; Sperka J., *Otoczenie...*, s. 290–291.

kościół⁹⁴. W 1427 r. bliżej nieznanemu Merbotowi⁹⁵ w gronie szlachty ruskiej złożył przysięgę wierności Władysławowi Jagielle, pieczętując się herbem Czewoja, najpewniej więc był przedstawicielem kolejnego pokolenia potomków Merboty z Droniowic i Żyrowy⁹⁶.

16. Michał Awdaniec (*dicto Hawdank*), protoplasta możnowładczej rodziny Buczackich, był największym beneficjentem księcia w ziemi halickiej. Nie wiemy jednak, czy obdarowany wywodził się z Polski, z ziemi łączyckiej, jak próbował udowodniać to Władysław Semkowicz,⁹⁷ czy pochodził raczej ze śląskiej linii Awdanów, co wydawałoby się bardziej prawdopodobne biorąc pod uwagę jak wielu przedstawicieli tego rodu osiadło na Rusi za sprawą Opolczyka. Należy zakładać, że dalsze badania przyczynią się do rozwikłania tej sprawy.

Mimo, że nie zachowały się stosowne dokumenty, z późniejszych źródeł wiadomo, że z łaski Władysława Opolczyka – najpewniej już w 1373 r. – posiadał Buczac, Olchowiec, Soroki i Żyznomierz⁹⁸. Dobra te w 1427 r. Władysław Jagiełło na prośbę Michała Mużyły z Buczacza (syna Michała Awdanicy) przeniósł z prawa lennego na prawo dziedziczne polskie⁹⁹. Ponadto Michał Awdaniec posiadał od Władysława Opolczyka Zadarów i *Schino*, z których z tytułu posiadania był zobowiązany do wystawienia na wyprawy dwóch kopijników i dwóch strzelców. Otrzymał ponadto: Wielicznów, Czechów, Żórawińce i Petryłów; z tytułu tego nadania miał obowiązek wystawić na wyprawę czterech kopijników i czterech

⁹⁴ ZDM, cz. 4, nr 1148. W 1404 r. Mikołaj występował z przydomkiem patronimicznym Merbocic – ZDM, cz. 5, nr 1172.

⁹⁵ Nazwa miejscowości, z której się pisał jest nieczytelna na odcisku jego pieczęci – zob. niżej przyp. 95.

⁹⁶ Z *Jana Zamoyskiego inwentarza*, s. 192; *Jana Zamoyskiego notaty...*, s. 129 (nr 827).

⁹⁷ Semkowicz W., *Ród Awdanów w wiekach średnich*, Poznań 1920 [Przedruk z: "Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego" 1917–1920, R. 44–46], s. 256–258.

⁹⁸ Sperka J., *Otoczenie...*, s. 291–293.

⁹⁹ ZDM, cz. 7, nr 2012; Kurtyka J., *Nadanie starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza w 1442 roku (z dziejów królewskiej Podolu w XV i XVI wieku)*, w: *Księga jubileuszowa profesora Feliksa Kiryka*, red. Jureczko A., Leśniak F., Noga Z., Kraków 2004, s. 70–71.

strzelców¹⁰⁰. Osobnym nadaniem była jeszcze wieś Starnaja, także leżąca w ziemi halickiej¹⁰¹. Dnia 28 VII 1379 r. Michał z Buczacza ponownie fundował (*de novo construximus*) i uposażył kościół w Buczaczu wsią Żórawińce¹⁰².

17. Mikołaj Slancz uzyskał od księcia Władysława Opolczyka 13 XII 1375 r. wieś Potoczany w ziemi lwowskiej. Z tego tytułu zobowiązany był osiąść na Rusi z żoną i dziećmi oraz musiał wystawić na każdą wyprawę generalną jednego kopijnika i łuczника na koniu¹⁰³. Najpewniej od księcia otrzymał jeszcze wieś Zarudce i dworzysko w Przedzrymiechach w ziemi lwowskiej, które to dobra sprzedał w 1386 r. Bieńkowi z Kuchar za 70 kop¹⁰⁴. Mikołaj wywodził się ze śląskiej gałęzi Awdańców. Rodzina ta pochodząca z okolic Środy Śląskiej, już w końcu XIII w. weszła w skład mieszczaństwa średzkiego, a następnie przeniosła się do Wrocławia, gdzie w XIV w. odgrywała wybitną rolę, należąc do najbogatszych w mieście. Mikołaj Slancz był najpewniej bliskim krewnym Mikołaja i Henryka Slanczów, w tym czasie bankierów wrocławskich¹⁰⁵. Synem Mikołaja był Jakusz Slancz piszący się z Potoczan. W 1423 r. zamienił jednak tę wieś, określaną ojcowizną, z arcybiskupem lwowskim, Janem Rzeszowskim, na Jawcze koło Rohatynia w ziemi halickiej¹⁰⁶. W 1427 r. Jakusz z Jawczy przywiesił swoją pieczęć z herbem Awdaniec do jednego z aktów homagialnych szlachty ruskiej na rzecz Władysława Jagiełły i jego synów. Później był komornikiem ziemskim halickim; pozostawił syna Jerzego i córkę Katarzynę¹⁰⁷.

¹⁰⁰ Lustracja z 1469 roku, s. 56, 62–63.

¹⁰¹ Tamże, s. 56.

¹⁰² AGZ, t. 5, nr 15. Na temat treści dokumentu dotyczącej ponownej fundacji kościoła i jego datacji – zob. Sperka J., *Otoczenie...*, s. 292–293.

¹⁰³ BCzart, dok. perg. 170; AGZ, t. 2, nr 6; W. Semkowicz: *Ród Awdańców...*, s. 242.

¹⁰⁴ AGZ, t. 2, nr 13, 26–27; T.M. Trajdos, *Kościół Katolicki...*, s. 189–191.

¹⁰⁵ Semkowicz W., *Ród Awdańców...*, s. 134–135, 242–243. Sękowski R. (*Udział...*, s. 134–135) i Posadowsky-Wehner (*Die schlesischen Habdanks*, Breslau 1925, s. 67–75) utożsamiali natomiast Mikołaja Slancza z Potoczan z Mikołajem Slanczem, mieszczańinem wrocławskim.

¹⁰⁶ AGZ, t. 3, nr 95; AGZ, t. 2, nr 54; W. Semkowicz, *Ród Awdańców...*, s. 242; Kurtyka J., “*Senex ambulans*”. *Arcybiskup lwowski Jan Rzeszowski (1345/46–1436)*, “*Nasza Przeszłość*”, 1992, t. 77, s. 76.

¹⁰⁷ *Z Jana Zamoyskiego inwentarza...*, s. 188; *Jana Zamoyskiego notaty...*, nr 753, s. 77. Boniecki A. (*Herbarz...*, t. 8, s. 341) błędnie zaliczył Jawieckich do herbu Nałęcz.

18. Mirosław, sługa księcia, otrzymał 10 X 1377 r. Tyśmieniczany i Wołosów w dystrykcie Zalesie w ziemi halickiej¹⁰⁸. W 1427 r. właścicielem tych wsi była Jan z Tyśmieniczany zwany Chłopski, herbu Trąby, nie wiadomo jednak czy miał jakieś związki z poprzednikiem¹⁰⁹.

19. Piotr Brun, herbu Nabra, pochodził ze Żmigrodu w księstwie oleśnickim. Karierę rozpoczynał u boku króla Kazimierza Wielkiego, od którego w nagrodę otrzymał w 1370 r. Szczytniki w ziemi krakowskiej¹¹⁰. Po śmierci króla związał się z Władysławem Opolczykiem i jesienią 1374 r. objął bardzo ważny urząd sędziego generalnego ziemi ruskiej (*iudex generalis Russiae, iudex Russiae*); pełnił go najpewniej do końca 1378 r.¹¹¹ Służąc księciu opolskiemu, Piotr Brun dorobił się sporego majątku w ziemi lwowskiej, na który składały się następujące wsie: Humanów (z tej wsi się pisał), Kuropatniki, Czuniów, Sboników, Buski, Wibodów, Medów zwany Płocica, Towarincze i Budyłów¹¹². Nie wiadomo jednak, czy wsie te otrzymał od Władysława Opolczyka, czy zdobył własną zapobiegliwością, niemniej dobra te nie zostały wymienione w lustracji królewskiej w 1469 r. jako własność monarsza.

Po złożeniu rządów na Rusi przez Władysława Opolczyka, Piotr Brun pozostał w tej ziemi. Zresztą w tym czasie zaliczał się już do jej najważniejszych dostojników; zmarł po 29 IV 1385, a przed 20 II 1386¹¹³. Pozostawił po sobie syna Mikołaja, który odziedziczył Szczytniki, oraz dwie córki: Barbarę i Krizę, które za zgodą królowej węgierskiej Marii odziedziczyły dobra ruskie¹¹⁴. Mężem Barbary został Waszek Wołczkowicz, zwany Brodą z Żurawna, którego poślubiła przed 29 IV 1385 r.¹¹⁵ Nie znamy natomiast imienia męża Krizy, owdowiałej już przed 10 II 1386 r. Ostatecznie majątek Piotra na Rusi, wraz z ręką Barbary, przeszedł na Waszka Wołczkowicza z

¹⁰⁸ AGAD, MK 29, s. 429 = MRPS, t. 4, nr 11057 = MRPS, t. 4, Supplementum, nr 290.

¹⁰⁹ *Z Jana Zamoyskiego inwentarza...*, s. 183; *Jana Zamoyskiego notaty...*, nr 127, s. 28.

¹¹⁰ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 1, wyd. Piekosiński F., Kraków 1876, nr 308; Sperka J., *Otoczenie...*, s. 311–314.

¹¹¹ UrzRusWO, nr 8.

¹¹² AGAD, MK 55, k. 264.

¹¹³ Sperka J., *Otoczenie...*, s. 312.

¹¹⁴ AGAD, MK 55, k. 264.

¹¹⁵ AGZ, t. 2, nr 12.

Żurawna, a później na jego syna Dymitra z Podwerbców i Chodorowa, protoplasty Chodorowskich, z rodu Korczaków¹¹⁶.

20. Rejnold i Nynotek, bracia, najpewniej Ślązacy, o czym świadczą ich imiona, otrzymali od księcia 12 III 1376 r. Nowy Siedlec i Porudno w dystrykcie przemyskim¹¹⁷.

21. Waclaw z Ossowa otrzymał od księcia Władysława Opolczyka, 23 XI 1374 r., Łoboczyce, Brzeście i Koniszki leżące w dystrykcie gródeckim w ziemi lwowskiej. W zamian zobowiązany został do uczestnictwa w wyprawach wojennych w sile dwóch włóczni i dwóch strzelców¹¹⁸. Spadkobiercą Waclawa był Dzierśław z Brześcia, który w 1427 r. przystawił swoją pieczęć z herbem Kopacz, powszechnym na Śląsku, do aktu homagialnego szlachty ruskiej na rzecz Władysława Jagiełły i jego synów¹¹⁹. Natomiast w 1469 r., w czasie lustracji królewskiej na Rusi – kolejni spadkobiercy, bracia z Brześci – swoje prawa do Łoboczyca, Brześci i Koniuszek dokumentowali przedstawiając dokument Władysława Opolczyka¹²⁰. Ossów, z którego pisał się Waclaw, należy zapewne identyfikować z osadą o tej nazwie, która leży koło Wieruszowa w ziemi wieluńskiej (dzisiaj Osowa). Inny z panów z Ossowa, Imram (syn Waclawa ?) był z łaski Władysława Opolczyka starostą wieluńskim (1389)¹²¹.

22. Wraclaw (Wrocław), wojewoda samborski (1378) z pewnością pochodził ze Śląska, chociaż nie jesteśmy tego w stanie sprecyzować¹²². Książę nadał mu 25 VIII 1378 r. mu trzy wsie: Uherce, Radłowice i Kornalowice w ziemi lwowskiej¹²³. Pewnie jego wnuk – Bernard z Uherców – przystawił pieczęć z herbem Trąby do aktu

¹¹⁶ Boniecki A., *Herbarz...*, t. 3, s. 31–32; Sperka J., *Otoczenie...*, s. 314–315, 343–344.

¹¹⁷ AGZ, t. 5, nr 11; Gilewicz A., *Stanowisko...*, s. 27; Sękowski R., *Udział...*, s. 134; Пашин С.С., *Перемышльська шляхта...*, s. 126.

¹¹⁸ *Knigi Polskiej Koronnej Metriki XV stolitja*, t. 1. *Kniga* nr 10 (1447–1454), wyd. Masłowski A., Graniczny W., w: *Monumenta iuris*, t. 2. Warszawa 1914, s. 135.

¹¹⁹ *Z Jana Zamoyskiego inwentarza...*, nr 186; *Jana Zamoyskiego notaty...*, nr 1189.

¹²⁰ Lustracja z 1469 roku, s. 17.

¹²¹ Rosin S., *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wieluńskiej w średniowieczu*, Warszawa 1963, s. 130; Stolarczyk T., *Szlachta wieluńska od XIV do połowy XVI wieku*, Wieluń 2005, s. 27; Sperka J., *Otoczenie...*, s. 306–307, 358.

¹²² UrzRusWO, nr 14; Sperka J., *Otoczenie...*, s. 89, 363.

¹²³ ZDM, cz. 4, nr 1026.

homagialnego szlachty przemyskiej złożonego na ręce Władysława Jagiełły w 1427 r.¹²⁴

Jerzy Sperka. BEGINNINGS OF SETTLEMENT OF THE SILESIAN KNIGHTS IN THE RED RUS

The article outlines the migration of the Silesian knights to the lands of the Red Ruthenia. The article analyzes specific traits of their settlement at the territory of Galicia, examines biographies and land estates of the retinue of Prince Władysław Opolski.

Key words: Silesian knights, Prince Władysław Opolski, settlement, land estates.

¹²⁴ *Z Jana Zamoyskiego inwentarza...*, s. 182; *Jana Zamoyskiego notaty...*, nr 117, s. 27.

Олег Мазур, Святослав Терський, Тамара Подоляка

АРХЕОЛОГІЧНІ, КРАНІОЛОГІЧНІ ТА ЕТНОГРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО БОРТЬБУ З УПИРЯМИ ЗА КНЯЖОЇ ДОБИ

Запропоновано нове трактування археологічних знахідок – черепів, пробитих цвяхами. Автори доводять, що це не результат катування монголо-татарами місцевих жителів, а обряд який символізував боротьбу з утрянми.

Ключові слова: археологічні знахідки, черепи, вампіри.

У другій половині 30-х рр. ХХ ст. на теренах історичної Волинської землі проводилася масштабна пошукова робота з метою виявлення та вивчення археологічних пам'яток. Втілював її у життя уродженець м. Володимира Олександр Цинкаловський (1898–1983)¹. Цей невтомний дослідник слов'янського середньовіччя побував у 1442 волинських населених пунктах². У 1935 р. побачила світ znana науковим колам монографія “Княжий город Володимир”³. Невдовзі вчений надрукував у “Записках НТШ” змістовну статтю, у якій істотне місце відводилося вивченню некрополів⁴. Його ж дороговказівна для наступних поколінь вчених-археологів праця “Матеріали до праісторії Волині і Волинського Полісся”, що підсумовувала багаторічні археологічні розвідки, побачила світ у Варшаві 1961 р.⁵. “Ціла

¹ Терський С. Розвиток археології та історичного краєзнавства Волині у міжвоєнний період (1919–1945 рр.). *Наукові записки Львівського історичного музею*. Львів 1998, вип. VII, с. 168; Кучинко М. Олександр Цинкаловський – видатний дослідник археології Волині. *Нариси культури давньої Волині* / За ред. Г. В. Охріменка. Луцьк 2006, с. 12–17.

² Корзонюк М. Великий дослідник нашого краю. *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 р.* Луцьк 1998, с. 47–49.

³ Цинкаловський О. *Княжий город Володимир*. Львів 1935.

⁴ Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка, далі – Записки НТШ*. Львів 1937, т. 154, с. 186–193.

⁵ Sunkalowski O. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa 1961.

Володимирщина, – писав археолог, – а головню ж її південна височина була ще донедавна вкрита великими могильниками по кількисот могил і самітно розкиненими могилами. Могили було тут так багато, що навіть села, що були недалеко таких могильників, приймали від них свою назву (с. Могильно), а дороги, що проходили через ці могильники, ще й досі зветься “могильними дорогами”, хоч з тих могил вже й сліду нема (с. Лудин). Останки цих могильників і самітні могили збереглися досі по лісах та по сіножатах, де не зрівняв їх іще плуг орача”⁶. Стерті часом могильники вчений локалізував у багатьох населених пунктах (Устилуг, Боричів, Зимно, Новосілки, Мишів, Яновичі, Лудин, Пятидні, Микуличі, Чесний Хрест, Щенютин). Автор констатував, що “могили... називають звичайно “копцями”, “курганами”, “курганцями”, “насіпами”, “могилами”, “велетнями” й “турицями”⁷. Останній мікротопонім найчастіше локалізувався в долині р. Західний Буг. О. Цинкаловський одним із перших зробив спробу типологізації цих пам’яток, стверджуючи, що “самітні могили звичайно більші від могил із могильників. Могили з могильників мають звичайно 3–5 м в поперечнику, могили же самітні досягають 5–10 м в поперечнику (Амбуків, Цуцнів, Микуличі, Щенютин, Бірок)”⁸. Цвинтарища й поодинокі поховання дружинників княжої доби вчений відкрив у м. Володимирі та його передмістях (ур. Шкарбані, Лозівщина). Саме з цих цвинтарищ походять черепи, попробовані в області тім’яної або скроневиx кісток залізними цвяхами. Такі ж черепи О. Цинкаловський знаходив і в окремих похованнях на цвинтарях неподалік давніх володимирських церков (ур. Апостольщина, Михайловець, Спащина) або й під їх склепіннями (ур. Федорівщина, Стара Катедра). Дивовижні умисні ушкодження черепів зацікавили вченого настільки, що він присвятив цьому питанню окрему статтю⁹. Аналогічні знахідки виявляв відомий український археолог Ярослав Пастернак

⁶ Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту, с. 189.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Цинкаловський О. Черепи людей поперевивані цвяхами на Волині. *Життя і знання*. Львів 1933, ч. 3.

(1892–1969)¹⁰, який услід за О. Цинкаловським так само розглянув їх в окремій публікації¹¹.

Під час розкопок румовищ сакральних споруд й у дзвіницях археологам та етнографам попробовані цвяхами черепи трапляються дотепер. Відомий львівський мистецтвознавець Борис Возницький пригадує, що “у 50-х роках у Володимирі був розкопаний храм, де знайшли дуже багато кістяків, у яких перебиті черепи. Археологи з Ленінграда інтерпретували його як храм християнських первомучеників”¹². Думки сучасних фахівців з цього приводу не збігаються. Так, Ю. Диба висловив гіпотезу, згідно з якою “такі акції над покійниками могли відбуватися під час поганської реакції чи з підпорядкуванням православного храму латинянам”, І. Мицько вважає, нібито “голови пробивали, якщо була підозра зв’язку покійного з відьмацтвом”, а М. Гайда нагадує: “Щодо пробитих черепів, то є теорія, що це міг зробити Володимир під час походу на землі волинян і хорватів. Він на той час був язичником і активно боровся з християнами, і це може бути його рук справа”¹³.

Коментуючи ці знахідки, сучасний історик М. Котляр зазначає: “Татари-монголи штурмом здобули Володимир після короткої облоги... Археологами знайдено на всій території міста багато людських залишок з розрубаними кістками і черепами, що були пробиті великими залізними гвіздками. Львівський археолог О. Цинкаловський вважав, що битва за місто була довга й запекла, татари з великими труднощами здобули його і помстилися на полонених, піддавши їх страшним тортурам (Цинкаловський О. Княжий город Володимир.., с. 33 та ін.). Такі самі

¹⁰ Петегирич В., Павлів Д., Филипчук М. Ярослав Пастернак і українська археологія. *Studia archaeologia*. Львів 1993, № 1, с. 7–9; Коваль І., Миронюк І. *Ярослав Пастернак – дослідник старожитностей України*. Івано-Франківськ 2006.

¹¹ Пастернак Я. Опиrowі цвях у голову. *Життя і знання*. Львів 1935, ч. 9, с. 262–264.

¹² Обговорення статті Ю. Диби “Християнське сакральне будівництво України часів княгині Ольги”. *Конференція “Ольжині читання”*. Пліснеськ, 10 жовтня 2005 року. Львів 2005, с. 58.

¹³ Там само, с. 58–59.

черепи з гвіздками в них знайдено археологами і в Києві, у шарах 40-х рр. XIII ст.”¹⁴.

Справді, археологи В. Хвойка¹⁵, М. Каргер¹⁶, С. Кілієвич, П. Толочко¹⁷, І. Мовчан¹⁸ та ін. на території давнього Києва та в його околиці дослідили масові (до 2 тис. осіб) інгумаційні захоронення, а також групові та одиничні поховання зі слідами травм на кістках черепа і посткраніального скелета, які свідчать про насильницьку смерть мешканців, заподіяну їм ординцями хана Бату. Аналогічні сліди залишили нападники також й у Володимирі¹⁹. Проте поіменовані автори зовсім не акцентують на катуваннях монголами оборонців Києва.

Небіжчиків, як правило, у мирних умовах ховали в дерев'яних домовинах, збитих залізними кованими цвяхами або дерев'яними кілками. Саме тому поруч кістяків гвіздки археологи знаходять неодноразово²⁰.

Дохристиянський звичай класти до гробу речі, які прижиттєво належали небіжчикові, трактується по-різному. Пояснюють його, наприклад, вірою в загробне життя, аналогічне земному. Небіжчика ніби збирали в дорогу з найнеобхіднішими речами²¹.

¹⁴ Котляр М. Ф. Коментар. *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар*. Київ 2002, с. 241.

¹⁵ Хвойка В. *Древние обитатели Среднего Поднепровья*. Київ 1913.

¹⁶ Каргер М. К. *Древний Киев*. Москва; Ленінград 1959, т. 1; Москва; Ленінград 1961, т. 2.

¹⁷ Толочко П. П. *Древний Киев*. Київ 1976.

¹⁸ Мовчан І. І. *Давньокіївська околиця*. Київ 1993.

¹⁹ Раппорт П. А. Раскопки церкви “Старая Кафедра” во Владимире-Волынском. *Археологические открытия 1975 г.* Москва 1976, с. 384; його ж. “Старая кафедра” в окрестностях Владимира-Волынского. *Советская археология*. Москва 1977, № 4. с. 253–265; Кучинко М. М. Раскопки древнего Владимира-Волынского. *Археологические открытия 1975 г.* Москва 1976, с. 349–350; його ж. О раскопках во Владимире-Волынском. *Археологические открытия 1976 г.* Москва 1977, с. 322–323; його ж. *Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині*. Луцьк 1994. с. 123, 130–131; Ісаєвич Я. Д., Мартинюк А. І. *Володимир-Волинський. Історико-краєзнавчий нарис*. Львів 1988, с. 7; Аулік В. В. *Владимир-Волынский. Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. Київ 1990, с. 119–122.

²⁰ Мовчан І. І. *Вказ. праця*, с. 149, 156.

²¹ Гузій Р. Похоронні звичаї та обряди. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*. Львів 2006, т. 2, с. 569–584; його ж. *З народної танатології: карпатознавчі розсліди*. Львів 2007.

Приклади псування речей, зброї, биття кераміки, на думку деяких дослідників, свідчать про страх, який охоплював живих перед мертвими²². Практику зумисного ушкодження, ламання, спалювання, викидання речей, які належали небіжчикові, знали наші пращури, а його пережитки трапляються й нині.

Спрадавна вважалося, що померлий міг брати під захист свій рід, а міг і зашкоджувати йому, якщо кривняки гідно його не задобрили. Джерелом шкідливого впливу в уявленнях багатьох етносів міг бути або сам небіжчик, або речі, якими він колись користувався.

Обрядові дії з давніх-давен мали за мету захищати живих перед тими, що відійшли у вічність. З таких уявлень про життя людини після смерті постав культ мертвих²³. Тих померлих, що не знали спокою, можна було позбутися різними способами²⁴. Наприклад, на мерця кидали подушку, “ловили” його свяченим поясом²⁵. Та найпевнішими засобами припинити “відвідини” небіжчика вважалося покласти до труни різні обереги як-от часник, мак, тернину, подрібнене скло, вуглину тощо, обсипати тіло маком, зв’язати руки і ноги стеблами ожини, дати до рота часник, глід, цвяхи, камінці, забити у п’яти голки, вбити у могилу осиковий кілок чи пробити цвяхом або ж залізним зубом борони череп²⁶. (Див. рис. 1.)

О. Цинкаловський також вважав практику пробивання черепа цвяхом своєрідним виявом боротьби з непроханими “відвідувачами” після їхньої смерті. Ця та перелічені вище гіпотези, на наш погляд, потребують перевірки й уточнення, чому й присвячена дана розвідка.

²² Семенова М. *Быт и верования древних славян*. Санкт-Петербург 2000, с. 102–109.

²³ Гальковський К. М. *Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси*. Харьков 1916, т. 1, с. 79, 83; Іларіон, митрополит. *Дохристиянські вірування українського народу*. Київ 1994, с. 233.

²⁴ Baranowski В. *W kręgu wierów i wilkolaków*. Łódź 1981, s. 50–63.

²⁵ Гринів О. І. *Світоглядні уявлення та вірування. Українське народознавство. Навчальний посібник* / За загальн. ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. Львів 1994, с. 84.

²⁶ Гузій Р. *З народної танатології...*, с. 108.

Іл. 1. Череп, пробитий залізним цвяхом із розкопок 1870 р. при дорозі поблизу поселення Бики (Пйотркув, Польща)

Літописні статті з відомостями про жорстокість та звірства монгольських завойовників під час походів на руські князівства, на жаль, надто лапідарні аби почерпнути з них інформацію про предмет нашого дослідження. Переважно тогочасні книжники повідомляють про наслідки бойових дій давніх русичів з монголами не вдаючись до подробиць. Так, у описі Калкського побоїща (30.05.1223) (у літописі – *Алецькое побоище*. – Авт.) київський літописець занотував: “Татаромъ же побѣдившимъ Русьскыя князя, за прегрешение крестьянское пришедшимъ и дошедшим до Новагорода Святополчьского: не вѣдающимъ же Руси льсти ихъ, исходяху противу имъ со кресты, они же избиша ихъ всихъ”²⁷. Новгородський літописець додав: “А городъ вѣзьяшь, и люди исѣкоша, и ту костью падоша; а князи имъше, издавиша, подѣкладъше подъ дѣки, а сами вѣрху сѣдоша обѣдати, и тако животь ихъ концяша”²⁸.

Та найважливішою для нас є згадка “Не бѣ бо на Володимери не осталъ живый, церкви пресвятыя Богородици исполнена трупя, и иныя церкви наполнены быша трупя и телесъ

²⁷ *Летопись по Ипатьскому списку*. Санкт-Петербург 1871, с. 497. Переклад Л. Махновця: “І сталася перемога над усіма князями руськими, якої ото не було ніколи. Татари ж, перемігши руських князів за гріхи християн, пішли й дійшли до Новгорода Святополчьського, а руси, які не знали лукавства їх, виходили назустріч їм із хрестами, і вони побили їх усіх”. Див.: *Літопис Руський* / Пер. з давньоруськ. Л. С. Махновця. Київ 1990, с. 381.

²⁸ *Новгородская Первая летопись старшего или младшего изводов*. Под ред. А. Н. Насонова. Москва; Ленинград 1950, с. 63. Переклад О. Мазура: “А город узяли, і людей посікли, і тут кістками полягли; а князів схопивши, придушили, поклавши під дошки, а самі зверху посідали обідати, і так життя їх скінчилось”.

мертвых”²⁹. Як бачимо, літописці жодного разу не описали випадків тортур місцевих мешканців монголами, які використовували б з цією метою цвяхи-гвіздки. Під час штурму руських градів монголи застосовували облогові стінобитні машини-“пороки” чи метавки, звичну для вершників холодну зброю (шаблю) та луки, від яких найчастіше гинули оборонці, рідше – бойові сокири, булави чи келепи³⁰. Останні, дійсно, могли завдати супротивникові рану округлої форми, схожу за формою отвору на пробиту цвяхом.

Відтак, звернемося до свідчень самовидця монгольської присутності Іоанна де Плано Карпіні³¹. Як і попередньо, головну увагу зосередимо на описі монгольського озброєння та способів страти ними людей. Проїжджаючи землями, які захопив хан Бату, домініканський монах був вражений значною кількістю незахоронених людських останків: “*In hac etiam terra et in Comania multa inunimus capita et ossa mortuorum hominum, super terram iacentia tanquam sterquilinum*”³². Жорстокість монголів так само вразила цього подорожнього: “*Crudeles adeo sunt, ut nec senem reuerentur, neque puerorum misereantur. Effusio sanguinis apud eos tanquam effusio aquae reputatur, humanorumque corporum prostratio tanquam stercorum coaceruatio computatur. Nec solum in vnam gentem, sed etiam in Christianorum et omnium aliorum hominum exardescunt extinctionem. Itaque in occisione hominum exultantes gloriantur, et in multitudine occisorum anima eorum mirabiliter delectatur. Itaque de rupibus homines praecipitant, flios*

²⁹ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. Київ 2002, с. 102.

³⁰ На озброєнні ординців-вершників кримських ханів XIV–XVII ст., за свідченням сучасників, були бойові палиці з прив’язаними до них кінськими щелепами. Цією “зброєю” завдавались удари по голові супротивників. Цей тип зброї номадів, мабуть, має давніше походження та використовувався монголами за княжих часів.

³¹ Исторические сочинения Иоанна де Плано Карпини, которого папа Инокентий IV посылал послом к татарам в 1240 году. *Собрание путешествий к татарам и другим восточным народам в XIII, XIV и XV столетиях*. Санкт-Петербург 1825.

³² Там само, с. 27. Переклад О. Мазура: “У цій землі, так само як і в Команській, ми бачили багато черепів і костей мертвих людей, які лежали на землі наче кізьяк”.

*colla ponendo super lapides excerebrant, aliisque lapidibus ipsum terendo collum occiunt. Intrans domos homines etiam timore mortis absconditos, infixo cultello in corde, occidunt, et sanguine eorum adhuc de vulneribus effluente, sedent et comedunt ac bibunt, dicentes, iterumque percutientes; Ecce modo iacetis hic vos inimici nostri. Multa quoque in eis est dolositas, fallacia et mendacitas*³³. Щодо озброєння, то на нього П'яно Карпіні звертав особливу увагу³⁴. Вістря монгольської стріли мало б залишитись у досліджува-

³³ *Историческое сочинение...*, с. 111. Переклад О. Мазура: “Вони настільки жорстокі, що не мають жалю ні до старих, ні до немовлят. Пролиття крові вважають вони не більш, ніж пролиттям води, а лежачі простерті людські трупи за купи гною. Вони горять бажанням винищити не тільки один якийсь народ, але й християн і всіх решту людей. Таким чином, нахваляючись забиттям людей, вони незвичайно насолоджують свою душу багатьма убитими: одних скидають з гір, інших, кладучи шиєю на камінь, розбивають голову до мозку, а в інших тим же каменем відпилюють шию. Заходячи в будинки, проживаючих у них, напівмертвих зі страху, убивають, встромляючи їм у серце ніж, та ще під час витікання крові з ран, сідають, їдять та п’ють, і, вражаючи, знову говорять: “Так лежите тут, вороги наші”. Вони сповнені підступністю, хитрістю та лукавством”.

³⁴ *Историческое сочинение...*, с. 125. Переклад О. Мазура: “Вони ж, скинувши із себе іго рабства, пішли зі своєї землі озброївшись луками та стрілами, запорами та палицями...”; “Кожен повинен мати два або три луки, або хоча б один справний, та три великих сагайдаки, наповнені стрілами, також сокиру та шнурки для перетягування машин. У багатих людей є гостроконечні мечі, загострені тільки з одного боку і дещо скривлені”; “Деякі з них мають списи, у яких залізе (наконечник. – Авт.), зігнуте гачком для того, щоб стягувати, якщо можна, людину зі сідла. Стріли їх довжиною у дві п’яді, одну долоню та два пальці. Позаяк п’яді бувають різними, то ми розуміємо тут геометричну: дванадцять ячмінних зерен впоперек становлять палець, а шістнадцять пальців становлять геометричну п’ядь. Залізе на стрілах дуже гостре та ріже з обох боків як двосторонній меч; вони завжди носять при колчані пилку для виготовлення стріл. Нижній кінець залізя гострий, довжиною у палець і насаджується на дерево. Щити виготовляються з вербових або інших прутьів. Для стрільби по птахів, звірині і безбройних людях у них є інші стріли, довжиною у три пальці; для стрільби ж птахів і людей у них є й інші усілякі стріли”; “Фортеці беруть вони наступним чином. Якщо трапиться така фортеця, вони оточують її, а інколи облягають так, що ніхто не може в неї увійти, чи вийти із неї. Б’ють сильно машинами і стрілами не перестаючи ні вдень, ні вночі, щоб обложені не мали спокою... Якщо цим засобом не можуть її здобути, то пускають грецький вогонь; інколи навіть беруть жир з убитих людей і, розтопивши його, ллють на будинки; якщо на цей жир потрапить вогонь, то загасити його майже неможливо”; “Одних обдаровують ласкою і дозволяють їм поїхати додому, а інших гублять питтям чи отрутою”.

ному черепі XIII–XIV ст. Але у цьому випадку ушкодження завдане таки цвяхом чи залізним шворнем.

Таким чином, описані археологами поховання людей княжої доби, а також відображення писемними джерелами наслідків ординського нашествия, дозволяють зробити попередній висновок про необхідність розрізняти людські останки з механічними ушкодженнями черепа та кісток посткраніального скелета, що їх завдавали зброєю від тих черепних пошкоджень, які ми схильні розглядати радше у контексті протиборства дохристиянських і християнських вірувань, насамперед, давніх вірувань в упирів.

Гл. 2. Вигляд спереду

Гл. 3. Правобічний вигляд

Гл. 4. Лівобічний вигляд

Гл. 4. Потилічний вигляд

Іл. 5. Вигляд основи черепа

Іл. 6. Вигляд згори

Череп з цвяхом, що його відшукав О. Цинкаловський, потрапив до фондів Львівського історичного музею (інв. №. ЛІМ КР 23497). Цей череп свого часу не належав визначній особі чи смертельно пораненому у бою воїнові. Докладний огляд характеру ушкодження черепа, фотофіксування Святослава Терського та краніометричні поміри Олега Мазура переконливо засвідчують, що воно завдане небіжчикові.

За основними антропологічними параметрами та їх порівнянням з даними помірив давніх волинян, що їх провели наші попередники, маємо всі підстави для віднесення його до типового “волинського” антропологічного типу³⁵, який зберіг донині найхарактерніші риси волинського варіанта Північної антропологічної зони України (обіймає Волинську і південь Рівненської, північні райони Тернопільської і Львівської областей). Саме про такі риси відомий український антрополог В. Дяченко писав: “Мимоволі впадає у вічі натяк на якесь збереження кроманоїдних ознак у сучасного українського населення Волині, а також Правобережного Полісся”³⁶.

³⁵ Докладний опис та результати обмірів черепа наведено у нашому іншому повідомленні: Мазур О., Терський С. Череп волинського упира (друкується у “Народознавчих зошитах”).

³⁶ Макарчик С. А., Мазур О. К. Антропологічні риси українців. *Етнографія України. Навчальний посібник*. За ред. С. А. Макарчука. Львів 2004, с. 148–169; Мазур О. Антропологічне вивчення Крилоського некрополя. *Християнська*

На тлі сучасного інформаційного засилля численних безглузких кінематографічних “шедеврів” про упирів-вампірів (звільгаризованого і спалюженого американцями США первісного змісту передодня всіх святих (Hallwe’en), коли вірні католицького обряду поминають померлих), сучасним етнографам з’ясувати особливості уявлень давніх українців про упирів (як, врешті, й інших демонологічних істот і людей з надприродними властивостями) стає щораз важче. Тому особливої цінності набувають фольклорні матеріали, зібрані впродовж минулих століть. Непогомовні атеїстично-пропагандистські заходи в часи СРСР також на тривалий час стали причиною деформації такого роду вірувань та фактично призупинили їх вивчення. Усе ж, на думку А. Пономарьова, “не випадково упир найбільш повно описаний визначними українськими етнографами і письменниками кінця ХІХ – початку ХХ ст.: І. Франком, В. Гнатюком, В. Шухевичем, А. Онищуком, В. Милорадовичем, М. Сумцовим, Б. Грінченком та ін.”³⁷.

За браком місця ми не розглядатимемо здобутків усіх вітчизняних та зарубіжних етнологів, позаяк лише бібліографія їхніх праць потребувала б у кільканадцять разів більшого обсягу статті³⁸. Основну увагу звернемо на маловідоме навіть фахівцям народознавче дослідження, що належить перу талановитого

спадщина Галицько-Волинської держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Івано-Франківськ; Галич 2006, с. 132–136; Його ж. Етапи антропологічних студій на українсько-білоруському пограниччі. Поліссезнавство: наукові фольклорно-етнологічні та мистецтвознавчі студії. Рівне 2006, с. 81–90.

³⁷ Пономарьов А. П. Царина народної уяви та її класичні розробки. *Українці: народні вірування, повір’я, демонологія*. Київ 1991, с. 11.

³⁸ Бібліографія української народної демонології. *Українці: народні вірування, повір’я, демонологія*. Київ 1991, с. 624–635; Власова М. Н. *Русские суеверия*. Санкт-Петербург 1998, с. 169–174; Гальковський К. М. *Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси*. Харьков 1916, т. 1; Гура А. В., Левкиевская Е. Е. Волколак. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. Под ред. Н. И. Толстого. Москва 1995, т. 1, с. 418–420; Зеленин Д. К. *Очерки русской мифологии*. Москва 1995; Левкиевская Е. Е. Вампир. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. Москва 1995, т. 1, с. 283–286; Левкиевская Е. Е. Железо. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. Москва 1999, т. 2, с. 198–201; Левкиевская Е. Е., Плотникова А. А. Двоедушники. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. Т. 2, с. 29–31.

етнолога ХХ ст. Зенона Кузелі (1882–1952)³⁹, “Причинки до народніх вірувань з початком ХІХ ст. Упирі і розношене зарази”⁴⁰.

Прослідковуючи генезу вірувань в упирів, З. Кузеля переконливо довів їх архаїчність та пов’язав передусім з прадавніми віруваннями про можливість “повернення” мерців, однією з категорій яких уявляються упирі. Вони нібито відплачують немилим людям. Ці уявлення зустрічаються незалежно один від одного в усіх народів світу на різних ступенях їх розвитку”⁴¹. Аналізуючи бібліографію з вказаної тематики, автор перелічив значну кількість розвідок, присвячених поясненню та систематизації вірувань про “повернення” покійників, підтверджуючи власну гіпотезу джерелами, які увійшли до складу західноєвропейських збірок етнографічних матеріалів. Водночас учений високо оцінив здобутки українських дослідників, зокрема, наголосив на важливості використання методу порівняльного аналізу у працях М. Сумцова, О. Потебні, О. Єфименко, відзначив джерельну цінність збірок М. Драгоманова, В. Антоновича, П. Чубинського, Б. Грінченка⁴², а передовсім – “Знадобів до українсько-руської демонології” В. Гнатюка⁴³. Останній опрацював велику кількість творів церковної та світської літератури ХІІІ–ХVІІІ ст., архівних документів з даними про побутування вірувань в упирів. З. Кузеля навіть окремі писемні свідчення з праць свого попередника.

Вважаючи вірування українців в упирів (поряд з їх російськими та білоруськими аналогами) такими, що найменше зазнали чужоземного впливу, З. Кузеля, все ж, визнавав

³⁹ Погребенник В. Визначний українознавець Зенон Кузеля. *Українознавство*. Київ 2002, № 4, с. 6–14; 2003, № 1, с. 274–281; Подоляка Т. Засади етнографічних досліджень Зенона Кузелі (на матеріалах періодики Галичини і Буковини першої чверті ХХ ст.). *Народознавчі зошити*. Львів 2004, № 5–6, с. 797–801; Янів В. Життєвий шлях Зенона Кузелі. *Записки НТШ*. 1962, т. 169, с. 3–14.

⁴⁰ Кузеля З. Причинки до народніх вірувань з початком ХІХ ст. Упирі і розношене зарази. *Записки НТШ*. Львів 1907, т. 80, с. 109–124.

⁴¹ Там само, с. 110.

⁴² Там само, с. 112.

⁴³ Знадоби до галицько-руської демонології, т. 1. Зібрав В. Гнатюк. *Етнографічний збірник*. Львів 1904, т. 15; т. 2, вип. 1, 2. Львів 1912, т. 33, 34. Докладніше про це див.: Шеремета О. *Володимир Гнатюк і українська етнографічна наука кінця ХІХ – початку ХХ століття*. Львів 2008.

“українського упиря” досить компільованою істотою⁴⁴. Це пояснюється тим, що “упир” – найрозповсюдженішим значенням поняття було “мрець, що повертається на землю”, – міг бути також живою людиною. У цій праці знаходимо свідчення про те, що ще у XVIII–XIX ст. відомі випадки вбивства (“пробили осиковим колом”, “спалили”, “священника оббили майже на смерть, закопали в яму, пробили осиковим колом і засипали живцем землею”⁴⁵), мотивацією яких стало саме це вірування. З дослідження довідуємося й про те, що за народними уявленнями упирі можуть перетворюватися на тварин (вовка, kota, собаку, літаючого змія, сарну) та володіють вмінням ворожби і передбачення майбутнього. Зокрема, автор відзначив первісну тотожність лексем “упир” і “чарівник”. На основі даної праці систематизація упирів набуває такого вигляду: 1. Покійники: чарівники за життя; відлучені від церкви (самовбивці, прокляті, еретики); 2. Живі: а) “вроджені”: діти із шестипалими руками чи ногами; діти, хворі на рахіт; дитина, чия мати вагітною дивилася на священника під час великого входу; б) “набуті”: будь-яка людина, яку обвіє сильний вітер (в цьому випадку у ньому вбачають дідька); в) спільні ознаки зовнішності та особливості вдачі: червоне лице і за життя, і після смерті; відсутність носового хряща; злі, лихі люди.

Як бачимо, на народні архаїчні вірування українців значний вплив мало християнство. Це, зокрема, прослідковується у трактуванні упирів як категорії людей, відлучених від церкви охоронними діями, спрямованими проти “повернення” небіжчика, як-от: освячення хати, церковний дзвін-перебір (поховальний дзвін, один із чотирьох канонічних видів: благовіст, перебір, передзвін, звоніння⁴⁶). Далі автор перелічує значну кількість вандальських руйнувань могил та калічення тіл покійників, ритуальні вбивства тощо, що власне і є свідченням архаїчної охо-

⁴⁴ Кузеля З. Причинки до народніх вірувань..., с. 114.

⁴⁵ Там само, с. 113.

⁴⁶ Мазур О., Демчик М. Дзвони і дзвоники в українському побуті, фольклорі та ономастиці. *Дзвони в культурі народів світу*. Луцьк 2009, с. 27–41.

ронної практики, на чому наголошує сучасний дослідник поховальної обрядовості Р. Гузій⁴⁷.

У контексті порушеного нами питання особливої уваги заслуговують відомості про інші способи боротьби з упирями, які розглядаються у праці З. Кузеля, а саме: 1. “трумну забивають міцно цвяхами”; 2. “кажуть видзвонювати на дзвіниці”; 3. “кличуть наперед священика, аби зажав небіщика” та забив “восиковий кілочок в голову”; 4. “коли в гробі є шпари і мерлець ними виходить, то вистарчить заложити” осичиною; 5. “треба утяти голову”, яку “кладуть звичайно поміж ноги”; 6. “відрубують лише ноги, або підтинають жили у ніг”; 7. “в давніших часах уживало ся для винищення упирів огня”⁴⁸.

Останній спосіб, безперечно – найархаїчніший, позаяк, за дослідженнями сучасного історика Ю. Карпенка та мовознавця Т. Лукінової, первісне значення слова “упир” можна етимологізувати як “неспалений”, а слова “вовкулак” – як синонім до “упир-перевертень” – людини, що перевернулася на вовка (дослівно – вовча шкура; пригадаймо, наприклад, як у “Слові о полку Ігоревім” князь Всеслав “влькомъ путь прерыскаше” чи княжого воеводу на ім’я *Вовчий Хвіст*. – *Авт.*⁴⁹). Цікаво, що слово “вололак” не фіксується у російських етнічних землях⁵⁰. Натомість українцями затрачено уявлення про таку зловорожу істоту як “колокольный ман” (“колокольный мужик”, “еретик”) – упир, якого не приймає земля, через що він вимушений жити на дзвіниці, звідки падає після третього удару дзвону⁵¹, адже дзвін в уявленнях практично усіх етносів здатен побороти нечисту силу. Мабуть, саме тому пробиті черепи упирів українські селяни здавен відносили саме під дзвони.

⁴⁷ Гузій Р. Зенон Кузеля – дослідник поховальної обрядовості українців. *Народознавчі зошити*. Львів 2000, № 6, с. 1012–1016.

⁴⁸ Кузеля З. Причинки до народніх вірувань..., с. 117–119.

⁴⁹ Цей та інші подібні сюжети детально аналізує Л. Залізняк. Див.: *Образ Вовкавоїна в козацькій міфології. Нариси стародавньої історії України*. Київ 1994, с. 151–162.

⁵⁰ Гура А. В., Левкиевская Е. Е. Вололак. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. т. 1, с. 418–420.

⁵¹ Власова М. Н. *Русские суеверия*. Санкт-Петербург 1998, с. 169–174.

Дохристиянський вплив у способах знищення упирів помітний також на прикладі використання такого “знаряддя” з обереговими функціями як осиковий кілок – адже осикове дерево справдана вважалося “найкращим та надійнішим оберегом од нечистої сили”;⁵² з нього виготовляли труни для упирів. Пізніше, під впливом християнства, осика набула значення “нечистого” та “заклятого” за зраду Всевишнього дерева⁵². Гвіздок (цвях) в християнських повір’ях є “символом страстей Господніх, оскільки, розпинаючи Христа, забивали в руки і ноги цвяхи”⁵³. Наприклад, українці та серби забивали гвіздок у лавку, на якій лежав покійник зі словами: “Забиваю тя ту, абись стояв за всі голови, доки ти ту аби ти нікому за нас хрещених – не шкодило”. Не виключаємо, що залізний цвях замінив у деяких народів (наприклад, болгари з метою відігнати упиря промовляють слова: “Дайте мені солене залізо”) осиковий кілок, бо метал, з якого його викували, так само вважався “помічним”⁵⁴.

Таким чином, слід погодитися з твердженням З. Кузеля, що “славянські племена доховали віру в упирів в найчистішим виді, так що дехто навіть бачив у них її джерело, і стали нині її осередком”⁵⁵. Звичайно, найдавніші вірування в упирів у часи діяльності вченого значною мірою втратились або стали малозрозумілими. Та вони залишалися б ще менш зрозумілими для його наступників, якби цей талановитий етнограф не узагальнив матеріали своїх предтеч.

Отже, вивчення археологічних артефактів й краніологічних матеріалів, дозволяє зробити наступні висновки: 1. Необхідно розрізнити людські рештки з механічними ушкодженнями черепа та кісток посткраніального скелета. Безперечно, неодноразово їх завдавали при військових сутичках. Та, як з’ясувалося, нерідко такі ушкодження не можна інтерпретувати однозначно як військового походження. 2. Характер пошкоджень деяких кісток потверджує, що вони не мають нічого спільного з тогочасною

⁵² Скуратівський В. *Русалії*. Київ 1996, с. 392–393.

⁵³ Жайворонок В. *Знаки української етнокультури. Словник-довідник*. Київ 2006, с. 132.

⁵⁴ Левкиевкая Е. Е. Железо, с. 199.

⁵⁵ Кузеля З. Причинки до народніх вірувань..., с. 111.

зброєю. Ми схильні розглядати їх у антропологічному дискурсі, а саме у контексті протистояння дохристиянських і християнських вірувань, насамперед, боротьби з упирями.

Oleh Mazur, Sviatoslav Terskyi, Tamara Podoliaka. ARCHAEOLOGICAL, CRANIOLOGICAL AND ETHNOGRAPHICAL DATA ABOUT FIGHTING VAMPIRES DURING THE PRINCELY ERA

The article proposes a new interpretation of the archeological data – skulls hit by nails. The article has sought to prove that it was not a result of tortures inflicted by Tatars on the local peoples, but a ritual which symbolized the fight with.

Key words: archeological data, skulls, vampires.

**ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ ЯК ДОСЛІДНИК І
ПОПУЛЯРИЗАТОР ІСТОРІЇ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО
КНЯЗІВСТВА: ОГЛЯД БІБЛІОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ ТА
ДОВІДКОВИХ МАТЕРІАЛІВ ПРО АРХІВНУ СПАДЩИНУ**

У статті розглядаються праці І. Крип'якевича, присвячені княжій добі, а також вказано найважливіші бібліографічні посібники з цього питання. Проведено певний аналіз архівної спадщини І. Крип'якевича з проблем історії та культури західноукраїнського регіону.

Ключові слова: *І. Крип'якевич, Галицько-Волинське князівство, бібліографія.*

Іван Крип'якевич відомий саме як дослідник історії України та її народу. Влучно сказав про різноманітність українознавчих зацікавлень його учень Омелян Пріцак, довголітній директор Українського наукового інституту Гарвардського університету, в останні роки життя – іноземний член Національної академії наук України: “І. Крип'якевич займає спеціальне місце в українській історіографії. Він учений надзвичайно широкого діяпазону. Він не тільки історик усіх епох, археограф, історіограф, історіософ, і немає ділянки у всіх сферах історії української культури, де б він своїми роботами не вніс значного вкладу”¹.

І. Крип'якевич був не просто одним зі студентів Михайла Грушевського, а й увійшов до числа його найкращих учнів. Вступивши до університету, який тоді носив ім'я цесаря Франца І, на філософський факультет, він слухав лекції М. Грушевського, працював у його семінарі, освоював дослідницьку методуку, укладав довідковий апарат до другого і третього томів “Історії України-Руси”, значна частина яких присвячена середньовічній Галичині й Волині. Саме на цей час і припадає процес формування молодого історика.

¹ Пріцак О. Іван Крип'якевич (1886–1967): (У першу річницю смерті Івана Крип'якевича) *Український історик*. 1968, № 1–4 (17–20), с. 86.

Мета цього огляду – коротко зупинитись на працях І. Крип'якевича про княжу добу історії Галичини та Волині, вказати найважливіші бібліографічні посібники з цього питання, а також на підставі інвентарного опису, який опрацював Ярослав Федорук², дати загальне уявлення про архівну спадщину І. Крип'якевича з проблем історії та культури західноукраїнського регіону княжої доби. При цьому термін “Галицько-Волинське князівство” застосовується так, як це зроблено в обох посмертних виданнях підсумкової праці історика під такою назвою: йдеться не лише про об'єднану державу князя Романа і Романовичів (1199–1340), а й передумови утворення князівства, зокрема, – про найраніші відомі племінні та державні утворення Волині й Галичини, починаючи з перших писемних згадок про ці краї³.

Матеріали, що стосувалися наукової роботи, дослідник збирав і зберігав, зокрема: рукописи статей, брошур і книжок, бібліографічні описи на картках, нотатки з джерел та їхні копії, листування, в якому є також повідомлення про друковані праці, їх плани та відгуки на них. Це дуже полегшило впорядкування бібліографічного покажчика, який уклав довголітній працівник відділу бібліографії наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України Олександр Кізлик (1910–2007)⁴. Фактично, видання здійснено у співавторстві з І. Крип'якевичем, від якого упорядник отримав інформацію про статті без підпису або надруковані під псевдонімами, а також примірники видань, яких не було ніде, крім бібліотеки автора. Вони трактувалися як “буржуазні” й “націоналістичні” і на той час були запроторені до спецфонду, де залишалися до кінця 80-х років.

Перелік найважливіших праць вченого подано у статтях про нього в енциклопедіях та довідниках. Рукописна версія доробку І. Крип'якевича є в його особовій справі в Інституті

² *Архів Івана Крип'якевича. Інвентарний опис. Упорядник Я. Федорук.* Київ; Львів 2005.

³ Крип'якевич І. П. *Галицько-Волинське князівство.* Київ 1984, 174 с.

⁴ Бібліографія друкованих праць Івана Крип'якевича. *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Львів 2001, вип. 8, с. 73.

українознавства НАН України, який нині носить ім'я академіка. Усі ці ранні бібліографії важливі, головню, для пізнання професійного шляху історика. Натомість практичним посібником для дослідників спадщини І. Крип'якевича, зокрема, – тієї її частини, яка присвячена Галицько-Волинському князівству, стала бібліографія, видана вже в незалежній державі, у збірнику “Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві”⁵. Роман Крип'якевич при упорядкуванні цього видання уклав новий покажчик на підставі картотеки родинного архіву батька. Важливі доповнення внесли Лариса Головата (про видання 1941–1944 рр.), Ярослав Ісаєвич (головню про діаспорні публікації на підставі фондів бібліотек США і Канади, в тому числі посмертні). Ряд доповнень вніс Феодосій Стеблій. Доступні у Львові позиції звірила de visu Марія Ковальчук⁶.

Оцінюючи цю бібліографію, треба сказати, що вона є найповнішою щодо всіх більших книжкових видань і враховує майже всі брошури та статті, зокрема дуже важливі статті “Галицько-Волинське князівство та військо княжих часів”, написані на замовлення Василя Сімовича для систематичної частини “Книги знання” Української Загальної Енциклопедії. Історію Галицько-Волинської держави, на відміну від М. Грушевського, І. Крип'якевич розглянув до 1387 р.⁷ Ці статті не увійшли до бібліографії Олександра Кізлика у зв'язку з тодішніми вимогами радянської цензури, натомість Р. Крип'якевич не ввів їх до своєї бібліографії, напевне, через їх відсутність (зі зрозумілих причин) у бібліографічній картотечі самого І. Крип'якевича.

Питання про дальшу роботу над повною бібліографією праць І. Крип'якевича неодноразово обговорювалося у відділі історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, працівники якого взялися опрацьовувати окремі напрями доробку

⁵ Бібліографія друкованих праць..., с. 19–72.

⁶ Там само, с. 74.

⁷ Аналіз боротьби за Галичину в 1340–1387 рр. і процесу приєднання галицьких земель до Польщі увійшли до розділу “Під Литвою і Польщею”, отже, як у М. Грушевського, а не як в енциклопедичній статті самого І. Крип'якевича 1935 р. Див.: Крип'якевич І. Галичина: Княжі часи (до 1387 р.) *Українська Загальна Енциклопедія*. Львів; Станіславів; Коломия 1935, т. 3, с. 641–642.

вченого. Зокрема, відзначено, що в бібліографії 2001 р. ряд видань зафіксовано не *de visu*, оскільки їх свого часу не вдалося виявити у доступних упорядникам бібліотеках. У доповненому, вдосконаленому виданні була й інформація про особливості окремих унікальних примірників, праць вченого, зокрема тих, у яких є дарчі написи, а також збережені в автора повні примірники книжок, наклад яких покалічила цензура.

Ряд праць, в основному статей та брошур, не могли увійти до бібліографії 2001 року, оскільки у наявних примірниках не було вказано місця видання, або це були передруки без зазначення, за яким текстом і коли вони зроблені. У деяких публікаціях дати неправильні. Хоча остання бібліографія налічує 906 позицій, вона вимагає доповнень і уточнень.

У 1905 р. І. Крип'якевич опублікував перші чотири наукові статті, серед яких коротка розвідка “Де був Дем’ян тисяцьким? (Причинок до історії урядів в Галичині першої половини XIII віку)” і вісім рецензій⁸.

Після закінчення університету в 1909 р. і отримання в 1911 р. ступеня доктора філософії. І. Крип'якевич працював у бібліотеці Наукового товариства ім. Т. Шевченка, вів велику громадську роботу, багато років заробляв на життя як гімназійний викладач, однак головним для нього була наукова робота. Він готував науково-популярні праці, серед яких, наприклад, короткий нарис про Львів⁹. Це перший орієнтований на широке коло українських читачів виклад про Львів, де підкреслено значення княжої доби, яку польські автори свідомо замовчували або применшували. Хоча текст писався ще задовго до появи наукових досліджень історика про Галицько-Волинське князівство, основні питання історії міста викладено уже з тих позицій, які він пізніше розвивав у своїх підручниках з історії України, а наприкінці життя – у згаданій підсумковій монографії про Галицько-Волинське князівство. В огляді історії Льво-

⁸ Крип'якевич І. Де був Дем’ян тисяцьким? (Причинок до історії урядів в Галичині першої половини XIII віку). *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*, Львів 2001, т. 67, с. 1-3.

⁹ Його ж. Львів. Його минувшина й теперішність. *Календар “Просвіти” на 1910 рік*. Львів 1909, с. 60–83.

ва високо оцінена, зокрема, діяльність короля Данила: “Се був той князь, що по довгих роках замішання привернув лад і спокій в Галицькій землі; він відпер поляків і угрів, що хотіли поділити між себе Галичину, здобув Люблінську землю, розширив своє пановане аж за Карпати і мало що не злучив в своїх руках всеї України”¹⁰.

Тим часом почалася Перша світова війна, в якій Українські Січові Стрільці виступили на боці Австро-Угорщини. Австрійські війська в 1915–1916 рр. зайняли Холмщину і Західну Волинь. Бюро культурної допомоги для окупованих земель очолював І. Крип’якевич¹¹. Важливо було донести українцям Волині й Холмщини освітні матеріали про спільність їхньої долі з усією Україною. У газетах “Українське слово” (1915) та “Свобода” (1918) надруковані статті, присвячені ранній історії західних земель (Волині та Галичини) до виникнення Галицько-Волинської держави та пізніше у її складі, призначені, головню, для тих інтелігентів, які вели освітню роботу у волинських селах. Тому І. Крип’якевич не випадково підкреслював внесок Волині у створення Галицько-Волинської держави. За його словами, волинським князям належало “авторство великої політичної ідеї – з’єднання Волині та Галичини в одну державу. В той час галицькі князі спершу були оборонцями окремішності Галичини у вузьких територіальних границях. Волинські володарі, навпаки, бажали великої та міцної держави і Романові Мстиславичу вдалося все ж таки з’єднати обидві землі. До державницької ідеї долучилося й волинське боярство, яке вірно й міцно стояло при своїй княжій родині і ніколи її не залишало, навіть у таких тяжких хвилинах, коли через малолітство князів держава ставала здобиччю сусідів. Розуміння потреби сильної династії – ідею цілком новочасну також передала нам у спадщину волинська земля”¹².

У роки визвольних змагань особливо гостро постало питання про створення підручників і популярних посібників,

¹⁰ Крип’якевич І. Львів. Його минувшина..., с. 60.

¹¹ Його ж. Спогади (Автобіографія). *Україна...*, с. 113.

¹² Передрук: Крип’якевич І. Українська Волинь. Минувшина і теперішність. *Україна...*, с. 216–218.

завдяки яким широкі маси українців могли довідатися про всю історію народу, ті традиції державності, відновлення якої стало на чергу дня. І. Крип'якевич мав письменницький хист й уклав дві збірки нарисів для шкільної дітвори. Це книжки “Шляхами слави українських князів” (Львів; Київ, 1918, 67 с.; видавництво “Українська книжка”, яким керував Антін Крушельницький, друк львівський) та “Оповідання з історії України для нижчих клас середніх шкіл. Перша частина: княжа доба” (Львів, Київ, 1918, 84 с.; спільне видання “Вернигори” та “Української книжки”, друк також львівський)¹³. У першій збірці вміщено нариси (серед них два про військо княжих часів, X–XIII ст., два нариси про княжі столиці – Галич і Львів) та окрему статтю про герб. У другій цінною є спроба в доступній для молоді формі осмислити і пояснити причини занепаду Галицько-Волинської держави¹⁴.

У спогадах І. Крип'якевич згадував: “Революція підняла високо культурне життя України – появилoся багато нових часописів, журналів, видавництв. Київське видавництво “Вернигора” запросило написати підручник для початкової і середньої школи”¹⁵. Упродовж одного місяця було написано підручник для початкової школи. Усі підручники й популярні нариси під назвою “Мала історія України” та “Коротка історія України” мали розділи про княжу добу, втім про Галицько-Волинську державу. Окремі статті Івана Крип'якевича присвячені питанням історичної географії галицьких земель княжих часів, зокрема “Княжий Самбір та Самбірська волость”¹⁶.

У міжвоєнний період поряд із ґрунтовними науковими студіями, головню про козацьке військо й державу Б. Хмельницького, І. Крип'якевич готував науково-популярні праці. Серед них відзначимо: “Княжі могили в Галичині”¹⁷, “По княжім Львові”

¹³ Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України. Його ж. *Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури*. Львів 2007, с. 482.

¹⁴ *Там само*, с. 482.

¹⁵ Крип'якевич І. Спогади..., с. 114.

¹⁶ Його ж. Княжий Самбір і Самбірська волость. *Літопис Бойківщини*. 1938, № 10, с. 26–33.

¹⁷ Його ж. Княжі могили в Галичині. *На вічну пам'ять героям*, Львів 1921, с. 13–14.

(на спомин проходу 2.11.1924)¹⁸, “Слідами княжого Львова. Топографія”¹⁹, “Наші княжі столиці та їх пам’ятки”²⁰, “Пам’ятки княжих часів у Перемишлі”²¹, “Галицька держава”²². Окремим виданням опубліковано брошуру “Князь Ярослав Осмомисл (1158–1187)”²³. Зацікавлення особою князя Ярослава Осмомисла стимулювало відзначення 800-річчя його смерті та віднайдення гаданої могили в Успенському соборі Галича.

До популярних праць І. Крип’якевича належав розділ про княжу добу у “Великій історії України”, яку видав Іван Тиктор 1935 р., однак основну частину тексту написав М. Голубець. Всі інші розділи І. Крип’якевич лише відредагував. В “Історії українського війська” 1936 р. окремі розділи про військо княжої доби написав також І. Крип’якевич. Він підготував до друку першу частину “Історії української культури” про побут.

Серед усіх його підручників найважливішою стала “Історія України”, опрацьована упродовж 1941–1943 рр. Власне, це – не просто підручник, а новаторський на той час синтез та узагальнення основних подій українського минулого. Розділ шостий називався “Галицько-Волинська держава” і складався з восьми параграфів, написаних на підставі власних студій.

Коли стало зрозуміло, що Львів знову захоплять радянські війська, І. Крип’якевич намагався емігрувати, проте не виїхав, а лише встиг передати Володимирі Кубійовичу і Миколі Шлемкевичу рукопис своєї “Історії України”, при тій нагоді сказавши: “Це моя найкраща праця – синтеза історії України. Видайте її”²⁴. Вона була опублікована під егідою Наукового

¹⁸ Крип’якевич І. По княжій Львові (на спомин проходу 2.11.1924). *Діло*. 1924, ч. 250. 8 листопада.

¹⁹ Його ж. Слідами княжого Львова. Топографія. *Стара Україна*. 1924, ч. 12, с. 184–185.

²⁰ Його ж. Наші княжі столиці та їх пам’ятки. *Календар т-ва Просвіта на 1926 рік*. Львів 1925, с. 91–96.

²¹ Його ж. Пам’ятки княжих часів у Перемишлі. *Український голос*. 1927, № 2 (384), 7 січня.

²² Його ж. Галицька держава. *Календар-альманах на 1944 р.* Краків; Львів [1943], с. 99–107.

²³ Його ж. *Князь Ярослав Осмомисл (1158–1187)*. Львів 1937, 48 с.

²⁴ Кубійович В. Автор найкращої “Історії України”. *Україна..*, с. 711.

товариства ім. Т. Шевченка у Мюнхені 1949 р. і повторена без жодних змін 1971 р.²⁵ За виданням 1948 р. львівське видавництво “Світ” 1990 р. випустило її накладом 200 тисяч примірників, проте насправді надруковано і додаткові примірники, про які не зазначено у документації, тому не відомо яка кількість книг насправді побачила світ. У цих виданнях замість справжнього прізвища фігурує псевдонім Іван Холмський, що натякав на походження автора з Холмщини. Текст цієї праці також було передруковано у місячнику “Дзвін”²⁶.

Другий примірник машинопису залишився вдома і на ньому автор пізніше з конспіративною метою поставив дату 1938 р., мовляв, книжка написана давно, за кордон вивезена без відома автора, а на Заході опинилася ще тоді, коли друкування за кордоном не було політичним злочином, як це було в Радянському Союзі. Як згадував Ярослав Ісаєвич, “коли Романа почало переслідувати КГБ, обидва брати передали йому на зберігання цей правлений рукою Івана Петровича машинописний примірник”²⁷. Наше порівняння показало, що істотних розбіжностей між книжковим та журнальним варіантом немає, крім того, що у книжці долучено примітки та інші додатки, автором яких не був І. Крип’якевич.

У доповіді І. Крип’якевича “Галичина в княжих часах” 28 жовтня 1943 р., що відома з короткого викладу в пресі, подано характеристику геополітичного становища, демографії, господарських і соціальних та політичних відносин Галичини²⁸, підкреслено, що Галицько-Волинська держава займала центральне місце у балтійсько-чорноморському регіоні, утримувала тісні зв’язки як з північними державами (Прусія), так і з південними

²⁵ Холмський І. *Історія України*. Мюнхен 1949; його ж. *Історія України*. Нью-Йорк 1971.

²⁶ Крип’якевич І. *Історія України*. Передмова Романа Крип’якевича. *Дзвін*, Львів 1990, № 5, с. 82–95; № 6, с. 105–116, № 7, с. 101–113; № 8, с. 98–108; № 9, с. 93–104; № 10, с. 111–124; № 11, с. 88–104; № 12, с. 97–110; 1991, № 1, с. 101–108, № 2, с. 125–132; № 3, с. 117–126.

²⁷ Ісаєвич Я. Зі спогадів про Івана Крип’якевича та його синів Петра Богдана й Романа. *Україна..*, с. 665.

²⁸ Крип’якевич І. Галичина в княжих часах: доповідь. (З викладової залі: Доповіді в Спілці науковців). *Наші дні*. 1943, ч. 12, с. 13.

країнами (Візантія). На думку дослідника, “Галицько-Волинська держава, якщо порівняти її з Київською, становить вищий ступінь розвитку; помітні у ній зразки західної державної організації, як королівський титул, вироблена адміністрація, повний військовий устрій та ін.”²⁹. Однак, зазначив вчений, хоча Галичина стала самостійною державою у змаганнях з Києвом, все ж галицькі князі не розривали зв’язків з давнім центром.

У 1954 р. на еміграції у Детройті (США) вийшов підручник “Нова історія України” у співавторстві з Мироном Дольницьким. Розділ “Княжі часи” належить І. Крип’якевичу. В “Нарисах історії Львова”, зокрема у розділі “Львів княжих часів”, І. Крип’якевич коротко виклав відомості про соціально-економічні відносини, торгівлю та побут³⁰. Вчений підкреслював, що Львів підтримував торговельні зв’язки з Торунем, який тоді перебував під владою німецьких рицарів. До галицько-волинських земель привозили західноєвропейське сукно, полотно та інші ремісничі вироби. Зі Львовом торгували такі міста, як Краків, Бреслав (польськ.: Вроцлав) та Прага. У княжому Львові щонайменше в трьох місцях, припускає автор, могла проходити торгівля – поблизу храмів святих Миколая, Івана Хрестителя, Параскеви П’ятниці³¹.

Підсумком планової роботи І. Крип’якевича в Інституті суспільних наук, присвяченої історії Галичини й Волині княжої доби, стала монографія “Галицько-Волинське князівство”. Цей рукопис завершено в грудні 1957 р. і передруковано на початку наступного року³². Пізніше історик до нього не повертався, текст редаговано у такий спосіб, щоб була надія пройти через цензурні рогатки. Хоч у всіх довоєнних працях І. Крип’якевича терміни “Галицько-Волинська держава” і “Галицько-Волинське князівство” вживалися як синоніми, однак цього разу він міг говорити тільки про князівство. Можна без перебільшення сказати, що в книзі немає тверджень, запозичених від інших авторів.

²⁹ Крип’якевич І. Галичина..., с. 13.

³⁰ Його ж. Львів княжих часів. *Нариси історії Львова*. Львів 1956, с. 26.

³¹ Там само.

³² Ісаєвич Я. Історія Галицько-Волинської держави Івана Крип’якевича. *Галицько-Волинське князівство*. Друге видання. Львів 1999, с. 9.

Після виходу І. Крип'якевича на пенсію його учні просили передати книгу для публікації в академічне видавництво, проте автор зволікав, говорив, що хотів би ще попрацювати над текстом, використати матеріали, знайдені археологами. Насправді основна причина полягала в тому, що І. Крип'якевич не хотів погоджуватися на марксистські “додатки”, без яких публікація була тоді неможливою.

Після смерті історика його сини Петро-Богдан і Роман передали працю Інституту суспільних наук і взяли участь в опрацюванні її до друку. Зокрема, Петро-Богдан звірив рукописний оригінал з правленим рукою автора машинописом. Книгу рекомендувала до друку Вчена рада інституту й запропонувала видавництву “Наукова думка”; її вихід передбачався у плані видань на 1973 рік. Проте рукопис навіть не встигли розглянути, коли відбувся новий поворот до загострення антиукраїнської політики. Книжку “знято з плану”³³. Але як тільки режим послабшав, працівники відділу історії України інституту поновили спроби її видати. Тих, від кого залежала публікація, вдалося переконати, що їм не загрожуватимуть неприємності, якщо ініціатором видання буде російський академік Борис Рибаків. Він погодився підписати відповідного листа і стати формальним відповідальним редактором, як тільки його переконали, що це – єдиний спосіб домогтися видання книжки. З підписом Б. Рибаків на титульному аркуші “Наукова думка” прийняла рукопис. Все ж, на початку й наприкінці тексту дописано речення й цілі абзаци, які суперечили основному змістові. У липні 1983 р. багатостраждальний рукопис віддали до набору, в лютому 1984 р. коректурний відбиток “підписано до друку”, тобто він отримав дозвіл цензури. У травні того ж року книга дійшла до читачів, хоча й трохи покаліченою. Все ж, її вихід, навіть у такому вигляді, став подією в науковому житті України. Працю надруковано накладом 4850 примірників, який вважався малим, тому вона відразу стала рідкістю³⁴. Друге видання монографії, зі змінами і доповненнями, побачило світ у Львові 1999 р., у ньому

³³ Ісаєвич Я. Історія..., с. 11.

³⁴ Там само, с. 13.

викреслено “доповнення”, внесені всупереч поглядам автора, відновлено місця в тексті й посилання на наукову літературу, які, на вимогу рецензентів і цензорів, пропущено 1984 р.

У книзі “Галицько-Волинське князівство” розглядається, здебільшого, політична історія. Не ігнорувалися також питання суспільного ладу і культури. Особливо цінні зауваження автора щодо боротьби княжої влади за об’єднання краю та висновки про міжнародне значення Галицько-Волинського князівства.

Спадщина І. Крип’якевича складається з друкованих та рукописних праць, а також архівних матеріалів. Якщо йдеться про архівну спадщину, то сучасні дослідники мають бути вдячні І. Крип’якевичу, який ще гімназистом збирав і зберігав архівні матеріали та особисті документи, листування, пізніше також рукописи своїх праць пов’язані з їх опрацюванням до друку. Впродовж усього життя І. Крип’якевич частково публікував архівні документи. При цьому він давав для використання власні нотатки тим дослідникам та краєзнавцям, працю яких він цінував. В останні роки життя Р. Крип’якевич також дозволяв користуватися документами з батькової спадщини, розуміючи їх значення в умовах тодішнього спалаху видавничого руху та національно-видавничих акцій. У 60-х роках розпочалася робота над “Історією міст і сіл Української РСР” у 26-ти томах, тоді свою картотеку джерел (друкованих і рукописних) та літератури, в т. ч. дуже рідкісної, яку історик збирав упродовж усього життя, він передав до відділу історії України Інституту суспільних наук. Це видання стимулювало поживлення краєзнавчих досліджень, залучення місцевих документів до опрацювання історії України.

Порівняно рано став доступний дослідникам фонд І. Крип’якевича у ЦДІА України у Львові, який надійшов туди ще 1951 р. з ЦДІА УРСР у Києві³⁵. Фонд загалом невеликий за обсягом, включає 60 справ за 1892–1941 роки. Там зберігаються наукові записи І. Крип’якевича, листи, різні матеріали, пов’язані з його п’ятирічною педагогічною діяльністю у Жовкві.

³⁵ Сварник І. Особистий фонд Івана Крип’якевича у ЦДІА України у Львові. *Україна...*, с. 896.

Варто зазначити, що документи І. Крип'якевича знаходяться також у багатьох інших колекціях архіву: рукописи наукових праць і рецензій є у фондах НТШ (309), товариства “Просвіта” (346), редакцій “Літературно-наукового вісника” (401), “Старої України” (402), “Нових шляхів” (311), “Української Загальної Енциклопедії” (328), листи – у фондах Греко-католицької богословської академії у Львові (451), Протоігуменату монастирів василіан (684), особових фондах Ярослава Весоловського (361), Антона Крушельницького (361), Володимира Левицького (771), Михайла Мочульського (379), Осипа Назарука (359), Йосафата Скрутеня (376), Володимира Старосольського (360), Степана Томашівського (366) та деяких інших³⁶. Окремі матеріали І. Крип'якевича знаходяться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського у Києві.

Впорядкуванням свого архіву І. Крип'якевич інтенсивно займався перебуваючи на пенсії. Пронумеровано й підписано 284 папки, з позначками, які він не бажав передавати до державних сховищ. Інші папки впорядкували сини Петро-Богдан та Роман. Оскільки не вдалося організувати музей-квартиру І. Крип'якевича, невістка Леся Крип'якевич вирішила передати архів до відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника з умовою, що буде створено спеціальний підрозділ. Л. Крип'якевич звернулася до історика та джерелознавця Ярослава Федорука з проханням впорядкувати та зробити опис архіву. Він уклав іменний і географічний покажчики. Завдяки цьому легко виділити папки, що стосуються Галицько-Волинського князівства³⁷. Особливо важливими для вивчення історії Галицько-Волинського князівства є папки № 77, 80, 83. Крім папок, присвячених матеріалам про княжі часи Волині, Галичини та Холмщини, є ще й інші: “Київська Русь”, “Історичні ілюстрації”, “Світогляд давньої України”, а також група папок “Історичний атлас України”, “Архів Холмщини”. Праця Я. Федорука, звичайно, не вичерпує усього розмаїття матеріалів І. Крип'якевича. Водночас цей огляд (інвентарний опис) є

³⁶ Сварник І. Особистий фонд..., с. 898.

³⁷ *Архів Івана Крип'якевича...*, с. 228.

доброю підставою для дальшого повного наукового опису унікальних матеріалів, зібраних тепер у кабінеті І. Крип'якевича у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника.

Коли виникло питання про передачу основної частини архіву академіка на постійне збереження, то спершу розглядалася пропозиція Центрального державного історичного архіву України у Львові, який тоді очолював Орест Мацюк. Створити меморіальний кабінет в Інституті українознавства, директором якого колись був І. Крип'якевич, виявилось неможливо, насамперед через відсутність штатних одиниць у роки, коли співробітники місяцями не отримували заробітної платні. Врешті спадкоємець архіву Р. Крип'якевич, а пізніше Л. Крип'якевич слушно вирішили, що найкращим місцем буде відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. У бібліотечних фондах можуть зберігатися рукописи, картотеки, книги і мистецькі твори (малярство, графіка), бібліографічні та інші збірники, меморіальні меблі. Тому сектор І. Крип'якевича у відділі рукописів має реальні шанси стати осередком дослідження творчої спадщини історика, а на подальшу перспективу – перерости у меморіальний музей.

Видання бібліографії всіх основних праць І. Крип'якевича, публікація інвентарного опису його архіву, рукописних матеріалів та документів про творчу лабораторію визначного історика – усе це створює нові можливості для активізації використання наукової спадщини академіка І. Крип'якевича як дослідника Галицько-Волинської держави.

Natalia Dubynka. IVAN KRYPIAKEVYCH – A HISTORIAN OF HALYCH-VOLYNIAN PRINCIPALITY

The article examines works by I. Krypiakevych, devoted to the history of Kievan Rus. It analyzes the archival materials of the scholar which deals with the cultural history of Western Ukraine. The article also provides the most important bibliography of works by I. Krypiakevych written on this problem.

Key words: I. Krypiakevych, Halych-Volynian Principality, bibliography.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ X–XIV СТОЛІТЬ У ВИСВІТЛЕННІ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1919–1939)¹

Стаття присвячена проблемам висвітлення історії галицько-волинських земель X–XIV ст. польськими дослідниками з різних історичних шкіл у міжвоєнний період (1919–1939).

Ключові слова: Галицько-волинські землі, польська історіографія, русько-польське пограниччя, червенські гради, руська політика Казимира III.

Відновлення незалежної Польської держави у 1918 р. позитивно вплинуло на розвиток польської науки загалом та історичної науки зокрема. Поряд з існуючими науковими центрами (Львів, Краків) з'явилися нові (Варшава, Люблін, Познань, Вільно), що стимулювало розвиток історичних досліджень. Як і в попередній період, значну увагу привертати проблеми середньовічної історії українських земель, насамперед, Галичини та Волині. Наслідком такої зацікавленості стала низка ґрунтовних монографічних робіт і спеціальних статей, присвячених історії галицько-волинських земель X–XIV ст.

Характеризуючи напрацювання польських істориків міжвоєнного періоду у даному напрямі, насамперед слід відзначити теоретичні праці, серед яких варто виділити доповіді Казимира Соханевича “Стан, організація і постулати досліджень історії південно-руських земель”² та Теофіла Модельського “Справа

¹ У даній статті автор свідомо обмежується тільки характеристикою студій польських істориків міжвоєнного періоду, не вдаючись до аналізу робіт українських дослідників чи також литовських авторів, які працювали в наукових осередках Польської держави у 1919–1939 рр.

² Sochaniewicz K. Stan, organizacja i postulaty badań nad historją ziem południoworuskich. *Pamiętnik IV. Powszeźnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*. Lwów 1925, t. 1: Referaty. Sekcja II. 12 s.

польсько-руського прикордоння у руських дослідженнях”³, виголошені на IV-му З’їзді польських істориків у Познані 1925 р.

Доповідь К. Соханевича присвячувалася загальному станові дослідження історії відповідних земель періоду середньовіччя в українській, польській і російській історичній науці. Автор вибірково показав різноманітність трактувань явищ і процесів, що відбувалися на цих теренах у середньовіччі, а також окреслив основні проблеми, які вимагали спеціальної уваги істориків. Серед них К. Соханевич виділив: видання підручника з руської палеографії; публікацію грамот XIV–XVI ст.; опрацювання регестів середньовічних руських документів; підготовка великого каталогу руських рукописів, які знаходилися в польських бібліотеках; доповнення існуючих видань джерел новими матеріалами; критичний аналіз літописів⁴.

Стан досліджень над проблемою русько-польського прикордоння X–XIV ст. в українській історіографії XIX і початку XX ст. проаналізував Т. Модельський. Насамперед, автор виділив основні проблеми, довкола яких велася тривала дискусія українських і польських істориків. До них віднесено проблеми “Червенських градів” (X ст.); політичної належності земель на захід від Сану і Віслоки (X–XIII ст.); етнічного складу населення польсько-руського прикордоння (X–XIV ст.). Аналізуючи концепції українських дослідників, він слушно звернув увагу на те, що джерела не дають підстав прийняти припущення частини дослідників (Д. Зубрицький, М. Грушевський, Б. Барвінський), згідно з яким у X ст. руські (східнослов’янські) племена на заході могли займати територію аж до Кракова⁵. Автор також відхилив твердження М. Дашкевича про належність Спішу до Русі в X ст.⁶. Слушним є ще одне спостереження Т. Мо-

³ Modelski T. E. Sprawa pogranicza polsko-ruskiego w badaniach ruskich. *Pamiętnik IV. Powszeźnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*. Lwów 1925, t. 1: *Referaty, sekcja II*, 12 s. Автор мав також намір видати доповідь окремою працею. Див.: *Pamiętnik IV. Powszeźnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*. Lwów 1927, t. 2: *Protokoły*, s. 51.

⁴ Sochaniewicz K. Stan, organizacja i postulaty badań nad historją ziem południoworuskich..., s. 11–12.

⁵ Modelski T. E. Sprawa pogranicza polsko-ruskiego w badaniach ruskich..., s. 4.

⁶ *Ibid.*, s. 6.

дельського: дискутуючи з М. Грушевським про ідентифікацію літописного “Телича” (згаданий в Іпатіївському літописі під 1262 р.) автор зауважив, що Телич біля Мушини, про який говорить М. Грушевський, з’явився тільки в 1612 р., тому дане поселення не могло належати до Галицько-Волинського князівства у середині XIII ст.⁷ На його думку, немає жодних підстав приймати й інше припущення українських істориків, згідно з яким сучасний Тарнув (Tarnów) ототожнювався з літописною “Тарнавою”⁸. Стосовно ж польсько-руських етнічних кордонів Х–XIV ст. Т. Модельський змушений був визнати, що дане питання навряд чи вдасться остаточно з’ясувати, оскільки у даний час не було “стабільних політичних кордонів, а тим більше етнографічних”⁹. Попри слушні зауваження, в роботі Т. Модельського простежуються й певні недоліки. Зокрема, автор грішить прагненням “відсунути” польський етнічний кордон далі на схід. Також його оцінки української історіографії з даної проблематики носять не тільки критичний, а часом і відверто скептичний характер, для чого не завжди були підстави.

Ранньому періодові історії галицько-волинських земель у польській історіографії 1919–1939 рр. присвячена значна кількість досліджень. Ключовими проблемами, навколо яких зосередилися польські дослідники, стали спроби визначити русько-польський політичний та етнічний кордон у Х–XI ст., а також намагання локалізувати та з’ясувати етнічну й державну належність “Червенських градів”. Першим до цієї проблематики у 1919 р. звернувся львівський історик Станіслав Закшевський у статті “Поляки і русини у Червенській землі в минулому”¹⁰. У першій частині праці дослідник стверджував, що Червенська земля охоплювала фактично всю Червону Русь (Галичину і частину Волині). Автор намагався довести, що вона від самого початку належала до Польщі, оскільки про це свідчать ономастичні

⁷ Modelski T. E. Sprawa pogranicza..., s. 7.

⁸ *Ibid.*, s. 8–9.

⁹ *Ibid.*, s. 12.

¹⁰ Zakrzewski S. Polacy i Rusini na ziemi Czerwieńskiej w przeszłości. *Ejusz. Zagadnienia historyczne*. Lwów 1936, t. 2, s. 245–274 (перше видання у збірнику: *W obronie Galicji Wschodniej*. Lwów 1919).

назви, в абсолютній більшості польського походження¹¹. Розвиваючи свою думку, історик наголошував, що автохтонним населенням у межиріччі Сяну, Бугу і Дністра були поляки, а русини – це завойовники, які зайняли Галицьку, Тереховлянську і Перемишльську землі в часи князя Володимира і надалі міцно утримували її¹². Автор твердив також, що Червона Русь значно більше різниться від решти Русі, ніж від Польщі¹³. Назагал, праця має виразно суб'єктивний характер, що було наслідком обставин, в яких вона створювалася (написана у Львові під час українсько-польської війни 1918–1919 рр.)¹⁴. Особливо чітко це простежується при висвітленні подій XII–XIII ст. (про це далі). Приблизно такого ж стилю й інша робота С. Закшевського “Період до кінця XII ст.”¹⁵, написана для “Енциклопедії Польської академії умеєнтности”. Водночас історик підготував працю “Польсько-руське прикордоння за часів Пястів” (“Pogranicze polsko-ruskie w czasach piastowskich”), однак її не видано¹⁶.

Більшою об'єктивністю відзначається інша праця С. Закшевського, – монументальна монографія “Болеслав Хоробрий великий”¹⁷, два розділи якої стосуються східної політики Болеслава. У першому з них автор подав огляд русько-польських відносин 981–1013 рр. Описуючи похід київського князя Володимира на “Червенські гради”, історик виділив головні причини такого кроку, основною з яких називаючи ту, що через печенізьку загрозу шлях Дніпром не міг діяти ефективно, а опанування “Червенських градів” давало можливість руським купцям вести торгівлю з Візантією через Семигороддя. Ще однією причиною,

¹¹ Zakrzewski S. Polacy i Rusini..., s. 246–249.

¹² *Ibid.*, s. 251.

¹³ *Ibid.*, s. 246.

¹⁴ *Ibid.*, s. 245, przyp. 1.

¹⁵ Zakrzewski S. Okres do schyłku XII wieku. *Encyklopedia Polskiej Akademii Umiejętności*. Kraków 1918 [druk: 1920], t. 5, cz. 1, s. 72–133.

¹⁶ Tenze. Polacy i Rusini na ziemi Czerwieńskiej w przeszłości..., s. 245, prz. 1.

¹⁷ Tenze. *Bolesław Chrobry Wielki*. Lwów 1925, 439 s. i mapa. Тези цієї праці були виголошені С. Закшевський на IV-му З'їзді Польських Істориків у Познані в 1925 р., див.: Tenze. Bolesław Chrobry Wielki. Próba charakterystyki. *Pamiętnik IV. Powszeźnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*. Lwów 1925, t. 1: *Referaty, sekcja II*, 6 s.

на думку С. Закшевського, стало те, що печеніги відтинали Київ від довозу солі з Чорного моря, а компенсувати це можна було лише через опанування прикарпатських земель (майбутньої Галичини), багатих на сіль¹⁸. Оцінюючи наслідки виправи Володимира, дослідник відзначав, що, з одного боку, зайняття “Червенських градів” (981) і Ятвягії (983) на цілі століття визначило русько-польський кордон по лінії річок Сян і Буг¹⁹. З іншого ж боку, це зумовило тривале протистояння Русі та Польщі навколо Червенської землі, розпочалося уже в 1007–1013 рр. і стало головною віссю русько-польського антагонізму впродовж першої третини XI ст.²⁰

У цьому ж розділі львівський історик спробував локалізувати місцезнаходження “Червенських градів”, які у 1018 р. зайняв Болеслав Хоробрий. У цьому його праця стала продовженням дискусії, що тривала наприкінці XIX – на початку XX ст. між польськими істориками Войцехом Кентшинським, Каролем Потканським і Станіславом Церхом. С. Закшевський заперечив тезу В. Кентшинського²¹ та К. Потканського²² про локалізацію Червеня біля Ухані (Uchań) у Холмській землі й твердження С. Церха, який вмістив Червен біля Чернійова (Czerwiejów) на західному березі р. Буг²³. На відміну від згаданих авторів, львівський дослідник запропонував локалізувати Червен біля с. Червоногород неподалік сучасного міста Заліщики, аргументуючи це тим, що місто Червен (як і Белз) не належало до збірної назви “Червенські гради”, а сама ця назва походить від Червоногороду, що панував над дорогою до дністровської солі. Власне це місто було племінною столицею місцевого населення, яку в

¹⁸ Zakrzewski S. *Bolesław Chrobry Wielki...*, s. 246.

¹⁹ *Ibid.*, s. 247.

²⁰ *Ibid.*, s. 243.

²¹ Kętrzyński W. *Granice Polski w X wieku. Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności*. Kraków 1894, t. 30, s. 11–14.

²² Potkański K. *Przywilej z r. 1086. Kwartalnik Historyczny*. 1903, r. 17, z. 1, s. 22, prz. 1.

²³ Cerch S. *Gdzie znajdowały się grody Czerwieńskie? Litwa i Ruś*. 1912, t. 3, s. 21–40, 166–185; Ejusd. *Chelmszczyzna – ziemia “Grodów Czerwieńskich”*. *Świat Słowiński*. Kraków 1913, t. 1, s. 261–271.

другій половині XI ст. перенесено до Тереховлі²⁴. Однак версію С. Закшевського не підтримали в польській історіографії. Крім того, автор фактично не звернув уваги на аргументи Владислава Семковича, який переконливо висловився на користь локалізації Червеня на західному березі р. Буг²⁵.

В іншому розділі С. Закшевський проаналізував шлях київського походу Болеслава 1018 р. На його думку, він проходив через Волинь, Луцьк, міста Погориння, Дорогуйськ або Мінськ, Звягель, по р. Случ і р. Тетерів до Білгорода і Києва. Повернення ж польських військ мало відбуватися через р. Серет, Тереховлю і Перемишль (Тереховлю і Перемишль автор зараховував до “Червенських градів”), які Болеслав взяв під свій контроль²⁶. Так шлях київського походу Болеслава Хороброго через десятиліття фактично повністю підтвердив Роман Якимович у статті “Шлях київської виправи Болеслава Хороброго у світлі археології”²⁷. Праця автора, однак, не звелася тільки до вищезгаданого аспекту. Дослідник також спробував локалізувати територію племен дулібів, бужан і волинян, згаданих у “Повісті минулих літ”. Р. Якимович дійшов висновку, що назва “дуліби” не стосується племені (можливо тільки роду) і дулібів як плем’я треба викреслити з історії Волині, а може навіть й історії усього слов’янства²⁸. Стосовно ж бужан і волинян, він вважав, що на початковому етапі це було одне плем’я, яке в X ст. поділилося на дві частини – західну з осередком навколо “Червенських градів” (бужани) і східну – з центром у м. Волинь (волиняни)²⁹. Крім того, автор спростував тезу Л. Нідерле про існування на Волині племені лучан³⁰, охарактеризував

²⁴ Zakrzewski S. *Bolesław Chrobry Wielki...*, s. 247–248.

²⁵ Semkowicz W. Geograficzne podstawy Polski Chrobrego. *Kwartalnik Historyczny*. 1925, r. 39, z. 2, s. 301–313. На думку В. Семковича, Перемишль і Белз не належали до збірної назви “Червенські гради”.

²⁶ Zakrzewski S. *Bolesław Chrobry Wielki...*, s. 302–305.

²⁷ Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii (Próba ujęcia zagadnień wczesnohistorycznych Wołynia. *Rocznik Wołyński*. 1934, t. 3, s. 86–94.

²⁸ *Ibid.*, s. 15–22.

²⁹ *Ibid.*, s. 22–28.

³⁰ *Ibid.*, s. 28–30.

розвиток залюднення волинських земель у X–XII ст.³¹, показав процес формування міст та їх типи³².

В іншій роботі про східний кордон мазовецького розселення – Р. Якимович на підставі археологічних матеріалів доводив, що впродовж X–XI ст. в околицях Дорогичина, Мельника і Берестя проживали не ятвяги, як раніше вважалося, а мазовшани і дреговичі. При цьому, чіткого кордону між ними не існувало, оскільки відбувалося мирне взаємопроникнення і співіснування двох племен³³.

З об'єктивних причин студії Р. Якимовича не охопили процесу формування південної ділянки русько-польського кордону. Цю прогалину постарався заповнити Юзеф Відаєвич у книзі “Південно-східні окраїни Польщі у X і XI столітті”³⁴. У вступній частині, вслід за С. Церхом і В. Семковичем, він підтримав тезу, що “Червенські гради” знаходилися на території пізнішої Холмської землі³⁵. Далі дослідження Ю. Відаєвича пішли у двох напрямках. У першому з них історик оперся на вивчення “Празького документу 1086 р.”, на підставі якого визначив русько-польський кордон, який у X ст. (перед 981 р.) і впродовж короткого періоду в XI ст. (1018–1031) проходив від Карпат верхів’ями Дністра, далі через р. Верещиця на схід від Буська і Олеська до витоків р. Стир, потім її руслі у верхній течії, звідки переходив на верхній Буг і далі йшов його течією на схід від Червена³⁶. Другий напрям досліджень Ю. Відаєвича стосувався визначення етнічної належності населення межиріччя Сяну

³¹ Jakimowicz R. Szlak wyprawy..., s. 34–33.

³² *Ibid.*, s. 43–52.

³³ Ejuds. Wschodnia granica osadnictwa mazowieckiego w X i XI w. z Jaćwieżą i Rusią i zasięg kolonizacji mazowieckiej na Wschodzie. *Pamiętnik IV. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.* Lwów 1935, t. 1: *Referaty*, s. 246–250.

³⁴ Widajewicz J. *Południowo-wschodnie kresy Polski w X i XI wieku.* Poznań 1937, 81 s. i mapa [Серія: *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Prace komisji historycznej*, t. 11, z. 2, s. 109–190]. Див. також: Włodarski B. *Zap. inform.: Widajewicz Józef: Południowo-wschodnie kresy Polski w X i XI wieku. Prace komisji historycznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, t. XI, z. 2, Poznań 1937, str. 80 i mapka. *Kwartalnik Historyczny.* 1937, r. 51, z. 4, s. 788.

³⁵ Widajewicz J. *Południowo-wschodnie kresy Polski w X i XI wieku...*, s. 8–9.

³⁶ *Ibid.*, s. 10–49.

і Бугу. На підставі власних назв найдавніших поселень даного регіону, таких як Белз, Перемишль, Червен, Буськ, Олесько, автор заперечував твердження російських істориків про хорватів як автохтонне населення цих земель і дійшов до висновку, що початково їх заселяли польські племена³⁷.

Серед праць, у яких розглядалися проблеми раннього періоду історії галицько-волинських земель, слід відзначити також доповідь львівських дослідників Е. Кухарського та М. Левицького “Імперія печенізька та польсько-руські відносини в X і XI ст.”, виголошену на Другому Міжнародному з’їзді славистів у Варшаві в 1934 р.³⁸ Співдоповідачі висловили оригінальну думку, що печенізькі племена у X ст. просунулися далеко на захід і контролювали Подністров’я (майбутню Галичину) та більшу частину Волині. На їхню думку, контроль печенігів за названими землями зберігався до 988–992 рр., коли внаслідок спільної військової акції Володимира Святославича та Болеслава Хороброго печенізькі племена повністю вигнано з Волині і частково з Подністров’я, а підконтрольні їм землі поділено на сфери впливу між руським і польським князями³⁹. Але, якщо з Волині печенігів вигнано повністю, то у Подністров’ї, на думку авторів, навіть після 988–992 рр. залишилася значна частина кочівників, які злилися з автохтонним населенням і прийняли християнство. Окремі з цих асимільованих родів продовжували відігравати значну роль у політичному житті Галицького князівства у XII ст. (рід Чагровичів) та Галицько-Волинської держави у XIII ст. (рід Арбузовичів)⁴⁰.

Значно менше польська історіографія 1919–1939 рр. відобразила історію Галицької та Волинської земель другої половини XI–XII ст. згаданою працею С. Закшевського⁴¹, розвідкою Станіслава Зайончковського “Найдавніше польське заселення

³⁷ Widajewicz J. *Południowo-wschodnie kresy...*, s. 50–75.

³⁸ Kucharski E., Lewicki M. Rzesza pieczyńska a stosunki polsko-ruskie w X i XI w. *Księga referatów II Międzynarodowego Zjazdu Słowistów. Sekcja 3*. Warszawa 1934, s. 44–48.

³⁹ *Ibid.*, s. 47–48.

⁴⁰ *Ibid.*, s. 45.

⁴¹ Zakrzewski S. Polacy i Rusini na ziemi Czerwieńskiej w przeszłości..., s. 245–274.

на Підляшші⁷⁴², та статтею Аліни Вількевич-Вавжиньчикової⁴³. Перша з перелічених праць втрачає наукову цінність через свою тенденційність. Її характерною рисою є прагнення показати, що західна політика галицьких князів з династії Ростиславичів була виразно “ворожа щодо Польщі”⁷⁴⁴. При цьому автор не подав жодного аргументу на користь такого твердження.

Натомість аргументованішим було дослідження С. Зайончковського, який головну увагу присвятив проблемі політичної належності Дорогичина у другій половині XII – першій половині XIII ст. Львівський історик висунув гіпотезу, згідно з якою Дорогичин від останньої чверті XII ст. до 1238 р. перебував під владою мазовецьких князів. Такий висновок зроблено на підставі дослідження мазовецького розселення на Підляшші, інформації руських літописів і топографічних даних інвентарів маєтностей площького єпископа⁴⁵. Дослідник вважав вірогідним твердження В. Татіщева, що мазовецький князь Лешко зайняв Дорогичин близько 1182 р.⁴⁶ Розвиваючи свою думку, він стверджував, що 1193 р. місто перейшло під владу краківського князя, а після поділу спадщини Казимира Справедливого між Лешком Білим і його братом Конрадом Дорогичин знову повернувся до Мазовецького князівства, у складі якого знаходився аж до 1238 р.⁴⁷

Інший висновок щодо даної проблеми зробила польська дослідниця з м. Вільно (суч. м. Вільнюс) А. Вількевич-Вавжиньчикова у першій частині своєї праці. На відміну від С. Зайончковського, вона, хоча й припускала можливість перебування Дорогичина під контролем краківського князя, проте заперечувала твердження, що 1193 р. місто опинилося під безпосередньою владою Казимира⁴⁸. У контексті проблеми належності Дорогичина

⁴² Zajączkowski S. Najdawniejsze osadnictwo polskie na Podlasiu. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. 1936, t. 5, s. 13–44.

⁴³ Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII i XIII wieku. *Ateneum Wileńskie*. 1937, t. 12, s. 4–33.

⁴⁴ Zakrzewski S. Polacy i Rusini na ziemi Czerwieńskiej w przeszłości..., s. 252.

⁴⁵ Zajączkowski S. Najdawniejsze osadnictwo polskie na Podlasiu..., s. 14–34.

⁴⁶ *Ibid.*, s. 39–41.

⁴⁷ *Ibid.*, s. 37–38, 40–41.

⁴⁸ Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII i XIII wieku..., s. 7–9, 11–12.

дослідниця розглянула також події в Галичині наприкінці XII ст. Описуючи перебіг боротьби за Галич у 1188–1190 рр., вона відзначала, що утвердження спочатку Романа Мстиславича (1188), а згодом Володимира Ярославича (1190) у столиці Галицького князівства було можливим тільки завдяки Казимирові Справедливому, однак немає підстав закладати “вирішальну роль” краківського князя у “руських справах”. Його успіхи в східній політиці необхідно пояснювати насамперед пасивністю Угорського королівства, яке, з огляду на загрозу Фрідріха Барбаросси, змушене було відмовитися від активної політики на сході. А. Вількевич-Вавжиньчикова слушно заперечила підстави погляду, що Казимирові Справедливому вдалося поширити свій контроль на сусідні руські землі. Його допомогу Романові та Володимирові вона вважала тільки звичайною допомогою сусідам з розрахунком на таку ж допомогу у випадку необхідності⁴⁹.

Набагато більше уваги польські автори приділили історії галицько-волинських земель у XIII ст. Їхнім працям характерне акцентування уваги насамперед на польсько-руських політичних відносинах епохи правління Романа Мстиславича та Данила Романовича.

Одним із перших до проблематики звернувся Станіслав Захоровський у працях “XIII століття і панування Владислава Локетка”⁵⁰ та “Студії до історії XIII ст. у першій його половині”⁵¹. В даних роботах автор окремих розділ присвятив східній політиці краківського князя Лешка Білого. Розглянувши обставини походу Лешка і Романа Мстиславича на Галич, він зробив висновок, що опанування міста відбулося 1198 р.⁵² На думку історика, по смерті Романа Лешко не поспішав втручатися у

⁴⁹ Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Ze studiów..., s. 10–11.

⁵⁰ Zachorowski S. Wiek XIII i panowanie Władysława Łokietka, *Encyklopedia Polskiej Akademii Umiejętności*. Kraków 1918 [друк: 1920], t. 5, cz. 1, s. 134–309 (те ж в: Grodecki R., Zachorowski S., Dąbrowski J., *Dzieje Polski Średniowiecznej*. Kraków 1926, t. 1 [репринт: Kraków 1995]).

⁵¹ Zachorowski S. Studja do dziejów XIII-go w. w pierwszej jego połowie. *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności*. Kraków 1921, t. 62, s. 72–101. Дану працю С. Захоровський не встиг завершити. Її незакінчений рукопис вже по смерті автора опублікував Юзеф Фіялек.

⁵² Zachorowski S. Studja..., s. 77.

“руські справи” через побоювання конфлікту з коаліцією руських князів, однак вже 1206 р. змінив політичну лінію, внаслідок чого до середини 1210-х рр. контролював більшу частину Волині⁵³. Висвітлюючи події в Галичині у другому десятилітті XIII ст., С. Захоровський зазначав, що Андрій II вже у 1213 р. вирішив радикально розв’язати “галицьку проблему” шляхом включення Галичини до Угорської корони⁵⁴. Автор також спробував уточнити окремі дискусійні хронологічні моменти, зокрема датував перше утвердження Мстислава Мстиславича у Галичі 1215 р., а договір Романовичів з литовськими князями – 1216–1217 рр.⁵⁵ Оцінюючи “руську” політику Лешка Білого, С. Захоровський виділив у ній два основні етапи. Перший з них (1205–1217) він охарактеризував як час істотних успіхів. Другий етап (1217–1227) був часом інертної політики, позбавленої конкретного плану і цілком залежної від східної політики угорського короля⁵⁶. Натомість відноsinам польських князів зі своїми руськими сусідами у другій чверті XIII ст. С. Захоровський фактично не надав значення, згадуючи їх тільки епізодично (коротко писав про похід мазовецького і волинського князів проти Владислава Тогкононого та зустріч Данила з Конрадом і Гремиславою у Скажишеві)⁵⁷.

Проблеми русько-польських відносин XIII ст. фігурують й у названій праці С. Закшевського “Поляки і русини у Червенській землі в минулому”. Як і при оцінці політики галицьких Ростиславичів, історик оцінив діяльність Романа Мстиславича як агресивну щодо Польщі⁵⁸. У такому ж дусі охарактеризовано руських правителів другої половини XIII – початку XIV ст.⁵⁹ Єдиним із галицько-волинських князів XIII ст. з відносно позитивною оцінкою С. Закшевського став Данило Романович. Однак вона базувалася не стільки на основі аналізу політичної

⁵³ Zachorowski S. Studja..., s. 79–81.

⁵⁴ *Ibid.*, s. 82.

⁵⁵ *Ibid.*, s. 83.

⁵⁶ *Ibid.*, s. 85.

⁵⁷ *Ibid.*, s. 91–92.

⁵⁸ Zakrzewski S. Polacy i Rusini na ziemi Czerwieńskiej..., s. 253.

⁵⁹ *Ibid.*, s. 256–257.

діяльності Данила, а зумовлювалася насамперед тим, що князь “успадкував політичний талант від матері польки”, а також наголошеною його прихильністю до католицизму та західної культури. Оцінюючи відносини Данила Романовича з Апостольською столицею, історик, не аргументуючи, поклав всю вину за їх розладнання на руського володаря⁶⁰.

Для оцінки відносин Романовичів із римською курією важливіше значення має праця люблінського автора Юзефа Умінського “Татарська небезпека в середині XIII століття і папа Інокентій IV”⁶¹. Серед найцікавіших його спостережень слід відзначити наступні: впродовж 1245–1247 рр. Романовичі вислали цілу низку посольств до курії⁶²; папа не зробив нічого для нормалізації відносин галицько-волинських правителів з угорським королем у другій половині 1240-х рр.⁶³; організації хрестового походу проти монголів перешкодили конфлікт папи з імператором Фрідріхом II та байдуже ставлення європейських володарів⁶⁴. Поза тим, ряд положень Ю. Умінського відзначався дискусійністю. Такими є ідентифікація “руського архієпископа” Петра, що брав участь в церковному соборі у Ліоні 1245 р. із майбутнім руським митрополитом Кирилом або митрополитом Йосаафом чи переяславським єпископом Симеоном⁶⁵; твердження, що ініціатором першого етапу переговорів Романовичів з римською курією був Інокентій IV⁶⁶; гіпотеза про вислання Васильком місії до Ліону після прибуття францисканця Карпіні

⁶⁰ *Ibid.*, s. 255–256.

⁶¹ Umiński J. *Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XIII wieku a papież Innocenty IV*. Lwów 1922, 153 s. Ejsnd: *Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XIII wieku a papież Innocenty IV (streszczenie)*. *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*. Warszawa 1922, t. 1, s. 39–44. Див. теж пізніші роботи, які мають оглядовий характер: Ejsnd: *Stosunki Rusi schizmatyckiej z Rzymem w połowie XIII wieku*. *Prąd* 1926, t. 14, s. 260–265; *Beziehungen Russland zu Rom im XIII Jahrhundert*. *Ex Oriente*. 1927, s. 228–232; Те ж російською мовою в: 1927, s. 224–227.

⁶² Umiński J. *Niebezpieczeństwo tatarskie...*, s. 91.

⁶³ *Ibid.*, s. 92.

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ *Ibid.*, s. 93–94, przyp. 1.

⁶⁶ *Ibid.*, s. 92.

до Володимира (восени 1245 р.)⁶⁷; намагання довести, що для Апостольської столиці важливою була не тільки справа церковної унії, а й організація антимонгольської коаліції та ін.⁶⁸

Незважаючи на загальну високу оцінку праці Ю. Умінського⁶⁹, окремі її твердження викликали у середовищі польських і українських істориків скептичне ставлення. Уже 1923 р. Кароль Малечинський досить гостро розкритикував спробу ідентифікувати “руського архієпископа” Петра із Кирилом, Йосафом чи Симеоном, висунувши іншу версію, згідно з якою під іменем Петра слід розуміти неznаного рязанського єпископа⁷⁰. Рецензент не погодився також із запропонованою хронологією посольств Романовичів до Авіньйону⁷¹. Наслідком рецензійної статті К. Малечинського стала жвава дискусія двох істориків на сторінках “Квартальника історичного”, яка тривала впродовж 1923–1924 рр. Але, незважаючи на активний обмін поважними аргументами, жодному з авторів так і не вдалось остаточно з’ясувати проблем, довкола яких тривала полеміка⁷². Згодом К. Малечинський ще раз звернувся до проблематики у зв’язку із виходом у світ праці Степана Томашівського “Руський епізод Ліонського собору 1245 р.”⁷³). Однак спростувати тезу С. Тома-

⁶⁷ Umiński J. *Niebezpieczeństwo tatarskie...*, s. 91.

⁶⁸ *Ibid.*, s. 92, 94 i nn.

⁶⁹ Maleczyński K. Ks. Dr. Józef Umiński: Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XIII wieku i papież Innocenty IV. *Kwartalnik Historyczny*. 1923, r. 37, z. 4, s. 408–411; Kotwicz W. Ks. Dr. Józef Umiński: Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XIII wieku i papież Innocenty IV. *Rocznik Orientalny*. 1923, r. 2, s. 269–273; Томашівський С., Рец.: Умінський J., Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XIII wieku a papież Innocenty IV. Lwów 1922. 153 s. *Записки Чину Святого Василя Великого*. 1926, т. 2, с. 453–454.

⁷⁰ Maleczyński K. Ks. Dr. Józef Umiński..., s. 412–413.

⁷¹ *Ibid.*, s. 413–414.

⁷² Див.: Umiński J. Uwagi nad recenzją krytyczną książki mojej pt. “Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XIII wieku a papież Innocenty IV”, napisaną przez p. Karola Maleczyńskiego w Roczniku XXXVII Kwartalnika Historycznego, s. 408–416. *Kwartalnik Historyczny*, 1924, r. 38, z. 1–2, s. 187–191. Див. теж відповідь К. Малечинського: Maleczyński K. Odpowiedz recenzenta. *Kwartalnik Historyczny*. 1924, r. 38, z. 1–2, s. 191–195.

⁷³ Tomaszewski S. *Ruski epizod soboru Lugduńskiego 1245 r. Szkis historyczny*. Lwów 1927, s. 32 i nn. В наступному році дана праця з’явилась й українською мовою, див.: Томашівський С. *Петро – перший уніатський митрополит України*

шівського, який вважав, що під “руським архієпископом” криється Петро Акеревич, ігумен монастиря Спаса на Берестові у Києві, К. Малечинському так і не вдалося⁷⁴

Істотний внесок у вивчення русько-польських відносин XIII ст. зробив львівський історик Броніслав Влодарський. 1926 р. з’явилася його перша праця на дану тематику – “Руська політика Лешка Білого”⁷⁵, в якій охарактеризовано політику краківського володаря щодо руських сусідів. Її розгляд він розпочав із подій 1188–1190 рр. На думку Б. Влодарського, підтримка Володимира Ярославича 1190 р. була викликана бажанням польського правителя зміцнити свої позиції у Галичі та нейтралізувати вплив угрів⁷⁶. Далі автор перейшов до аналізу русько-польських відносин за правління в Галичі Романа Мстиславича. Насамперед він зазначив, що доцільно прийняти за вірогідну інформацію Вінцентія Кадлубка про визнання Романом залежності від краківського князя взамін за його допомогу при опануванні Галицького князівства 1199 р. Залежність ця, на думку історика, була тільки формальною⁷⁷. Основну ж увагу привернув конфлікт Романа з Лешком та його братом Конрадом 1205 р. Б. Влодарський аргументовано довів, що похід галицько-волинського князя до Польщі був наслідком русько-польських протиріч і не-

Руси. Історичний нарис. Львів 1928. Див. теж інші відповідні публікації цього автора: Його ж. Предтеча Ісидора. Петро Акеревич, незнаний митрополит руський (1241–1245). *Analecta Ordinis s. Basilii Magni. Записки чина св. Василя Великого.* 1927, т. 2, вип. 3–4, с. 221–313; Його ж. Боярин чи ігумен?: причинок до питання про особу митрополита Петра Акеревича. *Analecta ordinis s. Basilii Magni. Записки чину св. Василя Великого.* 1928, т. 3, вип. 1–2, с. 171.

⁷⁴ Maleczyński K. Rec.: Tomaszewski Stefan: Ruski epizod soboru Lugduńskiego 1245. Szkic historyczny. Lwów, nakładem autora 1927, str. 32. *Kwartalnik Historyczny*, 1927, t. 41, z. 4, s. 616–618. Хотів би зазначити, що дискусія Ю. Умінського та К. Малечинського була тільки частиною великої полеміки щодо ідентифікації особи “руського архієпископа” Петра, яка бере свій початок ще з кінця XVIII ст. і триває досі. Докладніше про це див.: Nagirnyy V. “Cupientes tuis votis annuere”: kto był inicjatorem rokowań między książętami halicko-wołyńskimi a Stolicą Apostolską w połowie lat 40-ych XIII wieku? *Дрогоичинь 1253. Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича.* Івано-Франківськ 2008, с. 134–136. Там також старіша і нова література.

⁷⁵ Włodarski B. *Polityka ruska Leszka Białego.* Lwów 1925, 84 s.

⁷⁶ *Ibid.*, s. 8–17.

⁷⁷ *Ibid.*, s. 18.

має жодних підстав пов'язувати його з міжусобицями Штауфенів та Вельфів у Священній Римській імперії⁷⁸. Наступна частина праці присвячувалася характеристиці відносин Лешка Білого з волинськими князями та Угорським королівством упродовж 1206–1214 рр.⁷⁹ Серед цікавих думок слід відзначити дві тези: а) облогу Коломана у Галичі могли ініціювати галицькі бояри; б) за змінною політикою Лешка стосовно руських князівств і Угорського королівства стояла боротьба угруповань краківських і сандомирських феодалів⁸⁰. В останній частині дослідження переломним моментом взаємин Лешка з Романовичами визнано 1221 р. після чого їх відносини змінилися на партнерські⁸¹. Підсумовуючи аналіз східної політики Лешка Білого, львівський історик зазначав, що хоча на початковому етапі краківський правитель добився помітних успіхів, однак, у кінцевому підсумку, його східна політика призвела до повної втрати польського впливу на Русі. Більше того, її наслідком стало втручання Романовичів у польські справи по смерті Лешка⁸².

До русько-польських відносин XIII ст. Б. Влодарський звертався і в інших роботах. Співпраці Романовичів із польськими князями під час боротьби за “спадщину Бабенбергів” він присвятив увагу в монографії “Польща і Чехія у другій половині XIII і на початку XIV ст. (1250–1306)”⁸³. У ній докладно відтворено приготування та перебіг русько-польського походу 1253 р. до Моравії, встановлено дату бою під Оломоуцем (25 VI 1253), охарактеризовано відносини Романа Даниловича з Белою IV, висвітлено участь руських військ у битві під Кресненнбруном 1260 р.⁸⁴

⁷⁸ Włodarski B. *Polityka ruska...*, s. 19–29.

⁷⁹ *Ibid.*, s. 31–59.

⁸⁰ *Ibid.*, s. 51–59.

⁸¹ *Ibid.*, s. 73–75.

⁸² *Ibid.*, s. 79–80.

⁸³ Ejsud. *Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250–1306)*. *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie*. Ejsud: *Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250–1306)*. Lwów 1931. Lwów 1929, t. 9, s. 220–225.

⁸⁴ Ejsud. *Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250–1306)*. Lwów 1931, s. 13–18, 33–36.

Набагато ширший хронологічний період охопила робота “Волинь під владою Рюриковичів та Болеслава-Юрія Тройденовича”⁸⁵. У ній автор поставив за мету подати загальний огляд історії Волинської землі від X до середини XIV ст. Текст складається з вступу та восьми підрозділів. У вступі подано короткий характеристику Іпатіївського літописного зводу⁸⁶. У першому підрозділі наведено невеликий нарис історії Волинської землі до її переходу під владу династії Рюриковичів⁸⁷. У наступній частині статті показано підпорядкування волинських земель Києву за часів Володимира Святославича та охарактеризовано початковий етап правління Рюриковичів (до поч. XII ст.)⁸⁸. Третій підрозділ охоплює епоху Мономаховичів⁸⁹, а четвертий – часи володарювання Романа Мстиславича⁹⁰. У подальших частинах висвітлено боротьбу руських, польських та угорських правителів за волинські землі⁹¹, напад монголів, остаточне опанування Галича Романовичами⁹² і правління наступників Данила на Волині у другій половині XIII – першій чверті XIV ст.⁹³ Останній підрозділ присвячено часам Болеслава-Юрія II⁹⁴.

У праці “Роль Конрада Мазовецького у польсько-руських відносинах”⁹⁵ Б. Влодарський охарактеризував волинсько-мазовецькі взаємини від кінця другого десятиліття XIII ст. до 1247 р. Історик описав зародження союзу між Романовичами та Конрадом⁹⁶, їх співпрацю під час польських усьобиць наприкінці

⁸⁵ Włodarski B. Wołyń pod rządami Riurykowiczów i Bolesława Jerzego Trojdenowicza. *Rocznik Wołyński*. 1934, t. 3, s. 105–148 (i окрема відбитка: Równe 1933)

⁸⁶ *Ibid.*, s. 105–106.

⁸⁷ *Ibid.*, s. 107–109.

⁸⁸ *Ibid.*, s. 109–123.

⁸⁹ *Ibid.*, s. 123–126.

⁹⁰ *Ibid.*, s. 127–131.

⁹¹ *Ibid.*, s. 131–134.

⁹² *Ibid.*, s. 135–136.

⁹³ *Ibid.*, s. 139–140.

⁹⁴ *Ibid.*, s. 144–146.

⁹⁵ *Ejusd. Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich*. Lwów 1936, 53 s. [Серія: *Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie*. 1936, dział 2, t. 19, z. 2].

⁹⁶ *Ibid.*, s. 3–5.

1220-х рр.⁹⁷ і боротьби за Галич у першій половині 1230-х рр.⁹⁸, проаналізував обставини та перебіг конфлікту між волинськими та мазовецьким правителями у 1236–1238 рр.⁹⁹ У завершальній частині дослідження охарактеризовано волинсько-мазовецький союз у першій половині 1240-х рр.¹⁰⁰

Органічним продовженням даної роботи стала стаття Б. Влодарського “Русько-мазовецький альянс другої половини XIII ст.”¹⁰¹. У вступній частині праці автор описав русько-мазовецьку співпрацю під час спільних походів проти ятвягів у другій половині 40–50-х рр. XIII ст., зазначивши, що взамін мазовецької допомоги Романовичі підтримували Земовита проти його старшого брата Казимира¹⁰². Основну частину праці присвячено періоду правління у Мазовецькому князівстві сина Земовита Конрада II. Історик слушно відзначив, що смерть Земовита 1262 р., Данила 1264 р. та Василька 1269 р. не змінила русько-мазовецьких відносин¹⁰³. Конрад II продовжив політику батька й тісно співпрацював з руськими князями, орієнтуючись головню на союз із волинськими князями Володимиром Васильковичем і Мстиславом Даниловичем. Цей союз, за невеликими винятками, зберіг силу до смерті Конрада 1294 р.¹⁰⁴

Відмінний від Б. Влодарського погляд щодо характеру русько-польських відносин на початку XIII ст. висловила А. Вількевич-Вавжиньчикова. Дослідниця не погодилася з думкою про визнання Романом Мстиславичем будь-якої, хоча б формальної, залежності від Лешка Білого у 1198–1199 рр.¹⁰⁵ По-іншому вона пояснювала й причини конфлікту між Романом і Лешком 1205 р.: головним

⁹⁷ Włodarski B. *Rola Konrada Mazowieckiego...*, s. 5–18.

⁹⁸ *Ibid.*, s. 19–22, 47–53.

⁹⁹ *Ibid.*, s. 22–27.

¹⁰⁰ *Ibid.*, s. 27–47.

¹⁰¹ *EjUSD. Alians rusko-mazowiecki z drugiej połowy XIII wieku. Kartka z dziejów Konrada II Mazowieckiego. Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*. Kraków 1938, t. 2, s. 611–629.

¹⁰² *Ibid.*, s. 611–615.

¹⁰³ *Ibid.*, s. 616.

¹⁰⁴ *Ibid.*, s. 617–629.

¹⁰⁵ Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. *Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII i XIII wieku...*, s. 20.

приводом походу галицько-володимирського князя до Польщі стало прагнення заволодіти Любліном¹⁰⁶. В останній частині дослідження А. Вількевич-Вавжиньчикова полемізувала з Людвіком Дробою з приводу осадження Романовичів у Володимирі та з С. Зайончковським на тему політичної належності Дорогичина у першій половині XIII ст. На відміну від Л. Дроби, дослідниця не вважала, що 1214 р. Лешко допустився “найбільшої помилки у своїй східній політиці”¹⁰⁷, а стверджувала, що дії краківського князя були виправданими у політичній ситуації, що склалася на середину 1210-х рр.¹⁰⁸ У дискусії зі С. Зайончковським дослідниця заперечувала твердження львівського історика про перехід Дорогичина під польський контроль 1193 р.¹⁰⁹ і відстоювала думку, що Лешко Білий захопив місто 1208–1210 рр. або 1213 р. чи в 1214 р. Далі вона припускала дві можливості: місто, після смерті Лешка 1227 р. залишилося під польською владою і перейшло до Конрада або ж Дорогичин разом з Берестям повернувся під владу Романовичів ще наприкінці другого десятиліття XIII ст., і тільки близько 1236 р. мазовецький князь захопив його на короткий час¹¹⁰.

Відносини галицько-волинських Романовичів із литовськими князями першої чверті XIII ст. знайшли відображення у розвідці варшавського історика Генрика Пашкевича “Литва перед Міндовгом”¹¹¹. Він подав нарис політичної ситуації галицько-волинських земель у 1205–1219 рр. і дійшов висновку, що до 1219 р. становище Романовичів не дозволяло їм організувати будь-яку експансивну акцію проти Литви, тому немає підстав твердити, про загрозу волинських князів литовським

¹⁰⁶ Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Ze studiów nad polityką..., s. 20.

¹⁰⁷ Droba L. *Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami*. Kraków 1881, s. 42–43. [Та ж праця в: *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności*. Kraków 1881, t. 13. s. 361–429].

¹⁰⁸ Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII i XIII wieku..., s. 23–25.

¹⁰⁹ Zajączkowski S. Najdawniejsze osadnictwo polskie na Podlasiu..., s. 37–38, 40–41.

¹¹⁰ Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII i XIII wieku..., s. 30–35.

¹¹¹ Paszkiewicz H. Litwa przed Mendogiem. *Pamiętnik V powszechnego zjazdu historyków polskich w Warszawie. 28 listopada do 4 grudnia 1930 r.* Lwów 1930, t. 1: *Referaty*, s. 246–258.

правителям у перших двох десятиліттях XIII ст.¹¹² У праці відгукнулася також дискусія Броніслава Влодарського¹¹³ з Єжи Латковським¹¹⁴ щодо причин, які змусили Литву укласти договір з Романовичами 1219 р. Г. Пашкевич спростував твердження Є. Латковського, що вирішальним фактором, який змусив литовців укласти мир із волинськими князями, була загроза Німецького ордену в Пруссії. Безпідставним він вважав і припущення Б. Влодарського, що до цього литовців міг змусити похід данського короля Вальдемара II в Естонію. На думку варшавського дослідника, до укладення договору з Данилом і Васильком литовських князів підштовхнуло бажання використати складне становище волинських князів задля власних цілей¹¹⁵. Згідно з Г. Пашкевичем, внаслідок договору 1219 р. Данило і Василько виявилися втягненими у сферу впливів північних сусідів. Оцінюючи завдання Романовичів, дослідник висловив твердження, що вони розцінювали договір з Литвою як антипольський союз. Це й стало одним із головних факторів невдач східної політики Лешка Білого на межі другого і третього десятиліть XIII ст.¹¹⁶

Свої погляди на характер русько-литовських відносин у XIII ст. Г. Пашкевич розвинув у розвідці “До проблеми устрою дохристиянської Литви. Кинігаси і проблема литовської експансії на Русь у XIII ст.”¹¹⁷. Висновки автора надзвичайно цікаві й відчутно відрізняються від поглядів його попередників. У “русській політиці” великих литовських князів варшавський історик виділив два основні етапи. Він вважав, що під час першого з них (до Міндовга) правителі Литви намагалися безпосередньо підпоряд-

¹¹² Paszkiewicz H. Litwa..., s. 248–250.

¹¹³ Włodarski B. Polityka ruska..., s. 63.

¹¹⁴ Latkowski J. Mendog. *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności*. Kraków 1892, ser. 2, t. 3 (28), s. 316–317.

¹¹⁵ Paszkiewicz H. Litwa..., s. 250.

¹¹⁶ Там само, s. 250–251. Тези Г. Пашкевича викликали жваву дискусію в середовищі польських істориків. Докладніше про це див.: *Pamiętnik V powszechnego zjazdu historyków polskich w Warszawie. 28 listopada do 4 grudnia 1930 r.* Lwów 1931. II: *Protokoły*, s. 76–80.

¹¹⁷ Paszkiewicz H. Z zagadnień ustrojowych Litwy przedchrześcijańskiej. Künigasi a problem ekspansji litewskiej na Rusi w w. XIII. *Kwartalnik Historyczny*. 1930, r. 44, z. 3, s. 301–312.

кувати собі сусідні руські землі, зміцнивши в такий спосіб свої позиції у боротьбі з внутрішньою опозицією. Однак, під час другого етапу (часи Міндовга та його наступників), литовські володарі переслідували вже дещо інші цілі. Як і раніше, вони прагнули використати руські сили для боротьби з внутрішніми ворогами. Але вже не домагалися безпосереднього входження нових руських земель до Литовського князівства, а задовільнялися встановленням контролю над ними шляхом посадження у політичних центрах Русі своїх ставлеників з числа дрібних литовських князів або членів своїх родин. З допомогою такого кроку правителі Литви старалися позбавитись численних претендентів на литовський трон і домоглися консолідації власної держави¹¹⁸.

Тези Г. Пашкевича щодо русько-литовських відносин до середини 1240-х рр. підтримав Генрик Ловмянський у фундаментальній праці “Студії над початками литовського суспільства і держави”¹¹⁹. Значну увагу історик присвятив також відносинам Данила Романовича з Міндовгом у середині XIII ст. Серед його найцікавіших висновків необхідно відзначити наступні: Данило, хоча і був ініціатором великої військової акції проти Міндовга 1248 р., але не переслідував мету повністю ослабити Литовське князівство, а тільки шукав зміцнення свого впливу у Литві; впродовж усього періоду найбільшого піднесення Галицько-Волинського князівства (середина XIII ст.) старший Романович так і не вдався до “масштабної політики щодо Литви”, що пояснюється його активними дипломатичними і військовими акціями на інших напрямках, зокрема на західному¹²⁰.

1935 р. з’явилася ще одна праця Г. Пашкевича – “З політичного життя Мазовії у XIII столітті”¹²¹, у якій автор торкався

¹¹⁸ Paszkiewicz H. Z zagadnień ustrojowych., s. 308–311. Для порівняння див.: Zajączkowski S. Stan badań nad dziejami Litwy przed 1386 r. *Pamiętnik IV. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*. Lwów 1925, t. 1: *Referaty*, sekcja II, s. 6.

¹¹⁹ Łowmiański H. *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*. Warszawa 1932, s. 188, 275–281.

¹²⁰ *Ibid.*, s. 277–279

¹²¹ Paszkiewicz H. Z życia politycznego Mazowsza w XIII wieku (Rządy Ziemowita Konradowicza). *Księga ku czci Oskara Haleckiego wydana w XXV-lecie jego pracy naukowej*. Warszawa 1935, s. 203–228.

взаємовідносин мазовецького князя Земовита Конрадовича з Романовичами у 1248–1262 рр. Дослідник на загальному тлі політики Земовита коротко охарактеризував співпрацю з галицько-волинськими правителями при вирішенні “ятвязької проблеми”¹²² та показав роль Романовичів у протистоянні Земовита зі старшим братом Казимиром¹²³.

Велику увагу польських істориків міжвоєнного періоду привертала проблема історії Галицько-Волинської Русі XIV ст. Серед них чільне місце займали відносини Владислава Локетка і Казимира III з останнім галицько-волинським князем Болеславом-Юрієм II, проблема втрати руськими правителями Підляшшя, справа опанування Галичини і частини Волині Казимиром і польсько-угорсько-литовське протистояння навколо цих земель до кінця XIV ст. Даним питанням присвячувались як вузькоспеціалізовані дослідження, так і праці узагальнюючого характеру. Серед останніх необхідно відзначити реферат Станіслава Закшевського “Вплив руської справи на польську державу у XIV ст.”¹²⁴, виголошений на публічному засіданні Польського Наукового товариства у Львові 1921 р.

У даному рефераті автор не ставив собі за мету показати докладний перебіг зайняття Червоної Русі чи його наслідки для історії руських земель. Він зосередився винятково на впливі “руської справи” на процес розбудови Польського королівства у часи Владислава Локетка, Казимира III та королеви Ядвіги. Дослідник виділив основні етапи процесу. Перший із них він датував кінцем XIII ст. – 1325 р. Його характерною рисою був стабільний союз Владислава Локетка та останніх Романовичів, тісно споріднених родинними зв’язками. Саме в цей час, на думку С. Закшевського, розпочався процес приєднання Червоної Русі до Польського королівства¹²⁵. Другий період історик обмежив часом правління Болеслава-Юрія II. Він відрізнявся від

¹²² Paszkiewicz H. *Z zycia politycznego...*, s. 209–217.

¹²³ *Ibid.*, s. 219–220.

¹²⁴ Zakrzewski S. Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w. Odczyt wygłoszony na pierwszym publicznym posiedzeniu Towarzystwa Naukowego we Lwowie 21 maja 1921 r. *Przegląd Historyczny*. 1921 [друк: 1922], t. 23, s. 86–121.

¹²⁵ *Ibid.*, s. 89–92.

першого тільки тим, що галицько-волинським правителем став князь з роду П'ястів, сильніше ніж його попередники зв'язаний з Польщею¹²⁶. Смерть Юрія II започаткувала наступний етап, під час якого *de jure* право зверхності над Галицькою землею мало Угорське королівство, але *de facto* безпосереднє управління у ній здійснювала польська адміністрація. Аналогічна ситуація в окремих проміжках часу спостерігалася також і в Східній Волині у відносинах Казимира та Любарта¹²⁷. Четвертий етап розпочався зі смертю Казимира. У цей час угорці спробували поставити руські землі під свій прямий контроль. Це зумовило появу спеціального плану краківського двору, який передбачав безпосереднє входження Галичини до Польського королівства. Його реалізовано 1387 р., після чого Галицька земля стала органічною частиною Польського королівства¹²⁸.

В іншій праці – “Поляки і русини у Червенській землі в минулому” – С. Закшевський звернувся безпосередньо до стосунків Владислава Локетка та Казимира III із Болеславом Юрієм II. Політика галицько-волинського князя отримала у нього досить високу оцінку через його прихильне ставлення до католиків¹²⁹. Казимира польський автор вважав легітимним володарем руських земель з огляду на його спорідненість з останнім галицько-волинським князем. Активне втручання польського короля у боротьбу за руські землі С. Закшевський пояснював бажанням Казимира зміцнити могутність своєї держави, що дало б йому можливість розпочати боротьбу за Сілезію і Помор'я¹³⁰.

Найповніше зовнішню політику Болеслава Юрія II подано у праці І Пашкевича “Зі студій над польською, литовською і тевтонською політикою Болеслава-Юрія, останнього князя Галицько-Володимирської Русі”, 1924)¹³¹ Структурно вона по-

¹²⁶ Zakrzewski S. Wpływ sprawy ruskiej..., s. 92–100.

¹²⁷ *Ibid.*, s. 100–117.

¹²⁸ *Ibid.*, s. 117–120.

¹²⁹ Zakrzewski S. Polacy i Rusini na ziemi Czerwieńskiej w przeszłości..., s. 257–258.

¹³⁰ *Ibid.*, s. 260.

¹³¹ Paszkiewicz H. Ze studjów nad polityką polską, litewską i krzyżacką Bolesława-Jerzego ostatniego księcia Rusi halicko-włodzimierskiej. *Ateneum Wileńskie*. 1924, t. 2, s. 31–67. Стаття фактично без змін включена до монографії: Paszkiewicz H. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. Warszawa 1925, s. 7–45.

діляється на три основні частини. У першій проаналізовано відносини останніх Романовичів – Андрія та Лева II – зі своїми західними та північними сусідами. Автор справедливо зазначив, що галицько-волинські князі у другому і на початку третього десятиліття XIV ст. намагалися підтримувати мирні відносини з польським і угорським правителями, Мазовецьким та Литовським князівствами і Німецьким орденом у Пруссії, а також мали не знані нам ближче контакти з папством. Така політична лінія Андрія і Лева II, на думку дослідника, була зумовлена прагненням отримати допомогу в боротьбі з татарами від західних сусідів. Автор аргументовано спростував поширене в історичній науці XIX ст. твердження про васальну залежність останніх Романовичів від монголів і датував їх загибель початком травня 1323 р.¹³²

У другій частині роботи подано аналіз обставин утвердження Болеслава-Юрія II на галицько-волинському троні. Окрему увагу Г. Пашкевич відвів ролі Владислава Локетка та Карла Роберта при визначенні спадкоємця останніх Романовичів. Автор вважав, що після смерті Юрієвичів Локеток та угри опинилися перед загрозою переходу Русі під контроль монголів. Це зумовило спільний похід Владислава та Карла на Русь, під час якого на галицько-волинському троні було осаджено мазовецького князя Болеслава Тройденевича¹³³. Вслід за А. Прохаскою¹³⁴, Г. Пашкевич вважав, що інтронізація Болеслава відбулася за ініціативи й активної підтримки Владислава Локетка¹³⁵. Полемізуючи із Домбровським, який датував її між липнем 1324 р. і вереснем 1325 р.¹³⁶, автор доводив, що найімовірнішим часом

¹³² Paszkiewicz H. *Ze studjów nad polityką...*, s. 32–36, 38.

¹³³ *Ibid.*, s. 36–43, 45–46.

¹³⁴ Prochaska A. W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego. *Kwartalnik Historyczny*. 1892, r. 6, z. 1, s. 6.

¹³⁵ Paszkiewicz H. *Ze studjów nad polityką polską, litewską i krzyżacką Bolesława Jerzego...*, s. 45–47.

¹³⁶ Dąbrowski J. Z czasów Łokietka. *Studia nad stosunkami polsko-węgierskimi w XIV w. Cz. 1. Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności*. Kraków 1916, t. 59, s. 318–321.

польсько-угорського походу і посадження Болеслава на руському троні був період між липнем 1323 р. і червнем 1324 р.¹³⁷

У третій частині праці охарактеризовано стосунки Болеслава Юрія II з польськими королями Владиславом Локетком і Казимиром III. На його думку, найбільше це проявилось у відносинах з Німецьким орденом, де Болеслав виразно продовжував політику останніх Романовичів¹³⁸. У стосунках з Литвою головною метою Болеслава-Юрія II була нейтралізація претензії Любарта на руські землі. Досягнути цього завдання князь намагався за допомогою шлюбу з донькою Гедиміна, укладеного 1331 р. З іншого боку, шлюб із Гедимінівною і орієнтація на союз з Литвою повинні були допомогти Болеславові незалежитись від польського короля¹³⁹. Наслідком цього стало охолодження русько-польських відносин на початку 1330-х рр.

Окрему увагу автор приділив датуванню спільного походу монгольських і руських військ на Люблін, про який Свентокришський рочник повідомляє під 1337 р. Вслід за А. Чучинським¹⁴⁰, дослідник вважав, що цей факт не можна трактувати як ознаку ворожих стосунків Юрія II і Казимира III, оскільки дану виправу необхідно датувати 1341 р. Відповідно, немає підстав вважати, що 1337 р. дійшло до якогось конфлікту між руським та польським володарями¹⁴¹. Автор вважав, що приязні стосунки з Польським королівством відновлено з ініціативи Юрія II ще в 1334 р.¹⁴² У свою чергу, це відчутно вплинуло на “тевтонську” політику галицько-волинського князя. З цього часу Юрій II уникав конкретних обіцянок рицарям, але старався зберегти з ними добрі відносини. Така політика руського князя щодо тевтонців підштовхнула Казимира до налагодження співпраці з уграми

¹³⁷ Paszkiewicz H. Ze studjów nad polityką polską, litewską i krzyżacką Bolesława Jerzego..., s. 38–39, 50–51.

¹³⁸ *Ibid.*, s. 51–56.

¹³⁹ *Ibid.*, s. 57–58.

¹⁴⁰ Czuczynski A. Rec.: Борьба Польши и Литвы-Руси за Галицко-Владимірское наследие. Исторические очерки И. П. Филевича. Петербург 1890. 233 с. *Kwartalnik Historyczny*. 1891, т. 5, з. 1, с. 174–175, przyp. 2.

¹⁴¹ Paszkiewicz H. Ze studjów nad polityką polską, litewską i krzyżacką Bolesława Jerzego..., s. 58–60.

¹⁴² *Ibid.*, s. 60.

у вирішенні “руських справ”. Її початок Г. Пашкевич відніс до 1338 р., тобто до часу з’їзду монархів у Вишеград¹⁴³.

У другій половині 1920 – першій половині 1930-х рр. серед польських істориків виникла жвава дискусія з приводу часу втрати Галицько-Волинським князівством Підляшшя на користь Гедиміна. 1925 р. С. Зайончковський у рецензійній статті на працю Г. Пашкевича висловив думку, що Гедимін опанував Підляшшя у 1323–1324 рр.¹⁴⁴ Свою тезу львівський історик поглибив у статті “Польсько-литовське перемир’я 1325 р.”¹⁴⁵, яку опублікував наступного року. З таким висновком категорично не погодився Г. Пашкевич. У розвідці “З історії Підляшшя у XIV ст.”¹⁴⁶ він розкритикував концепцію С. Зайончковського і висловив контраргументи, побудовані на документі Земовита Тройденевича 1342 р., який 1928 р. віднайшов і опублікував А. Вольфф¹⁴⁷. На підставі цього джерела варшавський дослідник стверджував, що втрата Підляшшя сталася між 1336 і 1340 рр.¹⁴⁸ Однак вже того ж року вийшла чергова праця С. Зайончковського, у якій він намагався розкритикувати тезу Г. Пашкевича і довести, що дану подію необхідно датувати все ж таки 1323–1324 рр.¹⁴⁹ У свою чергу, Г. Пашкевич у книзі “Ягеллони і Москва”¹⁵⁰ подав нові аргументи на користь свого датування. На підставі листа митрополита Теогноста, написаного бл. 1330–1331 рр., дослідник довів, що Підляшшя не могло потрапити під владу Гедиміна

¹⁴³ Paszkiewicz H. Ze studjów nad polityką..., s. 61–64.

¹⁴⁴ Zajączkowski S. Dr. Henryk Paszkiewicz: Ze studiów nad polityką polską, litewską i krzyżacką Bolesława-Jerzego ostatniego księcia Rusi halicko-włodzimierskiej. Ateneum Wileńskie. Rok II, Zesz. 5–6, Wilno 1924, s. 31–67. *Kwartalnik Historyczny* 1925, r. 39, z. 1, s. 111–113.

¹⁴⁵ Zajączkowski S. Przymierze polsko-litewskie 1325 r. *Kwartalnik Historyczny* 1926, r. 40, z. 4, s. 606.

¹⁴⁶ Paszkiewicz H. Z dziejów Podlasia w XIV w. *Kwartalnik Historyczny*. 1928, r. 42, z. 2, s. 29–245.

¹⁴⁷ Wolff A. Nieznany dokument Ziemowita Trojdenowicza dla klasztoru w Czerwieńsku z 31. I. 1342. *Kwartalnik Historyczny*. 1928, r. 42, z. 1, s. 67–69.

¹⁴⁸ Paszkiewicz H. Z dziejów Podlasia w XIV w., s. 239.

¹⁴⁹ Zajączkowski S. W sprawie zajęcia Podlasia przez Gedymina (Z powodu pracy d-ra Paszkiewicza Henryka: Z dziejów Podlasia w XIV w. *Kwartalnik Historyczny*. Rocznik XLII. Lwów 1928, s. 229–245). *Ateneum Wileńskie*. 1930, t. 6, s. 1–7.

¹⁵⁰ Paszkiewicz H. *Jagiellonowie a Moskwa*. Warszawa, 1933, t. 1, 454 s.

раніше початку 1330-х рр¹⁵¹. Аргументи Г. Пашкевича виявилися переконливими, що визнав і С. Зайончковський у рецензійній статті на книгу варшавського історика¹⁵².

У згаданій книзі “Ягеллони і Москва” Г. Пашкевич, поряд із проблемою Підляшшя, заторкнув також інші важливі питання з історії Галичини та Волині. Він ще раз проаналізував русько-литовський договір 1219 р.¹⁵³, подав нарис русько-литовських стосунків за часів Міндовга¹⁵⁴, торкнувся періоду правління Шварна Даниловича у Литовському князівстві¹⁵⁵. Однак найбільшу увагу присвячено боротьбі Любарта, при підтримці Гедиміна, з митрополитом Теогностом за збереження окремої галицької митрополії. Історик першим звернув увагу на лист Теогноста (бл. 1330–1331 рр.), у якому згадується, що князь Дмитро зайняв володіння якогось померлого митрополита. На думку Г. Пашкевича, йшлося про Дмитра-Любарта, котрий захопив частину спадщини попередника Теогноста і передав її галицькій митрополії. Дослідник також співставив цей факт з одруженням Юрія II з донькою Гедиміна 1331 р. й на основі цього дійшов висновку про тісну співпрацю Любарта й галицько-волинського князя задля збереження і зміцнення Галицької митрополії. Однак активна протидія митрополита Теогноста не дозволила реалізувати даного наміру¹⁵⁶. У подальшому, аналізуючи часи правління Ольгерда і Кейстуґа, Г. Пашкевич не повертався більше до південноруської політики Литви¹⁵⁷.

¹⁵¹ *Ibid.*, s. 315–328.

¹⁵² Zajączkowski S., Rec.: Paszkiewicz Henryk, Jagiellonowie a Moskwa, tom. I. Warszawa 1933, 454. *Ateneum Wileńskie*. 1933–1934, t. 9, s. 309–311. У подальшому С. Зайончковський фактично відмовився від продовження дискусії з Г. Пашкевичем, хоча і не погодився повністю з висновками варшавського автора. Див. наприклад: Tenze: Przegląd badań nad dziejami Litwy do 1385 r. *Pamiętnik VI. Powszeźnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.* Lwów 1935, t. 1: *Referaty*, s. 9–10.

¹⁵³ Paszkiewicz H. *Jagiellonowie a Moskwa...*, s. 39–42.

¹⁵⁴ *Ibid.*, s. 62–73.

¹⁵⁵ *Ibid.*, s. 116–118.

¹⁵⁶ *Ibid.*, s. 315–328.

¹⁵⁷ *Ibid.*, s. 373–446.

Відносин литовського князя Гедиміна з галицько-волинськими правителями побіжно торкнувся також Людвік Коляновський¹⁵⁸. Однак, як справедливо зауважив Фридерик Папее у рецензії, дослідник обмежився тільки викладом основних фактів, не вдаючись до глибшого аналізу литовсько-руських відносин¹⁵⁹.

Постійну увагу польських авторів міжвоєнного періоду привертала проблеми зайняття Галицької Русі та польсько-угорсько-литовське протистояння за руські землі у другій половині XIV ст. Уже наприкінці 1918 р. побачила світ монографія Яна Домбровського “Останні роки Людовіка Угорського. 1370–1382”¹⁶⁰ про період функціонування персональної унії Угорського і Польського королівств. Праця складалася з двох основних частин. У першій з них автор виділив в окремий розділ зовнішню політику угорського і польського королів у другій третині XIV ст., охарактеризувавши при цьому їх “руську політику”. Її висвітлення Я. Домбровський розпочав від з’їзду монархів у Вишеграді 1339 р., тісно пов’язавши його з руськими справами, зокрема, проблемою військової допомоги для Юрія II проти бунтівних галицьких і волинських феодалів¹⁶¹. Період, що розпочався з 1350 р., Я. Домбровський окреслив часом тісної польсько-угорської співпраці в “руських справах” із яскраво вираженим домінуванням угорського королівського дому. Це чітко простежується при висвітленні польсько-угорських військових компаній у Галичині в 1340 і 1351–1355 рр.¹⁶²

“Руські справи” знайшли відображення і в другій частині книги Я. Домбровського, що охоплює період правління Людовіка у Польщі (1370–1382). На думку автора, головною метою східної політики короля було ослаблення зв’язків Галицької Русі

¹⁵⁸ Kolanowski L. *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*. Warszawa 1930, t. 1, 474 s. Дана праця була мені недоступна. Подаю за: Papeé F., Rec.: Kolanowski Ludwik: *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. 1: 1377–1499, Warszawa. Kasa Mianowskiego 1930, str. IX, 474. *Kwartalnik Historyczny*. 1930, r. 44, z. 3, s. 362–373.

¹⁵⁹ Papeé F. Rec.: Kolanowski Ludwik: *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego*. s. 363.

¹⁶⁰ Dąbrowski J. *Ostatnie lata Ludwika Węgierskiego 1370–1382*. Kraków 1918, 422 s. [репринт: Kraków 2009, 359 s.]

¹⁶¹ *Ibid.*, s. 96, 103, 109–113.

¹⁶² *Ibid.*, s. 103, 127–134.

з Польським королівством і підпорядкування руських володінь безпосередньо угорській короні. Це підпорядкування проходило в два етапи: за часів правління у Галичині Владислава Опольського (1372–1378) і за безпосереднього правління угорської адміністрації (1378–1387). Автор висловив погляд, що під час першого з цих етапів Людовік ще не ставив завдання повного входження Галичини до Угорського королівства, намагаючись тільки послабити польські впливи в регіоні. Натомість впровадження системи староств після 1378 р. мало на меті включити руські землі до угорського королівського домену. Дану мету Людовіку вдалось досягнути і до 1387 р. Галичина знаходилась під безпосереднім управлінням угорців¹⁶³. Коротко про “руську політику” Казимира Великого Я. Домбровський згадав і в науково-популярній статті “Портрет Казимира Великого”¹⁶⁴.

Працю Я. Домбровського, що базувалася на великій кількості друкованих і рукописних джерел, високо оцінили сучасники¹⁶⁵. Але якщо сприйняття “руської політики” Людовіка 1370–1387 рр. зустріло тільки позитивні відгуки, то низка моментів східної політики Казимира III викликала поважні дискусії. На окремі протиріччя у роботі Домбровського вказав вже Оскар Галецький¹⁶⁶. Значно критичнішим був Г. Пашкевич. У праці “З історії польсько-угорської боротьби на території Галицько-Волинської Русі у XIV ст. (Три трактати з 1350–1352 рр.)”¹⁶⁷ він

¹⁶³ Papeć F. Rec.: Kolanowski Ludwik: Dzieje , s. 287–302.

¹⁶⁴ Dąbrowski J. Portret Kazimierza Wielkiego. *Rocznik Krakowski*. 1934, t. 25, s. 3–14.

¹⁶⁵ Halecki O. O genezie i znaczeniu rządów andegawęńskich w Polsce (Jan Dąbrowski: Ostatnie lata Ludwika Węgierskiego. – Kraków 1918. Str. VII + 422). *Kwartalnik Historyczny*. 1921, r. 35, z. 1–4, s. 31 i nn.; Włodarski B., E. Małęczczyńska, K. Lewicki, M. Tyrowicz. Przegląd literatury do dziejów politycznych Ziemi Czerwieńskiej. I.: Włodarski B. Okres średniowiecza do 1385 r. *Ziemia Czerwieńska*. 1935, t. 1, s. 109–111.

¹⁶⁶ Halecki O. O genezie i znaczeniu rządów andegawęńskich w Polsce., s. 35–43. Відповідь Я. Домбровського на критику О. Галецького див.: Dąbrowski J. Polityka andegawęńska Kazimierza Wielkiego. *Kwartalnik Historyczny*. 1922, r. 36, z. 1, s. 11–40.

¹⁶⁷ Paszkiewicz H. Z dziejów rywalizacji polsko-węgierskiej na terenie Rusi Halicko-Włodzimierskiej w XIV wieku (Trzy traktaty z lat 1350–1352). *Kwartalnik Historyczny*. 1924, r. 38, z. 3–4, s. 281–320.

заперечив тезу Я. Домбровського про домінування угорського короля в “руській політиці” і відстоював думку, що основна ініціатива виходила від Казимира III¹⁶⁸. Заслугою Г. Пашкевича було також уточнення датування певних дискусійних моментів історії польсько-угорських відносин середини XIV ст.¹⁶⁹

Набагато ширше східну політику Казимира III Г. Пашкевич охарактеризував у монографії “Руська політика Казимира Великого”¹⁷⁰, яка є одним із найповажніших і ґрунтовних досліджень польської історіографії міжвоєнного періоду. Для кращої характеристики подій середини XIV ст. автор вдався до екскурсу в “руську політику” польських королів Владислава Локетка та Казимира III до 1349 р. Цій проблемі він присвятив три розділи, в яких показав русько-польські стосунки першої половини XIV ст. на широкому тлі міжнародних відносин. Дослідник виклав тези, підтверджені та розвинуті у пізніших працях¹⁷¹ (див. вище). В інших розділах історик докладно відтворив наступні проблеми: похід Казимира у Галицьку землю 1349 р.¹⁷², польсько-угорсько-литовські договори 1350–1352 рр. та їх значення для подальшої долі Галичини¹⁷³, характер боротьби польського та угорського королів за руські землі й польсько-литовські війни 1350–1352 та 1353–1355 рр.¹⁷⁴, зміни у східній політиці Казимира після 1355 р. й участь короля у християнізації Литви в 1357–1358 рр.¹⁷⁵, “молдавський похід” Казимира 1359 р.¹⁷⁶, роль польського правителя у подіях на Русі 1359–1364 рр. і вплив краківського з’їзду на вирішення “руських справ”¹⁷⁷, виправу Казимира 1366 р. на Поділля і її наслідки¹⁷⁸, його здобутки на Волині

¹⁶⁸ Paszkiewicz H. Z dziejów rywalizacji..., s. 282–283, 287, 300, 308–309.

¹⁶⁹ *Ibid.*, s. 285, 306–307, prz. 5.

¹⁷⁰ *EjUSD. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. Warszawa 1925, 285 s. [репринт: Kraków 2002].

¹⁷¹ *Ibid.*, s. 7–45.

¹⁷² *Ibid.*, s. 46–109.

¹⁷³ *Ibid.*, s. 136–164.

¹⁷⁴ *Ibid.*, s. 111–135, 169–185.

¹⁷⁵ *Ibid.*, s. 195–202.

¹⁷⁶ *Ibid.*, s. 203–206.

¹⁷⁷ *Ibid.*, s. 210–221.

¹⁷⁸ *Ibid.*, s. 231–236.

у другій половині 1360-х рр. і взаємини з волинським князем Любартом Гедиміновичем¹⁷⁹, ставлення Казимира до феодальної еліти та міського населення Галицької землі¹⁸⁰, його внесок у колонізацію руських земель¹⁸¹, релігійну політику польського короля у Галичині та Східній Волині¹⁸², зміни в адміністративній системі новоприєднаних земель¹⁸³. Фундаментальна праця Г. Пашкевича відзначається надзвичайною докладністю, широкою історіографічною і джерельною базою та глибиною аналізу. Висновки автора об'єктивні, а значна їх частина залишається актуальною і в наш час.

Проблеми економічного розвитку Галицької і Волинської земель знайшли відображення тільки в поодиноких дослідженнях польських істориків міжвоєнного періоду. Серед них можна назвати лише праці Юзефа Скочка зі студій¹⁸⁴ та Міхала Патканьовського¹⁸⁵. Перший із авторів коротко торкнувся торгівлі Львова у XIV ст., а другий у загальних рисах охарактеризував політику Казимира щодо міст, зокрема і руських.

Певний інтерес у польській історіографії викликали проблеми середньовічної руської геральдики та сфрагістики. Однак вони так і не дочекалися ґрунтовного опрацювання на зразок праць Францішка Пекосінського¹⁸⁶ чи Адама Хмеля¹⁸⁷. Упродовж 1919–1939 рр. світ побачило тільки дві праці на дану тематику – Казимира Соханевича і Мар'яна Гайсіґа.

Праця К. Соханевича “Герб міста Львова”¹⁸⁸ включала досить багатий ілюстраційний матеріал – кілька зображень герба

¹⁷⁹ Paszkiewicz H. *Polityka ruska...*, s. 238–250.

¹⁸⁰ *Ibid.*, s. 251–252, 257–259.

¹⁸¹ *Ibid.*, s. 255–256, 259–260.

¹⁸² *Ibid.*, s. 253–254.

¹⁸³ *Ibid.*, s. 261–272.

¹⁸⁴ Skoczek J. *Ze studiów nad średniowiecznym Lwowem*. Lwów 1928, 112 s. [*Pamiętnik Historyczno-Prawny*. 1928, t. 6, z. 3].

¹⁸⁵ Patkaniowski M. *Polityka miejska Kazimierza Wielkiego. Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*. Kraków 1938, t. 43, s. 86–91.

¹⁸⁶ Piekosiński F. *Pieczczę polskie wieków średnich*. Kraków 1899, cz. 1. 290 s. + XII s.

¹⁸⁷ Chmiel A. *Pieczczę m. Krakowa*. Kraków 1909, 111 s. [*Rocznik Krakowski*, t. 9].

¹⁸⁸ Sochaniewicz K. *Herb miasta Lwowa*. Lwów 1933, 80 s. [Репринт: Sochaniewicz K. *Herb miasta Lwowa. Biblioteka Lwowska*. Warszawa 1989, t. 4, s. 1–80].

міста Львова та більше 20 варіантів львівських міських печаток за чотири століття історії міста. Однак сам спосіб подання інформації, брак пояснень та коментарів до ілюстрацій не дозволяє віднести працю до розряду таких, які б всесторонньо висвітлили проблему. Для дослідника цікавою може бути дискусія автора з Ф. Пекосіньським з приводу найдавнішої міської лавничої печатки Львова. К. Соханевич спробував заперечити думку Ф. Пекосіньського, який вважав, що перша львівська лавничка печатка датується 1359 р.¹⁸⁹ і висловився на користь її датування 1412 р.¹⁹⁰ До суперечки навколо цього долучився також М. Гайсінг. У статті “Незнана, найдавніша міська печатка м. Львова” він відстоював думку, що першою збереженою міською лавничою печаткою Львова є відтиск на документі, датованому 8 серпня 1403 р.¹⁹¹

У цей період з’явилися також нечисленні роботи з історії культури Галицької та Волинської земель. З них необхідно відзначити працю Анни Марсунної “Руські фрески у катедрі в Сандомирі”. У даній роботі краківська дослідниця проаналізувала дев’ять фресок сандомирського собору з останньої чверті XIV ст. і дійшла висновку що вони походять з одного із мистецьких осередків Південно-Західної Русі, найправдоподібніше, – галицько-волинських земель¹⁹².

Подана характеристика польської історіографії міжвоєнного періоду дозволяє зробити основні підсумки. З географічної точки зору левова частка праць “руської тематики”, вже традиційно, з’явилися в середовищі львівських істориків, сконцентрованих навколо університету ім. Яна Казимира. Поряд зі

Книга побачила світ вже після смерті автора. Появі цієї монографії передувала доповідь К. Соханевича на IV-му З’їзді Польських Істориків у 1925 р., див.: Sochaniewicz K., W sprawie heraldyki ruskiej i badań nad rozsiedleniem szlachty na ziemiach ruskich. *Pamiętnik IV. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6 do 8 grudnia 1925*. Lwów 1925, t. 1: *Referaty*, s. 1–10.

¹⁸⁹ Piekosiński F. *Pieczczę polskie wieków średnich...*, s. 246–247.

¹⁹⁰ Sochaniewicz K. *Herb miasta Lwowa...*, s. 17.

¹⁹¹ Haisig M. Nieznana, najdawniejsza pieczęć ławnicza m. Lwowa. *Miesięcznik Heraldyczny*. 1935, t. 14, s. 119–122.

¹⁹² Marsówna A. Freski ruskie w katedrze w Sandomierzu. *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*. Kraków 1931, t. 36, nr 6, s. 7–10.

Львовом, значною кількістю праць відзначилася ще одна “стара школа” краківська – з осередками в Ягелонському університеті й Академії Умеєтності. Характерною рисою даного періоду стала поява нових наукових осередків, у яких досить активно розроблялися проблеми середньовічної історії руських земель. Серед них важливими здобутками відзначилися варшавські та познанські історики. Спорадичний інтерес до історії галицько-волинських земель виникав також у люблінських та віленських дослідників, однак він не вийшов за межі окремих вузькоспеціалізованих статей.

З хронологічного огляду найбільшу увагу польських авторів привертали кінець X – перша третина XI ст., кінець XII – перша половина XIII ст. і XIV ст. Натомість, період ранньої історії галицько-волинських земель (IX–X ст.), більша частина XI і XII ст., а також друга половина XIII ст. знайшли відображення тільки в нечисленних працях або взагалі залишилися поза увагою.

Щодо досліджуваної тематики, то тут домінуючі позиції займали наступні проблеми: прикордоння і “Червенські гради”, русько-польських і русько-литовських відносин, “руська політика” Казимира III і польсько-угорсько-литовське протистояння навколо галицько-волинських земель. Значно слабше опрацьовані інші напрями політичної діяльності руських князів. Низка важливих проблем (суспільних, економічних, релігійних, культурних) знайшла тільки епізодичне відображення, або не поставала зовсім.

Vitaliy Nahirny. THE MID-WAR POLISH HISTORICAL SCHOLARSHIP (1919–1939) OF THE HISTORY OF HALYCH-VOLYNIAN LANDS, 10TH–14TH CENTURIES

The article provides an overview of the historical studies, devoted to the history Halych-Volynian lands during 10th–14th centuries, which were conducted by Polish scholars in the mid-war period (1919–1939).

Key words: Halych-Volynian lands, the Polish historiography, the Rus'-Polish borderland, the Rus' politics of Casimir the Great.

Рецензії та огляди

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА В ПУБЛІКАЦІЯХ ЗБІРНИКІВ ОСТАННІХ РОКІВ

Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі (Матеріали Міжнародної наукової конференції 29–30 листопада 2007 р. Львів). – Львів, 2008. – 467 с.

“Слово о полку Ігоревім” та його доба. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. Галич, 24 жовтня 2007 р. – Галич, 2007. – 217 с.

Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали міжнародної наукової конференції. Галич, 10–11 жовтня 2008 р. – Галич, 2008. – 214 с.

Дрогичинь 1253. Матеріали наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. – Івано-Франківськ, 2008. – 186 с.

Фортеця: збірник заповідника “Тустань” на пошану Михайла Рожка / Під ред. Ю. Лукомського. – Львів, 2009. – 720 с.

Економічні негаразди, нерегулярність виходу знаних фахових часописів і поява фахових часописів низки новостворених вузів, збірників науково-дослідних інститутів, заповідників, фондів та інших установ, де ентузіасти знаходять спонсорів, призводять до розпорошеності наукових публікацій по різноманітних виданнях, іноді хаотичних за підбором тематики та складом авторів. Тираж більшості таких видань не значний, часто їх немає в основних наукових бібліотеках (не кажучи про університетські), переважно відсутні ці видання і в Інтернеті. Все це ускладнює знайомство з ними широкого загалу науковців. Тому важливим видається повернення до давньої традиції кінця XIX – початку XX ст., коли “Записки НТШ” та інші

українські часописи подавали розгорнені анотовані бібліографії нових праць з україністики.

Упродовж 2007–2008 рр. з друку вийшов цілий ряд збірників, основною тематикою яких є дослідження з різних проблем історії Галицько-Волинської держави. Окремі з них, як за рівнем опублікованих досліджень, так за підбором авторів достатньо високого рівня. Недолік кожного – малий наклад і відсутність доступної в Інтернеті копії.

Збірник “Доба короля Данила” підготований і виданий на кошти “Мистецького фонду імені короля Данила”. Це багатолітнє видання. Його редактори Т. Откович та З. Лиль-Откович також додали хронологічну таблицю (с. 451–461), генеалогічну таблицю галицько-волинських князів (с. 462–463) та карту Галицько-Волинської держави (з “Атласу історії України Княжої доби” київського картографа Ю. Лози). Серед матеріалів збірника виділяються роботи провідних фахівців з історії Галицько-Волинської держави: М. Котляра (дослідження про двір короля Данила¹), Л. Войтовича (дискусійні проблеми біографії короля Данила та бібліографічний огляд досліджень галицько-волинської історії науковців Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України²), О. Майорова (стосунки Романа Мстиславича з Штауфенами³), Д. Домбровського (досягнення, завдання і можливості династичної генеалогії в дослідженнях Галицько-Волинської Русі⁴), О. Головка (ще один вдумливий погляд на особистість Данила Романовича⁵),

¹ Котляр М. Двір короля Данила. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*. Львів 2008, с. 13–21.

² Войтович Л. Король Данило Романович: полководець і політик. *Доба короля Данила..*, с. 22–97; Його ж. Король Данило Романович та історія Галицько-Волинської держави в дослідженнях Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Там само, с. 98–119.

³ Майоров А. Международное положение Галицко-Волинского княжества в начале XIII в. Роман Мстиславович и Штауфены. *Доба короля Данила..*, с. 128–142.

⁴ Dąbrowski D. Osiągnięcia, zadania i możliwości genealogii dynastycznej w badaniach nad dziejami Rusi halicko-wołyńskiej (ze szczególnym uwzględnieniem kwestii metodycznych). *Доба короля Данила..*, Львів 2008, с. 128–142.

⁵ Головка О. Князь та король Данило Романович: віхи політичної діяльності. *Доба короля Данила..*, с. 143–165.

І. Паславського (причини та наслідки заснування Галицької митрополії 1303 р.⁶), А. Гречила (становлення символів Руського королівства⁷), Ю. Лукомського (архітектура княжого Галича XIII ст.⁸), мистецтвознавців Ю. Ясіновського (гимнографія у пам'ятках доби короля Данила⁹), Л. Міляєвої (про ікону Холмської Богоматері¹⁰), В. Жишковича (кам'яна пластика Галицько-Волинської держави¹¹) та З. Лильо-Откович і Т. Отковича (про ікону Дорогобузької Богородиці¹²).

Дві праці відзначаються унікальністю тематики: Ю. Гудими і І. Банаха (спроба історико-медичного аналізу за літописними свідченнями здоров'я окремих галицьких князів¹³) та Н. Сиротинської (музично-поетична інтерпретація празника Успіння Пресвятої Богородиці за часів короля Данила¹⁴). З інших публікацій слід виділити оригінальні статті Я. Онищука (етнічні процеси на Волино-Подільському пограниччі¹⁵), В. Любашенко (реформи митрополита Кирила, який був близьким соратником Данила Романовича¹⁶), Л. Купчинської (портрети князя

⁶ Паславський І. Заснування Галицької митрополії 1303 року: причини та наслідки. *Доба короля Данила...*, с. 203–227.

⁷ Гречило А. Становлення символів Руського королівства (друга половина XIII – початок XIV ст.): версії, міфи й традиція. *Доба короля Данила...*, с. 260–276.

⁸ Лукомський Ю. Архітектура княжого Галича XIII ст. *Доба короля Данила...*, с. 333–339.

⁹ Ясіновський Ю. Гимнографія у пам'ятниках доби короля Данила. *Доба короля Данила...*, с. 294–307.

¹⁰ Міляєва Л. Ікона Холмської Богоматері (стан збереження, іконографія, списки). *Доба короля Данила...*, с. 410–421.

¹¹ Жишкович В. Кам'яна пластика Галицько-Волинської держави. *Доба короля Данила...*, с. 340–361.

¹² Лильо-Откович З., Откович Т. Питання дослідження, атрибуції, датування та реконструкції ікони середини XIII ст. “Богородиця-Дороговказиця” з Дорогобужа. *Доба короля Данила...*, с. 376–409.

¹³ Гудима Ю., Банах І. Здоров'я володарів галицького престолу: Володимир Володаревич, Ярослав Осмомисл, Данило Романович (Спроба історико-медичного аналізу за літописними свідченнями). *Доба короля Данила...*, с. 166–175.

¹⁴ Сиротинська Н. Музично-поетична інтерпретація празника Успенія Пресвятої Богородиці доби короля Данила. *Доба короля Данила...*, с. 308–324.

¹⁵ Онищук Я. Етнічні процеси на Волино-Подільському пограниччі напередодні утворення держави Данила Галицького. *Доба короля Данила...*, с. 176–181.

¹⁶ Любашенко В. Реформи в Київській Церкві за митрополита Кирила II. *Доба короля Данила...*, с. 182–202.

Лева Даниловича¹⁷) та Н. Федорака (типи людських ситуацій у Галицько-Волинському літописі¹⁸). Цей збірник відрізняється комплексним добором досліджень найрізноманітніших аспектів історії доби короля Данила.

Проблемам історії Галицько-Волинської держави присвячений збірник Національного заповідника “Давній Галич”, заголовком якого винесено “Слово о полку Ігоревім”. Він не відзначається однаковим рівнем поданих публікацій. З їх числа слід виділити статті О. Головка (межіріччя Дністра та Дунаю в політичному житті Галицької землі XI–XIII ст.¹⁹), Л. Войтовича (епізоди з галицької історії в системі доказів автентичності “Слова”²⁰), С. Федаки (історична основа “Слова”²¹), В. Звагельського (Пліснесько як реальний град, оспіваний в “Слові”²²), М. Волощука (проблема ставлення Андрія II до Данила Романовича у 1205–1211 рр.²³), М. Юрасова (аналіз питання, чи була угоркою дружина Володимира Володаревича²⁴), О. Іоаннисяна та Т. Рождественської (розшифрування графіті на південному фасаді церкви святого Пантелеймона²⁵).

Нові цікаві дослідження з історії Галицько-Волинських земель пропонує збірник “Галич і Галицька земля в державотворчих

¹⁷ Купчинська Л. Портрети Лева Даниловича у збірці Львівської Національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. *Доба короля Данила...*, с. 325–332.

¹⁸ Федорак Н. Літописний герой і літописний персонаж: типи людських ситуацій у Галицько-Волинському літописі. *Доба короля Данила...*, с. 277–293.

¹⁹ Головка О. Межіріччя Дністра та Дунаю в політичному житті Галицької землі (XI–XIII ст.). “Слово о полку Ігоревім”..., с. 3–16.

²⁰ Войтович Л. Знову про дискусію з приводу автентичності “Слова о полку Ігоревім”. “Слово о полку Ігоревім”..., с. 17–33.

²¹ Федака С. “Слово о полку Ігоревім” та його історична основа. “Слово о полку Ігоревім”..., с. 34–40.

²² Звагельський В. Пліснеськ у “Слові о полку Ігоревім”. “Слово о полку Ігоревім”..., с. 102–113.

²³ Волощук М. Ендре II – Данило Романович Волинський: стиль взаємовідносин (серпень 1205 – вересень 1213 рр.): джерела, історіографія, коротка постановка проблеми. “Слово о полку Ігоревім”..., с. 130–135.

²⁴ Юрасов М. Была ли жена Владимира Володаревича венгеркой? “Слово о полку Ігоревім”..., с. 136–141.

²⁵ Іоаннисян О., Рождественська Т. Багаторядне графіті на південному фасаді церкви Св. Пантелеймона в Галичі. “Слово о полку Ігоревім”..., с. 192–208.

процесах України”. Це перш за все праці В. Барана і Б. Томенчука (узагальнений підсумок археологічних досліджень Галича²⁶), О. Головка (оцінка діяльності Ярослава Осмомисла²⁷), О. Майорова (німецькі політичні контакти Романа Мстиславича²⁸), Л. Войтовича (Галицьке князівство на Нижньому Дунаї²⁹), Д. Домбровського (Галич в політичних концепціях Романа Мстиславича і його наступників³⁰), М. Волощука (русько-угорські стосунки XIV ст. у викладі угорського історика Г. Феєра³¹), М. Юрасова (неупереджений аналіз татищевських звісток по поході угорців на Русь 1151 р.³²) та В. Мудеревича (стосунки Ярослава Осмомисла з Фрідріхом I Барбаросою та хрестоносцями³³).

Цікавий і насичений “дорогичинський” збірник, присвячений коронації Данила Романовича, зібрав авторів з України, Польщі, Росії, Угорщини та Сербії. Тут вміщено дослідження М. Котляра з дипломатії Данила Романовича в контексті європейської політики середини XIII ст.³⁴, О. Головка про Холм і Дорогичин у політичній діяльності Данила Романовича³⁵, М. Волощука про можливу поїздку Данила Романовича в Орду до битви під Ярославом (джерелознавчий аналіз угорського диплому від

²⁶ Баран В., Томенчук Б. Княжий Галич в історії України. *Галич і Галицька земля..*, с. 154–167.

²⁷ Головка О. Ярослав Осмомисл в політичному житті Русі другої половини XII ст. (до питання про оцінку діяльності галицького князя). *Галич і Галицька земля..*, с. 19–25.

²⁸ Майоров О. Ерфуртський епізод зовнішньої політики Романа Мстиславича. *Галич і Галицька земля..*, с. 84–91.

²⁹ Войтович Л. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї. *Галич і Галицька земля..*, с. 3–18.

³⁰ Dąbrowski D. Halicz w koncepcjach politycznych Romana Mscislawowicz i jego następców (wybrane zagadnienia). *Галич і Галицька земля..*, с. 167–177.

³¹ Волощук М. Русько-угорські відносини XIV ст. в рецепції Георга Феєра (1766–1851 рр.). *Галич і Галицька земля..*, с. 107–111.

³² Юрасов М. В. Н. Татищев о походах венгерского войска на Русь в 1151 г. *Галич і Галицька земля..*, с. 91–96.

³³ Мудеревич В. Ярослав Осмомисл і хрестоносний рух на Близький Схід у другій половині XII ст. *Галич і Галицька земля..*, с. 68–73.

³⁴ Котляр М. Дипломатія Данила Романовича в контексті європейської політики середини XIII ст. *Дрогичинь 1253*. Івано-Франківськ 2008, с. 98–105.

³⁵ Головка О. Західнобузькі міста Холм і Дорогичин у політичній діяльності короля Данила Романовича. *Дрогичинь 1253*. Івано-Франківськ 2008, с. 50–63.

22.04.1244 р.)³⁶, О. Майорова про послів римського папи до Романа Мстиславича в Галич (з приводу аргументів О. Толочка)³⁷ та В. Любашенко про печатника короля Данила і митрополита Кирила II³⁸. Цілий цикл досліджень присвячений самій коронації, значенню і ролі пов'язаних з нею термінів і аспектів (Л. Войтович³⁹, Д. Гарді⁴⁰, Д. Домбровський⁴¹, М. Клаті⁴², В. Нагірний⁴³). Ще ряд студій торкаються різноманітних аспектів історії цього періоду (К. Петкевич⁴⁴, В. Ідзьо⁴⁵, П. Стефанович⁴⁶, М. Юрасов⁴⁷ та А. Юзефович⁴⁸).

Стараннями заповідника “Тустань” була проведена міжнародна наукова конференція в пам'ять 70-ї річниці з дня народження відомого археолога Михайла Рожка (1939–2004) і виданий збірник її матеріалів. Збірник різноплановий, більша його частина присвячена археології і збереженню пам'яток. Проблеми історії Галицько-Волинської держави висвітлюють

³⁶ Волошук М. Проблема кількості візитів Данила Романовича in Tartaria: джерелознавчий аналіз угорського диплому від 22 квітня 1244 р. *Дрогоичинь...*, с. 18–36.

³⁷ Майоров А. Чи відвідували послы римського папи Романа Мстиславича у Галич? (з приводу аргументів О. Толочка). *Дрогоичинь...*, с. 119–133.

³⁸ Любашенко В. Печатник князя Данила: митрополит Кирило II в історії київської церкви. *Дрогоичинь...*, с. 106–118.

³⁹ Войтович Л. Королівство Русі: факти і міфи. *Дрогоичинь...*, с. 4–17.

⁴⁰ Гарді Д. “Rex Ruscie” olim “Rex Galicie”. *Дрогоичинь...*, с. 37–49.

⁴¹ Домбровський Д. Коронація Данила Романовича в реляціях Яна Длугоша та його польських послідовників XVI ст. *Дрогоичинь...*, с. 64–75.

⁴² Клаті М. Історико-антропологічні роздуми щодо образу королів і влади в Галицько-Волинському літописі. *Дрогоичинь...*, с. 83–97.

⁴³ Нагірний В. “Cupientes tuis votis annuere”: хто був ініціатором переговорів між галицько-волинськими князями та апостольською столицею в другій половині 40-х років XIII ст. *Дрогоичинь...*, с. 134–141.

⁴⁴ Петкевич К. До початків Литовської державності. *Дрогоичинь...*, с. 171–183.

⁴⁵ Ідзьо В. Дипломатичні стосунки князів України-Руси з Польщею в 1245–1280-х роках. *Дрогоичинь...*, с. 76–82.

⁴⁶ Стефанович П. Петро Власович та його зв'язки з Руссю: епізод русько-польських відносин 1118–1145 рр. у висвітленні руських, польських і німецьких джерел. *Дрогоичинь...*, с. 142–152.

⁴⁷ Юрасов М. Скільки разів Володимир Володаревич рятувався втечею в 1152 р. від війська, очолюваного Гейзою II. *Дрогоичинь...*, с. 153–158.

⁴⁸ Юзефович А. Політична приналежність Дорогичина в XII – першій половині XIII ст. *Дрогоичинь...*, с. 159–170.

В. Александрович⁴⁹, Л. Войтович⁵⁰, Д. Домбровський⁵¹, Ю. Лукомський⁵², О. Майоров⁵³ та А. Петрик⁵⁴.

Усі перелічені збірники зберігаються у львівських наукових бібліотеках, але для широкого введення у науковий обіг доцільно надати їх в Інтернеті у форматі pdf.

⁴⁹ Александрович В. Літописний монумент з орлом поблизу Холма. *Фортеця...*, с. 90–102.

⁵⁰ Войтович Л. Кілька зауваг до нової дискусії навколо “Слова о полку Ігоревім”. *Фортеця...*, с. 40–56.

⁵¹ Dąbrowski D. Włodzimierz Dymitr Rurykowicz i jego stosunki z Danielem Romanowiczem. *Фортеця...*, с. 68–89.

⁵² Лукомський Ю. Архітектурно-археологічні дослідження пам’яток монументального будівництва княжого Галича XII–XIII ст. *Фортеця...*, с. 416–431.

⁵³ Майоров О. Суперечності джерел щодо причин останнього походу Романа Мстиславича. *Фортеця...*, с. 57–67.

⁵⁴ Петрик А. Політична платформа та рухи галицького боярства за правління Ростиславичів (1084–1199). *Фортеця...*, с. 124–134.

КИЇВСЬКА ТРАДИЦІЯ КНЯЖОЇ ІКОНОГРАФІЇ ХІ СТОЛІТТЯ: ПІДСУМКИ І ПРОБЛЕМИ

Козак Н. *Образ і влада. Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст.* Львів: “Ліга-прес”, 2007. 154 с., 110 іл.

Монографічні студії з історії українського мистецтва початкового, старокіївського періоду в доробку вітчизняної науки – явище, рідше, виняткове. Тому вже з цього огляду першу книжку молодого львівського історика мистецтва Назара Козака не можна не вітати заздалегідь¹. “Привітання перед досвідом” оправдує перегляд уже початкових сторінок. Невеликий скромно виданий том виявляється винятковим для відповідних українських досліджень також за методом та обраними підходами. Автор не лише ґрунтовно знає літературні напрацювання своєї теми, а й водночас володіє якнайширшим контекстом візантійської іконографії, мистецької культури загалом, що, зі свого боку, робить виклад так само не менш показовим для української науки.

Студія побудована як три окремих нариси про три пам’ятки київської княжої іконографії ХІ ст. – достатньо відомі та з чималою науковою традицією. Вони нерідко “зустрічалися” на сторінках поодиноких досліджень й мають немалу літературу, проте ніколи не були об’єктом окремого докладнішого розгляду, тому книга не позбавлена тематичної новизни. Сам матеріал вимагає пошуків аналогій та ретельного зіставлення репертуару портретної іконографії. На рівні організації роботи автор з цим (не так уже й простим) завданням дав раду цілком успішно. Наступна складність полягала

¹ Львівське наукове середовище досі нічого такого не пропонувало. Одинокий виняток – у Києві, здається, не сприйнята ідентифікація ротонди єпископа Адальберта 961–962 рр.: Діба Ю. Ротонда 961–962 років у межах найдавнішого городища на Старокіївській горі. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 1998, т. 245, с. 524–558.

в засвоєнні численних, нерідко достатньо різнорідних інтерпретацій, їх критичному зіставленні й виборі серед стількох *sententiae* справді те, що здатне пояснити виняткове для мистецької культури східнохристиянського кола явище, або ж принаймні спрямувати на властивий шлях пошуку такого пояснення. Під неунікненим “натиском” авторитетів Н. Козак вийшов на свою самостійну позицію й, реферуючи розмірковування попередників, не без майстерності вибираючи поміж ними, зумів додати власні істотні міркування та висновки. Закономірно, як і в попередників, не все з його викладу так само сприймається беззастережно. Проте за побудови дослідження на нюансах осмислення віддавна достатньо добре знаних фактів інакше уявити навряд чи й можливо. Уже сама потреба вступати у дискусію вказує на успішний результат праці, оскільки в науці (в українській це все виразніше перетворюється на загрозливу тенденцію) не рідкість видання заздалегідь позадискусійні, де наукова суперечка неможлива “за відсутністю предмета дискусії”².

Інтерпретація, як відомо, достатньо тонка й відповідальна робота. Тому в літературі про поодинокі давньокиївські княжі портрети (та пов’язані з ними пам’ятки) не бракує міркувань, від яких згодом відмовились, або ж – протилежна сторона ситуації – і надалі незаслужено тиражованих як обґрунтовані й доведені, хоча насправді вони такими не є. Н. Козак зробив свій внесок до “поступу” в таких питаннях. Однак з різних причин не все з того, що він сприйняв та виклав із попередників й додав “від себе”, може бути прийняте так і настільки, як це запропоновано на сторінках книги. Неминучу складність завдання окреслило утвердження немалого числа прийнятих без належного доведення положень. На актуальному етапі розвитку історично-мистецьких досліджень вони потребують вивірення й уточнення, іноді навіть досить радикального переосмислення. Окремі об’єкти з ширшого контексту старокиївських княжих портретів

² Ця тенденція не обходить стороною й найдавнішої мистецької спадщини. З новіших прикладів не можна не вказати об’ємисту, однак позанаукову книгу: Михайлова Р. *Художня культура Галицько-Волинської Русі*, Київ 2008.

так само вимагають перегляду в деталях, здатних підказати істотну корекцію поглядів на певні складові уявлень про ранню київську княжу іконографію. Студія Н. Козака видається теж доброю нагодою вдатися до окремих із таких питань.

Найскладнішим, але водночас і найцікавішим об'єктом дослідження, безперечно, є портрет княжої родини у Софійському соборі. Наведений на сторінках книги вперше у такому широкому доборі – видається – вичерпний ряд візантійських тематичних аналогій лише підтверджує давно засвоєну істину: фреска є винятковим прикладом на тлі візантійської й – розробленої на її основі – ширшої портретної тематики східнохристиянського культурного кола. Складність підходів до осмислення частково збереженого й зафіксованого ансамблю полягає у необхідності врахування усе ще недостатньо сприйнятого співвідношення між вихідним візантійським досвідом та інтенціями замовника, який, очевидно, не мав наміру відтворювати звичну для його часу іконографічну норму, а вкладав до запозиченої у загальних рисах формули актуальний і важливий для себе зміст.

На це виразно вказує, зокрема, першорядної ваги не зауважена й не відзначена особливість софійської фрески, яка водночас виявляється оригінальною прикметою усього відповідного відгалуження старокиївської традиції: портрет не наслідує візантійського імператорського “мундиру”. Одежа, яка була одним з невід’ємних елементів імперських регалій, як і в українській княжій іконографії загалом, не залишила в ньому жодного сліду. Це – одна з істотних особливостей традиції на тлі мистецької культури всього візантійського світу. Досить пригадати винятково багату портретну спадщину сербських королів чи приклади іконографії вірменських та грузинських царів. Звичайно, проблема не зводиться до самого одягу, а має ширше смислове значення, яке постає з принципового співвідношення Києва та Константинополя у їхніх взаємозв’язках, для докладнішого окреслення якого підійти так і не вдалося (с. 27, приміт. 107). Показово також, що тут софійська фреска започатковує окрему традицію, за відсутності власне українських зразків з-поза старокиївського

кола³, відображену, насамперед, пізнішими пам'ятками, збереженими на території Росії⁴.

Видається, цей цілковито переочений дотепер момент здатний зовсім інакше поставити знану в літературі проблему імовірної “імператорської присутності” в ансамблі софійських фресок. Якщо досі її або заперечували, або ж, як у новіших публікаціях, де помітно посилюється саме такий погляд, схильні визнавати досить вірогідною⁵, то у контексті зауваженої особливості фрески таке питання доводиться визнати просто некоректним. Зрештою, нічого несподіваного в цьому немає. Уважніший розгляд переконає, що сама ця літературна традиція заснована на цілеспрямованому “доопрацюванні” під задалегідь “потрібним” оглядом принагідних коротко викладених припущень та

³ Щойно не так давно фонд відповідних прикладів поповнив портрет святої Євфросинії Полоцької: *Полацкі Спаса-Ефрасіннеўскі манастыр*. Аўтар тэксту А. А. Ярашэвіч, Мінск 2006, с. 21. Втім, ширше значення відповідної лінії для власне української традиції здатні довести пізніші пам'ятки – вже литовської доби – коли нові литовські зверхники українських земель багато що перейняли від своїх історичних попередників. Так, за свідченням польського хроніста ХVІ ст. Мацея Стрийковського, у вітебському замку був “образ Ольгерда (великий князь литовський у 1345–1377 рр. – В. А.) та його дружини у церкві на вівтарі в довгому плащі на грецький спосіб мальований”, а за іншим джерелом в кафедральному костюлі у Вільнюсі на надгробній корогві – “образ” великого князя литовського Вітовта (1401–1430) “обичаем грецким на коню... малеваний”: Александрович В. Шляхи розвитку портрету в середньовічному українському малярстві. *Україна в минулому*, Київ; Львів 1993, вип. 4, с. 23; Його ж. Еволюція теми володаря в українському середньовічному малярстві. *Варшавські українознавчі зошити*, 1999, т. 8–9: Польсько-українські зустрічі. *Studia Ucrainica* / За редакцією С. Козака, с. 368. Очевидно, пізнім продовженням цієї традиції слід сприймати також обидва знані портрети короля Владислава II Ягайла в завершенні 1418 р. Троїцькій каплиці Люблінського замку. Найкращу репродукцію див.: Różycka Bryzek A. *Freski bizantyńsko-ruskie fundacji Jagielly w kaplicy zamku lubelskiego*, Lublin 2000, s. 135–138.

⁴ Конкретні старші приклади пропонують портрет князя Ярослава Всеволодовича (Новгород, церква Спаса на Нередиці, про нього див.: Дмитриев Ю. Н. Изображение отца Александра Невского на нередицкой фреске XIII в. *Новгородский исторический сборник*, Новгород 1938, вып. 3–4, с. 39–57) та тверського князя Михайла Ярославича на вихідному аркуші рукопису Хроніки Георгія Амартола (Москва, Державний історичний музей, репродукований, зокрема: Popova O. *Les miniatures russes du XIe au XIe siècle*, Leningrad 1975, il. 31).

⁵ Короткий огляд відповідних думок див.: Козак Н. *Образ...*, с. 28–32.

нічим не доведених гіпотез, зокрема, висловленого лише мимохідь у примітці здогаду Андре Грабара про відображення у фресці візантійської концепції “ієрархії володарів”.

Н. Козак, зі свого боку, теж спрацював на вже ніби загальноприйнятій версії, поповнивши перелік положень, що сприймалися аргументами на її користь, чотирма доказами присутності імператорської теми в ансамблі собору (с. 29–30). Однак святі Костянтин та Олена з хрестом у східнохристиянській релігійній іконографії мають свій чітко окреслений сенс, визначений прийнятим у церковній традиції визнанням їхнього особистого внеску в утвердження християнства. Тому їх іконографію ніяк не доводиться розглядати в імператорському контексті насамперед. Цього ж не випадає вбачати і в самотній постаті не ідентифікованого імператора. “Імператорські” сцени на стінах сходових кліток, як переконливо довела Надія Нікітенко в знайму автору статті, безперечно, мають насамперед київське значення – не без певного навіть швидше “антиімператорського” натяку, оскільки належать до, умовно кажучи, “шлюбного циклу” святого Володимира Великого й візантійської принцеси Анни. Що ж до аналогічного навантаження христологічних сюжетів, які візантійська риторика використовувала (втім також – уточнення вельми суттєве) для уславлення імператорів, то не випадало б дискутувати, що це не єдине їх значення, й немає підстав приймати у соборі саме його, а тим більше винятково його. Робити на виразно уроблених – як переконує короткий наведений розгляд – “імператорських акцентах” якісь ширші висновки, звичайно, не варто.

Перебільшення імператорського сліду виразно виявляється і в прийнятій версії про посвячення північної нави архангелові Михаїлу як патронів імператора Михаїла IV (1034–1041) відповідно до посвячення симетричної південної нави святому Георгієві як покровителю князя Ярослава Мудрого (с. 30). Здогад “мимохідь” пропонує достатньо докладне датування софійського малярського ансамблю, чого, здається, не зауважено зовсім. Проте поява архангельського титулу може мати й інше обґрунтування, засноване на очевидному, з позицій князя-засновника, культі святих воїнів. Звідсіля логічним сприймається відведення

важливішого теологічно південного вітваря главі небесного воїнства у пару до північного, освяченого на честь чи не найпопулярнішого серед святих воїнів княжого покровителя. За такої інтерпретації на перший план, природно, виходять визначальні для епохи й ситуації теологічні міркування, а не надто сумнівна для київської дійсності “імператорська залежність”.

Конкретний розглянутий випадок “імператорського перебільшення” дає яскравий приклад тиражування та пропагування окремих думок й поглядів, заснованих на недоведених припущеннях, “за давністю літ” перерослих на сприйнятті “твердим” фактами, іноді навіть, як виявляється при докладнішому розгляді, прямо суперечних документальним переказам.

Уробленою є нібито дискусійність “джерела” північної частини композиції. Свого часу Михайл Каргер ствердив походження виконаних поверх неї юдейських отроків з XV – початку XVI ст. За Віктором Лазарєвим, їх намальовано щойно в другій половині XVII ст. Стилїстика українського релігійного малярства між обома вказаними періодами настїльки змінилася, що обидва датування взаємно неприйнятні. Н. Козак, не входячи в очевидну проблему, прихилився до старшої версії й, розвиваючи цей фактично нічим не підтверджений погляд, прийняв, що в знаному рисунку Абрахама ван Вестерфельда “цю частину замальовки фрески художник виконав не з натури, а на підставі інших джерел” (с. 14). Це, звичайно, применшило “ризиковане”, твердження М. Каргера, ніби вміщені тут постаї голландський маляр “придумав сам”⁶. Проте захоплений уже достатньо тривалим підважуванням достовірності відповідної частини зображення, Н. Козак, як і його попередник, не зауважив істотного недолїку такої позиції. Бо якщо запис мав би постати у XV – на початку XVI ст., то “джерело”, очевидно, мусило виникнути ще раніше. Закладати, що А. ван Вестерфельд під час перебування у Києві мав у своєму розпорядженні іконографічний переказ достеменно цієї нібито недоступної уже тоді

⁶ Каргер М. К. Портреты Ярослава Мудрого и его семьи в Киевской Софии. *Ученые записки Ленинградского государственного университета имени А. А. Жданова*, 1954, № 160: Серия исторических наук, вып. 20: История искусства, с. 164.

частини композиції, створений ще перед початком XV ст., – захід, з огляду на знаний характер тогочасної мистецької культури, надто непевний. Тим більше, що водночас виявляється відсутність у розпорядженні майстра аналогічного джерела для центральної частини фрески, втраченої, нібито, щойно незадовго до появи митця у Києві.

Уже доводилося наголошувати, що до нас не дійшло ніякої певної інформації про склад центральної частини фрески⁷. Сама композиція передбачає адресата урочистого походу княжої родини, яким логічно сприймається лише Христос. Проте ширина головної нави та вміщення постатей князя і княгині на самому краю стіни доводять, що між Ним і княжою парою мусли знаходиться якісь істотні для загального укладу елементи, які відсували головних персонажів княжої частини на периферію західної стіни. Однак усі дотеперішні розмірковування з цього приводу не запропонували ані пояснення, ні переконливіших напрямних до нього. Найголовнішою перепоною для сприйняття ідеї посередників виявляється те, що загальновідомий за чималим матеріалом канон таких сцен логічно не передбачав активнішої участі посередника. Як автор програми вийшов із цієї колізії – залишалось невідомим.

Єдиною належно не використаною і навіть не побаченою досі можливістю скерування до укладу безслідно втраченої центральної частини композиції виявляється збережена в рисунку А. ван Вестерфельда фронтальна постать праворуч від князя з моделлю храму, за виразними прикметами новішої іконографії справедливо визначена як святий Володимир Великий. Її розташування у рисунку в зіставленні зі збереженою частиною фрески вказує на неї як фігуру втраченої центральної частини композиції. Однак реалії переконують, що в зафіксованому стані вона належить до XVII ст., й підказують припущення про її походження з часу могилянського відновлення зруйнованого

⁷ Александрович В. Проблеми інтерпретації групового портрета княжої родини в головній наві Софійського собору. *Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. Матеріали Перших науково-практичних Софійських читань (м. Київ, 27–28 листопада 2002 р.)*, Київ 2003, с. 16.

західного відгалуження центральної нави. За рисунком А. ван Вестерфельда до цього гаданого відновлення та складу ядра композиції варто запропонувати ще декілька істотних уточнень. Звичайно, немає підстав закладати, що фігуру “святого Володимира Великого” маляр “придумав”. Авторську формулу ніби “цієї постаті в оригіналі композиції бути не могло” (с. 15) у поданому сенсі приймати не випадає. “Бути не могло” стосується постаті святого Володимира Великого у первісному стані фрески. Але її наявність та окремі особливості трактування доводять, що в доступному за рисунком вигляді вона, очевидно, постала на якихось залишках фігури первісного ядра композиції. Така існувала, проте була під поновленням, яке й надало їй виразних рис святого князя-хрестителя з іконографії XVII ст. Її розташування переконує, що це була постать із периферії ядра сцени⁸. Видається, рисунок неспростовно доводить: руйнування 1625 р. заторкнуло не всю стіну, а лише якусь її частину, позаяк князь і княгиня знаходяться на крайніх її відрізках, які при обваленні, очевидно, мали залишитися неушкодженими. А зображення святого Володимира Великого за запропонованого відчитання підказує збереження, окрім того, від півдня ще також більшого фрагменту зі ще однією – тепер уже фронтальною постаттю, яку при відновленні трансформовано на святого князя-хрестителя.

Втім, рисунок – чого дотепер не зауважено, – доводить, що могилянське відновлення заторкнуло не тільки саму цю постать. Одним із доказів її новішого походження вказувалася форма корони, проте переочили, що аналогічні корони мають також князь і княгиня. Отже, їхні зображення так само мусили частково поновлюватися водночас із наданням лівій фронтальній постаті центральної частини композиції ознак актуальної іконографії святого Володимира Великого. Свідченням такого “відновлення” є також немислима в оригіналі хустка під короною та на раменах княгині. Врешті, до нього ж слід

⁸ Тому очевидно помилковим є некритично перейнятий від давнішої літератури погляд, нібито постать князя-хрестителя була одинокою на стіні. Її зіставлення з центральним зображенням Христа та дальший розвиток такого припущення див.: Александрович В. Проблеми інтерпретації..., с. 15.

віднести й уже відзначені трави та квіти на поземі, додані за зноюю нормою іконографії XVII ст.⁹, а також тінь при фігурі князя-хрестителя.

Зауважені при докладнішому вивченні рисунку А. ван Вестерфельда деталі підказують, що в центральній, повністю втраченій частині фреска все-таки мала фронтальні постаті. Одна з них залишилася й після обвалення стіни, а при могилянському відновленні виявилася переробленою на святого Володимира Великого. Найближчому сусідові князя-засновника, безперечно, мусив відповідати симетричний персонаж перед княгинею. Розміри стіни доводять їх більшу кількість, щонайменше ще одну пару. Як вони узгоджувалися з тим, що за каноном князь мав підносити модель храму Христу – надалі залишається загадкою, на яку znana іконографія донаторів відповіді не дає.

При аналізі мініатюри “Ізборника” 1073 р. привертає увагу наголошення того, що молодший син князя Святослава Ярославича від його другої дружини вміщений попереду своїх братів, що не зовсім докладно передає буквальний уклад композиції, а навіть здатне ігнорувати певні істотні її особливості. Мініатюра лише тематично – через відтворення княжої родини – нав’язує до софійської фрески, на якій знаходиться й постать князя Святослава. На відміну від історичної попередниці, схема організована не за лінійним фризовим принципом, а має своєрідне комбіноване зіставлення. В одній площині з Христом, якому підноситься книга, знаходяться лише князь із княгинею. Старших на той час княжичів від першого шлюбу вміщено виразно позаду. Таке розташування додатково наголошено тим, що зображення княгині повністю перекриває постать другого з черги (праворуч) пасерба, від якого в результаті видно лише верх шапки понад опушкою. Молодшого княжича поставлено перед матір’ю й він, таким чином, потрапив до першого ряду стосовно розташованих у третьому його зведених братів. Княжич виразно знаходиться попереду матері,

⁹ Для київської іконографії могилянської доби її характерним прикладом є ікона святого Миколи (Київ, церква святого Миколи Набережного): Milyajeva L. *The Ukrainian Icon XI–XVIII Centuries. From Byzantine Sources to the Baroque*, Sankt-Peterburg 1996, il. 153.

яка притримує його рукою за плече, й у цьому випадку вбачати певний не лише композиційний, а й смисловий розрахунок. Проте твердження, ніби юний княжич зображений “попереду своїх братів” (с. 70), не сприймається вмотивованим. Тим більше необґрунтованим видається вбачати в такому розташуванні “династичні преференції” і навіть “виправдання усунення від влади старшого брата, що вчинив Святослав”: тут уже явна “механічна аналогія”. Наведені трактування також виявляють очевидну перевагу “ідеї” над сприйняттям конкретних глибших вказівок самої пам’ятки й відсутність вдумливішого неспішного вивчення її реалій.

У третій частині дослідження з огляду необхідності критичного сприйняття виділяється, насамперед, повторення поширеного дискусійного визнання мініатюри тронної Богородиці як репліки зображення Богородиці в апсиді Успенської соборної церкви Києво-Печерського монастиря. Для Н. Козака це навіть “об’явлений образ” (с. 81, приміт. 357), хоча відповідний текст Києво-Печерського патерика розповідає не про об’явлення ікони, а про чудо із зображенням Богородиці в апсиді (ніяких реалій образу виклад не нотує), коли в Її устах сховався голуб (сприйнятий за Святого Духа)¹⁰. За свідченням Павла Алепського, в апсиді було зображення Оранти, однак автор підважує достовірність повідомлення сирійського мандрівника відкликанням до численних руйнувань храму (с. 81, приміт. 357). Проте П. Алепський виразно твердить про мозаїку, тому його повідомлення не випадало б брати під сумнів. Натомість очевидним непорозумінням є прийнятий “традиційний” погляд про відтворення одного зображення тронної Богородиці в мініатюрі та свенській іконі Богородиці зі святими Антонієм і Феодосієм Печерськими (Москва, Державна Третьяковська галерея). Докладний аналіз деталей зображень переконує, що в обох випадках використано зовсім різні зразки, а версія про одинокий спільний успадкована від давнього поверхового сприйняття лише самої тронної

¹⁰ Александрович В. Святий Алімпій Печерський – перший віднотований джерелами український маляр. *Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках. Матеріали міжнародної наукової конференції 1–2 жовтня 2001 р.*, Київ 2002, с. 9.

версії образу без врахування істотно відмінних прикметних деталей кожного з них¹¹.

Видається, розгляд трьох княжих портретів з київської мистецької спадщини XI ст. варто б завершити висновками щодо них як окремого самостійного вияву старокиївської традиції. Адже є очевидним, що вони виступають частиною ширшого явища в мистецькій культурі тодішнього Києва, у якій тема портрета функціонувала не лише в княжому середовищі. Втім, навіть до цієї її версії, певною мірою, варто б долучити (бодай через визнання факту) також невідомі нині ранні іконні зображення князів Бориса та Гліба.

Водночас існують свідчення про поширення теми й поза княжим середовищем. Вони пов'язані з Києво-Печерським монастирем та початками помертвого шанування невдовзі канонізованих святих Антонія і Феодосія Печерських. За відомою розповіддю Києво-Печерського патерика, “иконе єю”, а водночас також “образа єю” показували уже в середині 1080-х років константинопольським майстрам¹², прибулим для оздоблення новоспорудженої монастирської соборної церкви. Згадана свенська ікона переконує, що невдовзі склалася й інша znana версія їх іконографії – з Богородицею. На такому тлі найдавніші київські княжі портрети виявляються одним з елементів докладніше розбудованої традиції, що додає істотний акцент до їх розуміння як самостійного феномена старокиївської культури. Однак таких підсумкових сторінок у дослідженні забракло.

Книга Н. Козака, безперечно, знаменує етап у вивченні одного з найсвоєрідніших явищ найдавнішого періоду історії київського мистецтва. Водночас, як і кожен підсумок, вона показує необхідність вироблення значно глибших – у порівнянні з досі стосованими – підходів до опрацювання й осмислення як старокиївських княжих портретів, так і скромної уже нині найдавнішої української мистецької спадщини загалом. Запропоноване

¹¹ Александрович В. Найдавніша київська ікона – “Богородиця зі святими Антонієм та Феодосієм Печерськими” зі Свенського Успенського монастиря поблизу Брянська. *Історія в школах України*. 2008, ч. 4, с. 55.

¹² Абрамович Д. *Києво-Печерський патерик (Вступ, текст, примітки)*, Київ 1931, с. 10.

дослідження, зі свого боку, доводить, що на зміну широким підходам та узагальнюючим висновкам неминуче попереднього характеру повинна прийти зосереджена, вдумлива робота над вивіренням osiąгнутого, входженням у деталі, які дотепер не завжди викликали належну увагу, поглибленим аналізом пам'яток, їх якнай докладнішим всебічним засвоєнням відповідно до можливостей актуального етапу наукового досвіду вивчення середньовічної мистецької культури.

**КОНФЛІКТОЛОГІЯ КНЯЖОЇ ДОБИ: ДАВНІЙ
НОВГОРОД, ЯЗИЧНИЦТВО І “СВЯТА РУСЬ”
У РЕФЛЕКСІЯХ РОСІЙСЬКОГО ІСТОРИКА**

Петров А. В. *От язычества к Святой Руси. Новгородские усобицы. (К изучению древнерусского вечевого уклада).* Санкт-Петербург: “Издательство Олега Абышко”, 2003. 352 с. (Серия “Библиотека христианской мысли”)

Рецензія на (чи інформація про) книгу, що вийшла майже сім років тому, а була написана, ймовірно, іще давніше, – це майже завжди “думки навздогін”. Однак навіть запізнiла реакція на будь-яку працю має свій сенс. Відразу зробимо застереження. Попри те, що майбутній галицько-волинський князь Роман Мстиславич короткий час правив саме в Новгороді, новгородська тематика, зокрема специфіка тамтешнього вічевого укладу, не є “рідною” нам дослідницькою територією (це, радше, домена Тетяни Вілкул). Отож, ми свідомі того, що викладені інтерпретації ідей Санкт-Петербурзького історика Олексія Петрова багато в чому поверхові.

Структура рецензованої монографії має певні особливості. Основний її текст поділено на кілька власне-історіографічних розділів: Вступ (с. 13–30), “Давні кордони і давні роздори” (с. 30–62) “Грамоти Ярослава” (с. 63–108), “Становлення вічевого народоправства” (с. 109–160), “Вільний Новгород у першій половині XIII ст.” (с. 161–209), “Міжусобиці та початок внутрішніх перетворень у другій половині XIII ст.” (с. 210–236), “Незгода між станами і територіальне суперництво в XIV ст.” (с. 236–270), “Усобні брані” та їх примирення першій половині XV ст.” (с. 271–294), а також Висновки (с. 294–303). Частина цих розділів присвячена розглядові окремих подій, казусів чи сюжетів, які ілюструють певні загальні тенденції: “Перунова палиця”, “Крамола” на владу Арсенія й роздори 1228–1230”, “Події 1215–1216 рр”, “Мирошка і Мирошкинич”, “Голка і заколот 1218 року” тощо. Інша ж частина має більш концептуальний характер (“На

шляху до “вольності в князях”, “Початки станової боротьби” тощо). Натомість ще дві частини книги, “Передмова” (с. 7–12) та “Післямова” (с. 304–315), подають загальнішу, історіософську інтерпретацію фактів, про які йдеться в основному тексті. У чисто історіографічному плані монографія О. Петрова – спроба подати історію середньовічного Новгороду крізь призму соціальних, територіальних та релігійних конфліктів, що поділяли міську громаду, а також різних шляхів їхнього вирішення. Причину таких криз автор вбачає в особливостях соціотопографії міста, його архаїчному поділі на ворогуючі між собою “кінці”, який породив “федеральний устрій “новгородської общини” (с. 297). З погляду автора, це – рефлекси дуальної організації первісного соціуму (с. 299). При цьому суспільний характер конфліктів, за спостереженнями дослідника, змінюється: давня боротьба географічних кінців міста переростає у новішу генетично боротьбу суспільних груп (“втяших” і “менших” представників новгородського соціуму), змішується з нею і підсилює її. Водночас О. Петров змальовує історію новгородського соціуму (починаючи з XIV ст.) як поступову активізацію суспільних “низів”, їх усамостійнення від волі загальноміського віча та міських еліт (с. 302). Противагою територіальних міжусобиць, на думку автора, слугували правові засади загальноміського віча, зокрема, “первісний” принцип “одиначства” та неподільності влади, своєрідної рівноправності суспільних станів та прошарків, засади вічевої демократії, яка мала репрезентувати волю більшості міського населення. Водночас вирішальним фактором, що сприяв погашенню давньої ворожнечі, О. Петров вважає християнізацію Новгороду – вона принесла нову мораль і почала витісняти язичницьку міжобщинну ворожнечу. Проте одним з найважливіших антиконфліктних інструментів, за концепцією автора, була сама ідея новгородського “народовладдя”, втілена у відповідних соціальних інститутах (віче, посадництво тощо). Категорії народовладдя, поганства і християнізації Русі стають наскрізними також в історіософських роздумах. Крім цього, ці рефлексії ґрунтуються на ідеї особливої російської духовності (руського релігійного кенозису). Крізь призму цього поняття автор розглядає історію середньовічного Новгороду (і

певною мірою – Росії загалом) як “моральний прогрес, здійснюваний у християнському дусі” (с. 9). Водночас новгородське народовладдя у контексті книги постає, фактично, передвісником сучасної російської демократії (чи, за автором, – “інтенсивного повороту країни в бік демократичних цінностей”, здійсненого за максимально стислий час) (с. 20). Водночас, однією з основних проблем історіософських коментарів О. Петрова стає “трагедія Новгород” – ліквідація його вічевого укладу при Івані III. З одного боку, автор прагне зрозуміти й пояснити поведінку “литовсько-польської партії” серед тогочасних міських еліт (іншими словами, лінію Марфи Борецької). На його думку, підтримка антимосковського курсу на новгородських вічах XV ст. – прояв не лише політичної, а й етнічної ідентичності новгородців, які, залишаючись руссю, тяжіли до Великого Князівства Литовського: “Новгород ще не встиг стати Великоросією, а Русі в давньому розумінні слова він не зраджував” (с. 310). Більше того, автор стверджує: сприятливий для пролитовських новгородців хід подій міг зберегти міське самоврядування, релігійно-етнічну специфіку міста у межах “шляхетської демократії”, відкрити перед “Новгородською республікою” сприятливі перспективи розвитку (с. 310–311, 315). Водночас дослідник прагне виправдати й прихильників “московської партії” у новгородському самоврядуванні: без “збирання земель” довкола єдиного центру не було б майбутньої Росії. Як наслідок, учений намагається поєднати “правду Новгорода” (народовладдя) з “правдою Москви” (безумовне підпорядкування центральній владі) у руслі ідей тисячолітньої “Святої Русі” – синтезу “вічевої вольності” з державним “єдиномислієм” (с. 304–305, 315). Модель такої концепції в авторській уяві втілює новгородський пам’ятник Тисячоліттю Русі авторства Михайла Микешина, де Марфа Посадниця сусідує з іншими “визначними росіянами”, втім – Святославом Ігоревичем та Богданом Хмельницьким (!) (с. 304). Власне, образ цієї історичної та водночас містичної Русі стає у “Новгородських усобицях” зразком Русі середньовічної, а отже, – ключем до концепції усєї книжки. Загалом, з її тексту видно, що автор не лише інтелектуально, а й емоційно прив’язаний до об’єкта свого дослідження – історії Новгорода та Північно-Західної Русі

загалом. Такий підхід, як завжди, має свої плюси і мінуси. Помітні вони й у цій монографії. Розглянемо лише декілька дискусійних, на нашу думку, моментів. Перший з них – джерела наукових ідей і методологічних принципів. В анотації до книги, вміщеній на звороті обкладинки, маємо поклик на класиків “школи Анналів”. У самій книзі основним підходом проголошено поєднання суспільно-політичної історії з культурологічним аналізом: “здавна ведеться, що при розповіді про минуле “історія подій” чергується з “історією культури” (с. 11)”. Проте, як помітно з бібліографії (с. 316–332), власне праць західних істориків, культурологів та соціологів тут мінімум: англomовний огляд визначень культури Кребера і Клакхона (1952), російські переклади “Міської общини давнього світу” Фюстель де Куланжа (1906), морганівського “Давнього суспільства” (1934), “Золотої гілки” Дж. Фрезера (1980), “Теорії та історії” Л. Мізеса (2001), і нарешті, методологічна стаття Ф. Броделя “Історія та суспільні науки” (1977). У такому контексті ідеї “Анналів”, звичайно, не є визначальними, радше навпаки. Перед нами, радше прагнення реконструювати “живу Давню Русь”, започатковане російською історіографією ще у 60–70-х роках ХХ ст. І справді – автор виразно вписує власні роботи у коло праць санкт-петербурзької історичної школи І. Фроянова (с. 16, 30). Це пояснює специфіку категоріального апарату аналізованої монографії. Звідси, зокрема, – визначення давньоруського суспільства як “общинного без первісності” (с. 17), постійні акценти на “вічовому народовладді”, “боротьбі між станами” тощо, які червоною ниткою проходять через усю працю. Однак застосування такої термінології щодо середньовічного суспільства подекуди викликає двозначні асоціації. Як видається, надто сильний акцент на “первісності” (“первобытности”) соціальних інститутів та культурних традицій середньовічної Русі призводить до їх надмірної архаїзації і, як наслідок – анахронізмів. Наприклад, не зовсім зрозуміло, чому автор порівнює “первісну дуальну організацію” Новгороду з устроєм міст давнього Перу, колоніальної Африки, античного Середземномор’я, “ранньофеодальної” Середньої Азії, Ірану і навіть Шумеру чи Китаю (с. 48, 51–52). Доречнішим, на нашу думку, був би докладніший аналіз новгородської

соціотопографії на тлі територіального поділу середньовічних міст Центрально-Східної та Північної Європи і, насамперед, самої Київської Русі. Навіть з усіма особливостями “кончанства” й дуальної організації Новгород, мабуть, логічніше порівнювати з Києвом, аніж месопотамським Уром чи Уруком. Можливо, що саме в руському регіональному контексті й слід шукати генезу новгородських “районів-общин”, про які говорить автор (с. 53). Він шукає витоків “традиційного ворогування” між цими міськими общинами у доісторичних спільнотах, у народів тої ж таки середньої Азії, Індонезії, Африки, Океанії, (с. 53–54), зокрема, докладно зупиняється на іранському досвіді первісного родового суперництва (с. 58). Натомість європейський і власне-руський контекст подібних соціальних протистоянь окреслює лише дуже загально. Подібний історико-порівняльний підхід затемнює також і поняття новгородського “язичництва”, робить його дуже широким та абстрактним. Скажімо, науковець пробує пояснити підпалення храмів, супроводжувані грабунками та вбивствами у Новгороді 1340 року, виявом поганського “очищення вогнем” зокрема і давнього поклоніння вогню взагалі (с. 247–248). Проте таке пояснення мародерства новгородських “злих людей” здається дуже натягнутим. Можна хіба пошкодувати, що, аналізуючи еволюцію новгородського язичництва, автор опирається, переважно, лише на концепції Б. Рибаківа. Так, в окремих моментах пояснення історичних реалій Новгорода шукаються в особливостях “слов’янської психології” (у чому можна зауважити нотки слов’янофільства). Однак автор чомусь не використовує ані давніших праць Г. Ловмянського чи А. Гейштора, присвячених давньослов’янській міфології, ані нових досліджень московського Інституту слов’янознавства, які також могли б кинути світло на природу новгородського “поганства”. Часом складається враження, що культура Новгорода висвітлюється у книзі як герметично закрита система сама в собі. Про норманські, татарські, візантійські чи західноєвропейські, ба, навіть про загальноруські компоненти у ній йдеться досить загально, або ж не згадано зовсім. Це дещо розмиває також і поняття середньовічного християнства, яким автор активно оперує у своєму тексті. Зокрема, не зовсім зрозуміло чим є часті звинувачення “грішних”

новгородців у язичництві, точніше “двоєвір’ї”: відображенням релігійних ритуалів чи ярликом – наслідком політичних, соціальних чи церковно-адміністративних непорозумінь. Наголос на общинному устрої та соціальних протистояннях в авторському дискурсі також виглядає амбівалентним. Так, “підйом соціальної енергії “чорних людей” (с. 302), як і “становна боротьба” (с. 210) моментами дуже нагадують модифіковані марксистські концепції “активізації народних мас” за часів “загострення класової боротьби”, хоч автор різко відмежовується від таких дефініцій (с. 129). Ще одна особливість монографії – прагнення вписати категорії фрянівської історичної школи у дискурс Російської православної церкви, з якого запозичені уявлення про Святу Русь, релігійний кенозис тощо. На перехресті цих двох стихій виникає ключова для книги теорія релігійного прогресу на Північній Русі, рушійною силою якого стають “морально-вольове зусилля новгородців, ріст морального регулювання сфери владних стосунків” (с. 9). Проте, на нашу думку, підлаштовувати наукову картину княжої доби під міфопоетику “Святої Русі” – утопічної країни дзвонів, ікон, лампад і старців-анахоретів – усе ж таки не бажано. Виразно телеологічна і теологічна модель новгородської історії виглядає дещо одновимірною, штучною навіть з огляду на фактичний матеріал книги. Він дає підстави бачити в історії міста не одну генеральну лінію, що веде від зла до добра, а зіставлення різноспрямованих тенденцій, мотивацій, конфліктів (між “своїми” і “чужими”, “злими” і “добрими”, заможними і бідними), конфігурація яких змінюється від епохи до епохи.

Проте усе сказане не заперечує одного: монографія Олексія Петрова – спроба зрозуміти епоху в світлі міського соціуму, міський соціум – крізь призму окремих суспільних груп та їхніх інтересів, а самі ці групи – у перспективі індивідуальних мотивацій окремих людей. У цьому її безсумнівна позитивна сторона.

ІСТОРІЯ ГАЛИЦЬКОЇ (ЛЬВІВСЬКОЇ) ЕПАРХІЇ

Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура на правовий статус. – Львів: Вид-во УКУ, 2010. – XXIV+832 с.+16 с. кольор. іл.

Донедавна однією з найзанедбаніших ділянок минувшини України була церковна історія. Лише національне відродження зламу 80–90-х рр. минулого століття спричинило активізацію досліджень із цієї проблематики. За останні два десятиліття з'явилося чимало публікацій, присвячених найрізноманітнішим аспектам зазначеної тематики. Автор рецензованої монографії багато років вивчає церковну історію, опублікував за результатами своїх досліджень низку монографій: “Українська церква на Борщівщині та інші сторінки національного відродження краю” (1992), “Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько–Галицько–Кам’янецька єпархія” (2004), “Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 р.” (2008), “Sobory eparchii chełmskiej XVII wieku. Program religijny Slavia Unita w Rzeczypospolitej” (2008). Оpubлікована книга є першою із трьох монографій з історії Галицької (Львівської) єпархії XII–XVIII ст. У ній розглядаються адміністративний устрій та правовий статус владицтва. У двох наступних планується проаналізувати територіальний розвиток та еклезіальний партикуляризм і намісницьку структуру й парафіяльну мережу єпархії.

Структурно монографія складається із шести розділів й побудована за проблемно-хронологічним принципом. У першому охарактеризовано здобутки історіографії та стан джерельної бази дослідження. Виділено чотири етапи вивчення історії Галицької єпархії: 1) “збирання спадщини” (друга половина XVII – початок XIX ст.); 2) “доба конфесійного і національного служіння” (30-ті рр. XIX – перша половина XX ст.); 3) “радянська пропаганда” й “діаспорна інтелектуальна інтеграція”

(друга половина XX ст.); 4) відродження церковно-історичних студій у незалежній Україні (90-і рр. XX ст. – початок XXI ст.), ґрунтовно охарактеризувавши як досягнення, так і недоліки багатолітніх студій над цією проблематикою. Дослідник опрацював найрізноманітніші види джерел, які розподілив на п'ять основних груп: актові, канонічні й богословські, епістолярні, наративні та літургійні. Значну частину з них він вперше ввів у науковий обіг.

У другому розділі описано запровадження християнства у Прикарпатті, але основна увага приділена реконструкції обставин й механізмів заснування Галицької єпархії. Дослідник приходить до висновку, що фундація катедри відбувалася двома етапами – впродовж першої половини 40-х рр. XII ст. і в 1156–1157 рр. Першим галицьким єпископом він вважає Алексія, а його наступником – літописного Косму.

Третій розділ присвячено висвітленню особливостей юрисдикційного статусу Галицької (Львівської) єпархії як суфраганії Київської митрополії. Докладно прослідковано характер еволюційних змін, впродовж її багатостолітньої історії, важливе місце відведено історичній пам'яті про Галицьку митрополію для формування місцевої церковної традиції. Багато уваги приділено обставинам запровадження унії й подальшого її функціонування на місцевому ґрунті, розглядаються процеси формування нової унійної totoжності та проблема єдності киевохристиянської традиції у XVIII ст.

Характеристиці правового становища присвячений четвертий розділ. Через призму еволюції світського законодавства княжої доби і Польсько-Литовської держави показано обумовлений ним правовий статус єпархії. Докладно проаналізовано різноманітні церковні юридичні документи й особливості їх функціонування на території владцтва, показано невідповідність між декларованою у Речі Посполитій рівністю обрядів та конфесійною толерантністю і повсякденною практикою.

У п'ятому розділі досліджено генезу організаційної структури єпархії, прослідковано походження території єпархії та її межі. Охарактеризовано інститути церковної влади й показано їх еволюцію, докладно вивчено територіальний поділ владцтва

і функції кожної адміністративної одиниці. Значну увагу приділено механізмам пастирського нагляду за територією через пастирські візитації і єпархіяльні собори.

У найбільшому за обсягом шостому розділі вперше в українській історіографії на великій джерельній базі показано взаємини в українській культурі та місце владичого двору. Також охарактеризовано культурно-релігійну діяльність і адміністративні реформи львівських владик здебільшого у другій половині XVII–XVIII ст. Не обминув дослідник і політичної заангажованості єпископів як чинника, що суттєво впливав на їхню пастирську й адміністративну працю.

Звернемо також увагу на деякі неточності, що вкралися у текст монографії. Дослідник вважає, що писемну пам'ятку останньої чверті XIV ст. “Список міст далеких і близьких” ввів до наукового обігу радянський дослідник М. Тихомиров (с. 95). Проте, цей документ вперше опублікував Август Шлецер це 1785 р. в “*Heschichte von Litauen, Kurland und Lifland*” (Halle 1785, s. 17–19), виокремивши його із Полетиківського I літопису. У монографії знаходимо твердження, що митрополит Максим у 1299/1300 рр. перебрався на Північ “після чергового татарського погрому Києва” (с. 193), хоча літописи повідомляють тільки, що поширилася чутка про загрозу татарського нападу. Дослідник висловив думку, що кандидатуру Петра Ротенського на Галицький митрополичий престол у 1305 р. міг підтримати не тільки Юрій Львович, а й волинський князь Мстислав Данилович (с. 510–511). Проте, як свідчить легенда його королівської печатки, у цей час він титулувався “князем Володимирі”, а його дядько, найімовірніше, помер у 90-х рр. XIII ст.

Незважаючи на наявні неточності, рецензована монографія є першим в українській історіографії ґрунтовним дослідженням адміністративного устрою та правового становища Галицької (Львівської) єпархії XII–XVIII ст. Висловлюємо сподівання, що ця книга започаткує появу нових студій з церковної історії інших регіонів України. Сподіваємося, що дві наступні монографії цього автора будуть якнайшвидше опубліковані.

ОСНОВА УКРАЇНСЬКОЇ ГЕРАЛЬДИКИ КНЯЖОЇ ДОБИ

Однороженко Олег. *Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст.* – Харків, 2009. – 320 с.

Нагромадивши величезну кількість сфрагістичних матеріалів, Олег Однороженко видав одну за одною декілька ґрунтовних публікацій¹. Ними автор поклав початок створенню “*Monumenta rutheniae heraldica*” – корпусу джерел і студій з геральдики Княжої доби, який давно на часі. Рецензована праця є логічним їх продовженням. .

Заслуговує уваги те, що автор користується терміном Руське королівство. Він вживався у тодішніх документах і позначав не просто певну територію, а й окреме політичне утворення, що існувало як держава (навіть коли її престол займали угорський васал “господар руської землі, вічний дідич і самодержець” князь Володислав Опольський чи його сюзерен “король Галичини і Володимирій” Людовик Анжуйський) до 1387 р., тоді її галицька частина ввійшла до складу Корони Польської, зберігаючи ще певну автономію, з карбуванням окремих грошей до 1434 р.² (переважна більшість істориків продовжує писати про входження цих земель до складу Польщі з 1340 або 1349 років). Уже в попередніх працях дослідник спростував цілий ряд стереотипів, зокрема стосовно цілковитої залежності родового

¹ Однороженко О. *Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст.* Харків 2008, 180 с.; Його ж. *Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV–XVI ст.* Харків 2008, 156 с.; Його ж. Родова геральдика Сіверської та Смоленської земель доби середньовіччя (друга половина XIV–XV ст.). *Сіверянський літопис*. Чернігів 2008, № 3, с. 12–22; Його ж. *Родова геральдика Руського королівства та руських земель Корони Польської XIV–XVI ст.* Харків 2009, 312 с.; Алфьоров О., Однороженко О. *Українські особові печатки XV–XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ*. Харків 2008, 200 с.

² Войтович Л. Королівство Русі: факти і міфи. *Дрогичинь 1253. Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича*. Івано-Франківськ 2008, с. 4–17.

герботворення від зовнішніх впливів, переважно польських. Ця тенденція знайшла своє продовження й у рецензованій праці.

Книга складається з розгорнутого Вступу і Зведення пам'яток Руського королівства, Великого князівства Литовського і Руського, Молдавського господарства та окремих земель (Вітебська, Волинська, Київська, Подільська, Поліська, Полоцька, Сіверська, Смоленська) з додатками князівських печаток окремих уділів Литовської землі й окремих князівських родин та таблицями, в яких подані прориси 708 королівських, князівських і господарських печаток. Усі печатки, гербові зображення та легенди добре задокументовані, описані і підтверджені відсиланнями до джерельної бази. Це перша подібна фундаментальна праця з геральдики Княжої доби.

Автор повністю приймає періодизацію історії України середніх віків як таку, що співпадає з загальноєвропейською³, та розглядає удільні князівства як політичні утворення з усіма ознаками середньовічних держав⁴. Інтерпретація зібраного автором матеріалу базується на численних літописних згадках, частина з яких пройшла повз увагу інших дослідників, комплекс західноєвропейських гербовників XIV–XVI ст., відбитках гербів на печатках, зокрема, удільних князівств та князівських родин. Зрозуміло, що такий корпус джерел дозволить багато в чому переглянути існуючі стереотипи і взагалі уявлення про князівську геральдику, яка постає і значно старшою, і значно самобутнішою за змістом. Окремі ранні герби, можливо, змусять переглянути версії щодо походження і спорідненості тих чи інших князівських родин.

Безперечно, що частина зібраних джерел викличе полеміку. Наприклад, торкаючись гіпотези можливої коронації Іннокентієм III у 1204 р. Романа Мстиславича, дослідник стверджує використання двоголового орла як державного герба в часи короля Данила (с. 4). Стосовно двоголового орла на кам'яному

³ Ісаєвич Я. Княжа доба і середні віки: наскільки співпадають ці визначення. *Княжа доба: історія і культура*. Львів 2007, вип. 1, с. 3–12.

⁴ Войтович Л. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XIV ст.* Львів 1996.

стовпі в Холмі є поважні застереження⁵, але автор подає зразок герба князя Червоної Русі (“hercogen von roten Reussen”) з хроніки Констанцького собору 1414–1418 рр. Ульріха Ріхенталя: герб з двох частин, в горішній – на срібному полі три червоних лапчастих хрести, в долішній – на чорному полі золотий двоголовий орел. Взагалі поданий матеріал переконливо демонструє, що ціла низка подібних проблем залишається далекою від остаточного вирішення, а джерельний матеріал ще зовсім не вичерпаний. Подаючи зображення пошкодженої печатки Лева Даниловича (“лев, що спинається на скелю”), О. Однороженко звертає увагу на можливу рецепцію цього герба у Західній Європі в описі прапора одного з героїв німецької поеми XIII ст. “Ортніт” Іллі з Русі – на червоному полі стяга золотий лев⁶.

У праці зібрані найрізноманітніші свідчення про руські герби. Так у геральдичній поемі “Clipearium Teutonicorum” Конрада фон Муре (1260–1264) на гербі королівства Русі поданий червоний повстяний капелюх. Щось схоже було в Цюрихській гербовій ролі початку XIV ст.: червоний повстяний капелюх в срібному щиті готичної форми, над щитом – лицарський шолом, в нашоломнику – аналогічний до зображеного в щиті капелюх. Там же вміщений і інший варіант герба королівства Русі: у червоному щиті готичної форми три срібні капелюхи з чорними китицями, над щитом – шолом, в нашоломнику – срібний капелюх з павиними перами. Рання руська геральдика ще далека від повного розуміння і пояснення. І дуже добре, що такі різноманітні і неоднозначні матеріали зібрані в одному збірнику.

Надзвичайно цікавий та унікальний комплекс пам’яток удільних князівств і окремих представників княжих родин, які не були правлячими князями, а близькими родичами таких володарів, зберегли в своїх печатках атрибутику сучасних їм князівств. Зрозуміло, що цей величезний матеріал потребує осмислення. Багато проблем ще надовго залишаються дискусійними. Можна, звичайно, знайти певні недоліки даної праці, найбільшим

⁵ Александрович В. Літописний монумент з орлом поблизу Холма. *Фортеця: збірник заповідника “Тустань”*. Львів 2009, с. 90–102.

⁶ Наливайко Д. *Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст.* Київ 1998, с. 52.

з яких є відсутність алфавітних вказівників, що ускладнює роботу з поданими матеріалами. Можна ще дискутувати навколо походження окремих пам'яток, їх автентичності чи самих зображених сюжетів та їх інтерпретації. Одне цілком безперечне: зібраний матеріал дозволяє підтримати основну тезу автора – про самотність герботворення руських князів і його корені від межі XII–XIII ст., коли почався відхід від візантійської практики зображення святих патронів. Безперечно й інше – праці О. Однороженка закладають основу вивчення української геральдики Княжої доби. Немає жодного сумніву у їх актуальності та важливості.

ІСТОРІЯ ОДНОГО РЕГІОНУ

Кріль Михайло. Старосамбірщина: історія і культура. – Львів, 2009. – 600 с. + 24 іл.

Вітчизняне краєзнавство довгий час жевріло на задвірках історичної науки. Коли впали ідеологічні пута – з'явилася інша небезпека: дилетантські опуси з неперевіреними матеріалами, нефахово прочитаними архівними документами. Грішать недбалістю, поданням невірно інтерпретованих і до кінця не зрозумілих самим авторам фактів і численні популярні, туристичні та довідкові видання, не кажучи про публікації в Інтернеті. Але і такої інформації загалом обмаль. Представники діаспори, фінансуючи краєзнавчі видання, доповнюють їх своїми мемуарами переважно з міжвоєнного періоду, відродження справжнього наукового краєзнавства відбувається дуже повільно. Інформація про краєзнавчі видання також обмежена. Можна стверджувати, що певні здобутки належать кафедрі історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка (яка регулярно проводить наукові краєзнавчі конференції та видає їх матеріали¹, редагує і друкує праці галицьких краєзнавців, які залишилися в рукописах²) та Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (який видає серійні збірники наукових статей, присвячених історії окремих регіонів³). З регіональних видань можна відзначити ще й окремі випуски альманаху

¹ *Історичні пам'ятки Галичини (до 150-річчя від дня народження Івана Франка). Матеріали Четвертої наукової краєзнавчої конференції* / Відпов. ред. д.і.н. проф. С. Качараба. Львів 2008, 550 с.

² Гронський Й. *Нарис історії Яворівщини* / Ред. д.і.н. проф. В. Голубко, д.і.н. проф. С. Качараба, к.і.н. доц. А. Середяк. Львів 2008, 240 с.

³ *Жовківщина. Історико-мемуарний збірник* / Відпов. ред. д.і.н. М. Литвин. т. 1. Жовква; Львів; Балтимор 1994, 326 с.; т. 2. Жовква; Львів; Балтимор 1995, 346 с.; т. 3. Жовква; Львів; Балтимор 1997, 367 с.; т. 5. Жовква; Львів; Балтимор 1998, 186 с.; *Миколаївщина. Збірник наукових статей* / Відпов. ред. д.і.н. Л. Войтович. Львів 1998, т. 1; Львів 2002, т. 2; Львів 2006, т. 3; Львів 2007, т. 4.

“Старосамбірщина”, який видає Прикарпатська асоціація розвитку краю (ПАРК)⁴. Але і всі перелічені видання пропонують лише дослідження певних періодів чи епізодів з історії краю. Переважна більшість інших краєзнавчих праць належить нефакхівцям і, на жаль, має надто багато помилок.

За таких умов поява окремої монографії, присвяченої історії цілого регіону від найдавніших часів до наших днів, пера відомого історика, безперечно, відноситься до подій знакових. Адже Старосамбірщина – територія, щільно заселена від часу формування слов’янських племен, яка має міста з давніми традиціями самоврядування за магдебурзьким правом (Старий Самбір, Доброміль, Стара Сіль, Нове Місто, Нижанковичі, Хирів, Фельштин [Скелівка], Ляшки Муровані [Муроване]). У якому з регіонів було ще стільки міст? Крім того, тут ще знаходилися родові гнізда відомих князівських династій – Библо, Терло, Тершів, князівські фортеці – Спас, Лаврів та Передільниця, які не отримали міського статусу лише через політичні трансформації в краю. Природньо, що ця територія відіграла важливу роль і в культурному розвитку краю.

На мій погляд, монографія д.і.н. професора М. Кріля є помітною подією в українському краєзнавстві. Авторів вдалося подати цілісну картину історії Старосамбірщини від найдавніших часів до наших днів, охопивши етнічні, політичні, релігійні, економічні та культурні проблеми. Праця складається з розгорненого вступу (в якому подано також історіографію та характеристику джерел), десяти розділів (які розкривають всі сторони розвитку суспільства і території в різні періоди), висновків та додатків (тексти угод двостороннього українсько-польського прикордонного співробітництва, виконавчих протоколів, ухвал і угод; особовий та географічний покажчики, перелік використаних джерел і літератури). Більшість ілюстрацій, поданих у монографії, фактично є джерелами, які доповнюють авторський текст. Виклад матеріалу продуманий, лаконічний і водночас інформативно насичений, написаний доброю мовою. Важливу

⁴ *Старосамбірщина*. Старий Самбір 2002, Вип. 2. [Мицько І. *Старосамбірщина*. Історичні етюди, с. 7–195].

роль відіграють численні статистичні таблиці, які показують динаміку демографії, економічного і культурного рівня населення. До праці додані зображення гербів та прапорів населених пунктів регіону. Монографія є як цінною для науковців, так і цікавою для широкого кола читачів.

Звичайно, стан збереження джерел не дає можливості в однаковій мірі висвітлити всі періоди історії Старосамбірщини, а також уникнути проблем, навколо яких ще довго триватиме полеміка. Автор намагався не заплутувати читачів дискусійними питаннями, але таке уникнення, очевидно, в окремих місцях призвело до появи своєрідних “білих плям” в насиченому цінною інформацією тексті. Так, у першому розділі “Територія і населення в етнічних і суспільних процесах регіону (до IX ст. н. е.)” згадується про міграцію готів та їх поселення на території Львівщини (с. 39). Готи мігрували з низин Вісли через північно-східну частину Львівщини на початку II ст. н. е. Старосамбірщину вони не зачепили. Їх поселень (*вельбарська культура*) тут не було. Найближчу пам’ятку пов’язану з готами *черняхівської культури* знайдено в с. Стрільковичі поблизу шосе Старий Самбір–Самбір⁵. Дискусійним є також твердження про гегемонію дулібів у Прикарпатті та підпорядкування ними карпатських хорватів (с. 41–42). Хорватський масив, що почав формуватися на основі *культури карпатських курганів* (II–VI ст. н. е.), пам’ятки якої присутні на Старосамбірщині, зокрема в Добромилі⁶, досить виразно відрізняється від волинського масиву, частиною якого були дуліби⁷. Територія Старосамбірщини входила до складу хорватського князівства присян (засян), про яких є згадка у Баварського Географа (IX ст.) та Празькому привілеї 1086 р. (остання базується на ранішому документі 983 р.⁸).

⁵ Смишко М. Ю. Исследование черняховского могильника в Верхнем Поднестровье. *Археологические открытия. 1968 г.* Москва 1969, с. 254–256.

⁶ Йоги ж. *Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е.* Київ 1960.

⁷ Войтович Л. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі. *Волино-Подільські археологічні студії.* Львів 1998, т. 1, Пам’яті І. К. Свешнікова (1915–1995), с. 286–294.

⁸ Войтович Л. *Князівства карпатських хорватів.* Львів 2001, с. 195–210; Йоги ж. “Черв’яни” у працях І. Крип’якевича (До питання про початок державності). Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, Львів

В окремих місцях роботи, можливо, слід було б подати ширші екскурси. Так, наприклад, розповідь про відому родину Бибельських (с. 69), вартувало б доповнити кількома важливими деталями: князь Іван Несвіцький, який бл. 1438 р. одружився з Ярошною Бибельською і отримав за нею Передільницю, Губичі, Ляцьку Волю (Ляцько) та інші села, не просто титулувався як “князь передільницький”, а розглядав свої володіння як окреме удільне князівство, що було цілком в дусі часу. Його батьківське князівство з центром у Несвічі поблизу Луцька за розмірами поступалося Передільницькому. “Князями передільницькими” титулувалися і сини Івана – Ясько та Михайло, а дружина одного з них Ася Дмитрівна Боратинська також носила титул “княгиня передільницька”⁹. Провідний польський генеалог Я. Тенговський взагалі вважає князя Івана Несвіцького васалом ще короля Владислава Ягайла, який покинув Волинь і перебрався до Галичини, де отримав у володіння поблизу Бобла¹⁰. Напевно це і підштовхнуло волинського князя до шлюбу з представницею галицької еліти. Отже, достатньо переконливим виглядає існування на Старосамбірщині удільного Передільницького князівства бл. 1438–1492 рр., державці якого були васалами короля Польщі. В Галичині у XV ст. існувало ще тільки Жидачівське

2001, вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві, с. 818–822; Його ж. Перемиське князівство. Джерела державності. *Перемиська земля протягом віків*. Під ред. С. Заброварного. Львів 2003, вип. 3, с. 39–50; Його ж. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Київ 2004, вип. 4, с. 105–132; Його ж. “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? Продовження дискусії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 8. Дрогобич 2004, с. 38–45; Його ж. Карпатские хорваты. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История*. Санкт-Петербург 2005, Вып. 1, с. 133–146; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. *Rossica Antiqua. 2006. Исследования и материалы* / Отв. Ред. А. Ю. Дворниченко, А. В. Майоров. Санкт-Петербург 2006, с. 6–39.

⁹ Wolff J. *Kniaziowie Litewsko-Ruscy od konca XIV wieku*. Kraków 1895, s. 403–404; Войтович Л. *Княжа доба на Русі: Портрети еліти*. Біла Церква 2006, с. 651–652.

¹⁰ Tęgowski J. Pochodzenie kniazzyw Iwana i Fedora Nieswickich. *Genealogia*, t. 7. 1996, s. 130–132.

удільне князівство, тоді як на Волині, Київщині та Чернігівщині в цей період їх було декілька десятків.

Територія Старосамбірщини входила до складу домену галицьких князів. Напевне, вартувало більше уваги звернути саме на цей період, особливо на історію князівських замків, зокрема, в Спасі, а також монастир у Лаврові. З Лаврівським монастирем святого Онуфрія пов'язаний цікавий факт згідно з яким сюди після смерті своєї дружини Констанції пішов князь Лев Данилович, прийнявши чернечий чин. Тут він помер і був похований. Вартувало би подати історію пошуків могили князя Лева і підсумки дискусії навколо часу його смерті та місця поховання. З Лавровом також пов'язана проблема існування окремої Самбірської єпархії.

Зрозуміло, що незначні редакторські огріхи чи дискусійні моменти не можуть змінити загального позитивного враження від монографії М. Кріля. Добромільський родак гідно виконав свій борг перед малою Батьківщиною, створивши ґрунтовну працю з її історії і подавши достойний взірєць для наслідування своїм колегам.